

Open Research Online

The Open University's repository of research publications and other research outputs

Edmund Jones Yr 'Hen Broffwyd' (1702-1793): Gweinidog, Hanesydd, Ysbrydegydd (Edmund Jones 'The Old Prophet 1702-1793: Minister, Histroian, Spiritist)

Thesis

How to cite:

James, Carol (2002). Edmund Jones Yr 'Hen Broffwyd' (1702-1793): Gweinidog, Hanesydd, Ysbrydegydd (Edmund Jones 'The Old Prophet 1702-1793: Minister, Histroian, Spiritist). PhD thesis The Open University.

For guidance on citations see [FAQs](#).

© 2001 The Author

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Version: Version of Record

Link(s) to article on publisher's website:

<http://dx.doi.org/doi:10.21954/ou.ro.0000e346>

Copyright and Moral Rights for the articles on this site are retained by the individual authors and/or other copyright owners. For more information on Open Research Online's data [policy](#) on reuse of materials please consult the policies page.

oro.open.ac.uk

Traethawd a Gyflwynwyd yn Unol â Rheolau
Gradd PhD Y Brifysgol Agored
Adran Astudiaethau Crefyddol

Edmund Jones Yr ‘Hen Broffwyd’ (1702-1793):

Gweinidog, Hanesydd, Ysbrydegydd

gan

Carol James BA

Rhagfyr 2001

AUTHOR NO: M7182902

DATE OF SUBMISSION: 19 DECEMBER 2001

DATE OF AWARD 28 APRIL 2002

**A Degree Presented in Accordance with the Regulations for the
Degree of PhD of the Open University
Department of Religious Studies**

Edmund Jones ‘The Old Prophet’ (1702-1793):

Minister, Historian, Spiritist

by

Carol James BA

December 2001

Cyflawni addewid i fy nhad

John Iestyn Pritchard

Diolchiadau

Wrth gyflwyno'r traethawd hwn, carwn ddiolch yn gynnes i'm dau arolygwr, Dr Terence Thomas (arolygwr mewnol) a Dr Prys Morgan (arolygwr allanol) am eu cyngor, eu harweiniad a'u hanogaeth gyson. Yr wyf yn ddyledus yn arbennig i'r staff yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth ac i staff Llyfrgell Gyhoeddus Caerfyrddin am eu hamynedd a'u cymwynasgarwch. Diolchaf hefyd i staff llyfrgelloedd eraill y bûm yn ymweld â hwy am eu cynhorthwy. Mae fy nyled yn fawr i'm teulu oll. Carwn ddiolch i fy nheulu yng nghyfraith, yn enwedig Eileen, fy mam yn nghyfraith, am eu cefnogaeth. Gwerthfawrogaf yn fawr bob anogaeth a charedigrwydd a gefais ar hyd y blynyddoedd gan fy mam Lena, a'm chwaer Eleri, a'm diweddar dad John Iestyn Pritchard. Yn bennaf oll, mawr yw fy niolch i'm gŵr Dyfan a'm plant Rheon ac Eiliw am eu cariad, amynedd, anogaeth a'u cymorth diflino.

Cynnwys

	tud.
Crynodeb	i
Byrfoddau	ii
Pennod I - Cyflwyniad	1
Pennod II - Buchedd, Bro a Byd Edmund Jones	21
Pennod III - Edmund Jones y Crefyddwr	68
Pennod IV - Edmund Jones Gŵr y Filltir Sgwâr	163
Pennod V - Edmund Jones 'Yr Hen Broffwyd'	222
Pennod VI - Diwedd glo	300
Atodiadau	313
Llyfryddiaeth	329

ABSTRACT

This thesis is a study of the life and work of Edmund Jones, one of the leading dissenters and Independents of the eighteenth century. The first chapter, the introduction, discusses the reasons why Edmund Jones was ignored in the past, and argues that he was in fact an important figure in the eighteenth century and deserves proper recognition by historians.

In the second chapter we have an overview of Edmund Jones's life in general. His background in Monmouthshire and the influences on his life are considered. The third chapter concentrates on Edmund Jones as a religious figure. His importance as a minister and preacher and his activity in Independency are analysed. Also, the substantial library Edmund Jones compiled during his lifetime and his relationships with other denominations, such as the Methodists and Baptists, are discussed. The fourth chapter considers Edmund Jones's contribution as a historian and naturalist. The main focus of this chapter is the book Edmund Jones wrote about Aberystroth, his native parish *A Geographical, Historical and Religious Account of the Parish of Aberystroth in the County of Monmouth* [1779]. Also, Edmund Jones cultivated an interest in botanical medicine and so attention is here given to the manuscript he wrote on the religious meaning of plants 'A Spiritual Botanology' [1780].

The subject of the fifth chapter is Edmund Jones 'the Old Prophet'. Edmund Jones believed unshakably in the existence of spirits and in the supernatural. This chapter is based on his best known book *A Relation of Apparitions of Spirits in the Principality of Wales* [1780]. In the last chapter, the conclusion, Edmund Jones's contribution as a religious figure and author are analysed. It reveals that Edmund Jones's indefatigable life's work for his cause

indeed needs to be recognised by historians. The argument of this thesis is to restore Edmund Jones's place within the history of the period, not only within congregationalism and religion but within Welsh history itself in the eighteenth century. This is argued on the basis of the immense value of Edmund Jones's productions to help historians to understand popular religion and culture.

Crynodeb [Abstract]

Astudiaeth yw'r traethawd hwn o fywyd a gwaith Edmund Jones, un o brif Annibynwyr y ddeunawfed ganrif. Yn y bennod gyntaf, y cyflwyniad, trafodir y rhesymau pam yr anwybyddwyd Edmund Jones yn y gorffennol. Dangosir bod Edmund Jones yn ffigwr pwysig yn y ddeunawfed ganrif sy'n haeddu sylw dyladwy gan haneswyr.

Yn yr ail bennod, cawn gipolwg ar hanes ei fywyd yn gyffredinol. Ystyrir cefndir Edmund Jones yn sir Fynwy a'r dylanwadau a fu arno. Testun y drydedd bennod yw Edmund Jones y crefyddwr. Ystyrir ei bwysigrwydd fel pregethwr a gweinidog a'i swyddogaeth o fewn Annibynia. Sonnir hefyd am ei lyfrgell swmpus a'i gysylltiadau ag enwadau eraill sef y Bedyddwyr a'r Methodistiaid. Yn y bedwaredd bennod, rhoddir sylw i gyfraniad Edmund Jones fel hanesydd a naturiaethwr. Canolbwyntir ar y gyfrol a ysgrifennodd ar hanes ei blwyf genedigol Aberystroth sef *A Geographical, Historical and Religious Account of the Parish of Aberystroth in the County of Monmouth* [1779]. Ymddiddorai Edmund Jones mewn llysieuog feddyginiaethol a thrafodir y llawysgrif a ysgrifennodd ar ystyron crefyddol planhigion sef '*A Spiritual Botany*' [1780].

Testun y bumed bennod yw Edmund Jones 'yr Hen Broffwyd'. Credai Edmund Jones yn ddiysgog mewn ysbrydion a'r goruwchnaturiol a seilir y bennod ar ei gyfrol fwyaf adnabyddus sef *A Relation of Apparitions of Spirits in the Principality of Wales* [1780]. Yn y bennod olaf, y diweddgo, cloriennir cyfraniad Edmund Jones fel crefyddwr ac awdur a dangosir ei fod yn haeddu cydnabyddiaeth deilwng am oes o waith diflino dros ei gred. Dadl y traethawd hwn yw adfer lle arwyddocaol Edmund Jones yn hanes y cyfnod, nid yn unig o fewn Annibyniaeth a chrefydd, ond yn hanes Cymru ei hunan yn y ddeunawfed ganrif. Dadleuir hyn ar sail ffrwythlondeb deunydd Edmund Jones i haneswyr ymhél â hanes gwerin a chrefydd.

Byrfoddau

<i>Aberystroth</i>	Edmund Jones, <i>A Geographical, Historical and Religious Account of the Parish of Aberystroth</i> (1779)
<i>Apparitions/app.</i>	Edmund Jones, <i>A Relation of Apparitions of Spirits in the Principality of Wales</i> (1780)
<i>B.B.G.C.</i>	<i>Bwletin y Bwrdd Gwybodau Celtaidd</i>
<i>B.C.</i>	<i>Y Bywgraffiadur Cymreig hyd 1940</i>
<i>Copi.</i>	Copi terfynol yn llawysgrif Edmund Jones, tebyg i'r fersiwn printiedig, ond heb y storïau o Loegr (Gweler atodiad 2)
<i>D.N.B.</i>	<i>Dictionary of National Biography</i>
<i>Llawysgrif</i>	Llawysgrif Edmund Jones 2.249. Llyfrgell Rydd Caerdydd, deunydd heb fod yn debyg i unrhyw beth a gyhoeddwyd (gweler atodiad 3)
<i>Ll.G.C.</i>	Llyfrgell Genedlaethol Cymru
<i>Magic</i>	Keith Thomas, <i>Religion and the Decline of Magic</i> (1971)
<i>Traf. Cymmr.</i>	<i>Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion</i>

Pennod 1

Edmund Jones Yr 'Hen Broffwyd' (1702-1793):

Gweinidog, Hanesydd, Ysbrydegydd

Cyflwyniad

Adwaenid Edmund Jones gan rai o'i gyfoeswyr yn y ddeunawfed ganrif fel yr 'Hen Broffwyd'. Nid arwydd cynnes o hoffter oedd y llysenw hwn, ond beirniadaeth lem gan rai a wawdiai ei natur hygoelus a'i gred ddiffuant mewn ysbrydion a swyngyfaredd. Ers y ddeunawfed ganrif, fel gŵr rhyfedd, digri y portreadwyd Edmund Jones gan ysgrifenwyr. Hefyd, beirniadwyd gwaith Edmund Jones yn hallt gan y Parchedig John Evans¹ a J. Britten ym 1810 yn eu llyfr *The Beauties of England and Wales* (cyfrol IX).² Credai'r ddau awdur fod yr hanesion a geir gan Edmund Jones am ysbrydion a thylwyth teg yn dangos bod gwendid yn ei ben a'i fod yn ŵr hollol anaddas i ddelio â phrofiadau ysbrydol pobl eraill. Mor ddiweddar â 1891 ysgrifennodd Charles Ashton³ amdano yn ei gyfrol *Hanes Llenyddiaeth Gymreig o 1650-1850*: 'Nid oedd bron derfyn ar ofergoeledd yr "Hen Broffwyd o Bontypwl;" a phrin y gallasai un felly fod yn arweinydd cymwys i eraill.'⁴

Nid oes dwywaith nad yw'r math yma o sylwadaeth a chael llysenw fel yr 'Hen Broffwyd' wedi difetha enw da Edmund Jones a pheri i haneswyr wawdio ei syniadau hygoelus ac amau ei dystiolaeth. Tynged Edmund Jones o ganlyniad oedd cael ei ollwng dros gof a'i osod i'r naill ochr fel cymeriad ymylol yn hanes Cymru. Fel testun ysgafn, diddorol ac addas ar gyfer llyfr i dwristiaid yn hytrach nag fel pwnc i ysgolheigion y mae haneswyr wedi ei weld. Nid oes neb yn y gorffennol wedi cael ei ddenu i astudio bywyd a gwaith Edmund Jones yng nghyd-destun ymneilltuaeth y ddeunawfed ganrif

fel pwnc ysgolheigaidd a phwysig, gan bwyso a mesur ei gyfraniad unigryw i fywyd y ganrif. Pwrpas y traethawd hwn yw chwyldroi yr hen ddelwedd ysgornllyd o Edmund Jones fel ecsentrig rhyfedd a dangos ei wir gymeriad a sut yr oedd yn ymgorffori nifer o nodweddion ei oes.

Ers canrif a hanner mae tueddiad wedi bod ymhlith haneswyr i ganolbwyntio ar foderniaeth y ddeunawfed ganrif ac i edrych ar y ddeunawfed ganrif fel oes oleuedig, oes rheswm ac oes diwydiannaeth, - a arweiniodd y ffordd at gynnydd y cyfnod modern. Yn sicr, ni ellir gwadu na fu'r newidiadau mawr cynhyrfus ym myd crefydd, unigolyddiaeth a diwydiannaeth yn rhai chwyldroadol yn hanes y ddeunawfed ganrif. Ond, yn anffodus, mae'r gor-bwyslais ar y cynnydd hwn a'n rhagdybiaethau ni wedi achosi i haneswyr anwybyddu a chwerthin am ben talp helaeth o hanes swyngyfaredd y ganrif ac felly gambortreadu'r oes.

Dyma hefyd fu tynged hanes y Jacobiniaid yn y ddeunawfed ganrif, - a ddiystyrwyd fel testun dibwys ynglŷn â phobl a gollodd y frwydr i gadw fflam achos y Stiwartiaid ynghŷn yn erbyn y Chwigiaid. Ond, drwy astudiaeth ddiweddar o'r pwnc, unionwyd y cam hwn gan ymchwil Eveline Cruickshanks. Yn ei chyfrol *Political Untouchables: The Tories and the '45* (1979), llwyddodd i daflu goleuni newydd ar y mudiad drwy ddangos mor bwysig oedd cyfraniad y Jacobitiaid i fywyd gwleidyddol y cyfnod ac mai hwy oedd yn ffurfio prif ffrwd o blaid achos y Torïaid hyd y 1740au.⁵ Mae syniadau Cruickshanks wedi dylanwadu ar agwedd rhai haneswyr yng Nghymru megis Philip Jenkins. Yn ei gyfrol *The Making of a Ruling Class. The Glamorgan Gentry 1640 - 1790* (1983), mae'n dadlau fod cefnogaeth guddiedig i'r Stiwartiaid wedi parhau ymysg rhai boneddigion yng Nghymru hyd 1740au, a bod hyn yn amlwg mewn barddoniaeth Jacobinaidd a luniwyd

yn ystod cyfnod y gwrthryfel yn yr Alban ym 1745, ac a gysylltir â'r ddwy gymdeithas gyfrin - Cylch y Rhosyn Gwyn yn sir Ddinbych a Chymdeithas Rhingylliaid y Môr yn ne - orllewin Cymru.⁶ Hefyd, yn ei lyfr *The Search for Beulah Land* (1980), cyflwynir tystiolaeth newydd gan G.A. Williams i ddangos fod blas gwleidyddol yn perthyn i'r argyfwng cymdeithasol a fodolai yn ardaloedd gwledig Cymru yn ystod y 1790au, y degawd cythryblus, pan benderfynodd nifer o'r werin bobl ganu'n iach i Gymru ac ymfudo i diroedd bras yr Amerig. Jacobiniaid oeddynt - pobl, yn ôl G.A. Williams, na ddylid eu diystyru na'u hanghofio oherwydd iddynt ymadael am y byd newydd.⁷

Mae'n hen bryd hefyd i haneswyr gymryd hanes swyngyfaredd a thraddodiadau hen-ffasiwn y ddeunawfed ganrif, sydd wedi eu hanwybyddu cyhyd, o ddifrif. Dylent fod yn llawer mwy parod i edrych yn wrthrychol ar waith pobl megis Edmund Jones a pheidio ag wfftio eu syniadau a'u harferion hygoelus, er mor wahanol ydynt i syniadaeth yr oes bresennol. Rhaid derbyn mai afresymol iawn oedd realiti bywyd trwch y boblogaeth yng nghyfnod Edmund Jones. Priodolai'r brodorion lawer o ffenomenâu naturiol neu ryfeddodau'r greadigaeth o'u cwmpas i ddylanwadau dewinol a swyngyfareddol. Oes anoleuedig oedd hi'n gyffredinol a'r werin bobl yn glynu'n dynn at hen draddodiadau eu cyndeidiau a oedd mor agos at eu calonnau. Mewn cymdeithas lle yr oedd esboniadau technolegol a meddygol y tu hwnt i ddeall pobl gyffredin, yr oedd y gred yn nylanwad maleisus gwrachod yn gryf ac yn gyfrwng iddynt geisio esbonio anffawd anesboniadwy, afiechyd a thrychineb annisgwyledig megis marwolaeth plentyn neu golli buwch.⁸ A ninnau yn byw mewn oes ddiwydiannol, wyddonol a thechnolegol, rhaid cyfaddef mai anodd yw amgyffred a dirnad meddylfryd y werin bobl yn y ddeunawfed ganrif. Er hynny, ni ddylem ar

unrhyw gyfrif fod yn nawddoglyd yn ein hymdriniaeth o'r cyfnod a defnyddio safonau'r ugeinfed ganrif ar hugain i gloriannu'r ddeunawfed ganrif.

Ceisir yn y traethawd hwn godi cwr y llen o'r newydd i gael darlun cytbwys a chyflawn o wir realiti bywyd yn y ddeunawfed ganrif drwy astudiaeth drwyadl o fywyd a gwaith Edmund Jones. Yn y gorffennol, mae realiti bywyd y cyfnod wedi ei ystumio gan ragdybiaeth haneswyr am Oes Rheswm. Yn wir, 'gwyddai Edmund Jones lawn cymaint â neb yn ei oes am ffenomenâu rhyfedd y byd naturiol ac ysbrydol.'⁹ Mae'r ddwy gyfrol o'i eiddo ar hanes y plwyf, *A Geographical, Historical and Religious Account of the Parish of Aberystroth* (1779), a hanes ysbrydion yng Nghymru, *A Relation of Apparitions of Spirits in the Principality of Wales* (1780), yn gyforiog o wybodaeth amhrisiadwy am arferion a theithi meddwl gwerin gwlad. Yn hyn o beth, yr oedd diddordeb Edmund Jones yn y gwerinol a'r swyngyfareddol yn agos iawn at waith Johann Gottfried Herder (1744 - 1803) yn yr Almaen.¹⁰ Pregethwr oedd yntau hefyd ac un o arloeswyr y diddordeb newydd ymhlith ysgolheigion yn Ewrop yn niwedd y ddeunawfed ganrif a dechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg mewn llên-gwerin neu 'diwylliant poblogaidd' (*Kultur des Volkes*) - term a fathwyd gan Herder.¹¹ Ymddiddorai ef mewn credöau poblogaidd, baledi, arwrgerddi adnabyddus, storïau a chaneuon gwerin grwpiau ethnig megis y Latfiaid.¹² Er bod hynafiaethwyr ers cyfnod y Dadeni Dysg wedi disgrifio arferion cyffredin a chasglu baledi, perthynai newydd-deb arbennig i ddiddordebau a syniadau Herder ac arloeswyr eraill megis Jakob Grimm a Johann Wolfgang von Goethe, yn niwylliant y werin, sef y pwyslais a roddent ar y 'bobl', ac am y credent fod arferion, traddodiadau, ofergoeliaeth, dywediadau a diarhebion yn rhan annatod ac unigryw o ysbryd pob cenedl.¹³ Fel y dywedodd Herder ei hun: 'Llefara pob cenedl fel y

meddylia, a meddylia fel y llefara.’¹⁴

Derbyniodd Herder barch mawr ymhlith ei gyfoedion a'i ddisgynyddion fel un o gewri'r mudiad Rhamantaidd yn yr Almaen ac yn Ewrop. Yn yr un cyfnod yng Nghymru, cael ei wawdio a'i ddilorni fu tynged Edmund Jones am ei ddiddordeb arloesol, mewn gwirionedd, yn y werin bobl ac am iddo fynegi eu credöau a'u syniadaeth. Gwelai Edmund Jones ogoniant diwylliant y werin. Yn wir, trigolion cyffredin Aberystroth oedd ei arwyr a phleser pur iddo oedd adrodd am eu harferion hynod a'u profiadau anhygoel yn ei gyfrol ar hanes y plwyf. Yn wahanol i Herder, ni dderbyniodd Edmund Jones unrhyw barch gan haneswyr fel sylwebydd cymdeithasol praff.

Fodd bynnag, ar y llaw arall, dylid pwysleisio bod peryglon wrth ddibynnu'n drwm ar dystiolaeth lenyddol megis gwaith Edmund Jones;¹⁵ gan y gall barn gwŷr y cyfnod fod yn eithafol o ragfarnllyd ar brydiau, a rhaid peidio â derbyn popeth a ddywedant yn llythrennol. Ond, wrth ddethol y dystiolaeth yn ofalus a manwl, mae'n bosibl i'r hanesydd sicrhau eu bod yn ddrych i deithi meddwl yr oes. Bwriad y traethawd hwn yw dangos mai un o'r ffyrdd gorau i ddarllenwyr brofi naws y cyfnod yw gadael i dystion megis Edmund Jones lefaru drostynt eu hunain.

Fel y dywedwyd ar ddechrau'r cyflwyniad hwn, beirniadwyd Edmund Jones yn llym gan wŷr megis yr Archddiacon Coxe am iddo siarad mor agored ynglŷn â'i weledigaethau rhyfedd a phrofiadau'r werin o'r goruwchnaturiol. Hanesydd academiaidd oedd Coxe, a fu ar daith drwy sir Fynwy yn niwedd y ddeunawfed ganrif. Iddo ef, yr oedd credu mewn swyngyfaredd ac ofergoeledd yn hollol wrthun. Ystyriai storïau Edmund Jones am ysbrydion yn 'childish'. Cyfeddyf bod *Aberystroth* yn ddisgrifiad daearyddol clir o ddyffrynnoedd Ebwy a Thileri, ond nid oedd yn hoff o'r blas

ofergoelus oedd ar y llyfr. Nid oedd yn cytuno o gwbl â syniadau'r 'Hen Broffwyd' am ysbrydion. Iddo ef, ffwlbri noeth oedd credu bod ysbrydion yn siarad a chanu mewn mannau fel Hafodafael a Chefenbach. Ni chymerai ei ddisgrifiadau plentynnaidd o'r tylwyth teg o ddifrif. Ym marn Coxe, byddai llyfr Edmund Jones ar hanes plwyf Aberystroth wedi bod yn:

... unworthy of notice, did it not show the tendency of the people in these mountainous and sequestered regions to credit superstitious tales which formed the popular creed of our forefathers, and gave rise to much beautiful imagery in the effusions of our best poets.¹⁶

Ond, er mai gwawdio cynnwys cyfrol Edmund Jones yr oedd yr Archddiacon Coxe, mae'n cydnabod bod Edmund Jones wedi llwyddo i greu darlun o ddiwylliant ei ardal yn y cyfnod hwnnw a'r cyfnod blaenorol. Yn hyn o beth yr oedd Coxe yn tynnu sylw at union bwysigrwydd gwaith Edmund Jones. Dogfen gymdeithasol werthfawr tu hwnt yw *Aberystroth* sydd heb gael sylw dyladwy gan haneswyr yn gyffredinol.

Un arall a anghytunai'n llwyr â safbwyntiau a chredoau Edmund Jones oedd David Williams, gweinidog ymneilltuol, radical a deist,¹⁷ a ysgrifennodd ei lyfr *History of Monmouthshire* ym 1796. Er nad yw'n cyfeirio'n benodol ato, mae'n amlwg yn feirniadol o Gymry tebyg iddo a lynai wrth hen ofergoelion, ac mae'n eu cyhuddo o fod yn unllygeidiog a phenwan: 'Traditional apprehensions of invisible spirits, hovering over their cradles, and influencing all their actions and fortunes, not only render their imaginations vague and extravagant, but affect their constitutions and characters.'¹⁸ Sadwcead oedd David Williams, i'r pegwn eithaf oddi wrth Edmund Jones yn athrawiaethol ac yn un a fyddai'n casáu yr 'Hen Broffwyd' â chas perffaith.

Er fod Edmund Jones a David Williams yn dod o ardaloedd cyfagos ac o'r un cyfnod, ac er i'r ddau ysgrifennu am sir Fynwy, David Williams am y sir yn gyffredinol ac Edmund Jones am ei blwyf genedigol, Aberystroth, yr oedd agwedd y ddau tuag at fywyd a chrefydd yn hollol wahanol. Arhosodd Edmund Jones yn ei filltir sgwâr drwy gydol ei oes, tra gadawodd David Williams ei wreiddiau pan oedd yn ddeg ar hugain oed i fyw yn Llundain, er iddo gadw cysylltiad â'i deulu yng Nghaerffili.¹⁹ Nid oedd David Williams yn cymryd swyngyfaredd o ddifri ac wffitai Galfiniaeth. O ran agwedd meddwl, edrychai yn llawer mwy positif ac optimistaidd tuag at y ddynoliaeth. Er hynny, erbyn diwedd ei oes, o tua 1810 - 1815, collodd ei ffydd yn y Chwyldro Ffrengig a throdd yn erbyn cynnydd dynol ryw.²⁰ Nid oes dwywaith nad yw syniadaeth radicaliaid megis David Williams, a oedd yn arwain y ffordd tuag at gynnydd y dyfodol, wedi apelio at haneswyr cyfoes megis Whitney R.D Jones.

Ond, nid yr un yw'r stori gyda phobl adweithiol megis Edmund Jones a oedd yn cydio'n dynn wrth y gorffennol. Yng ngolwg haneswyr, nid yw ef, yn wahanol i David Williams, yn cyfrannu tuag at 'foderniaeth' y ddeunawfed ganrif. Ceisir profi yn y traethawd hwn fod Edmund Jones, o bosibl, yn defnyddio hen gredoau hen-ffasiwn y werin bobl yn fwriadol fel arf yn erbyn tueddiadau 'goleuedig' ail hanner y ddeunawfed ganrif. Yn ystod y cyfnod hwnnw, arweinid yr ymgyrch yn erbyn hoff ddiddanion y werin bobl, yn bennaf, gan y Methodistiaid.²¹ Er enghraifft, ymosodent ar ofergoeliaeth, swyngyfaredd a dewiniaeth, a oedd mor bwysig i'r gymdeithas wledig. 'Gwagedd y byd' oedd diwylliant pobl gyffredin i'r Methodistiaid,²² a chysylltent arferion y werin â Phabyddiaeth yr Oesoedd Tywyll.

Hefyd, erbyn chwarter olaf y ddeunawfed ganrif, gwelwyd cynnydd

ymhlith y mathau o grefydd resymolaidd yng Nghymru, a arweiniodd at argyfwng yn y sectau erbyn 1790, a'u holli erbyn 1799. O ganlyniad i hyn, sefydlwyd Cymdeithas yr Undodiaid yng Nghymru ym 1802. Gellir dadlau mai rhan o'r frwydr yma oedd yr holl waith a wnaeth Edmund Jones ar ysbrydion a thylwyth teg. Ymgais ydoedd i ymladd yn ôl yn erbyn Rhesymoliaeth mewn crefydd ac Atheistiaeth yr Oes Oleuedig. Yn y rhagarweiniad i'w lyfr ar ysbrydion *A Relation of Apparitions* o dan y pennawd 'Rebuke to Infidels and Atheists', cyfeiria Edmund Jones at ddiben cyhoeddi ei gyfrol:

To those who ask of what use can the account of the Agencies and Apparitions of Spirits be? My answer is, what real truth and kind of knowledge, from heaven, earth, or hell, which cannot be made useful to ingenious, sober minds, who are willing to make the best of every thing, which is the duty of every man to do. And as the account of Spirits and Apparitions, it may be of these following uses, and why not? To prevent Sadduceism, and Atheism in some; to confirm others in the belief of Eternity and the World to come, and incline them the more preparation for it.²³

Yn wahanol i David Williams hefyd, Calfinydd²⁴ rhonc oedd Edmund Jones yn credu mai achubiaeth Ddwyfol oedd yr unig ffordd i arbed dyn o grafangau Satan. Fel Calfinydd, edrychai 'ar Dduw fel ymerawdwr, a'i ewylllys fel prif achos ei weithgarwch.'²⁵ Pryderai'n ddirfawr ynglŷn â chyflwr tywyll a thrallodus ei gyd-ddyn. Nid Edmund Jones oedd yr unig un i weld gwir angen pregethu'r efengyl ymhlith pobl sir Fynwy. Tynnwyd sylw arweinydd y Methodistiaid yn Lloegr, John Wesley,²⁶ hefyd at gyflwr diwardd

a barbaraidd trigolion y cylch pan ymwelodd â thref Casnewydd yn sir Fynwy ar 19 Hydref, 1739 : ‘I preached in the morning at Newport on What must I do to be saved? to the most insensible, ill-behaved people I have ever seen in Wales.’²⁷ Ond erbyn y 1770au, pan ymwelodd â’r dref drachefn, credai fod y sefyllfa yno wedi newid yn eithriadol o dan ddylanwad pregethu’r Methodistiaid: ‘I believe it is five and thirty years since I preached here before, to a people who were then wild as bears. How amazingly is the scene changed! O! what is too hard for God!’.²⁸ Ond, yn wahanol i John Wesley, nid yw barn Edmund Jones wedi cael ei chymryd o ddifri gan haneswyr. Nid ydynt eisiau difwyno eu dwylo yng nghwmni pobl adweithiol sy’n glynu at swyngyfaredd y gorffennol.

Edmund Jones oedd un o brif Annibynwyr y ddeunawfed ganrif ac un o dadau Annibyniaeth Cymru. Nid yw wedi cael ei lawn haeddiant fel diwygiwr dyfal dros ei gred. Ymladdodd frwydr galed a didwyll dros achos yr Ymneilltuwyr ar hyd ei oes, yn bennaf yn sir Fynwy, er iddo wneud ei orau glas i deithio’n ddifflino i ledaenu’r efengyl ledled Cymru. Pe byddai wedi dilyn llwybr Methodistiaidd fel Wesley a Howel Harris,²⁹ efallai, byddai cyfrolau swmpus wedi eu hysgrifennu amdano, gan fod haneswyr yr Hen Gorff, yn enwedig, wedi achub bob cyfle i sôn am arwyddocâd y ‘Chwyldro Methodistiaidd’ yn hanes crefydd y ddeunawfed ganrif. Portreadir y ‘Diwygiad’ ganddynt fel gwawr newydd a newidiodd Gymru’n llwyr ym 1735. Honnai John Hughes³⁰ yn ei waith *Methodistiaeth Cymru* (3 cyfrol, 1851-6) ar ddechrau 1700 yng Nghymru: ‘...nid oedd yma nemawr o wir grefydd i gael yn mysg neb, eglwyswyr nac Ymneilltuwyr.’³¹ Ac ymhellach: ‘Yr oedd y dywysogaeth ar y pryd y torodd y diwygiad allan, wedi ymsuddo mor ddwfn i anghrefydd, anwybodaeth, ac anfoes, ag y gallai gwlad wareiddiedig

wneuthur.’³² Cydnabyddai John Hughes fod pregethau y tadau ymneilltuol cyntaf William Wroth,³³ William Erbury,³⁴ Walter Cradock,³⁵ Vavasor Powell,³⁶ Stephen Hughes³⁷ a Peregrine Phillips³⁸ wedi ‘gwneuthur argraff ar lawer parth o’r wlad’³⁹ ac wedi achub lliaws o bechaduriaid. Erbyn dechrau 1700 yr oeddynt i gyd wedi eu claddu. Yn ôl Hughes, ni chododd ‘olynwyr teilwng iddynt i berffeithio’r gwaith a ddechreuasid ganddynt hwy.’⁴⁰ Bwriad y traethawd hwn yw dangos bod cyfraniad yr ail-do fel petai o Ymneilltuwyr a gadwodd y fflam ynghyn ar ddechrau’r ddeunawfed ganrif, cyn y Diwygiad Methodistiaidd yn holl bwysig yn natblygiadau crefyddol y cyfnod. Nid yw cyfraniad gweinidogion megis Henry Davies, Blaengwrach,⁴¹ James Davies, Merthyr⁴² a Philip Pugh⁴³ wedi cael cydnabyddiaeth ddigonol gan haneswyr.

Camgymeriad haneswyr megis John Hughes, Robert Jones, Rhoslan⁴⁴ ac A.J. Johnes oedd gwrando gormod ar y Methodistiaid cynnar a fu’n canu clodydd newydd-deb eu neges a grym eu dylanwad yn eu pregethau, eu dyddiaduron, eu llythyrau, eu hunangofiannau a’u barddoniaeth, heb bwyso a mesur y dystiolaeth yn ddigon gofalus a diduedd. Dyfynnir penillion William Williams, Pantycelyn,⁴⁵ o farwnad a luniodd er coffadwriaeth am Howel Harris sy’n agor gyda’r llinellau:

‘Pan roedd Cymru gynt yn gorwedd

Mewn rhyw dywyll farwol hun,...’

yn ddiddiwedd mewn llyfrau hanes. Mae’r geiriau adnabyddus hyn wedi eu hoelio mor ddwfn i’n meddyliau fel Cymry nes iddynt ddylanwadu ar syniadaeth gyffredinol y genedl am gyflwr crefydd yng Nghymru yn nechrau’r ddeunawfed ganrif.

Crefydd i’r galon oedd Methodistiaeth. Ni ellir gwadu nad oedd yr elfen efengylaidd a berthynai i’r mudiad yn rhywbeth newydd ym mywyd

crefyddol yr oes. Er y credai'r Methodistiaid eu hunain eu bod yn byw mewn cyfnod breiniol a bod llaw Duw tu ôl i'w llwyddiant, troedio tir wedi ei fraenaru a'u hau gan weithgarwch eglwysig ac ymneilltuol cyn eu hoes hwy a wnaeth y Methodistiaid. Gwreiddiodd Methodistiaeth gynnar yn yr ardaloedd hynny lle'r oedd ymneilltuaeth yn gryf. Cyn 1760, yn y De yr oedd cadarnleoedd cefnogaeth y Methodistiaid a chynhaeaf prin iawn bu iddynt yn y Gogledd gan fod y gefnogaeth i'r Eglwys Anglicanaidd mor gryf.⁴⁶ Felly, mae'n rhaid bod yn ofalus rhag gor-bwysleisio dylanwad Methodistiaeth ar Gymru yn ystod y cyfnod o 1735 i 1760. Fel y dywed yr Athro Derec Llwyd Morgan, ar ôl 1762 y daeth Methodistiaeth Gynnar i'w hoed: '...yn ddiwylliannol ac o ran ffurfiant eu dychymyg, am mai yn y blynyddoedd hynny, y cawsant y maeth llenyddol y mae'n rhaid i grefydd, boed newydd, boed aeddfed wrtho.'⁴⁷

Tueddwyd i anghofio fod dylanwad Ymneilltuaeth wedi tyfu yng Nghymru yn ystod y ddeunawfed ganrif, yn enwedig o 1730 ymlaen. Yn ôl amcangyfrif Edmund Jones, mewn erthygl ar gyflwr crefydd yng Nghymru ym 1742, a ymddangosodd gyntaf yn *Weekly History* Glasgow, bodolai 106 o Eglwysi gan yr Annibynwyr a'r Bedyddwyr yng Nghymru, a lleolwyd 88 ohonynt yn chwe sir y De.⁴⁸ Nid oedd siroedd Môn na Fflint wedi profi grym cenhadaeth yr Annibynwyr o gwbl. Hefyd, ceir rhyw fras ddarlun o gryfderau a gwendidau ymneilltuaeth yn y ffigyrau a gasglwyd gan Dr. John Evans⁴⁹ am y nifer o Ymneilltuwyr a addolai yn y flwyddyn 1715. Er bod rhai o'i ffigyrau yn amheus o uchel, maent yn rhoi rhyw syniad am y niferoedd a ddilynai'r Ymneilltuwyr.⁵⁰ Ymddengys fod gan Gymru a sir Fynwy 100 o gynulleidfaoedd yn ymgynnull a thua 23,000 oedd yr aelodau a'r 'gwrandawyr' at ei gilydd.⁵¹ Ond, fel y nodir gan R.Tudur Jones, tua 5,500

oedd rhif yr aelodaeth mewn realaeth.⁵² Cyfran fechan iawn o boblogaeth Cymru oedd yn Ymneilltuwyr. Parhâi mwyafrif llethol y werin bobl i fod yn addolwyr eglwysig ac yn gyndyn iawn i ymwrthod â'r llannau, er gwaethaf eu diffygion amlwg megis tlodi, amblwyfyddiaeth a'u lleoliad anghysbell a chyflwr gwael yr adeiladau yn fynych.

Ond, o'r 1760au ymlaen mabwysiadwyd brwdfrydedd yr efengylwyr gan Ymneilltuwyr amlwg megis Lewis Rees, Llanbrynmair,⁵³ John Griffiths, Glandŵr,⁵⁴ Thomas Davies, Pant-teg, John Thomas, Rhaeadr Gwy⁵⁵ ac Edmund Jones.⁵⁶ Drwy sêl eu pregethu grymus a'u llafur diflino dros eu cred, daeth ymneilltuaeth yn grefydd fwy poblogaidd ac atyniadol a chynyddodd eu rhengoedd yn helaeth erbyn diwedd y ddeunawfed ganrif. Ar droad y bedwaredd ganrif ar bymtheg, felly, yr oedd ymneilltuaeth yng Nghymru yn gryf a dylanwadol iawn ac yn barod i ddisodli yr Eglwys Wladol o'i safle breiniol.

Nid yw twf ymneilltuaeth yng Nghymru yn ystod y ddeunawfed ganrif yn bwnc sydd wedi derbyn sylw haeddiannol ond gan haneswyr enwadol. Cyhoeddodd Dr. Thomas Rees ei waith *A History of Protestant Nonconformity in Wales* ym 1861 er mwyn sicrhau bod tadau Ymneilltuaeth gynnar yn cael eu hanrhydeddu o fewn cloriau llyfrau hanes. Ond, yn anffodus, mae yntau hefyd yn disgyn i'r un fagl ac yn honni fod y werin bobl 'yn gorwedd mewn marwoldeb a llygredd dwfn' cyn tröedigaeth Howel Harris ym 1735, ac felly, yn cam bortreadu datblygiadau crefyddol y ganrif. Thomas Shankland oedd yr hanesydd cyntaf i droedio tir newydd wrth drafod y sefyllfa grefyddol yng Nghymru cyn dyddiau'r Methodistiaid yn wrthrychol mewn erthyglau a ymddangosodd yn *Seren Gomer* rhwng 1900 a 1904. Ef a berswadiodd Dr. Thomas Richards (1878 - 1962) i ymgiprys â'r dasg anferth o

ysgrifennu hanes Ymneilltuaeth gynnar. Yr oedd gwaith Richards ar grefydd yn yr ail ganrif ar bymtheg yn fwy llwyddiannus na'r un astudiaeth flaenorol oherwydd iddo seilio ei ymchwil ar ddogfennau gwreiddiol.⁵⁷ Er iddo gyhoeddi chwe gwaith swmpus ar hanes Piwritaniaeth ac Ymneilltuaeth gynnar yn ystod 1920au'r ganrif, dim ond hyd 1719 yr ysgrifennodd hanes y datblygiadau crefyddol.

Bwriad y traethawd hwn yw dangos pwysigrwydd cyfraniad Edmund Jones yng nghyd-destun ymneilltuaeth y ddeunawfed ganrif. Er bod haneswyr modern megis Athro R. Tudur Jones, Michael R. Watts a'r Athro G.H. Jenkins wedi ysgrifennu am hanes ymneilltuaeth yn y ddeunawfed ganrif, nid oes yr un ohonynt wedi rhoi lle blaenllaw i Edmund Jones yn hanes y mudiad. Fel un o brif Annibynwyr y ddeunawfed ganrif, mae'n rhyfedd iawn mai prin, at ei gilydd, yw cyfeiriadau yr Athro R. Tudur Jones at waith Edmund Jones o fewn yr enwad yn ei gyfrol *Hanes Annibynwyr Cymru* a gyhoeddwyd ym 1962. Cyn belled yn ôl â'r bedwaredd ganrif ar bymtheg, hyd yn oed, anwybyddwyd pwysigrwydd Edmund Jones gan haneswyr megis Thomas Rees gan mai pum tudalen yn unig a geir amdano yn ei gyfrol *A History of Protestant Nonconformity* mewn cyfrol o 498 o dudalennau. Ni chymerwyd ei waith o ddifrif ychwaith gan Ieuan Gwynedd⁵⁸, gweinidog a newyddiadurwr amlwg yn sir Fynwy, a gyhoeddodd erthygl amdano yn *Yr Adolygydd* ym 1850-1.⁵⁹ Gellir tybio mai'r prif reswm am anwybyddu Edmund Jones fel ffigwr crefyddol pwysig ei oes gan haneswyr, - ei enwad ei hun hyd yn oed, - yw oherwydd fod ei gred adweithiol mewn swyngyfaredd yn destun cywilydd mawr iddynt, er nid yn achos yr Athro R. Tudur Jones.

Yn y gorffennol, tueddwyd i greu delwedd gyffredinol o Ymneilltuaeth Gymreig fel mudiad hollol dduwiol a chul iawn, heb ystyried

mor bwysig oedd ffenomenâu rhyfedd y byd naturiol i lawer o Gymry difreintiedig eu dydd, er eu bod yn ddilynwyr selog Ymneilltuaeth. Yn wir, mae'r ddeuoliaeth anarferol sy'n perthyn i gymeriad Edmund Jones - y Calfinydd rhonc a'r ysbrydegwr hygoelus - yn ei wneud yn bersonoliaeth wahanol ac amlochrog i'w astudio. Yn y traethawd hwn ceisir esbonio y paradocs rhyfedd o sut yr oedd modd i bobl grefyddol flaenllaw yr oes megis Edmund Jones ymroi i ofergoeliaeth ac i bregethu'r efengyl ar yr un pryd - testun sydd heb ei astudio o'r blaen yng Nghymru.

Daeth Edmund Jones o dan ddylanwad y mudiad Hynafiaetheg, mudiad a dyfodd mewn poblogrwydd yn ystod y ddeunawfed ganrif. Rhannai yr un diddordeb yn hanes ei achos lleol ag Ymneilltuwyr eraill megis Joshua Thomas o Lanllieni,⁶⁰ a ysgrifennodd lyfr ar hanes enwad y Bedyddwyr sef *Hanes y Bedyddwyr* (1777). Ym 1779, ac yntau yn 77 oed, cyhoeddodd Edmund Jones lyfr ar hanes ei blwyf genedigol *Account of the Parish of Aberystroth*. Yn rhan olaf y gyfrol, canolbwyntiodd ar olrhain hanes crefydd yn y plwyf o gyfnod y Brythoniaid hyd 1779. I gloi'r llyfr, ceir disgrifiadau cryno - 'memoirs' - am bobl grefyddol a drigodd yn y plwyf.

Erbyn 1770, yr oedd y mudiad Hanesyddol hefyd yn eithaf cryf yng Nghymru, ac yn amlwg wedi dylanwadu ar Edmund Jones. Yn wir, yr oedd y diddordeb newydd mewn llên gwerin, hanes ysbrydion a thylwyth teg yn boblogaidd ymhlith gwŷr megis Morysiaid Môn,⁶¹ a'r Cymmrodorion yn adnabyddus. Yn wir, mor gynnar â 1755, yr oedd ysbrydion a thylwyth teg yn un o bynciau trafod gorfodol yng Ngosodedigaethau'r Cymmrodorion. Fel y cyfeiriwyd eisoes, ymddiddorai Edmund Jones hefyd mewn storïau am hanes hen ysbrydion ac arferion y werin bobl.

Felly, fel y gwelwn, yr oedd Edmund Jones yn ddilynwr selog o

fudiad yr Ymneilltuwyr, Hynafiaetheg, a'r mudiad Hanesyddol - mudiadau tra gwahanol a gwrthgyferbyniol yn y ddeunawfed ganrif. Mae'n bwysig nodi bod nifer o arweinwyr crefyddol yng Nghymru yn y ddeunawfed ganrif yn bersonoliaethau cymhleth - Williams Pantycelyn a'i holl ddiddordebau gwyddonol, Howel Harris a'i ddiddordeb artistig ac yn sylfaenydd Cymdeithas Amaethyddol Brycheiniog, - felly, nid yw'n syndod bod gan Edmund Jones hefyd ddiddordebau cyferbyniol mewn crefydd, swyngyfaredd a hanes lleol. Ceisir dangos yn yr astudiaeth hon bod Edmund Jones fel Williams a Harris yn haeddu sylw fel personoliaeth amlochrog ymhlith haneswyr.

Anwybyddwyd Edmund Jones yn y gorffennol hefyd gan yr ysgrifennai ei weithiau yn Saesneg. Gellir tybio nad oedd ei lyfr ar hanes lleol a hanes natur efallai yn apelio at bobl gyffredin oherwydd nad oedd y pynciau o ddiddordeb iddynt, a'r iaith yn estron. Yr oedd traddodiad cynnar o ysgrifennu am ymneilltuaeth yn Saesneg a rhan o'r traddodiad hwnnw oedd Edmund Jones. Ni ddilynodd Edmund Jones y traddodiad diweddarach o ysgrifennu am grefydd yng Nghymru yn Gymraeg. O edrych ar *A Bibliography of the History of Wales* (1962) gwelir fod 3 o'r 20 o lyfrau a restrir am hanes yr Annibynwyr o 1714 hyd 89 yn Saesneg. Felly, oherwydd y cyfrwng yr ysgrifennai Edmund Jones ynddo, ac am na luniodd emynau poblogaidd i'r werin bobl yn eu mamiaith fel y gwnaeth Williams, Pantycelyn, nid yw wedi cael tegwch a sylw fel awdur pwysig yn y ddeunawfed ganrif. Ac eto, mae dyddiaduron Howell Harris yn Saesneg ond mae ef wedi cael sylw. Torrodd Edmund Jones lawer cwys newydd sydd heb eu cydnabod gan haneswyr y gorffennol. Yr oedd ei lyfr ar hanes plwyf Aberystroth yn arloesol gan mai dyma'r llyfr cyntaf printiedig ar hanes plwyf yng Nghymru. Mae'n arwyddocaol hefyd fod y 'memoirs' a geir yn y gyfrol yn ymdebygu i

hunangofiant, a gellir dadlau ei fod yn hyn o beth wedi arwain y ffordd, i ryw raddau, i'r toreth o tua 25 o hunangofiannau a ymddangosodd yng Nghymru rhwng 1780 a 1814.

Yn olaf, dylid pwysleisio nad bywgraffiad neu gofiant i bersonoliaeth unigol yw'r thesis hwn. Yn hytrach, ymgais ydyw i ganolbwyntio ar y goleuni y mae astudiaeth o fywyd a gwaith Edmund Jones yn ei daflu ar Annibyniaeth, ac ar ymneilltuaeth, ac ar y math o ddiwylliant a fodolai yng Nghymru yn y ddeunawfed ganrif. Hefyd, dylid pwysleisio fod y deunydd a ddefnyddir yn y traethawd hwn yn hollol wreiddiol a heb ei ddefnyddio yn y gorffennol mewn astudiaeth ysgolheigaidd. Er i Edgar Phillips (Trefîn) gyhoeddi ei gyfrol gymharol boblogaidd, *Edmund Jones the Old Prophet*, ym 1959, llyfr an-academaidd ydyw ar hanes lleol i bobl sir Fynwy. Nid oes yr un llyfr safonol wedi ei ysgrifennu ar Edmund Jones. Yn wir, wrth ddarllen ac astudio ei weithiau gwreiddiol niferus yn fanwl, deuthum i sylweddoli fod Edmund Jones yn gymeriad amryddawn a difyr iawn. Yr oedd yn bregethwr didwyll, yn ddiwygiwr dyfal, yn weinidog gofalus, yn deithiwr diflino, yn naturiaethwr sylwgar, yn ddarllenwr eang ac yn gasglwr llyfrau diwyd, - personoliaeth hollol wahanol i'r ddelwedd gyfarwydd a geir ohono yn fynych mewn hen ystrydebau ysgornllyd megis 'eccentrig od'. Y mae gwir angen felly, i unioni'r cam a gafodd Edmund Jones yn nwylo haneswyr y gorffennol, ac ymgais yw'r traethawd hwn i ddangos fod iddo le anrhydeddus a theilwng ymhlith cymwynaswyr Cymru yn y ddeunawfed ganrif. Y man cychwyn yw ystyried cefndir Edmund Jones fel un sydd wedi ei godi o gymdeithas fynyddig Gwent a'r dylanwadau a fu arno o gyfnod ei blentyndod hyd y dalar olaf yn ei fywyd maith- sef testun y bennod gyntaf.

Troednodiadau

- 1 John Evans, (1768-c.1812). Awdur llyfrau teithiol yng Nghymru. Gweler *B.C.*
- 2 Rev.J. Evans a J.Britten, *The Beauties of England and Wales (1810)*, IX, t.103.
- 3 Charles Ashton, (1848-99). Llyfryddwr a hanesydd llenyddiaeth Gymraeg. Gweler *B.C.*
- 4 Charles Ashton, *Hanes Llenyddiaeth Gymreig o 1650-1850*, t.230.
- 5 Gweler ymhellach, Eveline Cruickshanks, *Political Untouchables (1979)*.
- 6 Philip Jenkins, *The Making of a Ruling Class. The Glamorgan Gentry 1640 - 1790 (1983)*, t.174.
- 7 G.A. Williams, *The Search for Beulah Land (1980)*, t. 22- 3 .
- 8 Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic (1973)*, t.638.
- 9 G.H. Jenkins, *Geni Plentyn ym 1701: Profiad 'Rhyfeddol' Dassys Harry*, (1981) t.2
- 10 Mircea Eliade (gol.), *The Encyclopedia of Religion* (cyf. 6), (1987), tt.268-69.
- 11 Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe (1978)*, t 8.
- 12 J.L. Talmon, *Romanticism and Revolt: Europe 1815 - 1848 (1967)*, t.98.
- 13 Peter Burke, *op. cit.* t.8.
- 14 Norman Hampton, *The First European Revolution 1776- 1815 (1969)*, t.16.
- 15 Peter Burke, *op. cit.* t.77.
- 16 W.Coxe, *An Historical Tour through Monmouthshire (1801)*, tt. 214-15.
- 17 **Deistiaeth:**
'Mae Deistiaeth yn gyfystyr â chred yn Nuw, ar wahân i unrhyw ddatguddiad neilltuol ohono, heblaw y datguddiad a roddir gan natur.' (J. Gwili Jenkins, *Hanfod Duw a Pherson Crist (1931)* t.56.)
Yn hanner cyntaf y ddeunawfed ganrif, nid oedd yn fudiad cytûn. Yr oedd y term yn cynnwys nifer o honiadau ynghylch cred yn Nuw. Yn gyffredin, credai'r Deistiaid bod rhaid seilio cred yn Nuw yn ôl rheswm dynol.
- 18 David Williams, *History of Monmouthshire (1796)*, t.101.
- 19 Whitney R.D. Jones, *David Williams-The Anvil and the Hammer (1986)*, t.167.
- 20 *Ibid.* t.178.
- 21 Trevor M. Owen, *Welsh Folk Customs (1959)*, t.23.
- 22 G.H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar 1530-1760 (1983)*, t.19.
- 23 Edmund Jones, *A Relation of Apparitions of Spirits, in the Principality of Wales (1780)*, t.vi.

Calfiniaeth:

System ddiwinyddol John Calfin. Penarglwyddiaeth Duw oedd yn ganolog i Galfiniaeth. Ystyrid Duw fel ymerawdwr a'i ewyllys ef oedd tu ôl i'w weithgarwch. Yn ôl Calfin, cynhwysai'r Beibl y cwbl a oedd yn angenrheidiol i adnabod Duw a'n dyletswyddau tuag ato. Mewn stâd o ddiniweidrwydd yr oedd hi'n bosib i ddyn i gyrraedd ei wynfyd trwy ei bŵerau naturiol, ond, oherwydd y Cwyp, a ewyllysiwyd gan Dduw, trawsnewidiwyd y natur dynol. O ganlyniad, yr oedd ewyllys a gweithredoedd dyn yn bechadurus. Nid oedd yn rhydd bellach. Rhaid oedd iddo dderbyn gras er mwyn sicrhau cyfiawnhad trwy ffydd ac hefyd iachawdwriaeth dragwyddol. Arweiniodd y pwyslais a roddwyd ar hollalluowgrwydd Duw i Calfin lunio athrawiaeth rhagarfaeth diamod. Cyn y Cwyp, a hyd yn oed cyn y greadigaeth, rhagarfaethodd Duw rai o'i greaduriaid i iachawdwriaeth ac eraill i ddamnedigaeth. Golygai hyn fod Duw yn ewyllysio i ymwrthod â'r colledig yn ogystal â'r pechod sy'n arwain ato. Yng nghyfnod Edmund Jones, glynid yn gaeth at yr Uchel Galfiniaeth hon. George Whitefield oedd yn cynrychioli y safbwynt hwn yn groes i'r brodyr Wesley.

(Yn rhannol seiliedig ar *Dictionary of the Christian Church*, (1958) gol. F.L.Cross, tt.220-21.)

25 John Gwili Jenkins, *Hanfod Duw a Pherson Crist* (1931), t.26.

26 John Wesley, (1703-91). Efengylwr ac arweinydd y Methodistiaid yn Lloegr. Gweler *D.N.B.*

27 A.H. Williams (gol.), *John Wesley in Wales 1739 - 1790* (1971), t.5.

28 *Ibid.* t.92.

29 Howell Harris, (1714-74). Efengylwr ac arweinydd y Methodistiaid yng Nghymru. Gweler *B.C.* a'r *D.N.B.*

30 John Hughes, (1796-1860). Awdur a gweinidog gyda'r Methodistiaid. Gweler *B.C.*

31 John Hughes, *Methodistiaeth Cymru*, Cyf.1. (1851), t.60.

32 *Ibid.* tt.58-9.

33 William Wroth, (1576-1641). Gweinidog Piwritanaidd a sefydlydd yr Eglwys Annibynnol gyntaf yng Nghymru. Gweler *B.C.* a'r *D.N.B.*

34 William Erbury, (1604-54). Annibynnwr, Piwritan a chaplan yng nghatrawd Skippon yn ystod y Rhyfel Cartref. Gweler *B.C.* a'r *D.N.B.*

35 Walter Cradock, (1610?-59). Piwritan a diwinydd. Yn niwedd 1639, bu'n helpu i gychwyn yr achos yn Llanfaches. Gweler *B.C.* a'r *D.N.B.*

36 Vavasor Powell, (1617-70). Diwinydd Piwritanaidd a oedd yn arddel dysgeidiaeth am y Bumed Frenhiniaeth. Gweler *B.C.*

37 Stephen Hughes, (1622-88). Un o'r Anghydfurfwyr bore cyntaf, pregethwr dylanwadol yng nghyfnod Cromwell. Cofir ef am iddo sicrhau cyhoeddi Beiblau rhad

- i'r werin ac argraffiadau o *Cannwyll y Cymru* Y Ficer Prichard a *Taith y Pererin*, John Bunyan. Gweler *B.C.*
- 38 Peregrine Phillips, (1623-91). Pregethwr Piwritanaidd, Annibynnwr a adnabyddid fel 'apostol sir Benfro'. Gweler *B.C.*
- 39 John Hughes, *Methodistiaeth Cymru*, Cyf.2 t.60.
- 40 *Ibid.* t.60.
- 41 Henry Davies, (1696?-1766). Gweinidog Annibynnol Blaen Gwrach ac athro ysgol yno. Gweler *B.C.*
- 42 James Davies (Merthyr), (bu farw 1760). Gweinidog Annibynnol a phregethwr teithiol ym Mlaenau Morgannwg a Gwent. Gweler *B.C.*
- 43 Philip Pugh, (1679-1760). Gweinidog Annibynnol gweithgar yn ei gylchdaith a gynhwysai eglwysi'r Cilgwyn, Caeronnen, Llwyn Rhys, Abermeurig a Crug-y-Maen. Talodd am godi capel Llwynpiod. Gweler *B.C.*
- 44 Robert Jones, Rhoslan (1745-1829). Pregethwr Methodistiaidd ac awdur. Ei gyfrol mwyaf adnabyddus yw *Drych yr Amseroedd* (1820). Gweler *B.C.*
- 45 William Williams, Pantycelyn, (1717-91). Gweinidog Methodistiaidd, ac awdur. Prif emynydd y diwygiad Methodistiaidd. Gellir priodoli llawer o lwyddiant Methodistiaid i'r poblogrwydd a fu ar ei emynau. Gweler *B.C.*
- 46 G.H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar 1530 - 1760* (1983), t.314.
- 47 Derec Llwyd Morgan, *Y Diwygiad Mawr* (1981), t.47.
- 48 *Gilles Historical Collections* Argraffiad Bonar tt. 336-37.(y cyfeiriad yn Thomas Rees, *A History of Protestant Nonconformity* (1861), t.385.)
- 49 Dr John Evans, (1680-1730). Gweinidog Presbyteraidd ac awdur llyfrau diwinyddol. Casglodd ffigyrau ynglŷn ag Anghydfurfiaeth o 1717 hyd 1729. Gweler *B.C.* a'r *D.N.B.*
- 50 Philip Jenkins, *A History of Modern Wales 1536 - 1990* (1992), t.145.
- 51 *Ibid.* t.145.
- 52 R. Tudur Jones, 'Yr Hen Ymneilltuwyr, 1700-1740', yn Gomer M.Roberts, (gol.) *Hanes Methodistiaeth Calfinaidd Cymru Y Deffroad Mawr*, Cyf.1, t.16.
- 53 Lewis Rees, (1710-1800). Gweinidog Annibynnol ac un o bregethwyr mwyaf ei gyfnod. Gweler *B.C.*
- 54 John Griffiths, (Glandŵr), (1731-1811). Gweinidog Glandŵr, Penfro gyda gofal am achosion Rhydyceisiaid a Phenygroes. Gweler *B.C.*
- 55 John Thomas, Rhaeadr Gwy. (1730-1804?) Er iddo dderbyn ei addysg yn Nhrefeca a'i fod yn athro ysgolion cylchynol Griffith Jones a chynghorwr Methodistiaidd, apeliai trefn eglwysig yr Annibynwyr iddo. Ymunodd â hwy ac urddwyd yn weinidog yn Rhaeadr Gwy, Cae Bach a'r Garn gan Edmund Jones, Richard Tibbott ac Isaac Price. Gweler *B.C.*
- 56 G.H. Jenkins, *The Foundations of Modern Wales 1642-1789* (1992), t.383.
- 57 G.H. Jenkins, *Protestant Dissenters in Wales 1639 - 1689* (1992), t.5.

- 58 Evan Jones, 'Ieuan Gwynedd', (1820-52). Gweinidog Capel Annibynnol Saron, Tredegar a newyddiadurwr. Gweler *B.C.*
- 59 Ieuan Gwynedd, 'Edmund Jones a'i amseroedd', *Yr Adolygydd*, (1850-1),*t.106*.
- 60 Joshua Thomas, (1718/19-1797). Gweinidog gyda'r Bedyddwyr a hanesydd. Gweler *B.C.*
- 61 Morysiaid Môn, Meibion Morris ap Rhisiart Morris(Morris Prichard) Gweler *B.C.*
Y tri brawd mwyaf adnabyddus yw:
Lewis Morris, (1701-65). Bardd ac ysgolhaig.

Richard Morris, (1703-79). Sylfaenydd Cymdeithas y Cymmrodorion.

William Morris, (1705-63). Llythyrwr a llysieuydd.

Pennod 2

‘... a Soldier against the spirit of error...’

Buchedd, Bro a Byd Edmund Jones

‘I have been for a long time a Soldier against the spirit of error in this Country and thro the help of God prevaild [sic] more than a little.’¹ Dyna sut y disgrifiodd Edmund Jones, ei hun tua diwedd ei oes. Brodor ydoedd o Bont-y-Pŵl, ac adwaenid ef fel yr ‘Hen Broffwyd’. Gŵr ydoedd o amrywiol ddoniau- pregethwr, diwygiwr, darllenwr, casglwr llyfrau a phroffwyd. Edmund Jones oedd un o brif Annibynwyr y ddeunawfed ganrif ac un o dadau Annibyniaeth Cymru. Ymladdodd frwydr galed a didwyll dros achos Ymneilltuaeth ar hyd ei oes faith, yn bennaf yn sir Fynwy, er iddo wneud ei orau glas hefyd i deithio’n ddiflino i ledaenu’r efengyl ledled Cymru. Yn ddiau, haedda Edmund Jones le amlwg a theilwng ymhlith Ymneilltuwyr pwysicaf Cymru yn y ddeunawfed ganrif.

Ganed Edmund Jones ar 1 Ebrill, 1702, yn fab i John ap James a Catherine Lewis, Penllwyn Uchaf, fferm fechan ym mhlwyf Aberystroth, sir Fynwy,² gerllaw Nant-y-glo.’³ Cymerodd enw bedydd ei dad yn gyfenw fel y gwnaeth ei dad o’i flaen, yn unol â’r hen draddodiad Cymreig yn enwedig ymhlith meibion, er bod yr arfer erbyn y cyfnod hwnnw yn araf ddirwyn i ben.⁴ Gan fod y dystiolaeth mor fylchog a gwasgaredig, peth anodd at ei gilydd yw rhoi cig a gwaed ar esgyrn sychion hynafiaid Edmund Jones. James Lewis o Lannerch-y-Pant yng Nghlun yr Eglwys, Dyffryn yr Eglwys oedd taid Edmund Jones ar ochr ei dad a Blanch oedd enw ei Nain, eto o blwyf Dyffryn yr Eglwys, ond ni wyddys rhyw lawer amdanynt.⁵ Merch hynaf Roger a Margaret⁶ Morgan, Clun Mawr oedd ei fam Catherine. Yr oedd hi yn un o dri

o blant.⁷ Priododd ei chwaer Elizabeth â Morgan ap William Zacharias.⁸ Edmund Roger oedd enw ei brawd, hen lanc a fu farw pan oedd yn 80 oed.

Yr oedd rhieni Edmund Jones bron yr un oed yn ôl tystiolaeth Jones.⁹ Priododd y ddau rywbryd ar ddechrau'r ddeunawfed ganrif pan oeddynt ill dau ychydig dros eu deg ar hugain oed, ac ymgartrefu ar fferm rent fechan Penllwyn, Dyffryn yr Eglwys.¹⁰ Hen fwthyn oedd y tŷ a adnabyddid yn negawdau cyntaf yr ugeinfed ganrif yn ôl J.A. Bradney fel *The Fowl House* gan i'r Barwn Joseph Bailey, un o berchnogion gweithfeydd Nant-y-glo a Beaufort, ddefnyddio'r lle fel fferm ieir. Honnai Bradney hefyd y gelwid y cae uwchben y tŷ yn 'Gae'r Prophwyd' ar ôl Edmund Jones.¹¹ Llwyddodd rhieni Edmund Jones tra buont fyw ym Mhenllwyn, trwy lafur caled a byw'n gynnwl, i gadw dau ben llinyn ynghyd er mwyn talu'r rhent. Ar ôl iddynt fod yno am chwe blynedd, symudodd y teulu o Benllwyn i Dir y Sais, Dyffryn Tileri, ac yno buont yn trigo am bum mlynedd cyn symud yn derfynol i Ben-y-Cae, Dyffryn Ebwy Fawr. Nid yw cofianwyr cynnar Edmund Jones o'r un farn ynglŷn â safon byw y teulu. Yn ôl Isaac Foulkes¹² ym 1880: 'Pobl barchus, grefyddol a chysurus eu hamgylchiadau oedd ei rieni.'¹³ Ar y llaw arall, honnai awdur anhysbys yn yr *Evangelical Magazine* ym 1794 mai: 'poor but pious parents' oedd ei rieni. Rhaid cadw mewn cof mai tenantiaid oeddynt a chaled iawn oedd byd yr haenen honno o'r gymdeithas yn y cyfnod hwnnw. Bu farw mam Edmund Jones ym 1754 a'i dad ym 1755 yn 85 oed.¹⁴ Yr oedd gan Edmund frawd a oedd yn bur anystywallt ym mlynnyddoedd ei ieuenctid, er iddo ddod yn fwy duwiol a moesol yn dilyn marwolaeth ei rieni. Yr unig beth a wyddom am ei chwaer yw ei bod hi'n briod â phlant.

Yr oedd Aberystroth yn un o'r plwyfi mwyaf yn rhan ogleddol sir Fynwy - gydag arwynebedd o 10,980 o erwau,¹⁵ ac wedi ei leoli tua naw

milltir i'r gorllewin o'r Fenni,¹⁶ pymtheg milltir o Bont-y-pwl a deuddeg milltir o Ferthyr Tudful. O ran maint, yr oedd y plwyf oddeutu 12 - 13 milltir diameter, ac ar ffurf 'four square' yn ôl Edmund Jones, nid yn annhebyg er enghraifft, i siap sir Fynwy ei hun.¹⁷ Cyn y rhannwyd y wlad yn siroedd a phlwyfi, arferid galw'r ardal yn Blaenau Gwent- 'the fore-end of Gwent', chwedl Edmund Jones.¹⁸ Yn ddiweddarach, ar ôl rhannu'r sir yn blwyfi, gelwid ardal Blaenau Gwent ar lafar gwlad yn plwyf Blaene-Gwent neu plwyf y Blaene, er mai fel Aberystroth yr adwaenid y plwyf yn ysgrifenedig ac weithiau ar goedd.¹⁹ Yn ôl Edmund Jones ystyr yr enw 'Aberystroth' oedd Aber-is-Drwyth; hynny yw 'the mouth below washing', gan mai Aber yw ceg afon 'Ystroth'.²⁰ Mae'n debyg fod man yno i olchi o dan y bont ger y tŷ tafarn. Gelwid y plwyf ar ôl afon Ystroth yn hytrach nag yr Ebwy gan fod yr eglwys wedi ei hadeiladu yn nes at afon Ystroth nag at yr Ebwy, yn ôl Edmund Jones. Yn ystod y cyfnod hwn yr oedd y plwyf yn rhan o arglwyddiaeth hynafol Y Fenni,²¹ ac yn cynnwys Nant-y-glo, Garn-fach a'r Blaenau. Yr oedd gan Aberystroth guradaeth barhaol yn rhodd Eglwys Llandaf,²² ac yr oedd yn isblwyf (neu 'Chapelry') o blwyf eang Llanwenarth.

Ardal fynyddig iawn oedd Aberystroth o'i chymharu â gweddill sir Fynwy. 'The "Wilds" of Monmouthshire' - dyna oedd disgrifiad yr Archddiacon William Coxe o'r ardal yn ei lyfr *An Historical Tour in Monmouthshire*²³ a gyhoeddwyd ym 1801 yn sgîl ei daith gyntaf drwy Gymru ym 1798.²⁴ Ni ddaeth teithwyr i ymweld â'r ardal hon hyd ddegawdau olaf y ddeunawfed ganrif; nid oedd natur fynyddig anghysbell plwyf fel Aberystroth yn apelio atynt cyn hynny. Gan fod mynyddoedd y plwyf mor uchel yr oedd llechweddau'r dyffrynnoedd yn serth iawn. Fel yr ysgrifennodd Edmund Jones ei hun ym 1779: 'the west sides of the three valleys, are more narrow, woody,

and steep, so steep in some places that the sheep only can stand upon them...'²⁵ Y ffordd orau o deithio o rannau gogleddol y plwyf i'r rhannau deheuol oedd ar hyd llethrau uchaf y cribau.²⁶ Defnyddid y tir yng ngogledd y plwyf yn bennaf fel tir pori. Yr elw a ddeuai o gadw gwartheg a defaid oedd prif gynhaliaeth y trigolion yn y cyfnod hwnnw. Yr oedd y tir yn neheudir y plwyf yn fwy ffrwythlon ac addas i dyfu ŷd, gwenith a barlys. Synnwyd yr Archddiacon Coxe ym 1798 pan welodd mor doreithiog a ffrwythlon oedd y coedwigoedd a oedd yn amgylchynu ochrau serth Mynydd y Bannau yn Nyffryn Ebwy Fach: 'hanging groves of oak, beech, ash, and alder; the wild raspberry twining in the thickets, and ground overspread with the wood strawberry.'²⁷ Felly, ardal fynyddig gyda chymoedd culion oedd Aberystroth.

Dibynnai'r gymdeithas wledig yr oedd Edmund Jones yn rhan ohoni ar ddylanwad llesol ac aflesol gwynt, glaw a haul. Yr oedd trwch y boblogaeth yno, fel yng Nghymru gyfan, yn byw ar y tir. Ffermydd bychain oedd i'w cael yng Nghymru yn y cyfnod hwn. Nid oeddynt yn fwy na thrigain erw gan amlaf ac yn cael eu rhentu bob hanner blwyddyn neu yn eiddo i'r deiliaid.²⁸ Oes oedd hi pan oedd bywyd y rhan helaeth o bobl plwyf Aberystroth yn gylchdro o lafur caled diddiwedd. Yn wir, gweithient yn galed o fore gwyn tan nos i gadw dau ben llinyn ynghyd. Dylanwadai'r tywydd yn fawr ar dyfiant porfa, y cnydau, ac ar gyflenwad o lefrith, cig a gwlân. Dibynnai tynged y gymdeithas gyfan ar lwyddiant y cynhaeaf i sicrhau fod porthiant digonol i'r anifeiliaid yn y gaeaf. 'Ystyrid bod dau gynhaeaf mall yn olynol, neu gyfres o dri neu bedwar, yn drychineb.'²⁹ Yn sgîl methiant yn y cynhaeaf yn y 1690au, 1739-41, 1751-52, 1756-58, dioddefodd y werin bobl yn enbyd a bu nifer o bobl farw o ddiffyg bwyd a maeth. Yn sicr, caled iawn oedd bywyd gwerinwyr Cymru yn ystod y ddeunawfed ganrif ac yr oedd sawl llafurwr llwm yn

ymwybodol mor anodd oedd:

‘Dwyn ei geiniog dan gwynaw,
Rhoi angen un rhwng y naw.’³⁰

Yn ystod cyfnod Edmund Jones poenid trigolion sir Fynwy fel gweddill pobl Cymru gan afiechydon fel y frech wen, teiffws a’r frech goch. Effeithient ar yr hen a’r ifanc, y tlawd a’r cyfoethog fel ei gilydd. Cafwyd ymosodiadau enbyd o’r frech wen yn enwedig ym 1747, 1752, 1759 a 1763. Achosai farwolaeth miloedd flwyddyn ar ôl blwyddyn yn ystod y ddeunawfed ganrif, cyfnod pan gyrhaeddodd y frech wen ei huchafbwynt. Dyna oedd profiad pobl Aberystroth fel gweddill Cymru. Dengys ffigyrau cofrestri y plwyf fod rhif y marwolaethau yn 17 ym 1742 o’i gymharu â 4 ym 1744,³¹ a gellir tybio mai ymosodiad o’r teiffws a’r frech wen oedd prif achos cynifer y marwolaethau ym 1742. Yn wir, dioddefodd rhai o Gymry adnabyddus y ddeunawfed ganrif o’r frech wen: Twm o’r Nant,³² Iolo Morgannwg,³³ Griffith Jones Llanddowror,³⁴ Thomas Pennant³⁵ a Williams, Pantycelyn. Ar ddechrau’r ganrif canodd Cadwaladr Roberts³⁶ o Bennant Melangell, sir Drefaldwyn, am effeithiau’r frech wen arno a sut y dioddefodd yn bersonol:

‘Brech heb degwch, brech am digiodd,
Brech drwy boen fad ddihoen,
Fy hollawl groen hylodd;
Brech ansiriol, brychan sorod
A Brech anferth, braw ei chanfod...’

Pan yn mendwy, penna mwynder
A mynd yn iach, o’r frech grach,
Ni chai ond gwrach eger,

Nid eill glainferch o'r dull glana

A'i ddrych oer-naws edrych arna. ³⁷

Gadawai'r frech greithiau dwfn am byth ar wynebau'r bobl.

Serch hynny, yr oedd yr arfer o frechu rhag haint y frech wen, - drwy 'brynu'r frech', - ar gynnydd yn ystod y ddeunawfed ganrif. Honnai John Evans,³⁸ awdur llyfrau teithio, fod 'prynu'r frech' yn gyffredin ers cyn cof yn sir Fynwy.³⁹ Er hynny, yn ôl ystadegau Sydenham yr oedd un yn marw o bob chwech i saith gyda'r frech wen yn y ddeunawfed ganrif.⁴⁰ Nid oes rhyfedd mai gobaith bychan oedd gan y mwyafrif o fyw dros ddeugain oed. Tueddai marwolaethau ymhlith plant a babanod i daro'n ddisymwth. Yn ôl yr Athro G.H. Jenkins: 'Goroesi'r blynyddoedd cynnar oedd y gamp, ond yr oedd gafael plant ar fywyd, yn enwedig o dan dair blwydd oed, mor frau fel nad oedd wiw i'w rhieni dywallt gormod o serch arnynt.'⁴¹ Yr oedd i'r fynwent, yn anorfod felly, bwysigrwydd ym mhob plwyf. Gellir tybio mai eithriadau prin iawn yn y ddeunawfed ganrif oedd pobl fel Edmund Jones a fu byw dros 90 oed, gan mai 35 oed oedd cyfartaledd oes dyn yn y ganrif honno.⁴² Gan fod marwolaethau ymhlith plant mor uchel, yr oedd y cyfartaledd yn is o'i herwydd. Ond, er bod poen, haint ac afiechyd yn rhan annatod o fywyd beunyddiol trwch y boblogaeth yn y ddeunawfed ganrif, yr oeddent yn derbyn y drefn ac yn plygu iddi. Gwyddent mai angau oedd eu tynged ac nad oedd yn bosibl ei osgoi fel yr awgrymwyd yn nifer o faledi a rhigymau poblogaidd y cyfnod:

'Rhaid ir Haul y boreu godi,

Rhaid i wellt y Ddaiar dyfy,

Rhaid i ddwfr yr afon gerdded,

A rhaid i bawb groesawu ei dynged.'⁴³

Eto i gyd, yr oedd trigolion Aberystroth yn cael cyfle ambell dro i anghofio eu gofidiau a phwysau llafur caled a chymryd rhan mewn bob math o firi ac adloniant. Ar y Sul ac adeg yr ŵyl mabsant, manteisient ar siawns i yfed cwrw rhad a gloddesta, cyfnewid straeon a phrofiadau, a rhannu newyddion. Byddent yn ymgasglu ar sgwâr y pentref i ddawnsio i gyfeiliant crwth a thelyn a gwrando ar gân y baledwyr a'r anteliwtwyr. Treuliai gwŷr bonheddig yn ogystal â'r werin gyfran o'u horiau hamdden yn diota.⁴⁴ Yn ystod gwyliau eglwysig a bwrw'r Sul mwynhaent hefyd chwaraeon o bob math, er enghraifft, tenis, coits, bowls a cheilys, cicio pêl, taflu carreg a throsol, neidio ac ymaflyd codwm.⁴⁵ Difyrrwch poblogaidd arall oedd ymladd ceiliogod mewn talwrn neu ar fedd yn y fynwent. Gellir dychmygu mai uchafbwynt bywydau pobl y plwyf oedd mynychu marchnadoedd a ffeiriau a gynhelid yn achlysurol, Y Fenni ac Aberhonddu. Yn ffeiriau'r cyfnod, byddai cerddorion teithiol, chwedleuwyr, crachfeddygon ac anterliwtwyr yn difyrru'r tyrfaoedd.⁴⁶ Bob dydd Sadwrn yr oedd marchnad ym Mhont-y-pŵl.⁴⁷ Rhaid cofio bod y farchnad yn bwysig i brynu a gwerthu nwyddau yn ogystal â bod yn ffurf ar adloniant a difyrrwch. Tystiai Edmund Jones fod marchnad Y Fenni yn werth chweil: '...excellent market for all things necessary for human life.'⁴⁸

Doedd dim yn well gan werinwyr nag ymgasglu at ei gilydd o amgylch tanllwyth o dân yn y gaeaf i adrodd a gwrando ar hen straeon am ysbrydion a thylwyth teg, canu baledi ar hen alawon gwerin a thrafod almanaciau.⁴⁹ Y mae dwy gyfrol o eiddo Edmund Jones, sef hanes y plwyf a hanes ysbrydion yng Nghymru, yn gyforiog o wybodaeth brin am arferion a gogwydd meddwl gwerin cefn gwlad. Gellir yn hawdd ddychmygu sut y byddai stori fel profiad rhyfeddol Dassý Harry o blwyf Aberystroth yn geni

plentyn drwy ei bogel yn destun siarad ymhlith y plwyfolion.⁵⁰

Cymuned glós a Chymreig yn ddiamheuol oedd y plwyf yn ystod y ddeunawfed ganrif. At ei gilydd, nid oedd pobl Aberystroth yn teithio ymhell yn y cyfnod hwn gan nad oedd ffyrdd Cymru yn addas i farchog na cherbyd deithio arnynt. O ganlyniad, arhosai trwch y boblogaeth yn eu plwyfi genedigol. Fel y dywedodd Yr Athro Geraint H. Jenkins:

In many ways, Wales was a remote and inaccessible federation of small communities, a mosaic of self-contained localities, cut off from each other by geographical division and poor communications, yet also bound by ties of kinship, good neighbourliness, and language.⁵¹

Mae'n amlwg ar sail tystiolaeth cofrestri plwyf fod y parau a briododd rhwng 1736 a 1760 yn enedigol o blwyf Aberystroth, ac wedi ymgartrefu ac aros yn eu milltir sgwâr.⁵² Rhaid cadw mewn cof hefyd nad oedd gan Cymru yn y cyfnod hwn ddim un dref o sylwedd hyd y bedwaredd ganrif ar bymtheg na dim canolfan yng Nghymru na'r gororau i gystadlu â Llundain.⁵³

Cymraeg oedd unig iaith trigolion Aberystroth fel bron i bob cymdogaeth arall yng Nghymru y cyfnod hwnnw. Yr oedd ganddi ei geirfa, ei hacen a'i harferion ei hun. Ymfalchïai trigolion pob cymdeithas yn arbenigrwydd eu hardal. Yr oedd pawb yn adnabod ei gilydd yn dda ac yr oedd cadw cyfrinachau yn amhosibl bron. Ym 1700, yr oedd 90% o boblogaeth Cymru, ychydig o dan 400,000 yn siarad Cymraeg.⁵⁴ Pan ymwelodd yr Archddiacon Coxe ag Eglwys Aberystroth ym 1798, sylwodd yn syth '...that the English language is so little understood, that without the assistance of Mr Williams [ei gydymaith] the clerk would scarcely have comprehended any questions or returned intelligible answers.'⁵⁵ Testun syndod arall i'r

Archddiacon oedd crysau gwlanen coch a gwyn y trigolion. Pan ofynnodd Coxe i un gŵr paham y gwisgai grys coch atebodd: 'It is warm and comfortable, prevents colds, and can be worn longer without washing.'⁵⁶ Mae'n debyg fod gwerin-bobl yn gwisgo crysau gwlanen gan fod y tywydd mor gyfnewidiol.

Yr oedd gan Edmund Jones yn ddiamheuol feddwl uchel o'i blwyf genedigol, fel llawer o Gymry adnabyddus y cyfnod megis Iolo Morganwg a Goronwy Owen⁵⁷ a oedd wedi canu clodydd i'w milltir sgwâr. Dangosodd yr 'Hen Broffwyd' yntau yr un teyrngarwch sentimental at blwyf ei fagwraeth. Amlygir hyn yn y llyfr a ysgrifennodd, pan oedd yn 77 mlwydd oed, ar hanes ei blwyf genedigol Aberystroth fel teyrnged i'r ardal a'r trigolion. Trafodir ynddo bob agwedd o fywyd y plwyf. Cynhwysodd wybodaeth fanwl am faint y plwyf, y mynyddoedd oddi amgylch a'r dyffrynnoedd, yr afonydd, y bywyd gwyllt a'r tai ac yn y blaen. Yn ogystal, disgrifir ffordd o fyw y trigolion, eu hofergoelion, eu diddordebau a'u crefydd. Mae'r wybodaeth bwysig a gynhwysir yn y llyfr yn werthfawr a defnyddiol gan ei fod yn ddrych o fywyd cymdeithas agos o bobl gyffredin yn y ddeunawfed ganrif.

Bu plwyf Aberystroth yn ddylanwad mawr ar Edmund Jones ac yno y meithriniwyd ei ddiddordeb mewn natur. Hoffai sylwi ar ryfeddodau'r byd o'i amgylch, bywyd gwyllt, ansawdd y tir, hyfrydwch yr awyr iach, yr afonydd a'r mynyddoedd, - diddordeb a oedd yn bur anghyffredin ymhlith y Cymry yn y cyfnod hwnnw. Credai'n wirioneddol mai llaw Duw oedd y tu ôl i'r greadigaeth. Yn ei dŷb ef, Aberystroth oedd '..the most remarkable and instructive district in all Great Britain, if not in creation.'⁵⁸ Yn ei lyfr, cyfeiria at yr adar, - y rugiar a'r helgig coch a hedfanai dros y mynyddoedd, a'r pysgod lliwgar, - y brithyll a'r llyswennod - a nofiai yn yr afonydd.⁵⁹ Dengys

ei gariad a'i ryfeddod at ei blwyf yn y sylwadau difyr am ei amgylchfyd sy'n gyforiog yn ei lyfr. Er enghraifft: 'I have observed with delight and wonder that whenever there is a cavity in the side of the mountain and valleys, there is an answerable convexity and protuberance on the opposite sides of the valleys and mountains.'⁶⁰ Edmund Jones yn ei gyfrol *Aberystroth* oedd y cyntaf yng Nghymru i drafod tirwedd plwyf ac felly yn hyn o beth yr oedd ei waith yn arloesol.

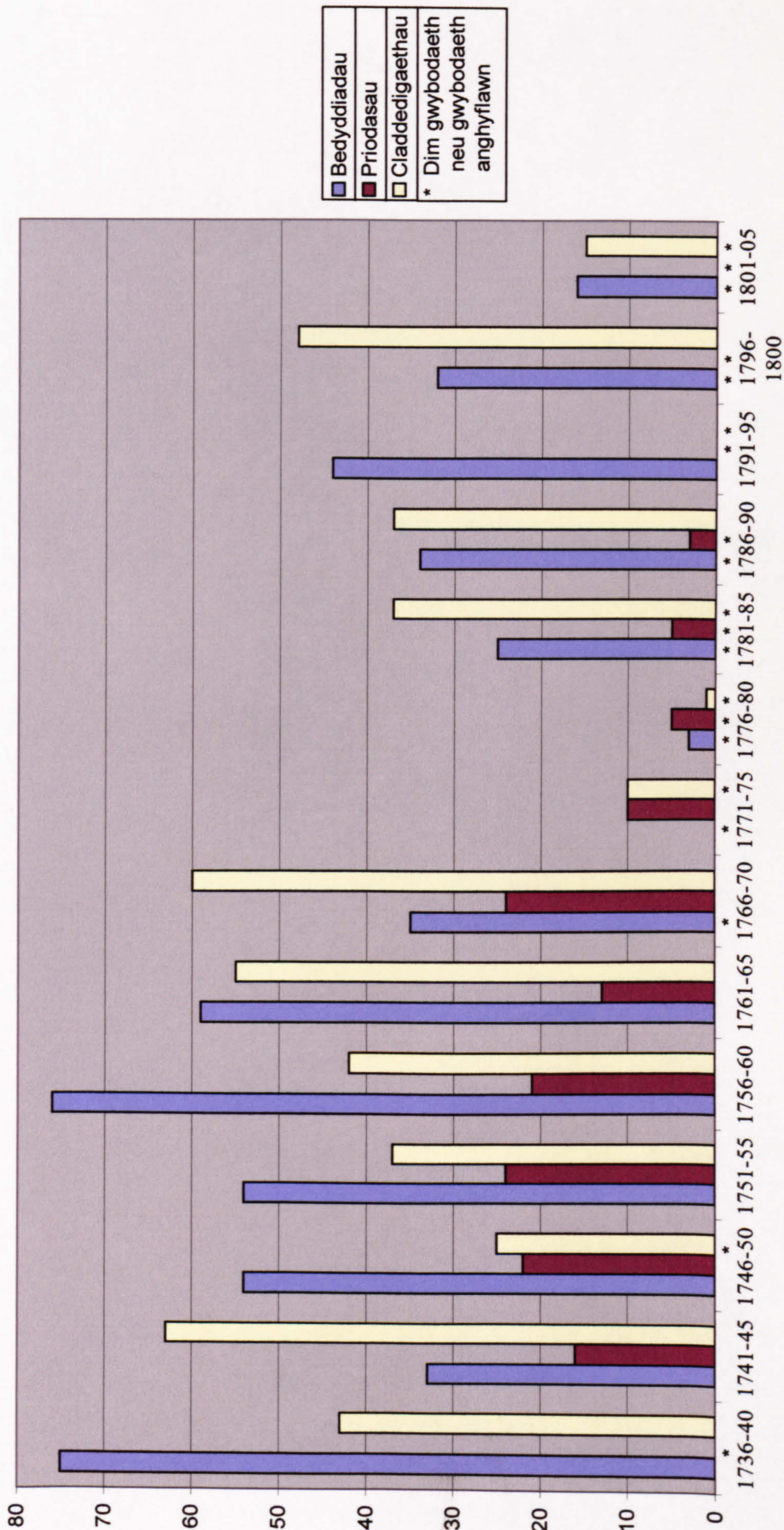
Er mwyn cael gwell dealltwriaeth o natur y gymdeithas yr oedd Edmund Jones yn rhan ohoni, mae'n bwysig cadw mewn cof y twf graddol a fu ym maint y boblogaeth yn ystod y ddeunawfed ganrif, a oedd yn unol â'r patrwm ledled Ewrop.⁶¹ Nid yw'n bosibl creu darlun hollol gywir o'r boblogaeth yng Nghymru cyn 1801 gan na chynhaliwyd cyfrifiad tan y flwyddyn honno. Ond gellir tybio fod rhif y boblogaeth ym 1700 yn 406,200,⁶² a'i fod wedi codi i 489,000 erbyn 1750;⁶³ ac i 530,000 ym 1780⁶⁴ nes cyrraedd 587,000 erbyn 1801.⁶⁵ Yn ystod y cyfnod modern cynnar, yr oedd Cymru yn wledig iawn a bach oedd maint y boblogaeth. Yn wir, yr oedd mwy o bobl yn byw yn Llundain yn y cyfnod hwnnw nag yng Nghymru gyfan.⁶⁶ Amcangyfrifodd Edmund Jones fod maint y boblogaeth yn Aberystroth yn 500 ym 1779⁶⁷ a gwyddom yn ôl ffigurau y cyfrifiad cyntaf ym 1801 fod y nifer wedi codi i 805.⁶⁸ Serch hynny, graddol iawn oedd twf ym maint y boblogaeth yn ystod y ddeunawfed ganrif o edrych ar dystiolaeth cofrestri plwyf Aberystroth. Rhwng 1758 a 1767 bedyddiwyd 128 o blant tra claddwyd 92 o bobl a rhwng 1748 a 1752 bedyddiwyd 54 o blant a chladdwyd 34 o bobl.⁶⁹

Gellir gweld y twf ym maint y boblogaeth yn eglur yn y graff isod sy'n dangos rhif marwolaethau, bedyddiadau a phriodasau ym mhlwyf

Aberystroth o 1736 i 1805. Mae'n arwyddocaol bod y bedyddiadau yn fwy niferus yn hanner cyntaf y ddeunawfed ganrif, a gellir tybio mai gwell cynaeafau a chyflenwad cyson o fwyd a llai o afiechydon fel teiffws a'r frech wen oedd y rhesymau bod cynifer o blant yn cael eu geni, er nad oes prawf pendant o hynny ar gael. Priodolir y twf graddol yn y boblogaeth drwy'r ddeunawfed ganrif yng Nghymru i nifer o ffactorau megis priodasau iau ac arferion cymdeithasol fel neithiorau, gwelliannau trafndiaeth, lleihad yn y raddfa farwolaeth a'r frech wen o ganlyniad i ddyfodiad y cowpoc. Dim ond megis dechrau yr oedd y datblygiadau diwydiannol yn y plwyf erbyn diwedd oes Edmund Jones ac felly ni all y mewnlifiad a ddaeth yn ei sgîl fod yn rheswm dros y twf yn y boblogaeth yn niwedd y ddeunawfed ganrif. Yn wir, ceir twf graddol yn ffigurau poblogaeth sir Fynwy yn gyffredinol fel ym mhlwyf Aberystroth yn ystod y ddeunawfed ganrif. Yn ôl amcangyfrifiad Rickman cynyddodd maint y boblogaeth o 39,700 ym 1700 i 40,600 ym 1750.⁷⁰ Felly, er gwaethaf caledi bywyd a bygythiadau yr elfennau naturiol - tân, y tywydd, cynhaeaf a haint ar einioes dyn, bu twf graddol ym maint y boblogaeth yn ystod cyfnod Edmund Jones.

Erbyn diwedd oes Edmund Jones yr oedd newid mawr ar gerdded yn Aberystroth a phlwyfi cyfagos yn sgîl diwydiannaeth. Yn sicr, ni fyddai pobl Aberystroth ar ddechrau'r ganrif wedi breuddwydio y byddai'r plwyf yn cael ei drawsnewid mor ddychrynlyd gan ddatblygiadau diwydiannol. Yn ôl Edmund Jones, yr oedd ardal Aberystroth yn gyfoethog iawn mewn deunydd crai gan fod y llethrau yn y rhannau isaf yng ngogledd y plwyf yn cynnwys glo a haearn.⁷¹ Nid oes ryfedd felly, fod y plwyf yn atynfa i ddiwydianwyr i ddatblygu gweithfeydd niferus. Anodd yw nodi'r union ddyddiad y cychwynnodd mwyngloddio yn y plwyf ond ar y 5 Chwefror 1752 ceir cofnod

Cofrestri Plwyf Aberystroth 1736 - 1805

o brydles yn cael ei rhoi i Morgan Morgan, iwmon o'r plwyf, am dir i gloddio am lo gan George Neville, Arglwydd y Fenni, am £8 y flwyddyn. Galwyd y gweithfeydd hyn yn ddiweddarach yn Llwyn-coed a Nant-y-glo.⁷² Bu gwaith Llwyn-coed ar agor hyd 1800. Oddi yno cludid y glo gan asynnod dros y mynydd i Aberhonddu a'r Fenni. Nododd Edmund Jones yn ei lyfr ar hanes y plwyf fod glo yn cael ei gloddio ar raddfa helaeth yng ngogledd y plwyf a bod hynny yn llygru'r dŵr yn rhannau uchaf y dyffrynnoedd.⁷³

Yn ddiweddarach, ar 5 Gorffennaf 1765, cafodd Capel Hanbury, ysgweiar o Bont-y-pwl,⁷⁴ ganiatâd gan Arglwydd y Fenni i gloddio am garreg haearn a mwynhaearn ym Maenor y Fenni, a orweddaï rhwng plwyfi Aberystroth, Llanhiddel, Llanofer a Threfddyn. Yn yr un flwyddyn, cafodd Anthony Bacon ddwy brydles yn y plwyf, un am dir yng Nghwmglo a Nant-y-glo Isaf a'r llall yng Nghwmglo Uchaf a Nant-y-glo, a chychwyn gweithfeydd yno. Sefydlodd Anthony Bacon ei weithfeydd yn yr un flwyddyn ag y sefydlwyd ffwrneisi Cyfarthfa ym Merthyr Tudful gan Richard Crawshay,⁷⁵ ac ym 1776 ymunodd Richard Crawshay â Bacon. Agorwyd gwaith haearn arall yn y plwyf ym 1789 gan Thomas Hopkin a Benjamin Pratt a ddaeth yn adnabyddus fel cwmni Blaenafon.⁷⁶ I goroni'r cwbl, ym 1778 cododd teulu Kendal ffwrneisiau Beaufort - rhwng plwyfi Bedwellte ac Aberystroth. Felly, yr oedd y Chwyldro Diwydiannol wedi cychwyn i ryw raddau ym mhlwyf Aberystroth cyn diwedd oes Edmund Jones.

Ni ddaeth y Chwyldro Diwydiannol i'w lawn dwf yn y plwyf hyd y 1820au a'r 1830au. Dyma'r cyfnod y dechreuodd pobl heidio i mewn i sir Fynwy o siroedd Caerfyrddin, Aberteifi a Phenfro i chwilio am waith. Yn wir, erbyn canol y bedwaredd ganrif ar bymtheg yr oedd dros hanner poblogaeth Cymru wedi ymsefydlu yn siroedd Mynwy a Morgannwg. Yr oedd poblogaeth

Aberystroth y pryd hynny yn 14,383.⁷⁷ Ond yn ystod y ddeunawfed ganrif pobl o ardaloedd gwledig Mynwy a Brycheiniog oedd yn cael eu denu i weithio yn y gweithfeydd newydd. Yn niwedd y ddeunawfed ganrif dim ond rhwng pum a chwe swllt yr wythnos a enillai llafurwr cyffredin ac yr oedd safonau byw yn druenus o isel. Pan orffennodd Harcourt ei weithfeydd ym 1795, ni chafodd drafferth o gwbl i ddenu dynion i weithio iddo am swllt a chwech i swllt a naw y dydd.⁷⁸ Pe caeid un o'r gweithfeydd, arferai'r gweithwyr wedyn symud i waith arall. Er mwyn datrys y broblem o gartrefu y gweithwyr a'u teuluoedd, fe adeiladodd Harcourt, er enghraifft, 'Bush Terrace', stryd o dai sydd wedi goroesi hyd heddiw. Adeiladau perchenogion y gweithfeydd dai yn nythfa o amgylch y gwaith ac o fewn fframwaith y tramffyrdd. Yn niwedd y ddeunawfed ganrif a'r bedwaredd ganrif ar bymtheg, yr oedd y boblogaeth felly yn eithaf symudol.⁷⁹

Yn sgîl diwydiannaeth a'r Ddeddf Tyrpeg ym 1755, adeiladwyd ffyrdd newydd ym mhlwyf Aberystroth. Cyn hynny, yr oedd cyflwr y ffyrdd yn drychinebus.⁸⁰ Cynhwysai pridd y plwyf ganran uchel o glai ac felly, yn y gaeaf yr oedd y ffyrdd mor fwdlyd nes ei bod hi bron yn amhosib teithio arnynt. Mewn gwirionedd, cyn y 1750au, pantiau a ffurfiwyd gan y dŵr a redai i lawr rhwng y bryniau oedd y ffyrdd. Yn ystod ymchwiliad yn Nhŷ'r Cyffredin ym 1754,⁸¹ yn sgîl cais i wella'r ffyrdd yn sir Fynwy, gofynnwyd i Valentine Morris o Piercefield, yr Aelod Seneddol, pa fath ffyrdd oedd i'w cael yn sir Fynwy. Atebodd yntau'n hollol onest nad oedd dim i'w cael. Gofynnwyd iddo ymhelaethu ar sut yr oedd ef ei hun yn teithio. Ei ateb oedd: 'In ditches'. Ar ôl 1755, adeiladwyd rhai ffyrdd Tyrpeg o fewn y sir, ac yn sicr fe wnaeth hynny wella'r cyfathrebu o fewn y sir, er bod y trigolion yn gwrthwynebu'n daer dalu'r tollau. Nododd H.P. Wyndham yn ei gofnod o'i

deithiau ym 1770 a 1774 fod ffyrdd tyrpeg da i'w cael yn sir Fynwy, ond nad oeddynt '...yet arrived to that perfection in making roads as has in general, in the Principality'.⁸² Erbyn 1792 adeiladwyd camlas ym Mhontnewynydd ym mhlwyf Aberystroth i gysylltu'r gweithfeydd â phorthladd Casnewydd. Cysylltwyd y gamlas hefyd â rheilffyrdd a thramffyrdd i gario haearn a glo o'r gweithfeydd; er enghraifft, tramffordd o waith haearn Blaenafon i Bontnewynydd. Felly, daeth newid mawr ar fyd gyda dyfodiad diwydiannaeth, ac yr oedd Edmund Jones yn dyst i'r datblygiadau diwydiannol cynharaf ym mhlwyf Aberystroth. Yn raddol, dechreuodd rhythmau diwydiant yn hytrach na'r gwynt a'r glaw reoli bywyd y boblogaeth erbyn diwedd y ddeunawfed ganrif a dechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg.

O droi at fywyd personol Edmund Jones, gwyddom iddo dderbyn ei addysg gynnar o dan ofal Howel Prosser, curad y plwyf a brodor o Langynidr, yn sir Frycheiniog. Ni allai rhieni Edmund Jones fforddio talu am addysg well iddo, serch iddo dderbyn addysg eithaf da a gwell na'r cyffredin wrth draed Prosser. Yn hyn o beth, yr oedd Jones yn wahanol i nifer o Fethodistiaid blaenllaw ei gyfnod, megis Howell Harris, Williams Pantycelyn, Daniel Rowland⁸³ a Peter Williams,⁸⁴ meibion dosbarth canol a hanai o gefndir cyfoethocach nag Edmund Jones, gwŷr a oedd wedi derbyn addysg dda, er na fu yr un ohonynt mewn prifysgol. Saer oedd tad Howell Harris a rhydd-ddeiliad oedd tad Williams Pantycelyn a chafodd y ddau eu haddysgu yn academi Llwyn-llwyd o dan adain yr Ymneilltuwyr. Mab i offeiriad oedd Daniel Rowland ac fe'i haddysgwyd yn Ysgol Ramadeg Henffordd tra mynychodd Peter Williams Ysgol Ramadeg Caerfyrddin.⁸⁵ Dywedir bod Edmund Jones yn blentyn digon disglair. Mae'n debyg y medrai ddarllen ei Feibl cyn ei fod yn naw oed.⁸⁶

Prosser yn ôl Edmund Jones oedd y curad olaf ym mhlwyf Aberystroth i dderbyn y teitl anrhydeddus Syr.⁸⁷ Glynai trigolion Aberystroth wrth y traddodiad Pabyddol o barchu'r curad megis Barwn neu Farchog. Bu Prosser yn gurad Aberystroth o 1673 hyd at 1726. Yn ôl pob tebyg, dysgai ramadeg yn hytrach na diwinyddiaeth i'w ddisgyblion. Yr oedd yn berchen ychydig o lyfrau diwinyddol, er na phregethai o gwbl yn yr eglwys. Yn hytrach, darllenai weddïau ac ambell waith yr homiliau. Er na chafodd Edmund Jones addysg ffurfiol mewn gwyddoniaeth fel y cyfryw, yr oedd ganddo ddiddordeb arbennig mewn natur ac yr oedd ei wybodaeth gyffredinol yn helaeth iawn. Yn sicr, er pan oedd yn ifanc, yr oedd ynddo awydd i ddysgu ac mae'r llyfr a ysgrifennodd ym 1745, *The Knowledge of the Tree of Life*, yn dangos gymaint o wybodaeth yr oedd wedi ei gasglu am air Duw yn sgîl ei ddiddordeb mewn llyfrau o bob math. Er enghraifft, cyfeiria Edmund Jones ynddo at lyfrau hanes eglwysig megis John Foxe *Acts and Monuments* a Charles Edwards⁸⁸ *Y Ffydd Ddi-ffuant* sy'n sôn am genhedloedd yn cael eu hiacháu gan Efengyl Crist.⁸⁹

Yr oedd Edmund Jones yn gasglwr llyfrau heb ei ail, diddordeb a blannwyd ynddo er pan yn ifanc iawn. Erbyn diwedd ei oes llwyddodd i grynhoi ynghyd lyfrgell helaeth o lyfrau, rhai diwinyddol yn bennaf, er mor dlawd oedd ei amgylchiadau personol. Dylid cadw mewn cof nad oedd sefyllfa Edmund Jones mor rhwydd â Williams Pantycelyn; er enghraifft, yr oedd ef wedi priodi â gwraig gefnog, Mary Francis, ac felly, yn gallu fforddio prynu cannoedd o lyfrau i'w lyfrgell.⁹⁰ Ond, beth bynnag am hynny, cafodd Edmund Jones gefndir addysgol gwell na'r cyffredin.

Aelodau o Eglwys Annibynnol Pen-maen, ym mhlwyf Mynyddislwyn oedd rhieni Edmund Jones.⁹¹ Yn ôl Edmund brawd ei fam, Edmund Roger,

oedd yn gyfrifol am ddeffroi ei fam yn ysbrydol. Fel nifer eraill o wŷr ifanc yr ardal, profodd Edmund Roger dröedigaeth o dan weinidogaeth John Harris, gweinidog Pen-maen. Ond, yr oedd ei dad, Roger Morgan, Clun Mawr, sef taid Edmund Jones, a ddisgrifiwyd gan yr 'Hen Broffwyd' fel 'a Man greatly alienated from the life of godliness',⁹² yn gwrthwynebu'n ffyrnig ddaliadau crefyddol ei fab ac yn ei gosbi am hynny. Pan gymerwyd Edmund Roger yn wael, bu raid iddo orwedd yng nghartref cymydog nid yng Nghlun Mawr. Yn ystod y cyfnod hwnnw, gofalodd mam Edmund Jones, Catherine, ar ei ôl a thrwy sgwrsio ag ef y pryd hynny y daeth hithau yn ymwybodol o'i chyflwr ysbrydol. O ganlyniad, cychwynnodd fynychu'r achos ym Mhen-maen ac ymaelodi yno pan oedd tua 20 mlwydd oed.⁹³ O ganlyniad i bregethu grymus John Harris un Saboth yn Sychbant, plwyf Mynyddislwyn, y daeth tad Edmund Jones hefyd, yn aelod o'r un achos, ym mlynnyddoedd olaf yr ail ganrif ar bymtheg, cyfnod gweinidogaeth fer Harris ym Mhen-maen, ychydig ar ôl codi'r capel ym 1694. Yn ôl yr 'Hen Broffwyd': 'He went home under a deep concern and full resolutions to leave his former cause, and to serve the LORD all his days, and he had grace to keep his resolutions to the day of his death.'⁹⁴ Trodd ei gefn ar yr Eglwys Sefydledig a dechreuodd fynychu cyfarfodydd yr Ymneilltuwyr ac ymuno â'r Eglwys ym Mhen-maen.

Pobl grefyddol, ddidwyll a diffuant oedd ei rieni yn ôl Edmund Jones ac yr oedd ganddo feddwl uchel ohonynt.⁹⁵ Honnai bod ei fam, '...of very merciful disposition, and assuredly that promise of our saviour belonged to her,...I have seen her come home from visiting poor people weeping, because she saw them miserable here, and feared they would be miserable hereafter.'⁹⁶ Gŵr oedd ei dad a oedd wastad ar ei wyliadwriaeth rhag pechu yn erbyn Duw na dyn, mewn gair na gweithred. Parchai air yr Arglwydd i'r llythyren a

byddai'n fynych yn dyfynnu adnodau'r Beibl; yn enwedig Llyfr y Diarhebion. Honnai Edmund Jones: '...he had nearly an universal good character, both within and without the church.'⁹⁷ Credai John Lewis y dylai pobl fynd a'u crefydd gyda hwy i ffeiriau, marchnadoedd neu i ble bynnag y byddent yn mynd, ac yr oedd ef ei hun yn manteisio ar bob cyfle i weithredu hynny. Felly, gwelodd Edmund Jones arweiniad da yn ei dad yn y modd yr oedd yn ddigon cadarn ei ffydd i rannu ei syniadau ag eraill. Cyfeddyf nad oedd gan ei dad ar derfyn ei oes yr un ymlyniad at Dduw a'i fam, ac eto nid oedd yn ofni marw canys y disgwyliai i'r angylion ei hebrwng i'r nefoedd: 'for he had a foundation for his blessed branch of faith.'⁹⁸ Honnai Edmund Jones ei fod yntau wedi elwa o dreulio amser yng nghwmni ei ewythr, Edmund Rogers, hefyd. Meddai: 'When I came to see the glory of the spiritual life, my uncle's company was both delightful and instructive to me...'⁹⁹

Ysgrifennodd Edmund Jones hanes bywydau ei rieni yn ei gyfrol *Aberystroth* yn y rhan olaf sef 'Memoirs of Religious persons of some note'. Ymfalchïai yn y ffaith ei fod wedi cael cyfle i ysgrifennu'n gyhoeddus amdanynt er anrhydedd iddynt.¹⁰⁰ Gwerthfawrogai yr esiampl a roddodd ei rieni iddo wrth ei fagu ar aelwyd mor grefyddol a diwylliedig ac ymfalchïai hefyd yn y ffaith eu bod wedi ei annog i ddilyn yr achos Annibynnol ym Mhen-maen. Derbyniwyd ef yn aelod o'r eglwys honno pan oedd yn 19 oed.¹⁰¹ Yn sicr, yr oedd cael ei godi ar aelwyd grefyddol ac ymhlith teulu a chyfeillion duwiol wedi bod yn gaffaeliad i Edmund Jones ac yn sylfaen i'w yrfa ddiweddarach fel gweinidog.

Cyn ffurfio capel yn Mhen-maen ym 1694,¹⁰² bu'r Annibynwyr a'r Bedyddwyr yn cydaddoli yng Ngelli-grug yng Nghwm Teleri, cartref John ap John, milwr seneddol a fu'n gwasanaethu yng Nghastell Raglan.¹⁰³

Gweithiodd ef yn ddyfal i gynnal yr achos yng Nghelli-grug.¹⁰⁴ Yn ôl Edmund Jones, rhwng 1668 a 1692, gofalai Mr Watkin Jones o Sychbant ym Mhlwyf Mynyddislwyn am braidd o tua deg ar hugain o addolwyr a oedd yn cwrdd yng Ngelli-grug.¹⁰⁵ Bu'r Annibynwyr a'r Bedyddwyr yn addoli'n gytûn hyd at 1680, pan berswadiodd John Jenkins, brodor o Ferthyr Tudful, y Bedyddwyr i ymneilltuo a symud i addoli yn uwch i fyny yn Nyffryn Tileri i dŷ Nest Llewelyn, gwraig a adwaenid fel Nest John Rosser, hynny yw, Nest, merch John Rosser. Ar ôl ei marwolaeth hi, symudodd y Bedyddwyr i addoli yn nhŷ Watkin Henry, ar ochr arall i fynydd Ceilliau, hyd nes i William Phillips, eu gweinidog, adeiladu capel ym 1715. Pan fu farw John ap John, Gelli-grug, ym 1692, symudodd yr Annibynwyr i addoli yn Nhŷ Edmund David yn Aberteleri. Yn ystod y flwyddyn ganlynol, yn sgîl marwolaeth eu gweinidog Watkin Jones,¹⁰⁶ ymunodd y gynulleidfa â'r Annibynwyr ym Mynyddislwyn ac agorwyd capel newydd ar eu cyfer ym Mhen-maen ym 1694.

Un o ragflaenwyr Edmund Jones yn ardal fynyddig gorllewin Mynwy yn ail hanner yr ail ganrif ar bymtheg oedd Henry Walter¹⁰⁷ - sefydlydd a gwarchodwr Annibynwyr niferus Mynyddislwyn yn y 1660au a'r 1670au. Daeth Henry Walter o dan ddylanwad syniadau a phersonoliaeth William Wroth o Lanfaches, a sefydlodd yr Eglwys Ymneilltuol gyntaf yng Nghymru ym 1639. Bu Henry Walter yn pregethu'n helaeth iawn ledled siroedd Mynwy a Morgannwg. Yn ôl Edmund Jones, teithiai rhai o drigolion Aberystroth i Eglwys Mynyddislwyn i wrando arno i dderbyn y cymun yno. Honnai yr ymdrechai rhai pobl, hyd yn oed, gychwyn cyn toriad gwawr i fynd cyn belled â Risga i wrando arno.¹⁰⁸ Bu farw Henry Walter ym 1678.¹⁰⁹

Er mwyn cael rhyw amcangyfrif o rif Ymneilltuwyr yr ardal yn ail hanner yr ail ganrif ar bymtheg, gellir bwrw golwg dros ffigurau Cyfrifiad

Compton, a gasglwyd ym 1676. Yn ôl y ddogfen hon, yr oedd tua 38 o Ymneilltuwyr i'w cael ym mhlwyf Mynyddislwyn.¹¹⁰ Ym mhlwyf Llanwenarth, a gynhwysai blwyf Aberystroth, yr oedd 160 o Eglwyswyr, 27 o Ymneilltuwyr a 6 Phabydd. Yng Nghymru yn gyffredinol, yr oedd 4,445 o Ymneilltuwyr.¹¹¹ Gan mai rhestr a gasglwyd gan awdurdodau Anglicanaidd oedd hon, gellir tybio felly fod rhif yr Ymneilltuwyr yn uwch na hyn mewn gwirionedd; nid oedd yr Anglicaniaid eisiau cydnabod dylanwad cynyddol yr Ymneilltuwyr. O edrych ar amryw o'r ffigurau yn y Cyfrifiad, yn aml maent yn rhifau crwn, sy'n dangos fod cyfrif di-hid neu ddyfalu yn digwydd mewn aml fan. Ond serch fod yr eglwys wedi dylanwadu ar y ffigurau, maent yn rhoi rhyw fras amcan i ni o nifer yr Ymneilltuwyr ac yn dangos fod y mudiad yn dechrau bwrw gwreiddiau ym mhlwyf Aberystroth erbyn chwarter olaf yr ail ganrif ar bymtheg, er mai bychan oedd eu rhif fel ym mhobman arall yng Nghymru.

Ym 1672, gwyddom fod trwyddedau wedi eu rhoi i Ymneilltuwyr i addoli mewn tai preifat. Enwir tŷ John ap John a thŷ Llewellyn Rosser fel manau cyfarfod yn nogfen y trwyddedu, dyddiedig 10 Awst.¹¹² Ym mhlwyf Llanwenarth rhoddwyd trwydded i gynnal cyfarfodydd i 5 tŷ a 7 o bobl ac yn eu plith yr oedd 'Morgan Weavers home' a 'Thomas William Taylor house'. Gellir tybio mai cyfeirio at eu crefft yr oedd y 'Weaver' a'r 'Taylor', gan mai crefftwyr a ffermwyr, pobl dosbarth canol, oedd prif gefnogwyr y mudiad yn negawdau olaf yr ail ganrif ar bymtheg. Yn ddiau, fe roes y rhyddid hwn ysgogiad i achos yr Ymneilltuwyr. Yn ôl Edmund Jones ei hun, ymunodd saith aelod newydd â'r praidd yng Ngelli-grug o 1675 i 1679.¹¹³ Cyfaddefodd hyd yn oed Archddiacon Caer-gaint ym 1676: 'many left the church upon the late Indulgence who before did frequent it.'¹¹⁴ Felly, yr oedd Ymneilltuwyr yn

cynnal cyfarfodydd yn ardal fynyddig gorllewin Mynwy erbyn ail hanner yr ail ganrif ar bymtheg.

Yn sicr, un o'r prif gerrig milltir datblygiad a thwf Ymneilltuaeth ddiwedd yr ail ganrif ar bymtheg oedd llofnodi Deddf Goddefiad gan y brenin Gwilym III ar 24 Mai, 1689.¹¹⁵ Deddf oedd hon a roddodd hawl i Ymneilltuwyr (ac eithrio Catholigion a'r Sosiniaid) i addoli yn rhydd yn eu tai cyrddau ar yr amod eu bod yn cael trwydded i'w man addoli; a'u bod yn gadael eu drysau'n agored yn ystod y gwasanaeth.¹¹⁶ Cafodd y ddeddf hon groeso mawr ymhlith yr Ymneilltuwyr gan y golygai eu bod 'wedi ennill safle diffiniedig yn y deyrnas' ac y gallent ddibynnu ar y wladwriaeth a'r llysoedd i'w gwarchod pe byddai gofyn.¹¹⁷ Bellach nid oedd yn rhaid i bobl fynychu'r eglwys ar Ddydd Sul ac yr oeddynt yn rhydd i adeiladu capeli. Ym 1690, er enghraifft, codwyd capeli yn Mrynberian, sir Benfro a Cross Street, Y Fenni yn sir Fynwy.¹¹⁸ Yn ystod y cyfnod rhwng 1689 a 1735 adeiladwyd cyfanswm o 63 o gapeli yng Nghymru gan yr Annibynwyr. Ym 1694 yr adeiladwyd Capel Pen-maen y bu Edmund Jones a'i rieni yn ei fynychu. Er gwaethaf yr erlid, felly, daeth Ymneilltuaeth yn rhan hanfodol o fywyd Cymru a Lloegr ac ni ellid ei disodli na'i diddymu mwyach. Fodd bynnag, dylid cadw mewn cof fod yr Ymneilltuwyr yn parhau i gael eu hystyried yn ddinasyddion eilradd, ac nad oeddynt yn cael bod yn aelodau o'r llywodraeth fwrdeistrefol na mynychu'r prifysgolion. Bu hyn yn rwystr iddynt hyd at 1828, pan ddilëwyd y Deddfau Prawf a Chorfforaethau.

Yn sgîl Deddf Goddefiad 1689, cynyddodd rhif yr Ymneilltuwyr ac yr oedd yr arweinwyr Ymneilltuol yn benderfynol bod eu ffydd yn mynd i barhau i ffynnu a chryfhau yn y tir. Fodd bynnag, rhaid cadw mewn cof nad oedd y mwyafrif o'r bobl yn awyddus i ymuno â rhengoedd yr Ymneilltuwyr.

Mor ddiweddar ag 1689 yr oedd llai na 2% o'r boblogaeth yn Ymneilltuwyr.¹¹⁹ Serch hynny, fe wnaeth Deddf Goddefiad wanhau safle ac awdurdod Eglwys Loegr gan gynnwys yng Nghymru ac yr oedd yr Ymneilltuwyr yn awyddus i gymryd mantais ar wendid yr eglwys ac ennill aelodau newydd.¹²⁰ Yn wir, yng Nghapel Pen-maen fe gynyddodd rhif yr Ymneilltuwyr ar ôl penodi John Harris, brodor o Sir Gaerfyrddin, i ofalu am y praidd ym 1692. Yn ôl Edmund Jones: 'Many were converted at Aberystroth towards the lower end of the Parish, and became excellent Christians and for sometime the Sun of righteousness shone upon them... and no Dissenting Church in the County of Monmouth was equal to them for a number of spiritual, experimental Christians.'¹²¹ Fel y dywedwyd eisoes, o dan ddylanwad pregethu grymus John Harris y daeth tad Edmund Jones yn aelod o'r achos ym Mhen-maen.¹²² Tebyg oedd honiadau T. Rees a J. Thomas fod Harris yn bregethwr 'anarferol o boblogaidd, a bu ei weinidogaeth am rai blynyddau yn nodedig o effeithiol fel y cynyddodd yr eglwys i'r fath raddau mewn rhif a doniau, nes nad oedd un eglwys yn sir Fynwy yn gyffelyb iddi o ran rhifedi a dylanwad crefyddol.'¹²³ Ond daeth tro ar fyd yn fuan iawn yn hanes y capel, pan ddiarddelwyd John Harris am feddwdod.¹²⁴ O ganlyniad i hynny, fe gollodd yr eglwys rai o'i haelodau. Cymerodd y Bedyddwyr un ar ddeg o'u praidd.

Ymhen pedair blynedd, olynwyd John Harris yn Mhen-maen gan David Williams, brodor eto o sir Gaerfyrddin.¹²⁵ Nid oedd yn bregethwr poblogaidd, yn ôl Edmund Jones, ond cadwodd yr achos yn eithaf llewyrchus o dan ei ofalaeth. Mae'n ddifyr darllen yr ystadegau a gasglwyd gan Dr John Evans tua 1715 gan eu bod yn ffynhonnell wybodaeth werthfawr o safbwynt galwedigaethau yr aelodau yn Mhen-maen ar ddechrau'r ddeunawfed ganrif. Enwir David Williams fel y gweinidog y dywedir fod ei braidd yn cynnwys

dau ŵr bonheddig, 38 iwmon, 5 masnachwr, 7 ffermwr a 35 llafurwr. Cynhwysai ei braidd felly, bobl o'r haen ganol ynghyd â nifer go dda o lafurwyr. Yn Eglwys Annibynnol Trosnant, ym mhlwyf Tref-ddyn, Jeremiah Edmunds oedd y gweinidog a chynhwysai ei gynulleidfa 6 iwmon, 10 masnachwr, 8 ffermwr a 18 llafurwr.¹²⁶ Ni wyddom yn hollol pa mor ddibynadwy yw ei ystadegau, ond maent yn rhoi rhyw fras ddarlun i ni ar gynfas beth oedd galwedigaethau'r Ymneilltuwyr yn y plwyf yn y cyfnod hwn, er nad ydynt yn cynnwys merched.

At ei gilydd, crefydd i'r dosbarth canol oedd Ymneilltuaeth. Pobl annibynnol yn economaidd ac yn annibynnol eu meddwl oedd yn cynhesu fwyaf at y mudiad. Crefftwyr a ffermwyr cyfoethog oedd mwyafrif o aelodau'r eglwysi Ymneilltuol, er y gwyddom fod tenantiaid megis rhieni Edmund Jones yn ddilynwyr selog yr achos ym Mhen-maen. Blodeuai Ymneilltuaeth orau mewn ardaloedd diwydiannol a threfi fel Wrecsam, Caerdydd ac Abertawe, er rhaid cydnabod bod cryn gefnogaeth i'w chael hefyd ymhlith trigolion cefn gwlad megis brodorion plwyf Aberystroth. Pobl ddeallus, ddwy-ieithog¹²⁷ ac annibynnol eu barn a'u byd oedd yr Ymneilltuwyr at ei gilydd a gallent ddal eu tir yn hyderus mewn dadleuon ar faterion crefyddol y dydd. Addysgwyd nifer o'r arweinwyr yn yr academiâu Ymneilltuol 'lle rhoddid pwyslais arbennig ar dduwioldeb, deall a rheswm.'¹²⁸ Gwyddent mor angenrheidiol oedd pregethu grymus i argyhoeddi eu cynulleidfaoedd. Dosbarth bychan o ran rhif oedd y gweinidogion Ymneilltuol yn nechrau'r ddeunawfed ganrif. Tarddai amryw ohonynt o gefndir bonheddig a thueddent fod yn weddol gyfforddus eu byd. Er enghraifft, Lewis Richards, ffermwr y Fron Las, Meidrim, oedd gweinidog Capel y Graig, Trelech, Sir Gaerfyrddin. Ac eto, tlawd iawn oedd rhai gweinidogion a dibynnent ar arian

oddi wrth gronfa'r Bwrdd Annibynnol a Phresbyteraidd o'r 1690au ymlaen. Bu Edmund Jones ei hun fyw yn dlawd iawn a dywedir na chafodd erioed fwy na £10 y flwyddyn yn gyflog am ei waith fel gweinidog. Ond er cymaint oedd tlodi Edmund Jones, credai'n ffyddiog y byddai'r 'Arglwydd yn darparu'.

Yn ystod y 1720au, gwelwyd adfywiad a chynnydd yn rhengoedd yr Ymneilltuwyr ym mhlwyfi Aberystroth a Mynyddislwyn. Dechreuodd 'yr Hen Broffwyd' ei hun bregethu yn 1721 a chynorthwyo'r gweinidog ym Mhen-maen, sef y Parchedig David Williams, ac yn 1734 fe'i hordeiniwyd yn weinidog cynorthwyol.¹²⁹ Yn ystod y cyfnod hwn, deuai pregethwyr teithiol megis James Davies o Ferthyr Tudful, Sir Forgannwg i ledaenu neges yr efengyl i barthau Aberystroth.¹³⁰ Gwyddom hefyd i Edmund Jones fynd ar nifer o deithiau pregethu ledled y wlad yn y 1730au a'r 1740au. Yn ei ddyddlyfrau noda iddo bregethu 104 o weithiau ym 1731, 76 o weithiau ym 1732 a 240 o weithiau ym 1739.¹³¹ Ambell ddiwrnod byddai'n pregethu sawl gwaith megis ar 9 Mai, 1739, pregethodd yn Nhrefeca yn y bore ar Genesis iv. 8, ac yn yr hwyr yn Llannerch Goedlan ar Genesis vi. 9. Y bore canlynol pregethodd unwaith eto yn Llannerch Goedlan ar Genesis xix. 22. Bu Edmund Jones yn gyfrifol am ofalu am gangen o Eglwys Pen-maen a gyfarfyddai yn fferm Pen-Llwyn yn Ebwy Fawr am flynyddoedd ac ym mis Medi, 1739, bu'n gweini'r cymun yno.¹³² Ond er iddo ofalu am y praid mor ffyddlon, fe'i siomwyd yn fawr pan ddewiswyd Philip David¹³³ yn hytrach nag ef i olynu bugail Pen-maen ym 1740. Yn sgîl y siomedigaeth hon, symudodd Edmund Jones a'i wraig i Bontnewynydd, Pont-y-pŵl, ym mis Gorffennaf, 1740, ac ymsefydlu yn y Transh, tŷ bychan wedi ei adeiladu ar ochr y mynydd. Rhyw hanner milltir o'r man hwnnw y cododd yr 'Hen Broffwyd' gapel a alwodd yn Ebenezer yn 1741. Yn y Transh y bu Edmund Jones fyw hyd ddiwedd ei oes.

Erbyn diwedd yr ail ganrif ar bymtheg a dechrau'r ddeunawfed ganrif, craidd yr oedfa yn y capeli Ymneilltuol oedd y bregeth.¹³⁴ Nid oedd y pregethau hyn mor fentrus â phregethau cyfnod Taenu'r Efengyl.¹³⁵ Yr oeddynt yn llawer mwy gwastad ond yn cael eu cyfrif yr un mor bwysig. Yn wir, er dechrau'r Diwygiad Protestannaidd a dyddiau Calfin, cawsai'r bregeth le blaenllaw yn y ddysgeidiaeth Brotestannaidd. Ffurfiar 'dull plaen' y pregethwyr Ymneilltuol galon y traddodiad Piwritanaidd. Cynhwysai eu pregethau gymysgedd synhwyrol o ddysg, eglurder a synnwyr cyffredin.¹³⁶ Fel y dywedodd Matthew Henry yn ei bregeth yn angladd James Owen ym 1706: 'He is a good minister who fills not your head with airy notions nor troubles your minds with matters of doubtful dispensation.'¹³⁷ Mynnai y gweinidogion Ymneilltuol fod eu preiddiau yn glynu wrth safonau moesol uchel ac yn ymwared oddi wrth bechod. Rhoddid sylw manwl yn y pregethau i beryglon pechodau megis meddwdod, torri'r Saboth a rhegi. Cyhoeddodd Enoch Francis, y Bedyddiwr, ym 1721, fod 'yr Arglwydd yn gweled yn dda arddel rhai Diddim i orchfygu cedyrn Byrth Uffern'. Cymerai Edmund Jones hefyd y dasg o gynnal a gofalu am ei gynulleidfa o ddifrif. Bu'n bugeilio ei braidd yn Ebenezer, Pont-y-pŵl, am dros hanner can mlynedd.

Dilynai pregethau'r ddeunawfed ganrif batrwm Piwritanaidd drwy rannu pregeth yn benawdau ac yn is-benawdau.¹³⁸ Hwylusai'r arferiad hwn waith y penteuluoedd wrth gymryd nodiadau o'r bregeth fel y gellid ei darllen hi yn uchel yn y cartref i blant a gweision. Gwelir y patrwm ym mhregethau Edmund Jones megis *The Leaves of the Tree of Life* (1745). Y mae dau brif bennawd sef:¹³⁹

1. Similitude of the leaves of the Tree of Life.
2. The Intent and Effect of it - The healing of the Nations.

ac y mae chwech is bennawd:

i What is meant by this Tree, whose leaves Heal the Nations.

ii What by us Leaves?

iii Speak of the Nations heal'd by them.

iv Of what doth it Head the Nations.

v What manner?

vi The use of the subjects.

At ei gilydd, yr oedd pregethau'r cyfnod hwn yn eglur iawn ac yn llawn cyfeiriadau Beiblaidd. Credai Jeremy Owen fod angen nid yn unig addysg gyffredinol ar weinidog ond gwybodaeth drylwyr o'r Beibl, oherwydd meddai ym 1733: 'Gŵr gwyh ar ei destyn[sic], gŵr gwyh ar ei Bregeth,'¹⁴⁰ ac yn sicr yr oedd Edmund Jones yn gyfarwydd iawn â thudalennau a chynnwys y Beibl. Breintiwyd ef â gallu arbennig i esbonio'r Beibl yn gelfydd. Llwyddai i gyflwyno'i neges mewn ffordd ddarluniadol a difrifol sy'n cyfrif am ei boblogrwydd fel pregethwr. Er y dywedir bod ei lais yn wan a'i lefariad yn araf,¹⁴¹ ni wyddom a oes coel ar hynny. Fe deithiodd Edmund Jones ar hyd a lled y wlad yn pregethu a thyfodd ei ddylanwad yn fawr. Lluniodd ei bregethau maith ar ffurf dameg neu stori, yn llawn darluniau coeth a thrawiadol. Cawn enghraifft wych o'i ddawn i ddarlunio gyda geiriau yn ei bregeth: *A Sermon Preached from John V 28.29. Occasioned by the Death of Evan Williams, Preacher of the Gospel in Wales (1750):*

When persons have long lain in close and dark Prisons, and separated from near and dear companions, with whom they have lived long in the greatest Union and sweet fellowship. How pleasant must it be to them to hear that there is a Time coming, in which their friends, from whom they were severed, shall come

and fetch them out of a Prison into a Place of Liberty and
Felicity. ¹⁴²

Yn wir, Calfin oedd yr 'Hen Broffwyd' o'i gorun i'w sawdl, ac 'ef oedd ceidwad yr athrawiaeth honno ymysg ei frodyr, ac fe arswydai rhag Arminiaeth.'¹⁴³ a dyna'r rheswm iddo ffraeo â Choleg Caerfyrddin.

Yn ystod oedfaon syml yr Ymneilltuwyr yn y ddeunawfed ganrif a gynhelid yn y bore a'r prynhawn, fe geid canu salmau, darllen y Beibl a gweddïo yn ogystal â'r bregeth.¹⁴⁴ Er pasio Deddf Goddefiad ym 1689, manteisiai'r Ymneilltuwyr ar y rhyddid i gynnal eu hoedfaon heb ruthro ar ôl dioddef blynyddoedd o rwystredigaeth yn ystod oes yr erlid.¹⁴⁵ Tueddai'r oedfaon i fod yn faith a hirwyntog. Cynhelid y cymun unwaith y mis. Yn ôl pob tebyg, erbyn dechrau'r ddeunawfed ganrif, yr oedd canu emynau yn dod yn fwy cyffredin. Gan y gwasanaethai llawer o'r gweinidogion ddwy neu dair cynulleidfa ar y Sul, digon cyffredin oedd cael Sul un oedfa. Pan sefydlwyd Eglwys Annibynnol yng Nghapel Iwan ym 1723, gweinidogaethai'r gweinidog yno hefyd yng Nglandŵr a Rhydyceisiaid;¹⁴⁶ capeli a oedd gryn bellter oddi wrth ei gilydd. Hyd yn oed pan oedd Edmund Jones yn 91 oed, pregethai, meddai ef, ddwywaith y dydd: 'between 11 and 12 or a little before 11 in the morning it begins and between 3 and 4 in the afternoon.'¹⁴⁷

Mae'n bwysig cofio mai lleiafrif bach o'r boblogaeth oedd yn Ymneilltuwyr yn nechrau'r ddeunawfed ganrif. Amcangyfrifir fod 90% o'r boblogaeth yn aelodau o'r Eglwys, er mai dim ond cyfran fechan a fynychai'r eglwys yn rheolaidd. Serch hynny, erbyn y cyfnod hwn, yr oedd nifer o'r eglwysi mewn cyflwr difrifol iawn a rhai ohonynt yn adfeilion. Un o wendidau pennaf yr Eglwys oedd ehangder maint y plwyfi traddodiadol, ac mewn ardaloedd gwledig megis plwyf Aberystroth, yr oedd y ffyrdd a'r

llwybrau mewn cyflwr echrydus, yn enwedig yn y gaeaf, a golygai hyn na allai'r bobl deithio i'r eglwys ymhob tywydd. Bellach yr oedd hen system draddodiadol yr eglwys yn chwalu ac yr oedd y ffaith fod y degymau a'r gwaddolion yn nwylo pobl leyg wedi gwanhau adnoddau economaidd, yn enwedig yn y de. Tlodi yn fwy na dim, oedd wrth wraidd gwendidau sylfaenol yr Eglwys- amlblwyfyddiaeth, absenoldeb, ffafriaeth i berthnasau, esgeulustod ac anallu'r eglwys i'w haddasu ei hun i ofynion crefydd yr oes.

Yn ystod y cyfnod hwn, yr oedd eglwys y plwyf Aberystroth yn rhan o Gapel Llanwenarth¹⁴⁸ a cheir esiamplau trawiadol o'r gwendidau hyn ymhlith y rheithoriaid.¹⁴⁹ Gwyddom fod John Day ym 1771 wedi derbyn bywoliaeth Llanfathrin a oedd yn werth £80 y flwyddyn at Lanwenarth, bywoliaeth gwerth £200. Yn wir, tlawd iawn oedd bywoliaeth Llanwenarth fel nifer o fywoliaethau yn ne Cymru. Yr oedd pump allan o naw o'r rheithoriaid a apwyntiwyd yng Nghymru rhwng 1662 a 1800 yn Saeson. Dywedir bod John Bonner, a ddaeth yn rheithor ym 1662, wedi olynu perthynas, arferiad digon cyffredin yn y cyfnod hwn. Nid oedd datrys problemau cynyddol yr eglwys yng nghefn gwlad Cymru yn apelio at wŷr dysgedig. Ac eto, rhaid peidio â chyffredinoli gormod gan fod rhai offeiriaid a rheithoriaid yn cymryd eu tasgau o ddifrif ac yn gweld pwysigrwydd rhoi arweiniad ysbrydol i'w praid. Nid oedd yr eglwys yng Nghymru mor Seisnig â hynny yn ystod y ddeunawfed ganrif er bod Saeson yn dal swyddi uchel o fewn yr hierarchaeth eglwysig. Mewn dros tri chwarter o'r wlad, parheid i gynnal y gwasanaethau yn Eglwysi'r plwyfi yn Gymraeg yng nghanol y ddeunawfed ganrif.¹⁵⁰ Ac felly, nid oedd cyfrwng y gwasanaethau ymysg gwendidau'r eglwys fel y cyfryw yn ystod y cyfnod hwnnw.

Howel Prosser, athro Edmund Jones, oedd curad plwyf Aberystroth o

1673 hyd at 1726.¹⁵¹ Er ei fod yn cael ei barchu'n fawr fel athro, nid oedd yn arfer pregethu yn yr eglwys. Dywed Edmund Jones fod rhai pobl yn honni na chlywsant bregeth yn yr eglwys am ddeng mlynedd yn ystod cyfnod y bu Howel Prosser yn gofalu am y praid.¹⁵² Yr oedd y diffyg hwn, yn sicr, yn wendid mawr, ac nid yw'n syndod fod yr Ymneilltuwyr yn ennill calonnau aelodau newydd drwy sêl eu pregethu grymus. Olynwyd Prosser gan David Powell, brodor o Sir Frycheiniog ym 1726. Mae'n debyg mai ei lais canu swynol oedd yn denu'r ychydig i'r eglwys yn hytrach na'i ddawn bregethu. Gwaetha'r modd, trodd David Phillips yn feddwyn a chollodd barch y werin bobl.¹⁵³ John Powell, brodor eto o sir Forgannwg, a ddaeth yn gurad ym 1742, ac yn ôl Edmund Jones, yr oedd ef yn bregethwr cadarn. Dyma eiriau'r 'Hen Broffwyd' amdano: 'But I remember Mr John Powell a native of Brecon-shire, who if he was not converted by the exhortations of the famous Howell Harris, was at least much alarmed by that means. He became a sound Gospel preacher...'¹⁵⁴ Ond, yn anffodus, nid oedd rhai o'r plwyfolion yn fodlon ar ei bregethu grymus, ac felly, symudodd John Powell i fyw i ran isaf y sir.

Rhwng 1745 a 1768 brodor o Aberystroth, Richard Edwards, fu'n gwasanaethu fel curad y plwyf.¹⁵⁵ Dylid cadw mewn cof bod curadiaid y plwyf yn eithaf tlawd hefyd. Derbynient rhwng £20 a £50 y flwyddyn yn gyflog am eu gwaith.¹⁵⁶ Ond, er gwaethaf ei holl broblemau blin a'i diffygion niferus, yr oedd yr eglwys yn parhau i fod yn agos at galonnau'r Cymry yn gyffredinol yn y ddeunawfed ganrif, ac yr oedd traddodiadau ac arferion yr eglwys yn rhan o fywyd pobl ym mhlwyf Aberystroth. Yn ôl cofnodion y cofrestri plwyf, yr oedd Edmund Jones ei hun yn bresennol ym mhriodas Thomas White a Gwenllian Lewis ar 20 Rhagfyr, 1766, pan briodwyd y ddau gan Richard Edwards, Curad y Plwyf.¹⁵⁷

Un ffynhonnell werthfawr a rydd ddarlun i ni o drefniadaeth eglwys blwyf Aberystroth yn negawdau olaf y ddeunawfed ganrif yw dogfen *Ymweliadau, Cwestiynau ac atebion y Clerigwyr* (Visitations, Queries and Answers of the Clergy.) Cawn wybodaeth am wasanaethau yn y plwyf yn y ddogfen hon. Mae'n debyg mai drwy gyfrwng y Gymraeg y cynhelid y gwasanaeth yn y bore am ddeg o'r gloch yn yr eglwys oherwydd fod y curad gan amlaf yn gwasanaethu mewn eglwys arall yn yr hwyr.¹⁵⁸ Cynhelid y Cymun unwaith y mis i tua 37 o bobl ym 1788, ac i 12-15 ym 1781. Nid oedd y curad David Jones byth yn absennol o'r ofalaeth er ei fod yn byw tua phum milltir o'r eglwys ac ymhell o gyrraedd ei braidd. Yn sicr, nid oedd yr eglwysi yn gyffredinol wedi ceisio eu haddasu eu hunain i'r newid ysbrydol yn anghenion y gymdeithas yn y ddeunawfed ganrif. Nid oedd yr eglwys ychwaith yn gallu delio â'i phroblemau gweinyddol a chystadlu yn erbyn Ymneilltuaeth yn ystod y cyfnod hwn. Dyma i raddau oedd y rheswm pam yr oedd pobl yn ymadael â'r eglwys a throi at yr Ymneilltuwyr. Nid gadael yr eglwys oherwydd syniadau gwleidyddol na ffurflywodraeth eglwysig a wnaeth yr Ymneilltuwyr cynnar na diweddar - ond am nad oedd yr Eglwys wladol yn ateb eu gofynion.¹⁵⁹

O droi at fywyd personol Edmund Jones, gwyddom iddo briodi pan oedd yn ifanc iawn â gwraig o'r enw Mary Morgan, a anwyd yn 1696 ac a fu farw ar 1 Awst, 1770.¹⁶⁰ Bu'r ddau fyw yn gytûn iawn ond ni chawsant blant. Edmygai Edmund Jones ei wraig yn fawr, ac mae'n cyfeirio'n aml ati yn ei lyfrau fel 'my dear beloved spouse'. Gwraig dduwiol a deallus oedd Mary, ac yr oedd hithau fel ei gŵr yn hoff o ddarllen. Er enghraifft, ceir nodyn ar un o'r llyfrau a ddarllenai Edmund Jones, *A Treatise of the Institution, Right Administration and receives of his Sacrament of the Lord's Super*, Richard

Vines - 'read by my good spouse.' Gorfu i'r ddau fyw mewn tloedi enbyd ar hyd eu hoes. Nid oedd Edmund Jones yn derbyn tâl sylweddol am ei waith fel gweinidog - dim mwy na £10 y flwyddyn fel y dywedwyd. Er hynny, fe elwodd llawer o bobl ar ei haelioni. Yn wir, pan drefnid casgliad yn y capel er mwyn talu ei gyflog, arferai roi'r swm o arian yn llogell ei got fawr a'i rannu gyda'r tlodion ar y ffordd o'r capel i'w gartref. Un tro, tynnodd ei grys er mwyn dilladu dyn hanner noeth a rhoes ei got fawr i un arall yn ystod ei deithiau pregethu.¹⁶¹ Felly, cymeriad caredig oedd Edmund Jones, fel ei fam yn gonsyrniol am bobl eraill; halen y ddaear a oedd yn fodlon rhannu ei geiniogau olaf â rhai tlotach nag ef ei hun.

Yn ddiau, bu ei wraig, Mary, yn gefn mawr iddo ar hyd ei oes, a chymerai ddiddordeb bob amser yn ei waith cenhadol.¹⁶² Bu marw Mary ar 1 Awst, 1770, yn 76 mlwydd oed, yn ergyd drom iddo. O hynny ymlaen, ni allai'r 'Hen Broffwyd' brin ynganu ei henw, a chronnai dagrau yn ei lygaid pan gyfeiriai ati. Yr oedd yn ŵr sentimental a theimladwy iawn ac fe hiraethai'n fawr am ei wraig gan ei fod wedi colli cymar annwyl iawn. Fel y dywedodd wrth Iarllles Huntingdon, fe wnâi unrhyw beth er mwyn ei gweld unwaith eto: 'I would not for half a heaven but find her there.'¹⁶³ Cyfeiriodd Ieuan Gwynedd yn *Yr Adolygydd* ym 1850 at y ffaith fod Mary ychydig flynyddoedd yn hŷn na Edmund Jones, a chan eu bod wedi priodi mor ifanc, yr oedd ei dylanwad hi arno'n drwm iawn. Mae'n amlwg o'r geiriau a ysgrifennodd Edmund Jones ar ei charregfedd fod cryn feddwl a pharch ganddo tuag ati fel gwraig gweinidog ffyddlon, yn ogystal â chymar bywyd triw iddo: 'A Rare Excellt. Christian, one of ye best of Minister's Wives in the World, not kind to temptations as too many professors but severely strict in the way of holiness & strong on God's side; very careful & fearful lest herself

& we should dishonour God, feared nothing but sin and dishonouring God-Blessed be God.’¹⁶⁴ Lluniodd Edmund Jones gyfres o ddeg pennill o deyrnged hael i Mary sydd yn rhan o’r beddargraff. Dyma ddau o’r penillion iddi:

‘In her faith unconquerable,
In somethings scarce inimitable;
To heaven bravely fought her way
And did not from the path go stray.’

‘Of reproaching God was fearful
Of his glory she was careful;
Had a lively tender conscience
A rare & glorious excellence.’

Ychwanegodd ar waelod y penillion: ‘Follow this example that read it’.¹⁶⁵ Fel y gwelir o’r penillion hyn, nid oedd barddoni yn un o gryfderau Edmund Jones.

Mae’n debyg mai’r disgrifiad gorau o bryd a gwedd Edmund Jones sydd ar gof a chadw yw hwnnw a geir ym mywgraffiad Iarlles Huntingdon, gwraig grefyddol iawn a oedd yn berchen y Coleg Methodistiaidd yn Nhrefeca: ‘His person was the middle size, his eye penetrating and the dignity of an apostle was stamped upon his heart, and commanded respect whenever he made his appearance.’¹⁶⁶ Treuliai Edmund Jones ran helaeth o bob blwyddyn yno ac ystyriai Edmund Jones yn un o’i chyfeillion agosaf. Yn ystod ei ymweliadau â Threfeca, pregethai Edmund Jones unwaith y dydd, a’i fwriad ar bob adeg oedd

[to] diffuse a savour of divine and eternal things. Whoever was favoured with his company was always better for it. He lived at the gates of heaven himself, and thither also he constantly

endeavoured to bring all his friends.¹⁶⁷

Yr oedd yr Iarllles ac Edmund Jones yn gohebu â'i gilydd yn rheolaidd. Mewn llythyr a anfonodd Edmund Jones ati ar 15 Mai 1789, dwy flynedd cyn ei farwolaeth, ysgrifennodd y sylwadau canlynol sy'n arwyddocaol iawn:

As for my self [sic] I feel the weakness of old age. But they say I look well wch[sic] it seems is for I continually hear from many & my skin except of my hands is as clear without my cloathes[sic] as when I was 30 years,...I am a wonder in the country about but indeed I little mind it...¹⁶⁸

Daeth gwaith a syniadau Edmund Jones i sylw rhai o arweinwyr crefyddol mwyaf y ddeunawfed ganrif. Bu John Wesley yn ymweld â'r 'Hen Broffwyd' yn ystod ei deithiau pregethu trwy sir Fynwy. Gwyddom, er enghraifft, i Wesley bregethu yn Mhont-y-pŵl ar ddydd Llun, 5 Hydref, 1741, gerbron '[a] small but deeply attentive congregation.'¹⁶⁹ Edmygai George Whitefield hefyd Edmund Jones ac mewn llythyr a ysgrifennodd ar 27 Mai 1749, dywedodd hyn:

I saw Edmund Jones, the Dissenting minister, I before spoke of, and found him meanly apparelled. He is a most worthy man, and from his Zeal for God some time ago, he sold fifteen pounds worth of his books to finish a small meeting house in which he preaches... He is a Zachary and his wife an Elizabeth.¹⁷⁰

Yr oedd Edmund Jones hefyd yn gyfeillgar â Howel Harris a bu'n gyfrifol am wahodd Harris i bregethu yn sir Fynwy ar ddiwedd y 1730au. Cerddodd Edmund Jones bob cam i Drefeca i geisio darbwylllo Harris i ymweld â'r sir ond nid oedd yn orawyddus i ddod ar y cyntaf. Llwyddodd Edmund Jones i'w berswadio, ond ni chafodd Howell Harris dderbyniad na

chroeso brwd ar ei ymweliad â Mynyddislwyn a Bedwellte. Eto i gyd, cafodd bob cefnogaeth gan Edmund Jones ac er iddynt ddieithrio am gyfnod rhwng 1739 a 1744, ni cholodd Howell Harris ei edmygedd na'i barch at yr 'Hen Broffwyd.' Wrth fynd heibio Pont-y-pŵl ym 1744 dywedodd Harris wrth George Whitefield: 'I felt very much united with him, and had affection for him, though Satan at first attempted to raise a barrier that I did not desire ever to see him.'¹⁷¹

Er mai fel gweinidog a phregethwr yr oedd Edmund Jones yn adnabyddus yn ei ddydd, am ei ddiddordeb hynod a'i gred mewn ysbrydion a thylwyth teg ac fel awdur *A Relation of Apparitions of Spirits in the Principality of Wales*, sef ei waith enwocaf, y cofir fwyaf amdano erbyn heddiw. Yn wir, casglodd Edmund Jones storïau am ysbrydion a thylwyth teg o bob cwr o'r wlad a'u cyhoeddi yn y gyfrol honno. Nid oes dwywaith nad oedd Edmund Jones yn ŵr ofergoelus iawn a oedd yn cael ei gydnabod fel proffwyd gan ei gyfoedion. Gwyddom er enghraifft, iddo broffwydo'n gywir farwolaeth Phillip Davies, Pen-maen, ym 1744.¹⁷² Er bod ganddo ffydd gadarn a chred yn Nuw, eto yr oedd yn arswydo rhag gweld cŵn neu gathod, am ei fod yn credu fod cythreuliaid yn ymrithio ac yn ymddangos ar ffurf creaduriaid. Y ddeuoliaeth ryfedd hon yn ei gymeriad - y Calfinydd rhonc a'r ysbrydegydd hygoelus - sy'n gwneud Edmund Jones yn berson mor wahanol a hynod.

Bu Edmund Jones ar hyd ei oes yn barod i leisio ei gred ym modolaeth ysbrydion a gwrachod a'i fwriad trwy gyhoeddi'r gyfrol oedd sefyll yn gadarn yn erbyn y llanw o 'anghrediniaeth a Sadwceaeth.'¹⁷³ Fel hyn y dywed Thomas Rees am yr *Apparitions* ym 1861:

The religious spirit which pervades the whole book, and the

object of the author in writing it - to arrest the progress of scepticism - were good, whatever may be thought of the adaptation of the means which he used to attain his object.¹⁷⁴

Y mae tystiolaeth Edmund Jones yn werthfawr a phwysig gan ei fod yn lleisio 'credoau, rhagfarnau ac ofnau llawer iawn o Gymry anfreintiedig ei ddydd.'¹⁷⁵ Glynai'r werin-bobl wrth arferion ofergoelus. Mewn rhannau eraill o Gymru hefyd megis yn Esgobaeth Tŷ Ddewi, sylwodd Erasmus Saunders ym 1721 fod 'superstition and religion, truth and error very oddly mixed.'¹⁷⁶ Hyd yn oed ar ddechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg, parhâi'r werin-bobl i gredu'n ddiffuant mewn ysbrydion. Fel hyn y canodd y Bardd Du o Geredigion am rai o'u credöau ar ddechrau'r ganrif honno:

Yn awr y rhed o ddeutu amryw chwedl
Am yr ellyllon trwy'r tywyllwch du.
Sy'n tramwy yma a thraw, gan wneuthur gwyrth
Ofnadwy a dychrynlyd ar eu taith;
Gan droi eu hunain, fel y byddo'u chwant,
I unrhyw ffurf - yn deirw neu yn eirth
Yn gathau, cwn, neu foch a hagraf wrych.¹⁷⁷

Yn llyfr Edmund Jones, y mae'r disgrifiadau o'r tylwyth teg a'r ysbrydion yn fyw a real iawn, a chan eu bod yn ddrych i deithi meddwl y werin-bobl, gellir deall felly sut y cafodd y llyfr dderbyniad gwresog. Er bod y storïau am ysbrydion a thylwyth teg wedi eu gorliwio a'u cymysgu i raddau helaeth yn y cyfnod hwnnw, eto yr oeddynt yn rhan o fywyd cynhenid beunyddiol y brodorion. Credai'r 'Hen Broffwyd' yn ddiffuant yn y storïau a adroddai, ac ymfalchïai wrth gyhoeddi mai gan rai gweinidogion megis Henry Llewelin o Suffolk y derbyniodd ambell stori.¹⁷⁸ Yn ei lyfr ar hanes y plwyf,

edrydd Edmund Jones stori am Howel Prosser, - ei athro ysgol - yn dweud iddo weld angladd a phobl yn cerdded wrth ymyl yr eglwys ac iddo ddychmygu mai corff dyn o ran uchaf y plwyf oedd yn yr arch. Pan gyffyrddodd â'r arch i helpu i gario'r corff, diflannodd yr hyn a welsai, ac er cryn syndod iddo, nid oedd dim ar ôl yn ei ddwylo ond penglog ceffyl. Enghraifft oedd hyn, yn ôl Edmund Jones, o'r kannwyll gorff - a oedd yn arwydd fod marwolaeth gerllaw. Hoffai adrodd am brofiadau pobl fel Howel Prosser gan ei fod yn gurad dylanwadol yn y plwyf ac am na fyddai neb yn amau ei air.¹⁷⁹

Yr oedd Edmund Jones yn hollol argyhoeddedig fod cred mewn ysbrydion yn ffordd o ddeall bodolaeth Duw ac yn baratoad ac yn rhagflas o'r byd i ddod.¹⁸⁰ Er ei fod wedi cael ei wawdio a'i feirniadu am fod mor barod i dderbyn pob dim a glywodd am brofiadau'r brodorion, dylid cadw mewn cof fod rhai o'r gwŷr mwyaf blaenllaw a dysgedig Cymru a Lloegr hefyd yn credu'n gryf ym modolaeth ysbrydion. Byddai Richard Baxter a John Wesley a Howell Harris wedi credu rhai o storïau o eiddo Edmund Jones.¹⁸¹ Yr oedd Harris ei hun yn credu mewn argoelion ac yn eu cymryd o ddifrif. Yn ôl Dr. Geraint Tudur: 'A cock crowing out of time was an omen of Harris's own death, while the chattering of magpies signified the coming of trials and battles.'¹⁸² Felly, nid oedd yn anghyffredin i ymddiddori mewn ofergoeliaeth a Christnogaeth law yn llaw yn y cyfnod hwnnw.

Llafuriodd Edmund Jones yn ddyfal dros ei gred hyd y flwyddyn olaf. Hyd yn oed yn ei henaint, nid oedd pall ar ei egni. Gwyddom iddo deithio ar droed trwy Ogledd Cymru ar daith bregethu ac yntau'n bedwar ugain oed. Yn ôl ei ddyddiadur olaf syddwedi goroesi, ym 1789 pregethodd 405 o weithiau i gyd. Yn ôl pob tebyg, arferai bregethu pan oedd yn hen ŵr o

sêr o dan y pulpud neu yn cerdded yn araf yn gwisgo clogyn a gafodd yn anrheg gan Iarlles Huntingdon. Ar y bwrdd o'i flaen gosodai amserydd awr, a phan redai'r tywod i'r gwaelod byddai'n cau pen y mwdwl ar ei bregeth.¹⁸³ Ond, flwyddyn cyn ei farwolaeth, bu Edmund Jones yn gaeth i'w gartref a'i wely. Er iddo ddioddef yn enbyd yn wythnos olaf ei fywyd yr oedd yn hollol effro a chlr ei feddwl. Dywedir bod un o'r diaconiaid, Mr Jayne, wedi gofyn iddo bryd hynny a oedd yn ofni marw. Er iddo fethu siarad am gryn amser cyn hynny, atebodd Edmund Jones mewn syndod: 'I fear death! No I know too much of Jesus Christ to fear death. It is in itself terrible, but I do not fear it.'¹⁸⁴ Pan ofynnodd cyfaill arall iddo am gyflwr ei enaid ei ateb oedd: 'The heavenly country is clearly in view, there is no cloud nor fear between me and glory.'¹⁸⁵

Bu farw Edmund Jones yn 91 oed ar 26 Tachwedd, 1793, wedi cyrraedd gwth o oedran anghyffredin yn y ddeunawfed ganrif. Fel hyn y canodd John Thomas yn ei farwnad hael i'r 'Hen Broffwyd.'

'Mewn henaint teg, yn llawn dyddiau

Fe ga'dd ei gasglu at ei dadau.

Ei enaid mae, yn ddiau

Ymhlith y rhai sy'n gorffwys

Yn y nefol hardd baradwys,

Ymhlith yr orfoleddus eglwys.'¹⁸⁶

Claddwyd gweddillion Edmund Jones ym mynwent Ebenezer yng nghanol y bobl a wasanaethodd am flynyddoedd maith - ei braidd ffyddlon a oedd mor agos at ei galon. Cyn ei farw trefnodd Edmund Jones ei angladd ei hun. Dewisodd y Parchedig John Griffiths i draddodi pregeth ar 2 Tim. iv 7, 8 a gwnaeth hynny ar y dydd i gynulleidfa fawr ddagreuol. Seiliodd Rees Lloyd

un o benillion ei farwnad faith i Edmund Jones ar yr adnodau hynny:

Hardd-deg ymdrech wych ymdrechodd

Yn wiwddoeth wirfodd nos a dydd;

Ei hirfaith yrfa fe orphennodd,

Heb ffael y cadwodd y wir ffydd:

Coron a gaiff o ddisglair Berlau,

Gan Grist y cyfiawn farnwr doeth;

A phawb sy'n caru ei ymddangosiad,

Pan elo'r byd a'i bethau'n boeth.'¹⁸⁷

Gosodwyd Edmund Jones, yn ôl ei ddeisyfiad ei hun, i orwedd mewn bedd ar wahân i'w wraig gan y pryderai y byddai hi yn ei ffordd ar ddydd yr atgyfodiad. Dengys hyn eto mor eithafol o lythrennol oedd ei gredo.

Yn wir, Edmund Jones oedd un o grefyddwyr ac awduron pwysicaf y ddeunawfed ganrif, ond, yn anffodus nid yw ei gyfraniad i fywyd crefyddol a llenyddol y cyfnod wedi ei gydnabod gan haneswyr yn y gorffennol. Yn ddiau, fe swynwyd llawer ledled Cymru gan ei bregethau darluniadol a didwylledd ei neges, a denai urddas ei bersonoliaeth sylw ble bynnag y teithiai.¹⁸⁸ Fel y dywedodd R.T. Jenkins amdano enillodd ei awdurdod 'heb y doniau digymar yn y pulpud a wnâi Elias yn ddyn gwir fawr, a heb y sasiwn wasaidd ufudd.'¹⁸⁹ Un o brif gyfraniadau Edmund Jones oedd adeiladu Capel Ebenezer, Pontnewynydd ym 1741, a gwasanaethu fel gweinidog yr eglwys am hanner cant a dwy o flynyddoedd. Ar ben hyn i gyd, yr oedd yn ddarllenwr mawr, yn gasglwr llyfrau heb ei ail, ac yn deithiwr diflino dros ei gred.

Yn sicr, mae'n bryd i bwyso a mesur o'r newydd gyfraniad Edmund Jones, un o Gymry mawr y ddeunawfed ganrif, gŵr a ymladdodd dros achos yr Annibynwyr dros gyfnod maith. Gwelodd drawsnewid mawr ym mhatrwm crefyddol Cymru yn ystod ei oes. Mudiad lleiafrifol oedd Ymneilltuaeth ar ddechrau'r ddeunawfed ganrif, ond, erbyn diwedd y ganrif a gweinidogaeth Edmund Jones, trowyd Cymru'n wlad Ymneilltuol. Chwareuodd yr 'Hen Broffwyd' ran bwysig yn y datblygiadau crefyddol hynny - sef testun y bennod nesaf.

Troednodiadau

- 1 G.F. Nuttall, 'Cyflwr Crefydd yn Nhrefddyn, Sir Fynwy gan: Edmund Jones', *Y Cofiadur*, 49 (1981), t.27.
- 2 *Y Bywgraffiadur Cymreig hyd 1940*, t.428.
- 3 *Cydymaith i Lenyddiaeth Cymru* (1986), Meic Stephens (gol), t.308.
- 4 J.A. Bradney, *A History of Monmouthshire* (1925), 3, t.458.
- 5 *Ibid.* t.458.
- 6 Zacharias oedd cyfenw nain Edmund Jones cyn iddi briodi.
- 7 Ieuan Gwynedd, 'Edmund Jones a'i Amseroedd', *Yr Adolygydd*, (1850-1), t.102.
- 8 J.A. Bradney, *op. cit.* t.458.
- 9 Edmund Jones, *A Geographical, Historical, and Religious Account of the Parish of Aberystroth: to which are added, memoirs of several persons of note, who lived in the said Parish (Trevecka, 1779)*, t.146.
Cyfeirir at y ffynhonnell hon fel *Aberystroth* isod.
- 10 *Ibid.* t.146.
- 11 J.A. Bradney, *op. cit.* t.475.
- 12 Isaac Foulkes, (1836-1904). Cyhoeddwr, awdur a pherchennog newyddiadur.
Gweler *B.C*
- 13 I. Foulkes, *Yr Hen Bererinion* (Edmund Jones o Bontypwl),(1880), t.98.
- 14 J.A. Bradney, *op. cit.* t.458.
- 15 *Ibid*, t.472.
- 16 Herbert Arthur Evans, *Monmouthshire* (1911), t.162.
- 17 Edmund Jones, *op. cit.* t.11.
- 18 *Ibid*, t.11. Cymharer â disgrifiad William Coxe, *op. cit.* t.247 '...the extremity of Gwentland.'
- 19 *Ibid.* t.10.
- 20 *Aberystroth*, t.10.
- 21 Mark Willet, *The Stranger in Monmouthshire and South Wales* (1813), t.97.
- 22 S. Lewis, *A Topographical Dictionary of England* (1835), 1, t.282.
Gweler ymhellach Llyfrgell Gyhoeddus Casnewydd, M 330 900 Edmund Rodgers, 'Boundaries of the Parish of Blaina and Aberystroth' (1867).
- 23 W. Coxe, *An Historical Tour in Monmouthshire* (1801), t.245.
- 24 Clifford Tucker, 'Archdeacon Coxe and Monmouthshire', *Presenting Monmouthshire*, III, rhif 32, t.23.
- 25 Edmund Jones, *op. cit.* t.24.

- 26 T. Rees, *A Topographical and Historical Description of The Counties of South Wales* (1815), 3, t.555.
- 27 W. Coxe, *op. cit.* t.246.
- 28 David Jones, *Before Rebecca: Popular Protests in Wales 1793 - 1835* (1973), t.3.
- 29 G.H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar 1530 - 1760* (1984) t.14.
- 30 G.P. Jones, *Newyn a Haint yng Nghymru* (1963), t.15.
- 31 Ll.G.C. Cofrestri Plwyf Aberystroth 1736 - 67.
- 32 Thomas Edwards, 'Twm o'r Nant', (1739-1810). Anterliwtiwr a bardd. Gweler *B.C.*
- 33 Edward Williams, 'Iolo Morgannwg', (1747-1826). Bardd adnabyddus a ymddiddorai yn hanes llenyddiaeth Gymraeg ac mewn pynciau eraill megis amaethyddiaeth, garddwriaeth, pensaernïaeth, daeareg, llysieuog, gwleidyddiaeth, hanes crefydd. Ef fu'n gyfrifol am sicrhau bod yr Orsedd yn rhan o weithrediadau'r Eisteddfod yng Nghaerfyrddin ym 1819. Gweler *B.C.*
- 34 Griffith Jones, Llanddowror, (1683 -1761). Diwygiwr a sylfaenydd yr ysgolion cylchynol Cymreig. Ysgrifennodd tua deg ar hugain o lyfrau ysgol, pamffledi a thraethodau diwinyddol. Gweler *B.C.*
- 35 Thomas Pennant, (1726-98). Naturiaethwr, hynafiaethwr, teithiwr ac awdur. Ei brif waith oedd *British Zoology* a gyhoeddodd mewn pedair cyfrol rhwng 1761 a 1777. Gweler *B.C.* a'r *D.N.B.*
- 36 Cadwaladr Roberts, (bu farw 1708/09). Bardd. Argraffwyd ei gerdd ddychan i'r frech wen yn *Blodeu-Gerdd Cymry* gan Dafydd Jones. Gweler *B.C.*
- 37 G.P. Jones, *op. cit.* t.20.
- 38 John Evans, (1768-c.1812). Gweler *B.C.*
- 39 John Evans, *Letters during a Tour through South Wales, in the years 1803, and at other times, containing views of the history, antiquities, and customs of that part of the principality* (1804), t.313.
- 40 G.P. Jones, *op. cit.* t.20.
- 41 G.H. Jenkins, *op. cit.* t.15.
- 42 Geraint H. Jenkins, *Geni Plentyn ym 1701: Profiad 'Rhyfeddol' Dassy Harry* (1981), t.7.
- 43 G.H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar 1530 - 1760* (1984). t.15.
- 44 *Ibid.* t.31.
- 45 *Ibid.* t.18.
- 46 Glyn Tegai Hughes, 'Life and Thought', *A Guide to Welsh Literature*, (gol.) Branwen Jarvis, tt.8-9.
- 47 *Pigot Dictionary of Monmouthshire* (1835), t.265.
- 48 *Aberystroth*, t.39.

- 49 G.H. Jenkins, *op. cit.* t.17.
- 50 *Aberystroth*, t.63.
- 51 Geraint H. Jenkins, *The Foundations of Modern Wales 1642-1780*, t.87.
- 52 Ll.G.C. Cofrestri Plwyf Aberystroth 1736 - 67.
- 53 Glyn Tegai Hughes, *op. cit.* t.1.
- 54 *Ibid.* t.1.
- 55 W.Coxe *op. cit.* tt.248 - 49.
- 56 *Ibid.* t.248.
- 57 Goronwy Owen, (1723-69). Clerigwr, llythyrwr a bardd adnabyddus. Gweler *B.C.*
- 58 *Ibid.* t.33.
- 59 *Ibid.* t.19.
- 60 *Ibid.* t.23.
- 61 G.H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar 1530- 1760*, t.1.
- 62 *Ibid.* t.1.
- 63 *Ibid.* t.1.
- 64 G.H. Jenkins, *The Foundation of Modern Wales 1642-1780*, t.257.
- 65 *Ibid.* t.257.
- 66 *Ibid.* t.88.
- 67 *Aberystroth*, t.60.
- 68 J. Gwyn Davies, 'Industrial Society in North West Monmouthshire', (Traethawd Ph.D. Prifysgol Cymru, 1980), t.5.
- 69 LL.G.C. Cofrestri Plwyf Aberystroth 1736 – 67.
- 70 L. John Williams, *Digest of Historical Statistics* (1983), 1, t.542.
- 71 Edmund Jones, *op. cit.* t.39. a John Fox, *General View of the Agriculture of the County of Monmouth* (1794), t.10.
- 72 Llyfrgell Sir Gwent, qm 330 900 J.A.M., David James,' History of Nantyglo and Blaina', [1978], t.5.(cedwir y llawysgrif bellach yn Llyfrgell Gyhoeddus Cwmbran.)
- 73 *Aberystroth*, t.40.
- 74 Llyfrgell Sir Gwent, qm 330 900 J.A.M.t.5.
- 75 Richard Crawshay, (1739-1810). Perchennog gwaith Cyfarthfa. Gweler *B.C.*
- 76 Llyfrgell Sir Gwent, qm 330 900 J.A.M.t.6.

- 77 J. Gwyn Davies, *op. cit.* t.5.
- 78 *Ibid.* t.23.
- 79 *Ibid.* t.23.
- 80 Anhysbys, *A Pocket Guide through Monmouthshire Containing An account of everything worth the notice of strangers in this interesting County* (1834) t.4.
- 81 C.J.O. Evans, *Monmouthshire* (1954), t.35.
- 82 Alma Swallow, 'History of the Development of the Means of Communication in the County of Monmouth', (traethawd M.A. Prifysgol Cymru, 1932), t.17.
- 83 Daniel Rowland, (1713-90). Un o sylfaenwyr Methodistiaeth yng Nghymru. Pregethwr enwog a phoblogaidd. Gweler B. C.
- 84 Peter Williams, (1723-96). Pregethwr Methodistaidd ac un o brif arweinwyr y Methodistiaid yng Nghymru. Cyhoeddodd argraffiadau o'r Beibl ynghyd sylwadau ar bob pennod. Ym 1791 diarddelwyd ef gan y Methodistiaid am iddo gyhoeddi heresi Sabeliaeth. Gweler B.C.
- 85 Geraint H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar 1530-1760*, t.294.
- 86 Owen Evans, 'Edmund Jones Yr Hen Broffwyd o Bontypool,' *Y Geninen Mai* 1903, t.17.
- 87 *Aberystroth*, t.101.
- 88 Charles Edwards, (1628-wedi 1691). Llenor ac awdur *Y Ffydd Ddi-ffuant* – llyfr a ystyrir yn un o glasuron y Gymraeg. Gweler B.C.
- 89 Edmund Jones, *The Knowledge of the Tree of Life*, t.7.
- 90 Glyn Tegai Hughes, *Williams Pantycelyn*, t.4.
- 91 *Aberystroth*, t.155.
- 92 *Ibid.* t.146.
- 93 *Ibid.* t.146.
- 94 *Ibid.* t.143
- 95 *Ibid.* t.82.
- 96 *Ibid.* t.150.
- 97 *Ibid.* t.145
- 98 *Ibid.* t.145.
- 99 *Ibid.* t.155.
- 100 *Ibid.* t.146-53.
- 101 Isaac Foulkes, *Yr Hen Bererinion*, t.100.
- 102 *Ibid.* t.98.

- 103 Ieuan Gwynedd, 'Edmund Jones a'i Amseroedd', *Yr Adolygydd* (1850 - 1) t.97.
- 104 Llyfrgell Sir Gwent, pf m350 285.8 JON 'Biographical Sketch of the Rev. Edmund Jones (Old Prophet)' -Ransom
- 105 *Aberystroth*, t.97.
- 106 *Y Bywgraffiadur Cymreig hyd 1940*, t.949.
- 107 Henry Walter, (1611-78). Annibynnwr a phregethwr Piwritanaidd. Gweler *B.C.*
- 108 *Aberystroth*, t.96.
- 109 *Y Bywgraffiadur Cymreig hyd 1940*, t.949.
- 110 Thomas Richards, 'The Religious Census 1676', *Cymmrodorion Trans, Supplement* (1924 - 5), t.19.
- 111 Anne Whiteman, *The Compton Census 1676* (1986) t.519.
- 112 G. Lyon Turner, *Original Records of Early Nonconformity under Persecution and Indulgence* (1911), cyf.2, t.1220.
- 113 *Aberystroth*, t.97.
- 114 Thomas Richards, *op. cit.* t.2.
- 115 R. Tudur Jones, *op. cit.* t.105.
- 116 *Ibid.* t.106.
- 117 *Ibid.* t.105.
- 118 *Ibid.* t.107.
- 119 G.H. Jenkins, *Protestant Dissenters in Wales 1639-1689*, t.70..
- 120 G.H. Jenkins, *The Foundation of Modern Wales 1642-1780*, t.195.
- 121 Edmund Jones, *op. cit.* t.98.
- 122 *Ibid.* tt.142-43.
- 123 T. Rees a J. Thomas, *Hanes Eglwysi Annibynnol Cymru*, (1871) cyf.1, t.17.
- 124 *Aberystroth.* t.98.
- 125 *Ibid.* t.99.
- 126 J.D. Griffith Davies, 'Protestant Nonconformity in Monmouthshire before 1715' *The Monmouthshire Review*, cyf.1, Hydref 1933, t.383.
- 127 G.H. Jenkins, *Protestant Dissenters in Wales 1639-1689*, t.59.
- 128 G.H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar 1530 - 1760*, t.276.
- 129 *Y Bywgraffiadur Cymreig hyd 1940*, t.428.
- 130 Edmund Jones, *op. cit.* t.99.

- 131 LL.G.G. 7021 - 7030A Dyddiaduron Edmund Jones.
 - 132 Edmund Jones, *Aberystroth*, t.99.
 - 133 Philip David, (1709-87). Gweinidog Eglwys Annibynnol Penmaen, plwyf Aberystroth. Gweler *B.C.*
 - 134 R. Tudur Jones, *Hanes Annibynwyr Cymru* (1966) t.112.
 - 135 G. H. Jenkins, *Literature, Religion and Society in Wales 1642-1780* (1983) t.23.
 - 136 *Ibid.* t.27.
 - 137 Matthew Henry, *A Sermon preach'd at the Funeral of...James Owen* (1706), t.29.
 - 138 Geraint H. Jenkins, *op. cit.* t.27.
 - 139 Edmund Jones, *The Leaves of the Tree of Life* (1745) tt.1-2.
 - 140 Jeremy Owen, *Traethawd i brofi ac i gymmell yr holl Eglwysi y Ddyletswydd Fawr Efangylaidd o weddio dros Weinidogion* (1733), t.82.
 - 141 T.R. Roberts, *Eminent Welshmen. A short Biographical Dictionary of Welshmen* (1943), t.73.
 - 142 Edmund Jones, *A Sermon preached on the Death of Evan Williams* (1750), t.7.
 - 143 R.T. Jenkins, *Hanes Cynulleidfa Hen Gapel Llanuwchllyn* (1937), t.51.
- Arminiaeth:**
- Cred dilynwyr Jacobus Arminius [Arminiaid] h.y. pobl sy'n credu yn gwbl groes i resymeg benderfynedig Calfiniaeth fod penarglwyddiaeth ddwyfol yn gymharus ag ewyllys rydd a real dyn. Credent i Iesu Grist farw dros bob dyn ac nid dros yr etholedig rai yn unig. Erbyn y ddeunawfed ganrif, dyma oedd safbwynt Methodistiaid fel y brodyr Wesley.
- Yng nghyfnod Edmund Jones defnyddid y term yn llac i ddisgrifio pobl a oedd yn ymwrthod â Chalfiniaeth.
- (Yn rhannol seiliedig ar *Dictionary of the Christian Church*, (1958) gol. F.L.Cross, tt.87-8.)
- 144 R. Tudur Jones, *op. cit.* t.111.
 - 145 *Ibid.* t.110.
 - 146 *Ibid.* tt.110-11.
 - 147 G.F. Nuttall, *op. cit.* t.24.
 - 148 J. Gwyn Davies, *op. cit.* t.2.
 - 149 J.R. Guy, 'Patronage, Plurality, Non-residence in Llandaff Diocese 1660 - 1816', (Traethawd Ph.D. Prifysgol Cymru, 1984), II, t.466.
 - 150 Glyn Tegai Hughes, *op. cit.* t.5.

- 151 J.A. Bradney, *op. cit.* t.477.
- 152 Edmund Jones, *op. cit.* t.101.
- 153 *Ibid.* t.101.
- 154 *Ibid.* t.103.
- 155 J.A. Bradney, *op. cit.* t.477.
- 156 G.H. Jenkins, *op. cit.* t.6.
- 157 LL.G.C. Cofrestri Plwyf Aberystroth, 1736 - 67.
- 158 LL.G.C. Q.A 13, 1788.
- 159 Thomas Rees, *Hanes Ymneilltuaeth yng Nghymru* (1861), t.27.
- 160 *Y Bywgraffiadur Cymreig hyd 1940*, t.428. Owen Evans, 'Edmund Jones yr Hen Broffwyd o Pontypool', *Y Geninen Mai* 1905, t.19.
- 161 Thomas Rees, *History of Nonconformity* (1861), t.434.
- 162 William Roberts, 'Bywgraffiad Edmund Jones', *Seren Gomer* (1851), t.224.
- 163 By a Member of the Houses of Shirley and Hastings, *Life and Times of Selina the Countess of Huntingdon* (1844), 2, t. 117.
- 164 Ieuan Gwynedd, *op. cit.* t.116.
- 165 *Ibid.* t.117.
- 166 *Ibid.* t.117.
- 167 By a Member of the Houses of Shirley and Hastings, *op. cit.* t. 117.
- 168 Gloucester Record Office, D2538/8/1 (15 Mai 1789).
- 169 'John Wesley in Monmouthshire' *Monmouthshire Local History, Council (1937), Pages from the Past*, t.67.
- 170 John Gilles, *op. cit.* t.260.
- 171 Edgar Phillips, 'Edmund Jones and Howel Harris', *Presenting Monmouthshire*, No 9, (1966), t.22.
- 172 Owen Evans, *Y Geninen Mai* 1903, t.18.
- 173 G.H. Jenkins, *Geni Plentyn yn 1701: Profiad 'Rhyfeddol' Dassys Harry* (Caerdydd 1981), t.2.
- 174 Thomas Rees, *op. cit.* t.435.
- 175 G.H. Jenkins, *Geni Plentyn yn 1701: Profiad 'Rhyfeddol' Dassys Harry* (Caerdydd 1981), t.2.
- 176 Erasmus Saunders, *An Account of the State of Religion in the Diocese of St. David's* (1721), tt. 35 -6.
- 177 Gweler: *Gwinllan y Bardd; sef Prydyddwaith ar Amrywiol Destunau a gwahanol*

fesurau gan y diweddar Barch.Daniel Evans.

- 178 Edmund Jones, *A Relation of Apparitions of Spirits in the Principality of Wales* (1780), t.41.
Cyfeirir at y ffynhonnell hon fel *Apparitions* isod.
- 179 *Aberystroth*, t.73.
- 180 *Apparitions*, t.92.
- 181 Thomas Rees, *op. cit.* t.434.
- 182 Geraint Tudur, *Howell Harris From Conversion to Separation 1735-1750*, (2000), t.24.
- 183 Llawysgrif Llyfrgell Gyhoeddus Casnewydd, pf m350 285.8 JON, 'Edmund Jones of Pontypool' By Rhiwallon. t.8.
- 184 Anhysbys, Biography The Rev. Edmund Jones, late Minister of Ebenezer Chapel, *The Evangelical Magazine*, Mai 1794, t.184.
- 185 *Ibid.* t.184.
- 186 John Thomas, *Marwnad ar farwolaeth y Parchedig Edmund Jones*, 1794, t.2.
- 187 Rees Lloyd, *Marwnad neu Dduwiol Goffadwriaeth am y Parchedig Edmund Jones* (1794), t.6. Cyhoeddwyd pregeth o eiddo Edmund Jones yn dangos Mawr fudd Duwioldeb ar y cyd â'r farwnad hon.
- 188 Anhysbys, Biography The Rev. Edmund Jones, late Minister of Ebenezer Chapel, *The Evangelical Magazine*, Mai 1794, t.185.
- 189 R.T. Jenkins, *op. cit.* t.52.

Pennod 3

‘...For God never ceases to honour a strong faith, wch [sic] honours him by therein doing, and suffering his will; by striving much for him, as a soldier of God ought to do.’¹

Edmund Jones - Y Crefyddwr

Mae’n arwyddocaol bod Edmund Jones, un o dadau Ymneilltuaeth Cymru, wedi ei eni mewn ardal lle y gwreiddiodd Ymneilltuaeth gyntaf. Yn sicr, bu byw yng nghanol cymdeithas hynaf Annibyniaeth yng Nghymru yn gryn ddylanwad ar lwybr ei fywyd. Yn Llanfaches, plwyf yn agos iawn i ardal enedigol Edmund Jones, y sefydlwyd yr Eglwys Annibynnol gyntaf Cymru gan William Wroth a Walter Cradock ym 1639, tua trigain mlynedd cyn geni’r ‘Hen Broffwyd’. Llanfaches oedd mam-eglwys Ymneilltuaeth, ac yr oedd ei sefydlu yn garreg filltir bwysig yn hanes twf crefydd yng Nghymru. O fewn mis neu ddau, ymledodd y fflam a gyneuwyd yn Llanfaches i’r plwyf agosaf i enedigfan Edmund Jones, Mynyddislwyn, ac o fewn dwy flynedd, sefydlwyd canghennau o’r fam-eglwys yng Nghaerdydd, Abertawe a rhywle yn sir Frycheiniog.²

‘Ffrwyth gweithgarwch’ Henry Walter,³ brodor o Gas-gwent, oedd sefydlu Eglwys Mynyddislwyn,⁴ a thyfodd yr Eglwys yn fawr a gwasgaredig o dan ei arweiniad. Cyfarfyddai’r eglwysi Ymneilltuol cynnar yn ddirgel mewn tai-annedd, ceginau fferm, ysguboriau, ystafelloedd hir tafarndai neu unrhyw adeilad cyfleus arall,⁵ ond erbyn 1675, trwyddedwyd nifer o dai-annedd mewn gwahanol blwyfi i bregethu ynddynt. Gwyddom ym 1669, fod aelodau Mynyddislwyn a drigai ym mhlwyf genedigol Edmund Jones yn cyfarfod mewn dau neu dri o annedd-dai yn y plwyf.⁶ Honnai’r ‘Hen Broffwyd’ ei hun

fod deg ar hugain o Annibynwyr a Bedyddwyr yn cyfarfod yn gytunus yng Ngelli-Grug, Cwm Teleri ym 1668 o dan ofalaeth Watkin Jones. Ond fel y dywedwyd, ni pharhaodd haul ar fryn yn hir, ac ym 1680, symudodd y Bedyddwyr i addoli i gartref Nest Llywelyn ac yn ddiweddarach i dŷ Watkin Henry cyn i William Phillips, eu gweinidog adeiladu capel ym 1715. Pan fu farw John ap John, Gelli-Grug ym 1692, symudodd yr Annibynwyr i addoli i dŷ Edmund David yn Aberteleri.

Er bod yr Annibynwyr a'r Bedyddwyr wedi gwahanu i addoli ym mhlwyf Aberystroth, dylid cadw mewn cof nad oedd yr Ymneilltuwyr cynnar wedi eu diffinio fel enwadau yn y cyfnod hwn. Caled yw gwahaniaethu rhwng yr Annibynwyr a'r Bedyddwyr Rhydd-gymunol, a chul oedd y ffin rhwng yr Annibynwyr a'r Presbyteriaid. Yn gyffredinol, yn ôl Dr. R. Tudur Jones: 'Cydwethredent yn gynnes ac yn glôs ac nid oedd ganddynt unrhyw fath o drefniadaeth ganolog i wneud "enwad" o'u heglwysi. Gallai pob cynulleidfa unigol benderfynu ei pholisi ei hun.' ⁷ Felly, nid oedd yr Ymneilltuwyr yn 'Annibynnol' eto o fewn Ymneilltuaeth diwedd yr ail ganrif ar bymtheg.

Pan basiwyd Deddf Goddefiad ym 1689, cafodd yr Ymneilltuwyr ryddid am y tro cyntaf i addoli a phregethu'n agored, ordeinio gweinidogion a chodi capeli.⁸ Er bod yr Ymneilltuwyr wedi croesawu'r ddeddf, ni chawsant ryddid mor gynhwysfawr ag y byddent wedi ei ddymuno.⁹ Yr oedd yn ofynnol i'r tai cyfarfod gael eu trwyddedu gan yr esgobion ac nid oedd hawl i gloi y drysau yn ystod addoliad. Disgwylid i'r Ymneilltuwyr gymryd llw i ddangos eu teyrngarwch i'r Brenin, talu'r degwm a threthi'r eglwys, a gwasanaethu fel wardeiniaid eglwysig a goruchwylwyr plwyfol. Ni allent gymryd rhan mewn bywyd gwleidyddol na dinesig, ac yr oedd drysau'r Prifysgolion ynghau iddynt. Serch hynny, yr oedd y ffaith bod y mudiad wedi goroesi ac yn rhydd i

adeiladu ei gapeli eu hun yn fater o falchder mawr i'r Ymneilltuwyr.¹⁰ Manteisiodd aelodau Mynyddislwyn, fel llu o eglwysi eraill, ar y cyfle i adeiladu addoldy. Erbyn 1693, yn dilyn marwolaeth Watkin Jones y gweinidog, ymunodd y gangen a gyfarfyddai yng Nghelli-Grug i addoli gyda'r Annibynwyr ym Mynyddislwyn. Bu cryn bendroni ymhle i adeiladu gan fod yr eglwys mor eang a gwasgaredig yn cyrraedd o gyrrau uchaf plwyf Blaenau i lawr i Risca, a Bedwas; ac o Bont-y-pŵl hyd Gelli-Gaer a Llanfabon. Penderfynwyd yn y diwedd godi capel ym Mhen-maen ac agorwyd ef ym 1694. I'r Ymneilltuwyr, yr oedd cael adeiladu capeli yn symbol o newid byd. Gallent am y tro cyntaf ymddangos yn gyhoeddus.

Yn nechrau'r ddeunawfed ganrif, mudiad bychan oedd Ymneilltuaeth yng Nghymru. Erbyn 1715-18, yn ôl ystadegau a gasglwyd gan Dr John Evans, 89 o gynulleidfaoedd Ymneilltuol oedd yng Nghymru gyda chyfanswm yr aelodaeth yn 17,770, hynny yw, llai na 5% o boblogaeth y wlad.¹¹ Ond, serch bod eu rhifau yn fach, yr oeddynt yn lleiafrif dylanwadol.¹² Yr Annibynwyr oedd y sect gryfaf a'r Presbyteriaid a'r Bedyddwyr yn dynn ar eu sodlau. Y grŵp gwannaf oedd y Crynwyr, gyda chyn lleied â 100 o aelodau. Ffenomenon ddeheuol oedd Ymneilltuaeth Gymreig yn bennaf gan mai yn siroedd de Cymru, yn enwedig siroedd Penfro, Ceredigion, Caerfyrddin yn y gorllewin a siroedd Morgannwg a Mynwy yn y dwyrain yr oedd Ymneilltuaeth gryfaf, yn enwedig mewn mannau â chysylltiadau â Bryste, Gwlad yr Haf a Dyfnaint. Yng Ngogledd Cymru ar y llaw arall, cadwodd Eglwys Loegr, [oherwydd ei chryfderau] ei grym a'i dylanwad dros y mwyafrif - 1% yn unig oedd yn Ymneilltuwyr.

Gellir cael darlun o gryfderau a gwendidau Ymneilltuaeth Gymreig tua 1715 o'r amcangyfrifon a gasglwyd gan Dr John Evans. Mae'r deunydd yn

addas i'w ddefnyddio â gofal, serch bod rhai o'r ffigyrau ar gyfer ambell gynulleidfa yn amheus o uchel, mae ei restr yn taflu goleuni pwysig ar sefyllfa grefyddol Cymru yn nechrau'r ddeunawfed ganrif.¹³ Dengys rhestr Dr Evans fod pobl o bob haen yn y gymdeithas yn yr eglwysi, er y tueddai Ymneilltuaeth i apelio at bobl a oedd yn annibynnol yn economaidd. Fel y dywedwyd, ffynnai Ymneilltuaeth mewn ardaloedd diwydiannol a threfi fel Wrecsam, Caerdydd ac Abertawe, er rhaid cydnabod bod cryn gefnogaeth i'w chael hefyd mewn plwyfi mynyddig fel Llangyfelach, Merthyr Tudful a Gelligaer yn sir Forgannwg, Mynyddislwyn, Aberystroth a Bedwellte yn sir Fynwy, mewn ardaloedd ymylol â thrigfannau gwasgaredig, yn aml ar ffiniau plwyfi lle'r oedd y rheolaeth blwyfol yn wan.¹⁴ Datblygodd y plwyfi mynyddig yn gadarnleoedd i Ymneilltuaeth. Yn eironig iawn, fel y dywedodd Philip Jenkins, yr oedd erlidwyr Ymneilltuaeth yn ddiymwybod yn gwthio eu gelynion i'r union ardaloedd a fyddai'n datblygu'n neilltuol o ran eu pwysigrwydd economaidd yn enwedig o 1780.¹⁵ O tua 1710, ychydig iawn o weithgarwch Ymneilltuol a oroesodd mewn plwyfi llawr gwlad. Felly, yn nechrau'r ddeunawfed ganrif, mudiad deheuol, gwledig ac ucheldirol oedd Ymneilltuaeth.

Dylid cadw mewn cof yn ogystal mai dylanwad hollol Seisnig oedd Ymneilltuaeth yn sylfaenol pan ymwthiodd ar hyd y priffyrdd masnachol o Loegr i Gymru, i ardaloedd Seisnig arfordirol Dwyrain Mynwy megis Casgwent gyntaf. Mae'n syndod sut y lledaenodd Annibyniaeth o fewn un genhedlaeth i ardaloedd diarffordd a Chymraeg eu hiaith (hyd y gwyddom ni), fel Tref-ddyn, o gofio mor afrwydd oedd cyfathrebu a theithio yn y cyfnod hwnnw. Yn araf iawn y lledaenai newyddion a syniadau o le i le. Rhaid cofio bod Llanfaches yn ardal weddol agored i ddylanwadau Bryste ym 1639 ac mai

estyniad o fudiad Seisnig ym mrynau Gwent oedd Annibyniaeth gynnar. Hyd yn oed yng nghyfnod ieuenctid Edmund Jones, nid oedd Ymneilltuaeth wedi troi yn fudiad Cymraeg a pharhaeai'r cysylltiad â threfi megis Bryste a Chaerloyw, a oedd â thraddodiad crefyddol radicalaidd yn perthyn iddynt.¹⁶ Mae hyn yn helpu i esbonio i raddau pam yr oedd Edmund Jones mor hoff o ysgrifennu'n Saesneg yn hytrach nag yn Gymraeg, gan ei fod ef wedi dod i gysylltiad â'r mudiad cyn iddo fagu gwreiddiau Cymraeg ac wedi ei addysgu'n Saesneg. Dylanwadau Seisnig oedd y dylanwadau Ymneilltuol cynnar arno a glynodd at y rhain i raddau helaeth ar hyd ei oes.

Magwraeth ddigon confensiynol a gafodd Edmund Jones ar aelwyd grefyddol Gymreig a diwylliedig. Teimlai'n ddyledus i'w rieni am ei annog i ymwneud â'r achos ym Mhen-maen. Yn sicr, dylanwadodd y fagwraeth ddefosiynol a'r pwys a roddid ar bethau ysbrydol ar yr aelwyd ar Edmund Jones. Dilynodd lwybr troed ei rieni a derbyniwyd ef yn aelod o'r Eglwys ym Mhen-maen pan oedd yn 19 oed. Penderfynodd fynd i'r weinidogaeth pan oedd yn ddwy ar hugain oed. Bu'n pregethu i gynulleidfaoedd Annibynnol trwy Gymru benbaladr¹⁷ a chynorthwyo gweinidog Pen-maen, sef David Williams, cyn cael ei ordeinio'n Weinidog Cynorthwyol ym 1734. Bugeiliai'n bennaf y gangen o'r eglwys a gyfarfyddai yn fferm Tŷ yn y Llwyn yn Ebwy Fawr. Daniel Rogers oedd yn Weinidog ar y gangen hon o 1717 ac yn dilyn ei farwolaeth rywdro cyn 1734 yr urddwyd Edmund Jones. Yn ystod y 1720au, ymunodd nifer o bobl ifanc â'r Eglwys ym Mhen-maen, sef Thomas Lewis, Llanharan, Philip Dafydd o Ben-maen a Thomas Evans o Lanuwchllyn, a daethant fel Edmund Jones yn bregethwyr egniol. Trwy eu llafur diflino ac ymweliadau achlysurol gweinidogion poblogaidd ag ardaloedd eraill, yn enwedig James Davies, Merthyr Tudful, denwyd nifer at rengoedd yr

Ymneilltuwyr. Rhwng 1720 a 1739, ymunodd dros gant o aelodau newydd â'r eglwys yn ôl Edmund Jones, er na ellir profi'n hollol a oes coel ar ei rifau. Credai Thomas Rees a John Thomas yn *Hanes Eglwysi Annibynnol* Cymru bod hyn yn: 'ychwanegiad anghyffredin gan bod poblogaeth yr ardaloedd mor sefydlog.'¹⁸ Erbyn dechrau'r 30au yr oedd Edmund Jones wedi ennill ei blwyf ymhlith y bobl ac yn rhan annatod o fywyd crefyddol yr ardal.

Bu'r llwyddiant hwn ym Mhen-maen, ynghyd â llwyddiant cyffelyb ymhlith y Bedyddwyr yn y Blaenau a Phont-y-pŵl yn sbardun i gryn ddadlau ynglŷn â bedydd oedolion trwy'r ardal gyfan. Mae'n debyg mai Edmund Jones a Miles Harry oedd y ddau oedd yn gyfrifol am gychwyn yr anghytundeb. Aeth pethau o ddrwg i waeth, a phenderfynodd y ddwy garfan bod rhaid cyfarfod ym Merthyr Tudful ym 1728 i dawelu'r dyfroedd a dod i ryw fath o gytundeb.¹⁹ Cydnabu'r ddwy ochr eu bai am ddweud, ysgrifennu a gwneud pethau angharedig yn ystod y dadlau a fu rhyngddynt. Yn ôl R.T. Jenkins mae'n debyg i Edmund Jones ddweud yn y cyfarfod: 'Y mae ysbryd wedi datguddio i mi fod y babanod i gael eu bedyddio' a bod Miles Harri wedi ateb yn sychlyd 'Ie, ond ysbryd drwg oedd hwnnw!'²⁰ Cytunwyd eu bod yn cyd-weld ynghylch chwe mater ynglŷn â bedyddio ond yn gwahaniaethu ar ddau beth, y dull a'r deiliaid. Cofnodwyd hyn ac arwyddodd y canlynol y cytundeb: Morgan Griffiths, Hengoed, John Harry a Miles Harry, Aberystroth, David Williams, Daniel Rogers ac Edmund Jones, Pen-maen, ym mhresenoldeb y tystion - nifer o weinidogion Annibynnol,- Fowler Walker, Y Fenni, Thomas Morgan, Llanwrtyd, Rees Davies, Hanover, Rees Prydderch, Watford a Thomas Lewis, Llanharan. Er y tawelu y gynnen rhyngddynt, bu'r Bedyddwyr yn ddraenen yn ystlys Edmund Jones ar hyd ei oes. Ysgrifennodd yn ddiweddarach, am Miles Harry 'that old bigot' a'i ymbil taer oedd, 'Lord,

prosper not Anabaptism, but let it wither daily!’²¹

Yn wahanol i nifer o ddiwygwyr y ddeunawfed ganrif, y mae cryn ddeunydd amrywiol, gwreiddiol a phrintiedig, wedi goroesi o eiddo Edmund Jones sydd yn ein galluogi i greu darlun ffres a llawn ohono yng nghyd-destun ei oes ac yn arbennig am ei waith fel crefyddwr. Cysylltwn Howell Harris yn fwyaf arbennig gyda’i ddyddiaduron, Williams Pantycelyn â’i emynau, a Daniel Rowland gyda’i bregethau, ond, mae’r cyfuniad helaeth - o ddyddiaduron, pregethau, llyfrgell bersonol, pregethau printiedig a llawysgrif ynghyd â’r *Apparitions* ac *Aberystroth* y cysylltwn Edmund Jones â hwy yn gasgliad tipyn helaethach. Yn sicr, mae’n weddol anarferol cael cymaint o dystiolaeth wedi goroesi, tystiolaeth sy’n rhoi goleuni unigryw ar hanes crefydd y ganrif, yn ogystal â bod yn fodd inni dreiddio i feddwl Edmund Jones ei hun. Trwy astudiaeth o’r ffynonellau hyn, mae’n bosib i ni geisio mesur maint ei gyfraniad i ddigwyddiadau ei oes ac i hanes ei genedl. Ac eto, gwaetha’r modd, nid yw ei waith sydd mewn llawysgrif wedi ei gyhoeddi na’i ddefnyddio’n ddigonol gan haneswyr yn y gorffennol.

Un o’r ffynonellau gorau i gael golwg ar fywyd a gwir natur a swyddogaeth gweinidog a phregethwr teithiol yn y ddeunawfed ganrif yw dyddiaduron Edmund Jones. Deg dyddiadur yn unig sydd wedi goroesi. Etifeddodd nai Edmund ei lawysgrifau i gyd, ac yn eu plith yr oedd hanes hanner can mlynedd cyntaf ei fywyd. Heb sylweddoli eu gwerth gwerthodd hwy i siop groser fel papur lapio. Arbedwyd rhai o’i ddyddiaduron rhag y dynged honno gan David Thomas o Bont-y-pwl. Yn wir, dechreuwyd defnyddio dyddiadur 1770, un o’r rhai sydd wedi goroesi, fel papur sgrap. Ysgrifennwyd prisiau cig arno: ‘neck 2 6, breast 5 0 leg 5 6’ yn un man.²² Yn anffodus, ni arbedwyd hanes ei fywyd, ffynhonnell a fyddai wedi bod yn

werthfawr tu hwnt. Cedwir y dyddiaduron yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru yn Aberystwyth. Maent yn rhan o grŵp cyntaf o lawysgrifau William Roberts, Nefydd (1813-72), Blaenau, gweinidog gyda'r Bedyddwyr. Dyddiaduron printiedig ydynt : *Poor Robin, Merlinus Liberatus, Merlinus Junior, The Coelestial Atlas, Tymhorol ac Wybrenawl Newyddion* ar gyfer blynyddoedd 1729, 1731, 1732, 1739, 1768, 1770, 1773, 1778, 1780 a 1789, ac Edmund Jones wedi ysgrifennu ei nodiadau personol ynddynt. Mae'n debygol i Edmund Jones gadw dyddiaduron trwy gydol y blynyddoedd, ond yn anffodus, maent wedi diflannu. Yn ei nodiadau personol yn ei ddyddiaduron, nododd Edmund Jones destunau ei bregethau ymhle a phryd, rhestrau o bobl a dderbyniwyd yn aelodau, arian a roddodd i elusennau, y rhoddion caredig a'r arian a dderbyniodd yn bersonol, diagramau horosgop, manylion am lyfrau a brynodd neu a fenthyciodd i gyfoedion neu ganddynt. Byddai'n cael pleser ambell dro yn nodi yn ei ddyddiadur os digwyddai weld rhywbeth diddorol ar ei deithiau. Er enghraifft, ar 27 Gorffennaf 1778, ysgrifennodd: 'saw this verse upon a clock at Will[sic] Thomas at his house at Abermyddve[sic]

'Dyma lle rwyf ddydd a nos

Yn rhifo dy orieu trwy dy oes,

Ag fel yr rwyf i yn gwnaethwyr byw

Gwasanaetha dithe'r Arglwydd Dduw.'²³

Yng nghefn ei ddyddiaduron mwy diweddar, ysgrifennodd nodiadau o dan y pennawd, 'Sayings and Doings of Erroneous Men' sef straeon a chlecs am ddigwyddiadau crefyddol y cyfnod. O ystyried mor gyfoethog yw'r deunydd sydd yn y llawysgrifau sydd wedi goroesi, collwyd gwybodaeth amhrisiadwy am hanes Ymneilltuaeth yn y dyddiaduron diflanedig.

Mae'r dyddiaduron yn hynod o bwysig i'n hastudiaeth o Edmund

Jones gan iddo gychwyn cofnodi o ddifrif ym Mawrth 1731 a dal ati hyd 1789, pan oedd yn 85 oed. Bu wrthi, felly, bron trwy gydol y ddeunawfed ganrif - cofnod prin iawn a hynod ddefnyddiol i astudio hanes ei fywyd a'i feddyliau. Er mai gyda'r Methodistiaid a Howel Harris yn arbennig y cysylltw'n yr arfer o gadw dyddiadur o hunan-archwiliad ysbrydol manwl, mae'n debyg bod cadw dyddiadur yn arfer cynhenid yn y mudiad Piwritanaidd, traddodiad a barhaodd i fewn i'r ddeunawfed ganrif. Yn ôl Dr. Geraint Tudur, pwrpas cyntaf dyddiaduron Harris oedd '...to enable him to "watch more close" his personal conduct and act as a Protestant confessional wherein he would be able to record "all sins of the past Day, of omission and Commision, against God, myself or my neighbour in thought, Word or Deed.'²⁴ Gwyddom fod Thomas Morgan, Henllan a Phylip Pugh wedi cadw dyddiaduron cyn oes y Methodistiaid. Dewisodd Harris, fel Edmund Jones a Phylip Pugh, ysgrifennu ei ddyddiaduron yn Saesneg, nid yn y Gymraeg, - dylanwad eu haddysg arnynt a dylanwad Piwritaniaeth fel ar gynifer o'u cyfoeswyr.²⁵ Ystyrid Saesneg bryd hynny yn iaith llawer mwy soffistigedig na'r Gymraeg.²⁶ Saesneg hefyd oedd cyfrwng gohebiaeth gan amlaf rhwng arweinyddion y mudiadau crefyddol yn y ddeunawfed ganrif - arferiad cyffredin yn y cyfnod. Lladin oedd iaith dyddiaduron Howell Harris cyn 1736. Yn ddiddorol iawn, gwyddom i Edmund Jones ofyn mewn llythyr a ysgrifennodd at Harris 13 Gorffennaf 1739 am fenthyg un o'r ddyddiaduron cynharaf hynny ac y byddai'n trefnu gyda Howell Davies i'w cyfieithu o'r Lladin. Meddai: 'Neglect not what I say for I intend the service of Religion in it. I am sure it will answer the end to satisfaction and hope beyond expectation.'²⁷

Ni wyddom p'run a ganiatawyd benthyca'r dyddiadur, ond yn sicr, nid yw dyddiaduron Edmund Jones yn dilyn patrwm rhai Harris. Mae

dyddiaduron Edmund Jones yn fwy o 'ddyddiaduron ymrwymiad' nag o gofnod cyflwr ei enaid. O'i gyfnod cynnar fel gweinidog cynorthwyol ym Mhen-maen, cofnododd Edmund Jones yn fanwl ble, pryd, pa bennod ac adnodau a phennawd ei bregeth a chyfanswm sawl gwaith y pregethodd bob mis a faint ers dechrau'r flwyddyn - cofnod prin, hynod a gwerthfawr iawn gan ei fod yn profi mor helaeth ag aml y bu Edmund Jones yn lledaenu'r Gair ar hyd ac ar led cyn y Diwygiad Methodistiaidd. Ni allai'r eglwysi cynnar fforddio talu gweinidog, a pherthynai'r eglwys i gylchdeithiau eang. O ganlyniad, bu rhaid i bob bugail megis Edmund Jones a gweinidogion brwdfrydig eraill, - Enoch Francis, Philip Pugh, Miles Harri, Lewis Rees a James Davies - weithio'n ddiflino i warchod eu preiddiau a sicrhau bod llwch y llawr yn clywed yr Efengyl a chadw fflam yr achos yn fyw. Er i Edmund Jones bregethu'n rheolaidd yn ei filltir sgwâr, teithiai'n eang yn ogystal. Yn nyddiaduron 1731 a 1732, er enghraifft, enwir mannau megis Llanbrynmair, Talgarth, Castell Nedd, Nottage, Brechfa a Swydd Henffordd. O fod yn bregethwr cyffredin mewn plwyf diarffordd yng Nghymru, troes Edmund Jones yn deithiwr diflino dros ei gred a daeth ei enw erbyn diwedd y 30au yn adnabyddus ledled Cymru. Cofnododd yn ei ddyddiadur iddo bregethu 104 o weithiau ym 1731 a 76 o weithiau yn 1732. Eglura fod y niferoedd yn llai ar gyfer 1732 gan iddo gael ei daro'n wael yn niwedd mis Medi ac ni ailgydiodd yn yr awenau hyd 10 Rhagfyr. Yn ôl Edmund Jones: 'I have been all this month [Hydref] sick of fever where sick of great sickness wch [sic] almost killed me.'²⁸ Felly, o gychwyn ei yrfa fel gweinidog a phregethwr, yr oedd ei egni dihyssbydd a'i ddyfalbarhad dros ei gred yn nodwedd bwysig o gymeriad Edmund Jones.

Mae'r syniad bod Ymneilltuaeth yn edwino cyn 1735 i'w gael

ymhlith rhai haneswyr. Ond, y gwir amdani yw i'r Eglwysi Ymneilltuol brofi twf cymedrol yn niwedd y 1720au a dechrau'r 1730au, serch ambell i anghytundeb diwinyddol ac ymraniad cecrus. O ganlyniad i weithgarwch ffyddlon gweinidogion gweithgar y cyfnod, a rhai tebyg iddynt, cafwyd cynnydd graddol yn rhengoedd yr Ymneilltuwyr. Cynyddodd rhifau eglwysi eraill yn ogystal â Phen-maen yn y cyfnod hwn. Tyfodd aelodaeth Capel Isaac, Llandeilo a phum eglwys o dan ofal Phylip Pugh ar lannau Aeron a Theifi. Ym 1700, sefydlwyd Cymanfa Bedyddwyr i Gymru.²⁹ Erbyn 1723, cynyddodd cynulleidfa Rhyd-wilym i 220 a thebyg oedd y cynnydd yng Nghilfowyr, Hengoed a'r Blaenau. Fel y dywedodd Yr Athro G. H. Jenkins am yr ail genhedlaeth o Ymneilltuwyr: 'By sheer diligence, application and enthusiasm, Dissenting ministers of this period exercised an influence which was entirely disproportionate to their numbers.'³⁰

Yn sicr, yn y gorffennol, does dim digon o glod wedi ei roi i weinidogion yr ail genhedlaeth o Ymneilltuwyr a fu'n efengylu'n ddiflino ac yn dylanwadu'n fawr ar y selogion yng Nghymru a thros y ffin, er gwaetha'r difaterwch at grefydd ar y pryd, ar drothwy'r Diwygiad Methodistaidd. I bob pwrpas, ymarferai Edmund Jones fethod Methodistaidd cyn 1735 trwy ei bregethu teithiol. Fel y dywedodd Eifion Evans: 'Men like Edmund Jones, Pontypool, and Phylip Pugh of Cardiganshire, exerted a wide influence. They proved that faith, if not triumphantly infectious in the face of crippling indifference, could still be in vigorous exercise among the faithful.'³¹ Mae'n gamarweiniol tybio mai'r Methodistiaid oedd y rhai cyntaf i gysegru eu hunain i'r dasg o ennill calonnau dynion trwy bregethu. Pwrpas pregethau'r Ymneilltuwyr oedd achub eneidiau. Credai Charles Owen yn ddiffuant bod tröedigaeth un pechadur truenus yn werth oes o bregethu.³² Meistrolodd

pregethwyr y cyfnod y ddawn o gwrdd â theimladau eu gwrandawyr. Pryderai Edmund Jones fod pobl yn amharod i baratoi ar gyfer y byd i ddod a'u bod yn cysgu mewn anwybodaeth. Anogai bechaduriaid i lafurio er mwyn: 'enter into the new state of grace; out of the state of sin.'³³ Teithiai yn ddi-baid drwy bob tywydd, gan bregethu'n aml dair neu bedair gwaith y dydd cyn 1735.³⁴ Cyfeiriodd Yr Athro G.H. Jenkins at y ffaith fod y Methodistiaid mewn oes ddiweddarach wedi crybwyll droeon 'sychder' a 'chlaearwch' pregethu'r Ymneilltuwyr. Ond mynnai, er bod yr Ymneilltuwyr 'yn rhannu eu testun yn bennau a'u dosrannu a'u dosrannu drachefn, gan ymdrin â phob pwynt yn ofalus ac yn bwyllog, ond yr oeddynt hefyd yn traddodi gydag eneiniad.'³⁵ Felly, nid troedio tir heb ei drin o'r blaen a wnaeth y Methodistiaid.³⁶ Heb waith yr Ymneilltuwyr o'u blaen, fe fuasai'r cynhaeaf a fedwyd gan y Methodistiaid yn brinnach o lawer.

Yr oedd cyfarfyddiad cyntaf Edmund Jones â Howell Harris pan oedd Harris ar daith bregethu yn sir Henffordd ym mis Mawrth 1739 yn arwyddocaol yn hanes y ddau ac yn natblygiad Methodistiaeth ac Annibyniaeth yn y blynyddoedd dilynol. Ar ôl gwrandao ar bregethu tanbaid Harris, gwahoddodd Edmund Jones y diwygiwr ifanc i bregethu i sir Fynwy am y tro cyntaf.³⁷ Daeth ym mis Ebrill 1738 i Ebwy Fawr (yn Tŷ yn y Llwyn, y mae'n debyg)³⁸ a chafodd Harris bob croeso a chefnogaeth gan Edmund Jones. Gwyddom iddo drefnu teithiau pregethu ar ei gyfer yn y Deheudir a fu'n llwyddiannus iawn. Teimlai Edmund Jones yn ddyledus iawn i'r gŵr ifanc am y deffroad ysbrydol a fu ym mhlwyf Aberystroth. Ysgrifennodd am yr achlysur yn ddiweddarach ym 1779 yn ei lyfr *Aberystroth*:

The good work indeed which flourished several years before,
much increased, in the year 1738, when Mr Howell Harris

(whom I first brought into Monmouthshire, in the spring of the year and the Month of April) came to exhort to Aberystwith. And there was a great revival of religion, which extended more or less to every Valley in the parish; but more abundantly in Ebwy-vawr [sic]...When Mr Harris came, many were converted by his powerful exhortations, and some persons of note... It was a happy time at Ebwy-vawr[sic], the like whereof, there I believe, was never seen before, or after unto this time.³⁹

Prin saith o'r 36 tŷ yn y dyffryn na phrofodd rym y gair yn y cyfnod hwnnw - testun balchder i Edmund Jones: 'a thing very remarkable, and not common in the World.'⁴⁰

Nid Edmund Jones oedd yr unig weinidog Ymneilltuol ym Morgannwg a Mynwy i gymell Howell Harris i ddod i'w hardaloedd i bregethu wedi iddo glywed sôn am ei bregethu grymus a phoblogaidd yn sir Frycheiniog. Gwyddom fod gweinidogion blaenllaw eraill megis James Davies, Merthyr ym Morgannwg, David Williams, Watford, wedi trefnu ymweliadau i Harris yn eu hardaloedd hwythau ac wedi estyn croeso gwresog iddo. Gwahoddwyd Harris i 'warm the air' ym Morgannwg ar gais Henry Davies, Blaengwrach.⁴¹ Trwy wahoddiad Lewis Rees, Llanbrynmair yr aeth am y tro cyntaf i ogledd Cymru. O ganlyniad i bregethu tanbaid Harris, torrodd diwygiadau crefyddol newydd yn yr ardaloedd hynny. Hysbysodd James Lewis, Pencader, mewn llythyr a anfonodd at Harris fod '...many were awakened by your ministry...' Credai Lewis fod Harris wedi ei alw oddi uchod i wneud daioni.⁴² Bu'r Bedyddwyr hwythau ym more'r diwygiad Methodistaidd yn gefnogol i'r Methodistiaid. Ysgrifennodd Miles Harri at Harris ar 5 Medi, 1739, yn ei wahodd yn daer i ail-ymweld â thri man yn

arbennig yn sir Fynwy, Blaenafon, Llanhiddel a Llanfihangel Llantarnam: ‘...to see whither[sic] some souls may be snatched out of the fire.’⁴³ Yn sicr ddigon, ym mlynnyddoedd cyntaf Methodistiaeth, cyfrannodd croeso’r Ymneilltuwyr at lwyddiant y Methodistiaid, yn enwedig mewn tiroedd a oedd wedi eu braenaru’n barod gan Ymneilltuaeth.

Erbyn diwedd y 1730au, yr oedd nifer o weinidogion Ymneilltuol yn dyheu am adfywiad ysbrydol. Gwelent lwyddiant Harris yn gyfrwng delfrydol i hybu eu gwaith cenhadol hwythau. Yn nyddiau cynnar cyfeillgarwch Edmund Jones a Howell Harris, yn ddiwinyddol yr oeddynt yn gytûn ar nifer o faterion ac yn brwydro yn erbyn yr un gelynion. Ysgrifennodd Edmund Jones at Harris o Gaerloyw ar 10 Awst 1738, yn ei wahodd eto i sir Fynwy gan fynegi ei awydd i Harris ddod ato am ddwy noson i aros: ‘I want some time to talk with you to concert Measures how in the best manner we may attack the devils[sic] interest & advance our Lord’s Interest.’⁴⁴ Nid oedd Wesleaeth wedi cydio yng Nghymru yn y cyfnod hwnnw ac yr oedd yr Arminiaid yn aml yn gocyn hitio gan y ddau fudiad. Ysgrifennodd Edmund Jones â balchder at Howell Harris yn ei hysbysu iddo bregethu ym mhlwyf Bryn Mawr Faenol: ‘where God helped me I hope to prevent at least the further growth of Arminianism...I dealt honestly and impartially with em and came away with joy in my soul.’⁴⁵

Bu Edmund Jones a Howell Harris yn rhan o’r ddadl rhwng Arminiaeth a Chalfiniaeth a fu’n rhwygo aelodau Cefnarth. Mae’n debyg i Howell Harris ymweld â’r ardal ar ddechrau Gorffennaf 1739. Ysgrifennodd: ‘I rode in great haste to Rhandir Issa and discoursed to several hundreds, dry, it being a congregation in sad confusion through Arminianism brought there.’⁴⁶ Teithiodd drachefn yno ym mis Awst a phregethodd ddwywaith

‘against Arminianism in love.’⁴⁷ Yn nechrau 1740, bu Edmund Jones hefyd yn pregethu yno ar Etholedigaeth a John Williams ar Adenedigaeth. Parhaodd y dadlau am gyfnod hyd i’r blaid Galfinaidd benderfynu gadael yr eglwys a thrwyddedu Clunypentan yn dŷ cwrdd ar 10 Gorffennaf, 1740. Fel y dywedodd Gomer M. Roberts: ‘Gweinyddodd Edmund Jones o Bont-y-pwl yr Ordinhâd i’r ymddidolwyr, ac fe’i corfforwyd yn eglwys. Yr oedd hynny’n briodol iawn, canys ef, yn y bregeth honno ar Etholedigaeth, a roes dân yn y ffagl.’⁴⁸ Yr oedd ymladd dros Galfiniaeth yn agos at galonnau Edmund Jones a Howell Harris ac yn ddolen gydiol rhyngddynt yn y blynyddoedd cynnar.

Erbyn dechrau’r 40au, nid oedd Howell Harris a Miles Harri yn gweld llygad yn llygad. Cyfeiriodd Edmund Jones mewn llythyr at Harris at yr ohebiaeth a dderbyniodd Harris gan Miles Harri fel ‘a very spitefull thing’. Yn ei lythyr, cynhwysodd yr ‘Hen Broffwyd’ ateb i Howell Harris i anfon yn ôl at Harri! Awgryma iddo geryddu Harri a’i bobl am aflonyddu ar y Methodistiaid a bod mor haerllug â gwadu penboethni. Ystyried y ddadl ar fedyddio ddylai Harri, nid lledu’r bwlch.⁴⁹ Ysgrifennodd Edmund Jones at Howell Harris yn ddiweddarach yn Awst 1741 yn ei rybuddio’n daer rhag Antinomiaeth.⁵⁰ Pryderai bod Antinomiaeth yn ddigon o fwgan ynddo’i hun, heb arwain at bethau gwaeth: ‘...when they become Antinomians, they will readily turn Anabaptists.’⁵¹ Yn sicr, yn y dyddiau cynnar, datblygodd cyfeillgarwch cynnes rhwng Edmund Jones a Howell Harris, cyfeillgarwch a oedd yn bwysig i’r ddau. Rhannent yr un dyhead wrth frwydro gyda’i gilydd dros Dduw.

Nid y Bedyddwyr oedd yr unig elynion cynnar oedd gan y Methodistiaid. Dangoswyd cryn wrthwynebiad iddynt o gyfeiriad Eglwys Loegr. Ysgwydai’r offeiriaid eu pennau’n bryderus wrth weld dylanwad y diwygiad Methodistiaidd yn ymledu. Ofnent fod y Methodistiaid, trwy

bregethu ble y mynnent, yn peryglu eu safle breiniol yn y gymdeithas. Yn nechrau 1739, yn ystod taith bregethu wyth niwrnod yn siroedd Mynwy a Morgannwg, nododd Harris yn ei ddyddiadur ar 24 Mawrth, bod naw o glerigwyr wedi cwyno am ei waith. Yn fuan wedi hynny, ar gais offeiriad clerigol, ceisiwyd cael gwarant yn erbyn Harris ac eraill i'w atal rhag pregethu'n deithiol. Er i'r warant yn erbyn Harris gael ei chyhoeddi yn ystod ei daith gyntaf i Lundain, ni ddaeth dim ohoni. Hysbyswyd ef o hyn gan Edmund Jones mewn llythyr cefnogol a anfonodd at Harris i'r Brifddinas:

The warrant given out against you is come to nothing. Councillor Gwynne would not meddle with it or none of the justices, and Price Davies especially was observed to be your adversary: but they were discouraged, and seen to be ashamed of it. Parson James of Lanammwch who was so active against you, narrowly escaped drowning some time ago, which deserves notice, I desired the young people of the societies to pray for those gentlemen who stood for you.⁵²

Fel y dywedodd Dr. Geraint Tudur: 'Here, as elsewhere in the Revival, the interposition of lay magistrates friendly to the Revival counterbalanced clerical attempts at legal prosecution.'⁵³

Ar ôl dychwelyd o Lundain, yn ystod taith bregethu, bu'n pregethu ar y stryd ym Mhont-y-pŵl ym Mehefin 1739. Ar ôl iddo orffen pregethu, camodd Capel Hanbury, ustus lleol, ymlaen a darllenodd y Ddeddf Derfysg. Gwasgarwyd y dorf a rhoddwyd Harris yng ngofal cwnstabl lleol. Yn ddiweddarach, ymddangosodd gerbron y fainc, ond, rhyddhawyd ef ar fechnïaeth i ymddangos gerbron y Sesiwn Chwarter yn Nhrefynwy. Ymledodd y newyddion am arestio Harris fel tân golau ar draws ac ar led. Dangoswyd

cryn gefnogaeth i Harris yn Llundain yn ogystal â Chymru. Derbyniodd nifer o lythyrau o gefnogaeth gan wŷr blaenllaw megis Thomas Price, Ynad Heddwch o Watford, ger Caerffili, Andrew Gifford, gweinidog y Bedyddwyr yn Llundain, a Chaplan i Syr Richard Elys, a oedd wedi cysylltu ar ei ran am gyngor cyfreithiol gyda'r Arglwydd Ganghellor Hardwicke, Syr Arthur Onslow, Llefarydd y Tŷ Cyffredin a Iarlles Huntingdon.⁵⁴ Ysgrifennodd Edmund Jones at Harris ar 13 Gorffennaf i'w hysbysu bod Arglwydd Rhaglaw y Sir: 'put his hand in Mr Fowler Walker's hand [gweinidog Y Fenni, a olynodd Thomas Coke ym 1718] that no harm should come to you.'⁵⁵ Yn sicr, bu'r pwysau a roddwyd o du'r Ymneilltuwyr ar i wŷr blaenllaw ymyrryd yn achos Harris yn allweddol. Yr oedd rhyddid i bregethu yn agos at galonnau'r Ymneilltuwyr a theimlent ddyletswydd i gefnogi Harris. Ar 7 Awst, ymddangosodd Harris gerbron y Sesiwn Fawr yn Nhrefynwy. Wrth ei ryddhau, eglurodd Syr Charles Williams Hanbury,⁵⁶ a oedd yn gyfrifol am yr achos, i Harris, bod rhwydd hynt iddo bregethu pryd a ble y mynnai, er iddo ofyn yn garedig iddo beidio ag ymweld â Phont-y-pŵl ar ddiwrnodau gwaith. Gellir tybio iddo wneud hynny, gan yr ofnai y byddai'r gweithwyr yn cael eu rhwystro rhag eu dyletswyddau.⁵⁷ Yr oedd y dyfarniad yn fuddugoliaeth i Harris, y Methodistiaid a'r Ymneilltuwyr fel ei gilydd, buddugoliaeth a sicrhawyd yn bennaf drwy'r pwysau a roddwyd o du'r Ymneilltuwyr, yn enwedig yn Llundain, i sicrhau cyfiawnder i'r achos. Credai Harris yn ddiamheuol mai arwydd o sêl bendith Duw ar bregethu teithiol oedd diddymiad yr achos ym Mynwy, - cadarnhad oddi uchod yr oedd wedi dyheu amdano ers 1735.

Beth felly, oedd Methodistiaeth yn y lle cyntaf? Ffordd o feddwl ydoedd yn anad dim arall. Fel y pwysleisiwyd gan R.T. Jenkins, yr oedd

Edmund Jones yn llygad ei le pan soniodd unwaith am 'the Methodist way' ⁵⁸ oherwydd: 'Nid enwad, cymdeithas, na sect oedd Methodistiaeth gynnar, yn y lle cyntaf, ond osgo, agwedd, dull, ffordd...' ⁵⁹ Crisialodd R.T. Jenkins yn gelfydd iawn yr hyn a wnaeth y Methodistiaid cynnar:

Nid gwneuthur pethau newyddion, ond gwneuthur yr hen bethau mewn dull newydd; nid credu credöau newydd, ond credu'r hen gredöau, o bob math, mewn ffordd newydd; nid ffurfio eglwys newydd, ond byw o fewn i'r hen eglwysi mewn ffordd newydd. ⁶⁰

Nid oedd ganddynt amcanion pendant ar y cychwyn yn deg, ond achub eneidiau. Cyfaddefodd Harris wrth George Whitefield: 'We are all like little children not knowing what to do.' ⁶¹ Ychydig a wyddent am ddiwinyddiaeth. Derbynient â breichiau agored, y rhai a 'anwyd i Dduw' ac a rannai yr un dyheadau i alw pechaduriaid i edifeirwch.

Er mai mudiad Eglwysig oedd Methodistiaeth gynnar a bod eu harweinwyr am chwistrellu bywyd, grym ac egni newydd i fywyd crefyddol yr oes, magwyd hwy mewn ardaloedd cryf eu hymneilltuaeth. Addysgwyd Howell Harris a Williams, Pantycelyn yn academi Ymneilltuol Llwyn-llwyd ac yr oedd Daniel Rowland yn gyfaill mynwesol i Phylip Pugh, gweinidog gyda'r Annibynwyr yn y Cilgwyn. Yr oeddynt yn ymwybodol o'u gwreiddiau ac mai ar 'gyff athrawiaethau Luther a Calvin y blagurodd eu ffydd', ⁶² er eu bod yn gyndyn yn gyffredinol o gyfaddef hynny. Pwysent yn drwm ar gyfrolau Piwritanaidd ac ymdebygai eu pregethau o ran tystiolaeth ysgrythurol a delweddau i bregethau eu cyn-deidiau. Yn ôl Harris, dibynnai Daniel Rowland: 'much on the old Puritans' ac edmygai Harris weithiau Baxter, Bunyan a Llwyd. Darllenwyd mwy ar gyfieithiad o *Daith y Pererin* John Bunyan mewn cylchoedd crefyddol nag unrhyw lyfr arall Piwritanaidd.

Etifeddwyd nifer o deithi meddwl y Piwritaniaid ynghylch â moesoldeb a moeseg, megis, pryder ynglŷn â'r enaid, hunanymholiad, cariad a maddeuant Duw, ymwybyddiaeth o agosrwydd angau a thragwyddoldeb, gan y Methodistiaid. Nid oes ryfedd, felly, iddynt gael croeso gan yr Ymneilltuwyr yn y dyddiau cynnar, yn enwedig mewn ardaloedd lle yr oedd y gweinidogion Ymneilltuol yn barod i gefnogi a swcro efengylwyr teithiol a'u cyflwyno i ddychweledigion posibl.

Ond, rhaid pwysleisio nad ail bennod adfywiad mewn Ymneilltuaeth oedd y Diwygiad Methodistiaidd er mai o oes a'i rhagflaenodd y tarddodd. Mudiad hollol wahanol ydoedd. Yn wir, yr hyn sy'n gymhleth ynglŷn â'r mudiad yn ei ddyddiau cynnar yw'r ffaith y gallai Annibynnwr neu Fedyddiwr, Arminiad, gweinidog neu ŵr lleyg yn ogystal ag Eglwyswr fod yn Fethodist os oedd eu dull o ymddwyn, gweithredu a'u cred yn ymdebygu i'r efengylwyr. Ymddangosai'r grefydd Fethodistaidd yn newydd gan iddi roi lle mwy canolog na'i rhagflaenwyr i'r profiad mewnol. 'Crefydd y galon' oedd canolbwynt eu cenhadaeth a dyna a apeliodd at eu gwrandawyr, yn Eglwyswyr, yn Annibynwyr ac yn Fedyddwyr. Mewn pregeth yn ddiweddarach disgrifiodd Edmund Jones ei brofiad personol yn clywed Methodist yn pregethu mewn gwasanaeth yng ngogledd Cymru:

After he had preached, and prayed, at the Conclusion he went to charge the People further to mind the Word of God &c., and in doing so the clouds cleared up. Fresh matter was poured into his Soul. His soul was suddenly raised, and warmed. The fire of God went through the House. The people soon gathered, and closed about him. The great Awakenings of their Spirits soon appeared in their Eyes and Countenances.⁶³

Yn sicr, trwy bregethu gwresog a chynnes, cyffyrddodd y Methodistiaid â chalonnau dynion. Ond, er mwyn gosod y mudiad mewn persbectif, rhaid cadw mewn cof ym mlynnyddoedd cynharaf y mudiad, mai araf oedd y datblygiad. Yn naturiol, yn y siroedd yn agos i Landdowror, Llangeitho a Threfeca y cawsant y gefnogaeth gan mai yno oedd yr arweinwyr.⁶⁴ Ffynnodd ar lefel leol yn hytrach na lefel genedlaethol. Nid rhoi Cymru ar dân a wnaeth eu pregethwyr. Trwch bychan o'r gymdeithas a ymserchodd yn eu sêl ysbrydol ac efengylaidd. Yng ngogledd Cymru, ni chawsant yr un croeso. Glynai'r gymdeithas yn glôs a theyrngar at Eglwys Loegr.

Manteisiodd yr Ymneilltuwyr ar boblogrwydd y Methodistiaid yn y dyddiau cynnar. Yn ôl Thomas Rees a John Thomas:

Darfu i lawer o aelodau yr eglwysi deimlo nerth yr adfywiad a myned yn wresocach yn eu crefydd nag yr oeddynt yn flaenorol, a chafodd nifer mawr o'r gwrandawyr yn y capeli Ymneilltuol eu dwyn i wneyd [sic] proffes gyhoeddus o grefydd.⁶⁵

Soniodd Edmund Jones yn ei lyfr *Aberystroth* bod pump o ddynion yn y plwyf wedi cael eu cyffwrdd yn neilltuol gan bregethu Howell Harris ym 1738, ac o ganlyniad wedi mynd yn bregethwyr efengylaidd eu hunain; Thomas Lewis, Philip David a John Powell gyda'r Annibynwyr, Morgan John Lewis gyda'r Methodistiaid ac Evan Harry gyda'r Bedyddwyr - tystiolaeth o lwyddiant yr Efengyl yn Ebwy Fawr yn ôl Edmund Jones.⁶⁶ Yn ôl y cyfrif a roes Edmund Jones ym 1742, yr oedd o leiaf 86 o gynulleidfaoedd gan yr Annibynwyr a'r Presbyteriaid yn y flwyddyn honno.⁶⁷ Sefydlodd Howell Harris yn fuan seiadau mewn amryw ardaloedd, sef cymdeithasau bychain mewn tai annedd er mwyn meithrin aelodau yn y ffydd. Nid syniad hollol newydd oedd seiadau

ychwaith. Yn Llundain yn y 1670au, sefydlodd Josiah Woodward gymdeithasau crefyddol a Spener a Francke gelloedd yn yr Almaen. Cynhaliai'r Ymneilltuwyr Cymreig gyfarfodydd eglwys. Yn ffermdy'r Wernos ym mhlwyf Llandyfalle yn sir Frycheiniog ym 1736 y cyfarfu'r seiat barhaol gyntaf yng Nghymru. Erbyn mis Mawrth 1739, sefydlwyd deg ar hugain ohonynt gan Howell Harris ac erbyn diwedd 1740, honnai bod hanner cant o seiadau yn ne Cymru.⁶⁸

Penodwyd nifer o Annibynwyr yn ogystal â Methodistiaid ymysg y cynghorwyr Methodistiaidd cyntaf megis Herbert Jenkins, Thomas Price, John Belsher, Benjamin Thomas, Benjamin Cadman a Richard Jenkins.⁶⁹ Denwyd nifer o'r Ymneilltuwyr i ymuno yn y seiadau ar gychwyn y mudiad. Yn wir, yr oedd hanner aelodau seiat Tŵr-gwyn yn 1743, er enghraifft, yn Ymneilltuwyr.⁷⁰ Apeliai'r seiadau yn arbennig at wragedd. Yr oedd canran rhwng 50% a 60% o aelodaeth y seiadau cynnar yn ferched.⁷¹ Apwyntiwyd Edmund Jones ynghyd â James Roberts, gweinidog Bedyddwyr Rhos-ar-Wy, a Thomas Jones, eglwyswr o Grucadarn, sir Frycheiniog yn Arolygwyr y seiadau i helpu Howell Harris i'w rhedeg. Mae'r ffaith i Harris benodi tri o wahanol enwadau yn dangos nad oedd y mudiad wedi ei gyfyngu i un enwad arbennig.⁷² Arolygai'r 'Hen Broffwyd' y seiadau nid yn sir Fynwy ond yn Llanwrtyd ym Mrycheiniog a Blaengwrach a Glyn Tawe ym Morgannwg, a thros y ffin yng Nghaerloyw a mannau eraill yn Lloegr. Yn nyddiadur 1739, ceir cyfeiriadau niferus at y seiadau y bu'n pregethu ynddynt: 'February 24 at night my house - society'; 'March 24 in a society at the mill'; 'April 2 At a society in Rosser John Walter home'; 'August 2 [Gloucester] In a society of young women'; 'October 10 [Gloucester] soc. young men' 'October 22 at society of xch [sic] people in the Eastgatestreet Dec.12 Grwyne Vychan

Society’.

Mewn llythyr a anfonodd Edmund Jones at Howell Harris ar Fai 21, 1739, ysgrifennodd: ‘I have been about your societies as a Watch to see both how they did and whether the devil was attempting to mischief them or no. I blessed be God I found all well.’ Honnai mai ar y daith hon, yn enwedig yn Maes yr Onnen, Gwenddwr a Grwyne Fychan, yn fwy nag ar unrhyw daith erioed o’r blaen, y profodd bresenoldeb Duw a thon o ymdeimlad ysbrydol.

Meddai wrth Harris:

There was a large auditory and while they were giving this Salm 84, the first part, my soul began to warm and kindle and a sweet weeping ensued. I laid my head on the Pulpit cousin [sic] while so that they could not see me. I had not gone far in the sermon but the presence of God stirrd [sic] my soul to speak vehemently to the people and they were affected.⁷³

Felly, yn sicr, taniwyd Edmund Jones gan fflam yr ysbryd diwygiadol.

Treuliodd yr ‘Hen Broffwyd’ gyfnod hir oddi cartref o Awst 2ail - Hydref 27ain yn pregethu yn Ross, Stroud, Painswick, Caerloyw a’r Fenni, ac yn ôl i bregethu ym Mhen-maen ar 28ain o Hydref. Yn ei ddyddiadur y mae un cyfeiriad diddorol ar Awst 13eg, ‘In a thanksgiving day for Mr Howel Harris his deliverance’ a thestun ei bregeth oedd Pedr 2 adnod 9, sy’n dangos mor gefnogol oedd yr ‘Hen Broffwyd’ i’w gyfaill yn y dyddiau cynnar.⁷⁴

Er bod Edmund Jones yn teithio’n helaeth yn niwedd y 30au, cadwodd yn ffyddlon i’w eglwys ym Mhen-maen ac yr oedd yn boblogaidd ymhlith yr aelodau er iddynt fod heb fugail am wythnosau ar y tro. Yn nyddiadur 1739, gwelwn ei fod yn pregethu’n rheolaidd yno unwaith neu ddwy waith y mis ar gyfartaledd ag eithrio misoedd Awst a Medi.

Ysgrifennodd ar Fai 20fed iddo bregethu yn Mhen-maen 'to a vast congregation at a sacrament day.'⁷⁵ Pan fu farw David Williams, gweinidog Pen-maen, rhoddodd Edmund Jones ei fryd ar ei olynu'n fugail yr eglwys. Ond, nid felly y bu. Philip David, gŵr deng mlynedd yn ieuengach a ddewiswyd yn weinidog newydd ym 1740 ar yr holl eglwys, tra cyfyngwyd Edmund Jones i un gangen ohoni.⁷⁶ Ni wyddom y rheswm pam na chafodd Edmund Jones y swydd, ond, mewn atebion i holiad a anfonwyd at weinidogion trwy'r wlad ar gyflwr crefydd ar gyfer llyfr lloffion a luniwyd gan yr *Evangelical Magazine*, ysgrifennodd Edmund Jones ym 1793, dau fis cyn ei farwolaeth:

I had great trouble from the people who had given me indeed Just cause to leave them, in opposition to me leaving them. & Coming here where I have been of much more use than I could have been among them.'⁷⁷

Siomwyd 'yr Hen Broffwyd' a nifer o'i aelodau'n fawr gan y penderfyniad ym Mhen-maen, ac o ganlyniad, symudodd Edmund Jones a'i wraig ym mis Gorffennaf i Bont-y-pŵl er i Lewis Rees geisio ei berswadio mae'n debyg i ymsefydlu ym Maldwyn er mwyn iddo ef symud i Feirion.⁷⁸ Ymgartrefodd Edmund Jones a'i wraig yn y 'Tranch', tŷ bychan deulawr ym Mhontnewynydd, plwyf Trefddyn. Ar y llawr isaf yr oedd cegin ac ystafell fechan a elwid yn ôl J.A.Bradney yn 'Prophet's Study', lle'r ysgrifennai ei waith. Arweiniai grisiau cerrig i'r ail lawr a gynhwysai ddwy ystafell ac yn yr ystafell leiaf y bu farw.⁷⁹ Erbyn heddiw, mae'r tŷ yn adfeilion.

Ers cyfnod ei ordeinio ym 1734 yn weinidog cynorthwyol ym Mhen-maen, dechreuodd Edmund Jones bregethu'n rheolaidd ym mharthau Pont-y-pŵl a chasglodd gynulleidfa ynghyd i ffurfio eglwys yno.⁸⁰ Honna Thomas

Rees a John Thomas fod 'crybwyllion achos Annibynnol yn yr ardal flynyddau cyn ei fynediad ef [Edmund Jones] yno.'⁸¹ Yn ôl ystadegau Dr John Evans ym 1718, yr oedd 90 o aelodau yn Eglwys Annibynnol Troisant, Pont-y-pŵl, 6 tirfeddianwyr, 10 masnachwyr, 18 llafurwyr, ac enwir Mr Jeremiah Edmunds fel gweinidog. Tybia Thomas Rees a John Thomas y byddai'n annhebygol y byddai achos mor gryf wedi diflannu mewn dwy flynedd ar hugain erbyn 1740 pan aeth Edmund Jones i fyw i'r ardal. Honnai Ieuan Gwynedd:

Mae yn debyg fod yr Ymneilltuwyr wedi arfer pregethu ym Mhont-y-pŵl a'i hardaloedd cyn dyddiau Edmund Jones ac nid annhebyg na allasai fod rhai aelodau y gymdeithas fechan yn Abertelerwy [sic], yn aneddu yno a'r ardaloedd cylchynol. Ond y mae yn eglur nad oedd addoldy gan yr Annibynwyr cyn dyddiau yr Hen Brophwyd [sic], ac mai drwy ei lafur ef yn benaf [sic] y casglwyd y gynulleidfa.⁸²

Gellir tybio y byddai ymlyniad at Ymneilltuaeth yn yr ardal wedi bod o fantais i Edmund Jones. Awgryma J.A. Bradney mai ymweliad Howell Harris oedd y rheswm iddo symud i Bont-y-pŵl, ond nid oes tystiolaeth i brofi hynny.⁸³

Ym 1741, aeth Edmund Jones ati i drefnu adeiladu capel ym Mhontnewynydd fel man addoli i'w eglwys ar lethr coediog anghysbell y pryd hynny, ychydig uwchlaw Pontnewynydd ar y ffordd i Lanhilledd trwy Gefncrib.⁸⁴ Ysgrifennodd un o aelodau'r capel mewn pamffled bod dogfennau ar gael ym meddiant yr eglwys a oedd yn nodi:

Thursday, the five and twentieth day of June, in the year of our Lord God one thousand, seven hundred, and forty one, at a Court Hallimot held on this date, at the house of Humphrey Ridge, in

the said Manor of Wentsland and Bryngwyn, forgerman, a piece of land, one quarter cover of ground of Welsh measure, was passed on trust to Edmund Jones and his customary heirs and assigns for ever.

Ac eto, cyfyd peth amwysedd ynglŷn â'r dystiolaeth hon oherwydd mewn ôl-nodyn ar ddiwedd y pamffled, ychwanega yr awdur grynodeb o'r pryniadau o ddechreuad y capel ac ysgrifennodd i Edmund Jones yn hytrach brynu'r tir: 'July 20th, 1741 - one cover, of Welsh measure, bought by Edmund Jones, from one Lewis Williams of this parish; no record of the amount paid.'⁸⁵ - sy'n codi cryn ddirgelwch pryd a chan bwy y prynodd neu y cafodd y tir. Gwyddom nad oedd gan y mwyafrif o'r aelodau fodd i'w helpu'n ariannol gyda'r fenter. Bu rhaid i'r 'Hen Broffwyd' ddefnyddio deg punt ar hugain o'r deugain punt oedd ganddo'n bersonol i godi'r capel. Yn ei ymateb i gwestiwn pryd a chan bwy yr adeiladwyd y capel yn yr holiadur i'r *Evangelical Magazine*, atebodd Edmund Jones:

The meeting house was built by my self and by many others who contributed towards it in the years 1741 & 1[7]42. I gave towards it 30 pounds of my own Money, wch [sic] was all the Money I had except 10 pounds. No debt remains.⁸⁶

Yn ddiweddarach, gwerthodd ei lyfrau am bymtheg punt i gael digon o arian i gwblhau'r gwaith. Mewn llythyr ysgrifennodd George Whitefield yn Y Fenni, Mai 27, 1749, cyfeiriodd at yr amgylchiad:

On Thursday, I saw Edmund Jones, the Dissenting Minister I before spoke of, and found him meanly appareled. He is a worthy man, and from his zeal for God some time ago, he sold fifteen pounds of his books to finish a small meeting house in which he

Mewn llythyr a ysgrifennodd Edmund Jones at Howell Harris ar Awst 7fed, 1741, sonia wrth ei gyfaill ei fod yn bwriadu mynd o amgylch tai cyfarfod a chymdeithasau (y Methodistiaid yn ôl pob tebyg) i gasglu cymorth at adeiladu tŷ cwrdd. Gofynna hefyd i Howell Harris a wyddai ef am unrhyw weinidogion Ymneilltuol neu bobl a fyddai'n fodlon helpu. Sicrhâ Edmund Jones Harris: 'If you will do me some service this way it will be a great kindness indeed, and perhaps in time I shall reward you, but if I do not God will.'⁸⁸ Yn ddiddorol iawn, yn hen lyfr Eglwys Capel Isaac, sir Gaerfyrddin, cyfeirir at apêl Edmund Jones am help ariannol i godi capel: 'Mehefin 24ain, 1742. Casglwyd heddyw yn y Mynyddbach, y swm o dri swllt ar ddeg a saith ceiniog, tuag at gynnorthwyo adeiladiad tŷ cyfarfod yn agos i Bontypool, sir Fynwy ar gais y Parchedig Edmund Jones, y gweinidog presenol yno.⁸⁹ Awgryma'r geiriau 'gweinidog presenol' bod gweinidog neu weinidogion wedi bod ym Mhont-y-pŵl o'i flaen ond Edmund Jones oedd y cyntaf i godi capel Annibynnol yno.⁹⁰

Nid agorwyd y capel ar gyfer gwasanaethau hyd 1743 ac fe'i galwyd yn 'Ebenezer'. Bu Edmund Jones yn weinidog ffyddlon ar Ebenezer hyd ei farwolaeth ym 1793. Gwyddom i nifer o aelodau Pen-maen fynd o blwyf Aberystroth gydag Edmund Jones i sefydlu achos Ebeneser ac ystyrid hwy yn gangen o'r eglwys. Cyfeiria yn ei ddyddiaduron at y gwasanaethau a gynhaliat yn eu tai gan fod cryn bellter iddynt i deithio i Bont-y-pŵl.⁹¹ Er na fu ffrwgwd fel y cyfryw ym Mhen-maen wedi i Edmund Jones olchi ei ddwylo â'r achos fel gweinidog ac aelod, ymddengys bod cryn oerni wedi bodoli am flynyddoedd maith rhwng Edmund Jones â Phillip Dafydd. Clywir tinc digon chwerw yn nisgrifiad Edmund Jones o Phillip Dafydd yn ei gyfrol

Aberystroth: ‘...a sound and skilful preacher in the word of righteousness; though he cannot be said to have the gift of popularity.’⁹² Mor ddiweddar â 1772 - deugain mlynedd yn ddiweddarach wrth sôn am wasanaeth cymun a gynhaliwyd yn Tŷ yn y Llwyn, Cwm Ebwy Fawr ysgrifennodd Phillip Dafydd yn ei ddyddiadur 26 Ebrill 1772:

pregethais heddyw yn Tyn y llwyn[sic] oddiwrth Luc xix 14, a gweinyddais Swper yr Arglwydd. Yr oedd y cyfarfod yn llawn, a darfu i rai o bobl Edmund Jones gymuno â ni, a thyma [sic] y tro cyntaf iddynt wneuthur felly.⁹³

Mae’n debyg na fu cynulleidfa luosog iawn yn Ebenezer ar unrhyw adeg yn ystod gweinidogaeth Edmund Jones. Yn ôl ystadegau a gasglwyd ym 1773 gan Josiah Thompson o Lundain, 200 oedd rhif cynulleidfa Ebenezer, Blaenau ac Aberystroth. Er nad oedd y gynulleidfa hon ond bychan o’i chymharu â chynulleidfaoedd eraill y sir, perthynai teuluoedd parchusaf yr ardal iddi.⁹⁴ Mae’n debyg i gryn anghytundeb godi ymhlith yr aelodau ynglŷn ag enwi’r capel yn ystod cyfnod yr adeiladu, ond bod Edmund Jones yn ôl yr hanes wedi tawelu’r dyfroedd a dweud: ‘Peidiwch ag ymdrafferthu, Ebenezer fydd enw y tŷ cwrdd, canys dyna enw y gweinidog a ddaw ar fy ôl.’⁹⁵ Yn dilyn marwolaeth yr ‘Hen Broffwyd’, gwrthodwyd rhoi galwad i Dr Thomas Phillips, Neuaddlwyd, gŵr ifanc dawnus, ond, yn hytrach, yn unol â phroffwydoliaeth Edmund Jones, dewiswyd Ebenezer Jones i’w olynu, gŵr a ddaeth yn bregethwr enwog a phoblogaidd yn ei oes.⁹⁶ Yn arwyddocaol iawn, gwyddom hefyd bod Edmund Jones yn ôl ei ddyddiadur ar 24 Mai 1780 wedi bod yn pregethu ar ‘2 Cor. 13 3, 67. Evidences of xts[sic] speaking thro the ministers designed to instruct the congregation in the choice of a minister after my death.’⁹⁷

Bu blynyddoedd cyntaf y 40au yn flynyddoedd cyffrous a ffrwythlon yn hanes Edmund Jones. Ond, er cystal oedd y berthynas rhwng Edmund Jones a Howell Harris yn niwedd y 30au a dechrau'r 40au, ni pharhaodd yr haul i dywynnu'n hir. Galwodd Howell Harris gyfarfod i weinidogion o bob enwad yn Y Glyn, plwyf Defynnog ar 1 Hydref, 1740. Gwyddom fod Edmund Jones yn un o'r wyth gweinidog a oedd yn bresennol yno, ynghyd â deg o wŷr lleyg. Symbylwyd Harris i alw'r cyfarfod gan iddo glywed bod cymdeithion yn yr Alban ac America yn cyfarfod â'i gilydd i drafod tir cyffredin y gallent weithio'n unol arno, 'to incite to Love and stenghthen each others hands'⁹⁸ a gobeithiai y gallai'r un peth weithio yng Nghymru.⁹⁹ Ond, ofer fu'r cyfarfod. Daeth yn amlwg yn y trafodaethau bod cryn densiynau yn bodoli rhwng y ddwy ochr a arweiniodd at ddrwgdeimlad cas. Pregethodd Harris yn yr hwyr ar y thema 'sicrwydd a rhyddid' ond sylweddolodd nad oedd y gynulleidfa i gyd o blaid yr hyn a glywsent.¹⁰⁰ Yn nyddiadur Harris, awgrymir na fu popeth yn gorwedd yn wastad rhyngddo ag Edmund Jones: 'Bro. Edmund Jones and I lost our love, and I felt dryness and self in contradicting.'¹⁰¹ Yn wir, erbyn 1743, oerodd eu cyfeillgarwch yn llwyr ac agorwyd rhwyg rhwng y ddau na chyfannwyd mohoni am bron i ddeng mlynedd ar hugain.

Beth, felly, oedd tu ôl i'r anghydfod a gododd rhwng Edmund Jones a Howell Harris? Yn bennaf, gwahaniaeth barn ar nifer o faterion diwinyddol a threfn eglwysig a arweiniodd at y gwrthdaro rhyngddynt. Yn hwyr neu'n hwyrach, yr oedd materion athrawiaethol yn mynd i godi rhwng y Methodistiaid a'r Annibynwyr, er nad 'athrawiaeth' fel y nodwyd gan R.T. Jenkins oedd 'enaid y Diwygiad Methodistaidd'.¹⁰² O ran trefn eglwysig, nid oedd Harris yn dymuno torri ymaith o'r Eglwys a chredai'n ddiffuant mai yn eglwys y plwyf y dylai pob Methodist dderbyn y cymun. Mynnai ef mai: 'tis

conscience and a sense of Duty and not Bigotry keeps me in this Communion.’¹⁰³ Diwygio’r eglwys o’i mewn oedd y ffordd ymlaen. Ymwrthodai’r Annibynwyr â’r syniad yn llwyr. Nid oeddynt yn deall pam nad ymadawai’r Methodistiaid â’r Eglwys Wladol a hwythau mor feirniadol ohoni. Nid oedd brwdfrydedd tanbaid y Methodistiaid ychwaith wrth eu bodd. I’r Methodistiaid, ar y llaw arall, rhwystr oedd diffyg sêl ysbrydol yr Annibynwyr i danio eneidiau, ac anghytunent â’u gorbwyslais ar ddysg a goleuni. Crefydd i’r galon ac nid i’r pen oedd Methodistiaeth. Ofnai Edmund Jones, fodd bynnag, y byddai cynnydd Methodistiaeth ymysg yr Annibynwyr yn eu tynnu i mewn i Eglwys Loegr.

Yn sasiwn gyntaf y Methodistiaid a gynhaliwyd yn y Dugoedydd, Ionawr 1743, cytunwyd yn ôl y cyngor a gawsant gan George Whitefield, i beidio â chefnu ar yr Eglwys hyd nes y gorfodid hwy. Gallai’r sawl na fynnai gymuno yn yr eglwysi dderbyn y sacrament yn y tai-cwrdd. Canlyniad y cyfarfod oedd creu rhwyg bellach rhwng y Methodistiaid a’r Ymneilltuwyr. Nid oedd y sefyllfa wrth fodd Edmund Jones a dangosodd ei anniddigrwydd trwy ddenu seiat Defynnog, sir Frycheiniog, a Chastell-nedd i ffurfio eu hunain yn eglwysi Annibynnol.¹⁰⁴ Mae’n arwyddocaol i seiat Defynnog ffurfio’i hun yn Eglwys Brychgoed mewn ardal yn ymyl Trefeca. Dengys hyn gryfder Annibynwyr yn cael y llaw uchaf ar Fethodistiaeth Howell Harris, yn agos iawn i un o brif gadarnleoedd a chalon Methodistiaeth.¹⁰⁵ Ysgrifennodd Harris at Edmund Jones ar 14 Awst 1742, gan fynegi ei siomedigaeth bod eu syniadau yn gwahaniaethu: ‘about the ordering of our dear lambs’ ac nad oedd yn cytuno ag ymdrechion Edmund Jones i droi aelodau’r seiat at y gorlan Annibynnol.¹⁰⁶

Er mai Calfinydd oedd Harris, apeliodd un o ddysgedigaethau

Wesley ato, un a ddysgodd gan Peter Boehler, y Morafiad, sef 'bod *sicrwydd* o faddeuant ei bechodau nid yn unig yn bosibl i ddyn ond yn gwbl hanfodol.'¹⁰⁷ Credai Harris yn gadarn am 'sicrwydd' fel hanfod i achub eneidiau. Ni theimlai Harris ym 1742, bod Daniel Rowlands yn ddigon clir ei feddwl ar hyn. Anghytunai'r Annibynwyr yn lân â Harris ar y mater hwn. Yn eu barn hwy, nid oedd sicrwydd yn anhepgorol. Honnont: '...many have gone to heaven who obtained not a full assurance thereof here, but none without being in Christ...There is a weak faith, a strong faith, and a full assurance faith.'¹⁰⁸ Gwyddom i Edmund Jones fynd i seiat Cefn Palleg, Ionawr 29, 1743, 'in order to terminate the difference between them Mr Roger Howell (gweinidog Cwmllynfell) and some of his congregation about the power of man in his natural state and the faith of assurance.'¹⁰⁹ Ni wyddom beth a ddywedwyd, ond, y canlyniad fu i bregeth Edmund Jones ddylanwadu ar Evan Williams, Cwmllynfell i ddychwelyd yn ôl at yr Annibynwyr.

Testun pryder arall a leisiwyd gan yr Annibynwyr oedd y rhwydd hynt a roddwyd i gynghorwyr anordeiniedig a di-addysg i bregethu a gweinyddu'r sacrament ymhlith y Methodistiaid. Loes calon i Howell Harris oedd clywed ym Mai 1743: 'of a public declaration against us by dear Bro. Edmund Jones and his adherents, the Independent ministers (1) because we communicate with carnal ministers, (2) because of our being not ordained.'¹¹⁰ Nid oedd Harris ychwaith yn fodlon bod cynifer o'r seiadau'n troi'n Annibynnol.¹¹¹ Ar ôl 1744, gwaethygodd y sefyllfa rhwng y ddwy ochr, ac ym 1748, pasiwyd yn y Sasiwn nad oedd yr un Annibynnwr i bregethu yn y seiadau ac na châl'r un Methodist gymuno a phregethu yn y capeli. Y penderfyniadau hyn oedd yr hoelen olaf yn yr arch. O ganlyniad, penderfynodd yr Annibynwyr ddiarddel nifer o'r Methodistiaid o'r capeli am

eu bod yn cymuno yn yr eglwys. Yn ogystal, anogodd nifer o arweinwyr yr Annibynwyr a'r Bedyddwyr eu haelodau i gefnu ar y seiadau. Gwelwyd golygfeydd go gas pan gyfarfu'r ddwy garfan ar sawl achlysur.¹¹²

Collodd Harris gydweithrediad yr Annibynwyr a chiliodd y mwyafrif ohonynt o'i gwmni oherwydd ei dafod llym a'i agwedd unbenaethol. Mor gynnar ag Awst 1741, pan ddilynodd Harris esiampl Whitefield a beirniadu claerineb yr Ymneilltuwyr, ysgrifennodd Edmund Jones ato gan honni bod Whitefield wedi ceryddu'r Ymneilltuwyr mewn ffordd bwyllog ac onest, ond nid yr un oedd dull Harris. Meddai wrtho: 'Had you, dear brother, done this with less passion, and intemperance of spirit...you might have done much good, but as it was, I fear it did but little good...[and]...Satan puffed us up to undue resentment'.¹¹³ Ac yn wir, gwrthdrawiadau personoliaeth a gwahaniaethau barn ar ddiwinyddiaeth a fu'r hanes o fewn y mudiad Methodistiaidd yn y 40au, a arweiniodd yn y pendraw at y rhwyg rhyngddo ef a Daniel Rowland a Williams, Pantycelyn. Cymerodd Rowlands awenau arweinyddiaeth y mudiad ac enciliodd Harris i Drefeca i sefydlu canolfan amaethyddol grefyddol. Colli tir fu hanes y mudiad mewn llawer ardal o hynny ymlaen. Ni feddai Rowlands yr un ddawn â Harris fel trefnydd. Ni chymodwyd Harris a Rowlands hyd 1762, pan gyfarfu'r ddau mewn sasiwn a seiat yn Llangeitho ac ailgyneuwyd y tân duwiol. Gorfoleddai Williams, Pantycelyn: 'O hafddydd, fe ddaeth, fe ddaeth' ac yr oedd 'y gwllith a'r manna yn diferu mor hyfryd' yn ôl Robert Jones.¹¹⁴ O ganlyniad i'r diwygiad, chwistrellwyd bywyd newydd i'r seiadau a arweiniodd at dwf pellach ym mywyd ysbrydol Cymru.

Ond, er i'r berthynas rhwng yr Ymneilltuwyr a'r Methodistiaid oeri yn y 1740au, fe fu i'r Ymneilltuwyr yn anuniongyrchol hefyd elwa o'r

Diwygiad Methodistiaidd. Er bod twf cymedrol wedi bod yn niferoedd Ymneilltuaeth cyn 1735, gwelwyd cynnydd pellach yn eu rhengoedd wedi hynny, ac erbyn 1742, yn ôl amcangyfrifon Edmund Jones, yr oedd 106 o eglwysi gan yr Annibynwyr a'r Bedyddwyr, 88 ohonynt wedi eu lleoli yn y de. O'r 1740au, ac yn fwy fyth o'r 60au, perthynai elfen fwy diwygiadol ac uniongyrchol i genadwri'r Ymneilltuwyr a daeth canu emynau yn rhan o'u haddoliad. Yn nyddiadur olaf Edmund Jones, 1789, er enghraifft, ceir dau gyfeiriad at 'singing meeting' ym mis Ionawr a Chwefror, y bu'n pregethu ynddynt.¹¹⁵ Fel y dywedodd John Walsh: 'Dissent had drawn an enormous blood-transfusion from the veins of the Evangelical Revival.'¹¹⁶ Gwelwyd mwy o ymrwymiad, egni a phwrrpas yng ngwaith yr arweinwyr a mwy o sêl efengylaidd, cyffro a thân yn eu pregethu. Canlyniad hyn oedd creu mwy o hyblygrwydd yn y mudiad a thyfodd yr Ymneilltuwyr mewn rhifedi a dylanwad. Er y gallai addoliad yr Ymneilltuwyr fod yn ffurfiol ac urddasol, o dan arweiniad efengylaidd gwŷr megis Edmund Jones, Lewis Rees, Llanbryn-mair, John Griffiths, Glandŵr, John Thomas, Rhaeadr-Gwy, yr oedd yn wresog, cynnes a byw.¹¹⁷ Yn eironig, felly, yr oedd yr ysbryd efengylaidd a feithriniwyd a'i ledaenu gan y Methodistiaid, mudiad a gychwynnodd o fewn yr eglwys, ac a fabwysiadwyd gan yr Ymneilltuwyr, yn gyfrifol am droi Cymru yn wlad Anghydfurfiol erbyn dechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg.

Er mai Edmund Jones oedd un o brif Annibynnwr y ddeunawfed ganrif yng Nghymru a'i fod yn batriarch yr Annibynwyr erbyn diwedd ei oes, ychydig iawn o gyfeiriadau at ei gyfraniad i ddatblygiad Ymneilltuaeth y ganrif a geir mewn llyfrau hanes. Pe byddai Edmund Jones wedi ei eni yn Fethodist, nid yr un fyddai'r stori. Yn hytrach, byddai cyfrolau lu wedi eu hysgrifennu am ei gyfraniad gan fod haneswyr yn y gorffennol wedi

gor-ddramateiddio dylanwad y Diwygiad Methodistiaidd a'u harweinwyr. Gellir priodoli hyn i'r ffaith bod cynifer o ffynonellau swmpus, lliwgar a niferus wedi eu cadw ar hanes cynnar y mudiad, o'i gymharu â hanes mudiadau eraill y cyfnod. Credai'r Methodistiaid cynnar eu bod yn offerynnau 'detholedig' gan Dduw a llyncwyd hynny air am air gan rai haneswyr. Fel y dywedwyd, derbyniwyd disgrifiad adnabyddus William Williams Pantycelyn o'r sefyllfa yng Nghymru ar drothwy'r Diwygiad Methodistiaidd yn ddi-gwestiwn:

‘Pan oedd Cymru gynt yn gorwedd mewn rhyw
dywyll farwol hun,
Heb na Phresbyter na ‘ffeiriaid nac un Esgob ar ddihun
Yn y cyfnos tywyll pygddu...’¹¹⁸

O ganlyniad, crëwyd darlun o uffern o le yng Nghymru cyn 1735 a bod y bobl yn golledig mewn tywyllwch a phechod cyn i Dduw trwy weithgarwch y Methodistiaid droi'r wlad tuag at y goleuni trwy ailenedigaeth. Derbyniwyd y syniadaeth hon yn y gorffennol gan yr Ymneilltuwyr a hyd yn oed rai Eglwyswyr yn rhan o hanesyddiaeth Cymreig ac mae'n dal i ddylanwadu yn gamarweiniol ar deithi meddwl rhai haneswyr. Anwybyddir y ffaith mai'r Eglwys Wladol a'r Ymneilltuwyr a osododd y sylfeini i'r Diwygiad Methodistiaidd a'u bod hwythau wedi cymryd rhan allweddol yn y Diwygiad a'r adfywiad a fu ym mywyd crefyddol Cymru yn y ddeunawfed ganrif. Yn bendant, ni chyfyngwyd y 'deffroad mawr' a fu yn y ddeunawfed ganrif i rengoedd y Methodistiaid yn unig.¹¹⁹

Mae'n arwyddocaol bod Edmund Jones, yn nyddiadur 1773, wedi galw'r geiriau hyn o eiddo William Williams yn 'shameless untruth' gan y credai fod Pantycelyn wedi bod yn annheg ei farn am y sefyllfa yng Nghymru

cyn y Diwygiad Methodistiaidd. Mae Edmund Jones yn rhestru clergwyr megis Gruffydd Jones a Thomas Jones a gweinidogion Ymneilltuol fel John Thomas, sir Gaernarfon, Mr William Williams, Tredwstan, sir Frycheiniog, Mr Morgan, Llanharan, Vavasor Griffith, sir Faesyfed, Wiliam Morris a Phylip Pugh, sir Aberteifi a James Davies, Merthyr, ynghyd ag ef ei hun yn sir Fynwy oedd ar ddihun ac yn weithgar yng Nghymru cyn dyddiau'r Diwygiad Methodistiaidd. Synna at honiadau Pantycelyn ac yntau wedi ei fagu a'i addysgu ymhlith yr Ymneilltuwyr. Credai Edmund Jones: 'If a Methodist will not give over hard censuring as they do, God will by degrees dessert them and then they will become weak and of little use.'¹²⁰

Mae'n bwysig yn y fan hon hefyd gymharu ymateb Joshua Thomas, un o brif Fedyddwyr y ddeunawfed ganrif, gŵr a ysgrifennodd *Hanes y Bedyddwyr Ymhlith y Cymry* a gyhoeddwyd yng Nghymru ym 1778, i'r Diwygiad Methodistiaidd. Cytunai Joshua Thomas gyda'r Methodistiaid ynglŷn â chyflwr tywyll crefydd Cymru cyn 1735: 'Yr wyf yn barnu mai hyn yw'r gwir, mewn byr eiriau, o ran crefydd trwy Loegr a Chymru cyn cyfodi'r Methodists.'¹²¹ Honnai Joshua Thomas mai trwy ddylanwad pregethau tanllyd Harris, Pantycelyn, Daniel Rowland a Howell Davies, y gwelwyd newid ym moesau'r Cymry. Credai mai'r Methodistiaid a gychwynnodd y diwygiad mawr a fu yng Nghymru ac a ymledaenodd yn 'rhyfedd' trwy'r wlad.¹²² Ond, fel hanesydd craff a diragfarn, gwyddai Joshua Thomas nad oedd y Methodistiaid yn wyn i gyd a chyfeddyf mai eu prif fai oedd 'barnu yn galed ar bawb ond eu hunain'.

Erbyn heddiw, mae'n hen bryd i haneswyr edrych yn fwy gwrthrychol ar y Diwygiad Methodistiaidd a sylweddoli mor bwysig oedd cyfraniad arweinwyr Ymneilltuol, megis Edmund Jones, hwythau i hanes

crefydd yn y ddeunawfed ganrif. Nid y Methodistiaid yn unig a ledaenodd y fflam efengylaidd yn ystod y ddeunawfed ganrif a drodd Cymru'n wlad Anghydfurfiol erbyn dechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg. Pwysodd y Methodistiaid yn drwm ar arweiniad a chefnogaeth gwŷr megis Edmund Jones, Henry Davies a James Davies, yn enwedig yn y blynyddoedd cynnar. Rhaid cadw mewn cof hefyd bod gweithgarwch a sêl ysbrydol yr Ymneilltuwyr cyn dyfodiad y Methodistiaid wedi cadw'r fflam ynghyn a sicrhau bod neges yr Efengyl i'w chlywed cyn 1735. Gweithiodd Edmund Jones yn ddiflino ar hyd ei oes faith dros y mudiad Annibynnol a oedd mor agos at ei galon. Chwaraeodd ran flaenllaw yn ordeinio gweinidogion, yn sefydlu achosion, datrys problemau mewn eglwysi a mynychu cyfarfodydd blynyddol yr Annibynwyr a gynhelid, er enghraifft, Rhydymardy 1754. Honna Dr. R. Tudur Jones mai Edmund Jones oedd y pŵer mwyaf dylanwadol dros y Diwygiad ymhlith Annibynwyr ei ddydd a'i fod mor agos ag y gallai gweinidog Ymneilltuol i fod yn 'Esgob'.¹²³ Llwyddodd i gael gweinidog ar gyfer pob eglwys. Yn wir, yn gynnar yn ei yrfa ymgwymerodd â'r gorchwyl hwnnw.

Edmund Jones fu'n gyfrifol am drefnu i gael gweinidog i eglwys Llanbrynmair yn dilyn ymweliad â'r ardal ar daith bregethu ym Mehefin 1732, pan oedd yn ŵr cymharol ifanc.¹²⁴ Yn wir, loes calon i Edmund Jones oedd gweld y sefyllfa ddifrifol yno, yr Annibynwyr a'r Bedyddwyr yn cydaddoli a'r Bedyddwyr â'r llaw uchaf. I waethygu'r sefyllfa, daeth Bedyddiwr o Lanwenarth i ofalu am y praidd am ychydig fisoedd. Penderfynodd Edmund Jones nad oedd dim amdani ond chwilio am weinidog i Lanbrynmair ei hun. Daeth o hyd i un ym mherson Lewis Rees, a oedd ar y pryd yn fyfyrwr yn yr Academi yn y Maesgwyn yn sir Faesyfed. Hebryngodd

Edmund Jones Lewis Rees yn bersonol i Lanbryn-mair, ac yn ôl yr hanes, collodd y ddau eu ffordd ar y mynydd ar ôl dod drosodd o Lanidloes yn y nos¹²⁵ a buont yn crwydro am oriau yng Nghoed y Bryn cyn dod o hyd i 'Tŷ Mawr', man ymgynnull y gynulleidfa, am ddau o'r gloch y bore.¹²⁶ Caffaeliad mawr i'r ardal oedd cael Lewis Rees i'w plith. Adeiladodd gapel Annibynwyr yn Llanbryn-mair ym 1739 a bu ei ddylanwad yn eang dros Ogledd Cymru ar adeg anodd yn hanes y mudiad. Lewis Rees fu'n gyfrifol am gyflwyno Howell Harris i drigolion y Gogledd ac ymserchodd Rees ei hun yn null y Methodistiaid o ledaenu'r Efengyl. Symudodd yn ddiweddarach i'r Mynydd Bach, a oedd yn 'gamgymeriad dybryd' o safbwynt enwadol yn ôl R.T. Jenkins. Honnai: 'Nid Methodistiaeth fuasai'r enwad cryfaf yn y Gogledd heddiw pe buasai Lewis Rees wedi aros yno.'¹²⁷

Brithir dyddiaduron Edmund Jones gan sawl cyfeiriad at wasanaethau ordeinio yng Nghymru a Lloegr y bu'n cymryd rhan ynddynt. Yn wir, yr oedd ei feddwl a'i fryd yn llwyr ar sefydlu gweinidogion ac yn ei dyb ef yn rhan o'i ddyletswyddau fel gweinidog blaenllaw o fewn Annibyniaeth. Er enghraifft, ar 3 Gorffennaf 1768, ysgrifennodd: 'myself in charge of the ordination of Dan Walters', ac ym mis Hydref yr un flwyddyn, ordeiniodd William Davies yn Wotton Under Edge.¹²⁸ Ar 29 Medi 1773, pregethodd Edmund Jones ar y testun 'God's service expressed by fear' yn y tŷ cwrdd newydd Castell-nedd cyn ordeinio'r gweinidog newydd, Noah Simons. Deuddydd yn ddiweddarach, cymerodd ran yng ngwasanaeth ordeinio William George ym Mrynbuga.¹²⁹ Edmund Jones, Richard Tibbot ac Isaac Price a fu'n gyfrifol ym 1767 am ordeinio un o ddychweledigion Howell Harris, John Thomas, yn Rhaeadr Gwy, Cae-bach a'r Garn ar ôl iddo gael ei dderbyn yn ôl i'r gorlan Annibynnol.¹³⁰

Trwy ddylanwad Edmund Jones yr aeth un o aelodau Pen-maen, Roger Rogers, i'r weinidogaeth ac urddwyd ef yn weinidog ar fam eglwys Annibynnol Llanfaches ar 29 Mai 1761 gan yr 'Hen Broffwyd'.¹³¹ Tân ar groen Philip David, gweinidog Pen-maen, oedd ordeinio Rogers, gan ei fod yn llawer yn rhy Fethodistaidd ei arddull, tra yr oedd Edmund Jones yn llawer mwy yn ysbryd ei ddydd ac yn gefnogol i'r gweinidog newydd. Gwrthododd Philip David i Rogers bregethu yn ei dŷ cwrdd, er iddo ganiatáu i Lewis Lewis, gŵr a oedd yn nodedig am ei 'scandalous life', yn ôl Edmund Jones, i bregethu yno.¹³² Yn ôl dyddiadur Philip David, darllenwyd pennod gan Edmund Jones ar achlysur ordeinio William Thomas yn Hanover ar 3 Hydref 1782. Yn dilyn ei sefydlu yno, cododd anghydfod rhwng y gweinidog newydd a'i aelodau, ac aeth Edmund Jones, Philip David a John Griffith, Y Fenni, yno ar 2 Chwefror 1785 i geisio unioni'r sefyllfa, ond yn ofer.¹³³ Ym 1787, symudodd Thomas i'r Bala i weinidogaethu. Olynwyd ef ym mis Mai 1790 gan Emanuel Davies, myfyriwr o Athrofa Croesoswallt. Cymerodd Edmund Jones ran yn ei wasanaeth ordeinio ac yntau yn 88 oed.

Manteisiai Edmund Jones ar bob cyfle i helpu eglwysi Annibynnol. Ar 11 Medi 1768, agorodd addoldy Bethesda, Llangatwg, sir Frycheiniog a gweinyddu'r cymun i'r unarddeg o aelodau newydd. Ysgrifennodd restr o'u henwau yn ei ddyddiadur.¹³⁴ Yn ddiddorol iawn, yn Llyfr Eglwys Llangyfelach, cofnodwyd i aelodau'r eglwys gasglu dwy bunt, pedwar swllt a dwy geiniog ar gais Edmund Jones ar gyfer tŷ cwrdd newydd yn Llangatwg.¹³⁵ Mewn nifer o lyfrau eglwys y cyfnod, gwelir rhestri o aelodau yn cyfrannu at achosion da, 'agwedd amlwg ar eu moesoldeb' yn ôl R.Tudur Jones.¹³⁶ Dwy flynedd cyn ei farwolaeth, gwyddom i Edmund Jones ac Emanuel Davies, gweinidog Hanover, anfon llythyr ar y cyd at y Bwrdd Cynulleidfaol yn

Llundain ar ran Eglwys New Inn, eglwys a gychwynnodd fel seiat Fethodistaidd, i ofyn am gymorth i gynnal y weinidogaeth. Ymhen blwyddyn neu ddwy, ordeiniwyd Thomas Walters, un o bregethwyr teithiol y Methodistiaid, a'r cyntaf o weinidogion y New Inn i'w ordeinio yn ôl trefn arferol yr Annibynwyr.

Un arall o gyfraniadau pwysig Edmund Jones oedd corffoli eglwys Penllwyn ym 1764. Bu'n cynnal cyfarfodydd o 1740 hyd 1764 ar gyfer aelodau Pen-maen a'i dilynodd i Bont-y-pŵl ac ymaelodi yn Ebenezer. Annibynwyr oedd y mwyafrif o'r bobl a drigai yng Nghwm Ebwy Fawr. Ym 1762, daeth John Thomas, a oedd ar y pryd yn fyfyrwr yn Athrofa Y Fenni i bregethu i gartref Edward Jones, Penllwyn, sef man genedigol Edmund Jones. Yn sgîl ei ymweliad, torrodd diwygiad allan yn yr ardal. O ganlyniad, corffolwyd eglwys ym Mhenllwyn, Dyffryn yr Eglwys, gan Edmund Jones - sef dechreuad eglwys Rehoboth, Bryn Mawr. Un ar ddeg o gymunwyr oedd ym 1764 ond, erbyn 1779 yr oedd y nifer wedi codi i ychydig dan ddeg ar hugain.¹³⁷ Symudodd yr eglwys yn fuan ar ôl ei sefydlu i ymgynnull i Waengoodwin neu 'Tŷ Solomon' fel y gelwid, cyn codi capel newydd ym 1820. Pregethwr cynorthwyol Edmund Jones oedd David Thomas, a adnabyddid fel Dafydd Nantmelyn, a chyn diwedd ei oes, ordeiniodd Edmund Jones ef fel y gallai rannu'r ordinhad gyda'r aelodau yn ei absenoldeb. Nid oedd yr eglwys yn cydnabod Dafydd Nantmelyn fel gweinidog fel y cyfryw, ac fe gymerodd David Thomas, gweinidog newydd Pen-maen, ofal o'r eglwys cyn marwolaeth Edmund Jones.

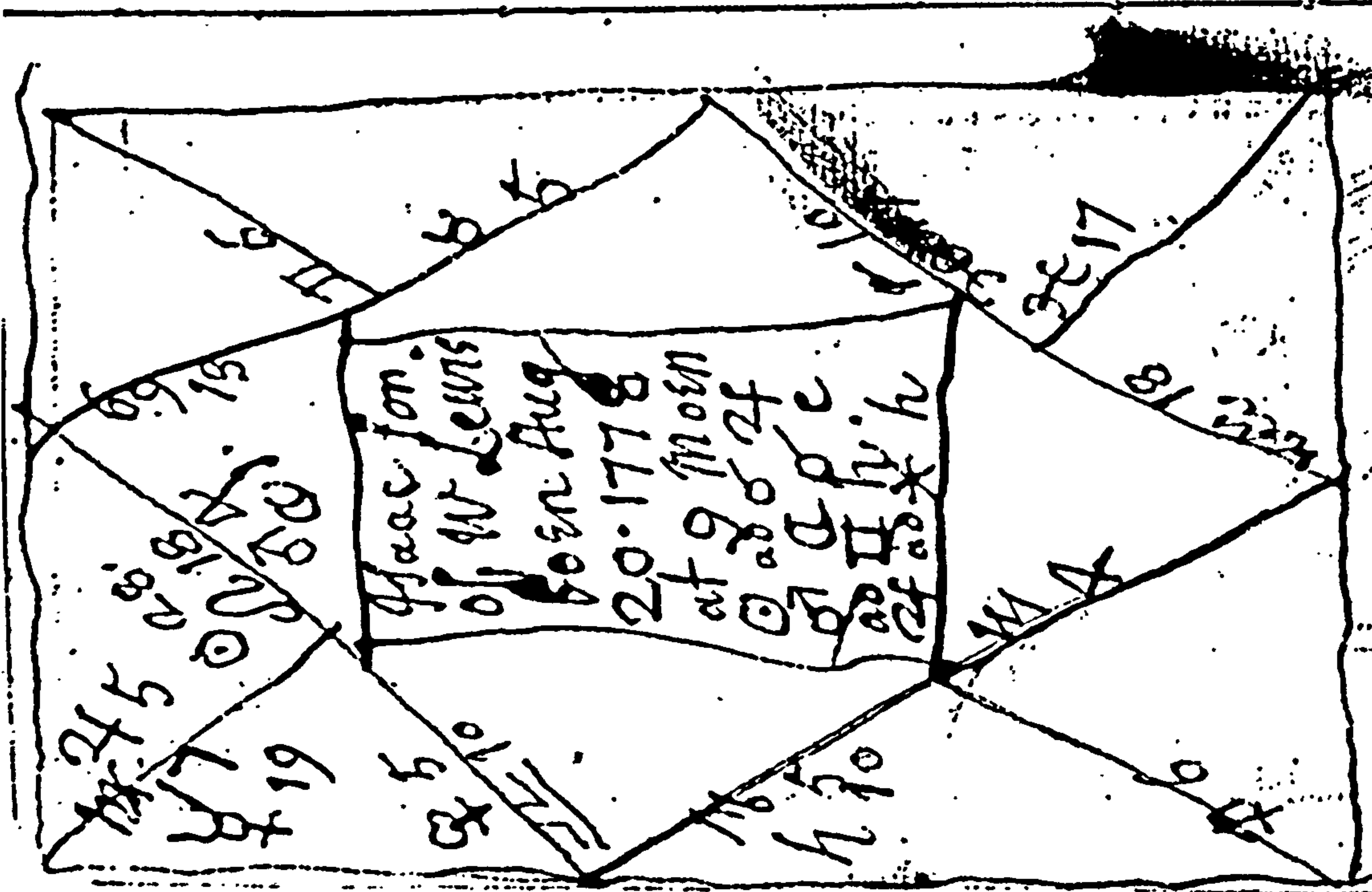
Agwedd arall ar waith Edmund Jones a oedd yn agos at ei galon fel gweinidog oedd derbyn aelodau newydd i'r eglwys. Cofnodai restr ohonynt bob blwyddyn yn ei ddyddiadur. Derbyniodd y rhif mwyaf o aelodau newydd

mewn blwyddyn, sef 33, ym Mhen-maen ym 1739.¹³⁸ Ymfalchïai fod 17 wedi eu derbyn ym mlwyddyn marwolaeth ei wraig ac yn eu plith yr oedd Mary David, chwaer Philip Dafydd Pen-maen, a thri aelod o'i deulu, James a Rachel, mab a merch ei chwaer Elizabeth, a John James a Cecilia, merch Isaac Lewelin [sic] o Fynyddislwyn, ei frawd yng nghyfraith.¹³⁹

Cofnodai hefyd yn ei ddyddiaduron y gwasanaethau bedyddio y cymerodd ran ynddynt gan nodi enw'r plentyn a'i ddyddiad ac amser geni- a oedd yn bwysig yn astrolegol i bobl y cyfnod. Yr oedd diddordeb mewn seryddiaeth yn boblogaidd yn y ddeunawfed ganrif ac yn rhan o arferion cefn gwlad Cymru. Cymerid sylw manwl o safle'r sêr a gwendid a chryfder y lleuad ar adeg genedigaeth er mwyn darogan dyfodol y newydd anedig. Dylid cadw mewn cof hefyd bod Edmund Jones wedi defnyddio almanaciau printiedig fel dyddiadur personol, a chynhwysent doreth o ddeunydd astrolegol megis arwyddion seryddol, amserau codiad a machlud yr haul, gweddau'r lleuad ac amserau penllanw. Ymddiddorai Edmund Jones mewn seryddiaeth a gwelir hyn yn amlwg yn ei ddyddiaduron. Er enghraifft, 19 Ebrill 1780, bedyddiodd Mary, merch John Williams o Lanfrechfa: 'born of the 5th of this month about 10 at night.' Yn nechrau ei ddyddiadur ym 1778, ceir enghraifft o ddiagram seryddol a luniodd yn dangos ble yr oedd y planedau a'r lleuad ar 20 Awst 1778, diwrnod genedigaeth Isaac, mab W.Lewis.¹⁴⁰ (gweler trosodd)

Trwy ddylanwad Edmund Jones y torrwyd y cysylltiad a fu rhwng yr Annibynwyr a Choleg Caerfyrddin¹⁴¹ am dros ddeugain mlynedd a mwy.¹⁴² Addysgwyd y myfyrwyr Annibynnol a Phresbyteriaidd ar y cyd yn yr Academi yng Nghaerfyrddin. Noddwyd hwy gan y Bwrdd Presbyteriaidd a'r Bwrdd Annibynnol yn Llundain. Edmund Jones a fu'n gyfrifol am hysbysu'r Bwrdd Annibynnol am y sïon a oedd ar led bod syniadau Arminaid ac

Diagram seryddol a luniodd Edmund Jones ym 1778

A General Tide-Table; shewing the Time of High
and Low Water at all the Places hereina mentioned; viz.

[illegible]

Ariaidd yn cael eu gwyntyllu gan y myfyrwyr. Pryderai Edmund Jones yn ddirfawr am y sefyllfa yn y coleg gan y gwyddai mor beryglus oedd lledaenu'r athrawiaethau gau Arminiaidd ymhlith darpar weinidogion ifanc. Yn ôl Geraint Dyfnallt Owen, clywodd y Bwrdd am yr amheuan ynglŷn â daliadau'r myfyrwyr ar 3 Chwefror 1752 er nad yw'n nodi mai Edmund Jones a dynnodd eu sylw at y mater.¹⁴³ Penderfynodd y Bwrdd benodi pwyllgor i ymchwilio i'r honiadau. Cyflwynodd y pwyllgor eu canfyddiadau ar y 6 Tachwedd.¹⁴⁴ Daethpwyd i'r farn nad oedd addysg o dan awenau'r Prifathro Evan Davies mor llewyrchus ag y tybid ynghynt.¹⁴⁵ Penderfynwyd gofyn i weinidogion y cylch brofi egwyddorion crefyddol ac ymddygiad y myfyrwyr unwaith y flwyddyn a chael adroddiadau trwyadl o'u harholiadau.¹⁴⁶

Ond, nid dyna fu diwedd yr helynt. Yr oedd daliadau crefyddol y myfyrwyr yn parhau i fod yn destun gofid i'r Bwrdd Annibynnol. Ofnent y byddai Arminiaeth yn peryglu dyfodol yr Athrofa. Ers dyddiau Thomas Perrot yn academi Llwynllwyd, yr oedd Arminiaeth wedi bod yn 'ystelcian yn y cynteddau.'¹⁴⁷ Gofidiai'r Bwrdd Presbyteraidd ar y llaw arall am ymddygiad y myfyrwyr a phenderfynwyd disgyblu rhai ohonynt.¹⁴⁸ Ar 5 Mawrth 1753 pasiodd Bwrdd yr Annibynwyr bod yn rhaid symud yr academi o Gaerfyrddin o gyrraedd Samuel Jones, yr isathro a oedd yn gogwyddo mwy at syniadau Araidd na'r Prifathro.¹⁴⁹ Pallodd Davies ar unrhyw gyfrif â symud oddi yno ac o ganlyniad, gwrthododd y Bwrdd â thalu ceiniog at ei gyflog o 1754 ymlaen. Penderfynodd y Bwrdd ar ddechrau 1757 benodi David Jardine yn athro ar y myfyrwyr yn lle Evan Davies a sefydlu athrofa newydd yn Y Fenni. Symudwyd tri o'r myfyrwyr o Gaerfyrddin i orffen eu cwrs o dan Jardine,¹⁵⁰ ond parhaodd y Coleg yng Nghaerfyrddin o dan nawdd y Bwrdd Presbyteraidd.

Yn sicr, testun balchder a llawenydd i'r 'Hen Broffwyd' oedd sefydlu'r Athrofa yn Abergafenni ar egwyddorion efengylaidd yn rhydd o sawr Arminaidd. Yn ôl Isaac Foulkes, bu Edmund Jones 'fel tad a chyfarwyddwr i'r dynion ieuainc' yn yr Athrofa.¹⁵¹ Er nad oedd Edmund Jones ei hun wedi derbyn addysg ffurfiol, yr oedd ganddo ddiddordeb mawr mewn addysg. Câi bleser arbennig yn treulio cyfnodau yn annerch myfyrwyr yr athrofa a chyd-drafod. Yn ei ddyddiaduron, nododd iddo bregethu yno ar sawl achlysur. Er enghraifft, dair gwaith ym 1778, 27 Mawrth, 1 a 4 Rhagfyr ac unwaith ym 1780 ar 12 Ebrill. Yn ystod ei ymweliadau manteisiai Edmund Jones ar gyfleoedd i siarsio'r myfyrwyr rhag cael eu denu at gau athrawiaethau. Dywedir iddo daranu unwaith gerbron y myfyrwyr a datgan 'May God damn Arminianism' cyn pwylo ac ychwanegu 'but mind, I do not say may God damn Arminians.'¹⁵² Gwyddai'r 'Hen Broffwyd' mor bwysig oedd cadw ar y llwybr cul Calfinaidd er mwyn sicrhau dyfodol llewyrchus i Annibyniaeth - achos mawr ei fywyd.

Cysegrodd Edmund Jones ei holl fywyd i'r weinidogaeth heb dderbyn nemor ddim cydnabyddiaeth ariannol deilwng am ei lafur caled. Bu'n byw'n dlawd ar hyd ei oes, ac un ymdrech gyson iddo ef a'i wraig, Mary, oedd cadw dau ben llinyn ynghyd. Rhoddai'r 'Hen Broffwyd' ei ffydd yn llwyr yn nwylo Duw, y byddai'n darparu ar eu cyfer. Cyfeiriodd George Whitefield mewn llythyr a ysgrifennodd yn Y Fenni 27 Mai 1749 at dlodi Edmund Jones a gweinidogion eraill a oedd yn yr un cwch ag ef, a nododd mai £6 y flwyddyn yn unig oedd cyflog 'yr Hen Broffwyd':

He has but £3 per annum from the fund, and about as much from his people. He is a Zachary, and his wife an Elizabeth. Four or five guineas might well be bestowed upon them. What a scene

will be at the great day! How many priests will stand confounded, whilst the poor, despised, faithful ministers of Christ, shall enter, after all their tribulation into the joy of their Lord.¹⁵³

Er bod traddodiad yn yr ardal o gredu mai £10 oedd ei gyflog,¹⁵⁴ nid oes tystiolaeth i brofi hynny ar gael.

Arian oddi wrth Gronfa'r Bwrdd Cynulleidfaol oedd y £3 y soniai George Whitefield fod Edmund Jonesyn ei dderbyn. Sefydlwyd y Bwrdd ym 1695 pan ymneilltuodd y Cynulleidfaolwyr oddi wrth y Presbyteriaid o'r Gronfa Gyffredin a sefydlu eu cronfa eu hunain.¹⁵⁵ Bwriad y Bwrdd oedd lledaenu'r Efengyl trwy gynorthwyo eglwysi a gweinidogion yn ariannol a'u cefnogi mewn materion ffydd a threfn eglwysig. Cynorthwyent yn ogystal fyfyrwyr tlawd i fynd i'r weinidogaeth trwy gynnig grant iddynt hyfforddi yn yr academïau, a helpu gweinidogion a oedd wedi ymddeol yn ariannol.¹⁵⁶ O 1696 hyd 1704, anfonwyd symiau yn amrywio o £30 yn flynyddol i'w rhannu rhwng eglwysi a gweinidogion yng Ngogledd Cymru ac o 1738 enwir yr eglwysi a'r gweinidogion yn ôl eu henwau. Yn yr un cyfnod, yn flynyddol, rhoddwyd £50 i rannu rhwng eglwysi a gweinidogion De Cymru, ac o 1738 ymlaen, amrywiai'r swm rhwng £90 a £100 (£100 fynychaf). Yn anffodus, mae cofnod o 1705 -37 ar goll ers dros ganrif. Nid enwir eglwys a dderbyniai arian yn y De hyd 1788 ac yn eu plith, ysgrifennwyd ar Fai 3 'Church at Pontypool £4'.¹⁵⁷

Gellir tybio bod y symiau yn cael eu rhannu yn rhoddion o £3 yn flynyddol i weinidogion yng Nghymru. Elwodd Edmund Jones ar un gronfa yn ôl tystiolaeth George Whitefield, er nad yw'r 'Hen Broffwyd' ei hun yn cyfeirio at yr arian o'r gronfa hyd ddyddiadur 1778.¹⁵⁸ Yn nyddiadur 1780,

ysgrifennodd ar Ionawr 22 ‘£3 from the Independent Fund wch [sic] was to be sent last year but neglected.’¹⁵⁹ Cofnododd iddo dderbyn £3 eto o’r gronfa ym mis Hydref, a £4 ‘allowance from London’ ym 1789.¹⁶⁰ Yn y cyfnod hwn, yr oedd nifer o gynulleidfaoedd yn eithriadol o dlawd ac yn methu cynnal eu gweinidogion yn ddigonol. Elwodd y mwyafrif helaeth o weinidogion Annibynnol y ddeunawfed ganrif o’r gronfa.¹⁶¹ Bodolai dwy gronfa arall y gallai’r eglwysi dynnu arnynt sef y Bwrdd Presbyteraidd a’r Dr Williams Trust.¹⁶² Yn ddiddorol iawn, yn nyddiadur 1739, yn y cyfnod pan oedd Edmund Jones yn Mhen-maen, ysgrifennodd ei fod wedi derbyn ‘extraordinary supply by the Presbyterian Board Fund the sum of £5’ trwy law Nicolas Ely yn Y Fenni.¹⁶³ Dyma’r unig gyfeiriad at y gronfa honno a geir yn ei ddyddiaduron.

Ni allai Edmund Jones fod wedi byw ar ei gyflog isel fel gweinidog, heb y rhoddion amrywiol a gofnododd yn ei ddyddiaduron a dderbyniai gan ei deulu a chyfeillion. Er enghraifft, ymysg rhestr faith o roddion ym 1732, derbyniodd hwrdd gan ei chwaer, cist gwerth 3 swllt gan Dan Jeremy May, hances gan William Herbert, hanner gini gan Mr Price, chwe cheiniog gan Mary William Watkins, Bedwas, £3 gan noddwr anhysbys a hwrdd gwerth 5 swllt gan Mr Davies, Pen-maen. Tra bu’n sâl mis Hydref, derbyniodd bedwar swllt ar hugain.¹⁶⁴ Ym 1739, derbyniodd werth deugain ac un o bunnoedd a deg swllt o roddion yn cynnwys arian, llyfrau, nwyddau a thâl am bregethu ar y Sul, ffafrau a werthfawrogai’n fawr. Yn eu plith, cafodd facwn, gwlân a chaws gan ei fam, Rees ‘3 quartors [sic] of a meal’, hanner coron gan Eglwys Pen-maen, pâr o fyclau gwerth deg ceiniog, ‘of young Thomas Charles a pair of gloves, one white and the other black’, dau swllt a chwe cheiniog gan Mr Cole a nododd i’r chwe cheiniog ‘paid for my house’, £3 gan Syr Richard Ellis

a phunt ac un swllt ar ddeg a chwe cheiniog gan y Parchedig Vavasor Griffith, Maesgwyn. Cafodd un gini gan Mrs Mary Vaughan: 'to bestow upon good when in Wales out of wch[sic] she allows 5 shillings for my own use, blessed be God'.¹⁶⁵

Derbyniodd roddion ddwywaith hefyd ym 1739 gan Howell Harris, dau swllt a chwe cheiniog ac yna'n ddiweddarach pymtheg swllt.¹⁶⁶ Gwyddom i George Whitefield anfon pecyn bwyd i Edmund Jones ym 1766, ac mewn llythyr a anfonodd Edmund Jones yn ôl at ei gyfaill ar Ebrill 21, diolchodd yn gynnes iddo am ei haelioni: '...yr[sic] kindness hath set us above bodily wants for the whole year, & perhaps the next'.¹⁶⁷ Derbyniai Edmund Jones hefyd arian am bregethu ar y Sul ac yn ystod teithiau pregethu. Cynhwysir rhain hefyd yn y rhestrau rhoddion. Ym 1732, pan fu'n pregethu yn Llanbryn-mair ar 18 Mehefin, derbyniodd bum swllt a chwe cheiniog, naw swllt yn Llanedarn [sic] ar 6 Awst a dau swllt ym Mlaenafon ar 27 o'r un mis.¹⁶⁸ Pan bregethai yn Lloegr, derbyniai fwy o arian. Nododd iddo dderbyn chwe phunt a chwe gini gan gynulleidfa Caerloyw ar 23 Hydref 1739.¹⁶⁹ O edrych ar ddyddiadur 1789, dros ddeugain mlynedd yn ddiweddarach, tebyg oedd swm yr arian a gâi yn dâl am bregethu gan yr eglwysi. Er enghraifft, dau swllt a chwe cheiniog yn y Cymmar[sic], sir Forgannwg ac yn Llanfabon.¹⁷⁰ Dywedir hefyd y byddai pobl ym marchnad Pont-y-pŵl wastad yn cadw llygaid am forwyn Edmund Jones fel y gallent roi bwyd ac arian iddi i fynd yn ôl gartref i'w meistr.¹⁷¹

Ambell dro, gadewid arian neu lyfrau mewn ewyllysiau er budd yr 'Hen Broffwyd'. Er enghraifft, ceir cyfeiriad diddorol yn nyddiadur 1789, bod John White, aelod o'i eglwys, wedi marw a gadael arian: 'for the building of the gallery of our meeting house chiefly for my sake.'¹⁷² Yn nyddiadur 1768,

ysgrifennodd enwau'r 31 o lyfrau amrywiol a adawodd Mrs Salisbury iddo, ac yn eu plith yr oedd *Lily's Astrology, The Exact clerk or new art of brewing Beer & Ale, Doolittle on Earthquakes* a *Funeral Sermon on Psalm 39* gan Tim Oldman.¹⁷³ Derbyniai hefyd lyfrau yn rhoddion. Nododd ym 1773 iddo dderbyn nifer helaeth o lyfrau yn rhoddion gan John Thornton¹⁷⁴ o Lundain sef dau ddwsin o bob un o'r canlynol: Beiblau Cymraeg, Beiblau Saesneg, *Allen of Conversion*, Testamentau Bach a chasgliad o emynau.¹⁷⁵ Nid yw Edmund Jones yn nodi beth yn union a wnaeth â'r llyfrau ond, gellir tybio ei fod wedi eu rhannu ymhlith ei aelodau yn Ebenezer. Yr oedd yn gasglwr llyfrau o fri, ac ym mhob dyddiadur, cynhwysodd restr o lyfrau yr oedd yn mynd i'w prynu neu wedi eu prynu, sy'n ddefnyddiol gan eu bod yn dangos mor eang oedd ei ddiddordebau. Ym 1739, lluniodd restr o saith o lyfrau i'w prynu yn y flwyddyn honno ac yn eu mysg yr oedd *Summer Antiquities of Britain, Dr Owen upon Hebrews* a *Dr Goodwins Works*.¹⁷⁶ Ysgrifennodd restr o wyth o lyfrau a brynodd ym Mryste am un gini yn 1773.

Ond, er cymaint oedd brwydr Edmund Jones i gadw'r blaidd o'r drws, yr oedd ei haelioni a'i garedigrwydd yn ddjarhebol. Cofnododd iddo roi chwe cheiniog i Mary Thomas Watkins yn 1732: 'they had lost 3 cows and a heifer with the flood' a chwe cheiniog yr un i Edward Anne, Morgan Nicolas a Gwenllian Lewis.¹⁷⁷ Er ei dlodi personol, benthyciai Edmund Jones arian i eraill. Ym 1778, er enghraifft, benthycodd: 5 gini i Jain [sic], tair ceiniog i Thomas Jenkins, hanner gini i William John Philip, pum swllt i Thomas Mathew, dwy gini i Henry Lewis a gini i Anne Lewis W o Lanhiddel.¹⁷⁸ Yn ôl yr hanes, pan wneid casgliad yn y capel i dalu ei gyflog bychan, byddai Edmund Jones yn rhannu'r arian gyda'r tlodion ar ei ffordd nôl tua thre. Dywedir iddo unwaith dynnu ei grys i ddilladu dyn hanner noeth a ddaeth ar

ei draws ar y mynydd ar ddiwrnod oer. Ar ôl dychwelyd adref ac adrodd yr hanes wrth Mary, canmolodd hi Edmund Jones am ei garedigrwydd a'i sicrhau bod yr Arglwydd wedi ei dalu ar ei ganfed yn barod gan ei bod hi yn ei absenoldeb wedi derbyn gwlanen chwech o grysau yn rhodd iddo.¹⁷⁹ Cyn i Mary farw ar 2 Awst 1770, ei dymuniad olaf oedd bod gwerth gini o fara yn cael ei rannu ymhlith y tlodion a gwirededwyd hynny ar 15 Awst.¹⁸⁰

Llyfrgell Edmund Jones

Er mor dlawd oedd amgylchiadau Edmund Jones, ymfalchiai iddo lwyddo i grynhoi llyfrgell bersonol swmpus erbyn diwedd ei oes. Yn wir, ymddiddorai Edmund Jones mewn llyfrau o ddyddiau ei lencyndod, yn eu prynu a'u benthyca cymaint ag y gallai bryd hynny hyd yn oed, a pharhaodd yr un diddordeb ynddo ar hyd ei oes.¹⁸¹ Honnai awdur anhysbys erthygl ar Edmund Jones yn yr *Evangelical Magazine* ym 1794, flwyddyn ar ôl ei farwolaeth:

When his opinion of any particular book was asked, his answer indicated that he was perfectly acquainted with its contents...Whoever called at his abode, would be sure to find good Mr Jones engaged, either with his book or with his God.¹⁸²

Yr unig eiddo oedd gan Edmund Jones i'w gymynnu yn ei ewyllys oedd ei lyfrgell. Gadawodd ran ohoni i fab ei chwaer a'r rhan arall i Gapel Ebenezer er budd ei olynwyr yn y weinidogaeth. Cedwid y rhan o'r llyfrgell a etifeddwyd gan Ebeneser yn festri'r capel hyd fis Tachwedd 1999, pan drosglwyddwyd hi i ofal y Llyfrgell Genedlaethol yn Aberystwyth gan aelodau presennol y capel.

Pwysleisiwyd gan Thomas Watts mewn erthygl ar lyfrgell Edmund

Jones mor drawiadol yw ei chynnwys ac mai hi yw'r unig lyfrgell capel â llyfrau mor anghyffredin a diddorol i oroesi yng Nghymru. Honnai 'Time and much borrowing has reduced the library very considerably, but about 80 volumes remain.'¹⁸³ Yn wir, mae cynifer o lyfrau sy'n perthyn i'r llyfrgell yn hen, ambell un fel gwaith Henry Smith (1590-1), y rhan fwyaf o'r ail ganrif ar bymtheg ac ychydig o'r ddeunawfed ganrif a hyd yn oed y mwyafrif o'r rhai hynny'n argraffiadau diweddarach o lyfrau'r ail ganrif ar bymtheg. Yn anffodus, nid yw gwaith Edmund Jones ei hun yn gynwysedig yn y llyfrgell, er y tybia Thomas Watts bod y copïau sydd yng nghasgliad William Haines yn Llyfrgell Gyhoeddus Casnewydd wedi dod o lyfrgell bersonol Edmund Jones.

Nid oes yr un llyfr Cymraeg ymhlith llyfrau Edmund Jones, er bod llond dwrn o lyfrau Cymraeg wedi eu hychwanegu at y llyfrgell gan ei olynwyr. Yn wir, nid yw'r 'Hen Broffwyd' yn cyfeirio at brynu na benthyca llyfrau Cymraeg ychwaith yn ei ddyddiaduron. Yr unig lyfr Cymraeg y dywed iddo ei gael yw hwnnw yn nyddiadur 1780 sef *The Prince of Bornous Life in Welsh* yn anrheg gan Mr W.W. (Tebyg iawn mai Williams Pantycelyn oedd hwnnw). Efallai mai'r rheswm am hyn oedd nad oedd safon darllen Cymraeg Edmund Jones yn ddigon da i bori mewn llyfrau diwinyddol safonol Cymraeg, serch y gwyddom y gallai ddarllen y Beibl yn naw oed. Saesneg oedd iaith darllen Edmund Jones, er mai yn Gymraeg mae'n debyg y pregethai. Gellir priodoli hyn i'r ffaith ei fod yn byw yn sir Fynwy ac yn fwy agored i ddylanwadau Bryste a Chaerloyw, canolfannau Ymneilltuaeth Seisnig gynnar a glynodd at y dylanwadau hynny ar hyd ei oes, er bod y mudiad wedi magu gwreiddiau Cymreig yn ddiweddarach.

Llyfrau diwinyddol yw'r mwyafrif o lyfrau Edmund Jones, er bod rhai llyfrau ar bynciau eraill yn eu plith. Er enghraifft, *De Re Poetica: or*

Remarks upon Poetry gan Sir Thomas Pope, a llyfrau teithiol a hanesyddol megis *The Present State of Egypt* gan F. Vansleb (1678), *A New Survey of the West Indies*, Thomas Gage (1660), a hanes Eithiopia yn *Description of the Country of Precious John* gan awdur anhysbys, a dwy gyfrol ar hanes Sbaen *Travels in Spain* gan Chevalier De Bourgoanne a gyhoeddwyd ym 1789, pan oedd Edmund Jones yn 87 oed. Hyd yn oed mewn gwth o oedran, parhâi Edmund Jones i ymddiddori mewn darllen llyfrau taith De Bourgoanne. Llyfr arall diddorol ymhlith cyfrolau ei lyfrgell oedd *An Abridgement of Mr Lock's Essay Concerning Human Understanding abridged by John Wynne* [1690] a rannwyd i dair rhan sef: (i) Nature of Things, (ii) Happiness, (iii) Science. Felly o edrych ar gynnwys llyfrau ei lyfrgell gwelwn fod Edmund Jones yn darllen ystod eang o lyfrau.

Ysgrifennodd Edmund Jones sylwadau ar nifer o lyfrau ei lyfrgell, yn aml tu ôl neu ar y flaen-dudalen, neu ar gwr y tudalennau am yr awdur, y cynnwys, arddull neu ambell dro am ddigwyddiadau neu syniadau'r cyfnod, sy'n werthfawr iawn wrth astudio cefndir ei waith. Ar rai cyfrolau diwinyddol swmpus, ysgrifennodd Edmund Jones: 'Read over by my dear spouse.'¹⁸⁴ Yn wir, rhannai Mary yr un diddordeb â'r 'Hen Broffwyd' mewn llyfrau diwinyddol. Marciodd Edmund Jones bron i bob cyfrol â chroesau neu wrth ymyl y rhannau mwyaf diddorol yn y testun. Mae'r sylwadau hyn yn ddiddorol gan eu bod yn ddrych i farn a meddylfryd Edmund Jones, ac yn rhoi darlun llawnach ohono o ran ei ddiddordebau a'r dylanwadau arno.

Ymhlith llyfrgell Edmund Jones, ceir pregethau gan nifer o Biwritaniaid - ei arwyr yn y ffydd, megis *A Presentation of Piety* William Thomas (1662), *A Good Conscience The Strongest Hold* gan John Sheffield, Gweinidog Eglwys Swythins, Llundain. Yn wir, credai'r 'Hen Broffwyd' bod

pregeth John Owen, un o awduron pwysicaf yr Annibynwyr a chyfaill i Cromwell, sef *The Shaking and Translating of Heaven and Earth*, a draddodwyd gerbron y senedd 1649, cyfnod y werin lywodraeth yn 'very enlightening sermon'. Ymhlith ei lyfrau hefyd ceir cyfrol gan y Piwritan enwog, Richard Sibbes, *An exposition of the Third Chapter of the Epistle of Saint Paul to the Philippians* (1647). Ysgrifennodd Edmund Jones:

Read by my dear spouse. This is the best of short exposition I believe that is to be had in the world for sound evangelical and rare expressions every where shewing the greatest and ripest judgement in divine things. The only defect is brevity.

Ar gyfrol William Carter *The Covenant of God with Abraham* ysgrifennodd Edmund Jones 'nbxxx I have wrote[sic] out the substance of this book concerning the covenant of God til pac[sic]125'. Rhoddai'r Piwritaniaid bwysigrwydd arbennig ar hanes personau a digwyddiadau'r Hen Destament gan eu bod yn rhagfynegi Crist. Ar gwr un o'r tudalennau nododd ymhellach: 'nb Here is that promise to Abraham wch the apostle refers to in the text till page 125 and excellently handled.' Yn rhyfedd iawn, nododd Edmund Jones ar ddiwedd pregeth Walter Cradock *The Saint's Fulness of Joy* (1646): 'I believe partly from his surname Cradock... And from his mentioning Mr Roth of Lanvaches, that he was a Welshman or of a Welsh extraction and his sermon shows him to be a good man.' Pregeth Cradock yw'r unig bregeth gan awdur Cymreig ymhlith ei lyfrau.

Ond, er bod y sylwadau uchod o eiddo Edmund Jones yn awgrymu na wyddai fawr am Walter Cradock, ym mhregeth angladdol Evan Williams, a ysgrifennodd ym 1750, fodd bynnag, sonia am waith a chyfraniad Cradock i lwyddiant Ymneilltuaeth. Mae'n canmol cyfrol Cradock *The Beauty of*

Holiness, and the Extent and Limit of Gospel Liberty ac yn honni ei fod yn un o'r llyfrau gorau a gyhoeddwyd i atal drwgdeimlad ymysg Cristnogion ynglŷn â chrefydd a hybu elusen, er mor feirniadol ydoedd o'i arddull. Mynnai: '...the Stile and Language must be excused, as being unstudied, and very crude and inaccurate, and abounding with Wallecisms, which is disgusting to the nice *English* reader, especially if very squeamish, and unfound, and sickly in his Principles.'¹⁸⁵ Cyfeiria at hanes Cradock yn cael ei erlid gan fragwyr Wrecsam, y dref fwyaf yng Ngogledd Cymru, ar ôl iddo lwyddo i wagio'r tafarnau yn ystod yr un ar ddeg mis y bu'n byw yno o 1635-6. Ond, serch hynny, o ganlyniad i'w bregethu grymus yn y gymdogaeth, yn ôl Edmund Jones, plannwyd yr hedyn Ymneilltuol ac ymledodd dylanwad Piwritaniaeth ac Ymneilltuaeth trwy Ogledd Cymru, a daethpwyd i alw'r Ymneilltuwyr yn 'Cradociaid.' Yn wir, mor ddiweddar â 1742, dros ganrif yn ddiweddarach, pan anfonwyd Evan Williams gan Griffith Jones Llanddowror i gadw un o'i ysgolion cylchynol yn y Gogledd, gofynnodd gŵr o Benmorfa, sir Gaernarfon iddo os mai 'Cradoc' ydoedd.¹⁸⁶

Canai Edmund Jones glodydd gweithiau a gadwai yn ei lyfrgell gan ddiwinyddion Eglwys Loegr yn ogystal â rhai'r Piwritaniaid, er mor feirniadol ydoedd o'r Eglwys. Credai bod sylwadau addysgiadol ac ieithwedd nodedig i'w cael yn nifer o bregethau'r Anglicaniaid. Cynhesai at bregethau gan ddiwinyddion yr Eglwys Wladol a oedd yn gogwyddo mwy at syniadau'r Piwritaniaid ac yn Galfinaidd eu daliadau. Am bregeth Benjamin Bruning 1660, a draddodwyd ar achlysur ethol aelodau seneddol yn swydd Norfolk, ysgrifennodd Edmund Jones:

The following sermon is the serious performance of an honest well meaning Church of England divine, though he

acknowledges an over ceremoniousness in the Church of England, yet was not separating from it. He was a man of peace and hath many notable dictions and instructing observations in the sermon.

Credai Edmund Jones bod pregeth Walter Curll, Deon Lichfield, a draddodwyd yn Whitehall ar 28 Ebrill 1622 yn rhagorol o ran arddull a thestun. Meddai: 'The following discourse is excellent upon peace and holiness especially upon holiness from page 31. The clearest and shortest that can be found and his expression clear, short and elegant. In short, an admirable elegant sound wholesome discourse.'

Derbyniodd Edmund Jones rai o lyfrau'r llyfrgell yn rhoddion gan gyfeillion. Er enghraifft, cafodd gasgliad o bregethau amrywiol gan Mr Crane o Bromsgrove, a *Brief Exposition on the Small Prophets* gan George Hutcheston (1657) gan Jones of Salisbury. Ym 1762, derbyniodd lyfr gan ei gyfaill Charles Wesley, *A letter to the Rev. Dr Conyers Middleton*,¹⁸⁷ *Occasioned by his late Free Enquiry, etc, January 1748-9*. Ysgrifennodd Edmund Jones sylwadau diddorol ar glawr blaen y llyfr:

This book, wch [sic] likely is Mr Wesley's own performance, is an excellent defence of the fathers, and primitive Church against the monstrous unbeliever Conyers Middleton; who was a Deistical writer, bordering upon Atheism; and no doubt had an athestical heart, althou he bore the name of a divine of the Church of England. This book is the best pattern of writing controversy for 5 things that ever I saw, for temper, brevity, and pleasant terms of convincing his adversary together with great reading acquaintance with the subject controverted, and

rememberance of the adversary mistakes and self contradictions
wch are very glaring in Conyers Middleton...

Edmygai Edmund Jones nifer o awduron tebyg i Wesley a oedd yn lleisio eu barn yn erbyn tueddiadau a syniadau llygredig yr oes. Canmolai'r 'Hen Broffwyd' hefyd gyfrol Benjamin Woodbridge *The Method of Grace in Justification of Sinners*: 'This is an excellent book against the unreasonable foolish notion of Justification from eternity.' Ysgrifennodd am bregeth arall, *A Modest reply to the unanswerable answer to Mr Hoadly with some considerations on Dr Sacheverell's sermon before the Lord Mayor, November 5, 1709*, : '...a very good enlightening discourse against the Tories.', carfan a oedd yn ddraenen yn ystlys yr Ymneilltuwyr. Fel ei gyndeidiau Piwritanaidd, casâi Edmund Jones Babyddiaeth â chas perffaith. Yn ei farn ef llyfr Henry Ainsworth, *An Arrow against Idolatry* oedd '...the best discourse against the Papist that ever hath been writ perhaps the very best and the best upon idolatry I ever saw.'

Un o'r cwestiynau sy'n codi wrth astudio llyfrgell Edmund Jones yw pam mai llyfrau'r ail ganrif ar bymtheg oedd yn mynd â'i fryd yn hytrach na gweithiau'r ddeunawfed ganrif? Yn ddiamheuaeth, yr oedd elfen hen ffasiwn yn perthyn i Edmund Jones wrth iddo drysori hen bregethau diwinyddion yr ail ganrif ar bymtheg yn fwy na llyfrau mwy cyfoes y ddeunawfed ganrif. Mewn gair, yr oedd Edmund Jones fel 'time warp', yn dalp o'r ail ganrif ar bymtheg wedi goroesi i'r ddeunawfed ganrif, yn dal i ymddiddori yng ngweithiau cewri'r ganrif flaenorol yn niwedd y ddeunawfed ganrif. Ond, dylid cadw mewn cof, bod Edmund Jones yn ei flynyddoedd cyntaf yn y weinidogaeth yn perthyn yn nes at gyfnod y Piwritaniaid. Dim ond cenhedlaeth neu ddwy oedd yn ei wahanu oddi wrth ei ragflaenwyr yn yr ail

ganrif ar bymtheg, ac yr oedd yn naturiol iddo gymryd diddordeb yn eu gwaith. Ond, yn hyn o beth nid oedd Edmund Jones ar ben ei hun. Darllenai nifer o wŷr blaenllaw eraill y ddeunawfed ganrif megis Williams Pantycelyn a Howell Harris hefyd weithiau'r Piwritaniaid gydag edmygedd pur. Ceid nifer o lyfrau'r Piwritaniaid yn llyfrgell Williams Pantycelyn. Cydnabu ei ddyled i'r Piwritaniaid yn y llythyr olaf a anfonodd at Thomas Charles ar 1 Ionawr 1791: 'fe fu llyfrau Dr Goodwin, Dr Owen, Dr Gill, Marshall, Hervey, Usher ac eraill yn help i flaenllymu fy neall yn y gwirioneddau mawrion hyn sef gogoniant person Christ, a breintiau mawrion iachawdwriaeth.'¹⁸⁸

Yn ystod 1770au, yn ôl Yr Athro G. H. Jenkins, ar ôl blynyddoedd o'u sathru dan draed gan y Torïaid ac Eglwys Loegr, dechreuodd yr Ymneilltuwyr radicalaidd ymgyrchu i gael mwy o lais mewn materion gwleidyddol.¹⁸⁹ Ym 1772-3, llofnodwyd deiseb gan 106 o weinidogion Cymreig a 17 o fyfyrwyr i bwyso ar y llywodraeth i ddiwygio Deddf Goddefiad. Ysgogwyd yr Ymneilltuwyr ymhellach yn wyneb y twf cynyddol a fu mewn syniadau rhesymolaidd yng nghylchoedd yr Ariaid a'r Bedyddwyr, i barchu rhyddid. Er mwyn cryfhau eu hymgyrch dros ddinasyddiaeth gyfartal, dechreuodd cnewyllyn o Ymneilltuwyr gymryd diddordeb yn llwyddiant eu cyndeidiau Cromwelaidd. Erbyn yr 1770au darllenid gweithiau Morgan Llwyd a William Erbury unwaith eto. Cyfieithwyd bywgraffiad Edward Bagshaw o Vavasor Powell a gyhoeddwyd gyntaf ym 1671 i'r Gymraeg a'i ail-gyhoeddi ym 1772.

Ond, ymddiddorai Edmund Jones yn llyfrau'r ail ganrif ar bymtheg am flynyddoedd maith cyn y 1770au a'r adfywiad a fu yng ngweithiau a gorchestion y Piwritaniaid. Mae'n ddiddorol nodi bod nifer o lyfrau Edmund Jones yn cynnwys sylwadau megis galw Peter Bale, awdur *Infirmity, Inducing*

to Conformity (1649) yn 'blind malignant Royalist'. Credai Edmund Jones fod ysbryd Bale ar dân pan ysgrifennodd y bregeth:

...in a fever of bigotry to a degree of frenzy and among all those virulent sort of writers blasphemers I might say. I have not seen many to over match him. But eternity hath long ago sufficiently opened his eyes and shewed him his folly and there I leave him.

Gwyddai Edmund Jones fod twf mewn rhesymoliaeth ac Ariaeth¹⁹⁰ ar gynnydd yn ail hanner y ddeunawfed ganrif a chanmolai Edmund Jones drydydd argraffiad llyfr *Reflections on the Sources of Incredulity with regard to Religion* a gyhoeddwyd ym 1770 gan ei fod yn arf yn erbyn tueddiadau'r oes: 'This is so a excellent book. A book against infidelity and free thinking that in some respects I think that there is not its equal in the whole world.' Ariad dinistriol ym marn Edmund Jones oedd Thomas Tomkins: '...a deadly poysonous[sic] weed in the church' fel y galwodd ef, a oedd yn haeddu cael ei daflu allan o'r Eglwys gan aelodau Ymneilltuol Stoke Newington am bregethu yn erbyn athrawiaeth y Drindod a Duwdod Crist ac felly, gwadu syniad uniongred a sylfaenol yr Athrawiaeth Gristnogol.

Llawysgrif Ll.G.C.17054D

Cymaint oedd diddordeb Edmund Jones mewn astudio a dadansoddi gweithiau diwinyddion yr ail ganrif ar bymtheg, lluniodd lawysgrif faith (dros chwe chant a hanner o dudalennau) o sylwadau ar bregethau printiedig gan ddiwinyddion Seisnig y cyfnod. Nid oes gennym unrhyw dystiolaeth bod Edmund Jones yn gyfarwydd â gwaith y Piwritaniaid Cymreig megis Morgan Llwyd a William Erbury. Cedwir yn y Llyfrgell Genedlaethol yn Aberystwyth, fel llawysgrif 17054D. Ceir sylwadau ynddi ar waith 64 diwinydd, yn cynnwys 11 ohonynt sy'n anghyflawn, gwaith sy'n dangos mor helaeth y

darllenai Edmund Jones gan iddo ysgrifennu mor fanwl ar weithiau'r awduron. Noda ar gychwyn y gyfrol ei fod wedi darllen enwau a gweithiau'r awduron yn y *Verneil's Catalogue* a'i fod yn dyheu i weld gwaith pob diwinydd a enwir. Cyfeddyf iddo chwilio'n ddyfal am waith Robert Wolcombe a dod o hyd iddo yn y diwedd yng nghartref cyfaill a drigai yn yr un plwyf ag ef. Meddai:

And to me it is a delightful consideration to think, that so many of the good old Authors of the last century, have tumbled from London into the farthest parts of Wales, to help to preserve knowledge among the remnants of the ancient Britains.¹⁹¹

Mae'n amlwg o ddarllen y llawysgrif bod Edmund Jones yn ysgrifennu ar gyfer cynulleidfa, er na chyhoeddwyd y gwaith. Ei fwriad yn y gwaith oedd rhoi blas i'r darllenydd o waith diwinyddion yn yr ail ganrif ar bymtheg trwy drafod eu pregethau a ran cynnwys ac arddull a dyfynnu'n helaeth o'r testun. Wrth ysgrifennu am waith Arthur Hidersham, er enghraifft, ysgrifennodd: 'My business is to show how hath he performed, with respect to the nature and manner of his performance.'¹⁹² Tybiai hefyd y byddai dyfynnu gwaith Dr John Goodman yn dangos: '... the nature of his performance and what sort of divine he was.'¹⁹³

O ddarllen sylwadau Edmund Jones yn y llawysgrif, mae'n amlwg bod ganddo ei ffefrynnau, yn Biwritaniaid, megis Dr John Owen,¹⁹⁴ Dr Thomas Goodwin,¹⁹⁵ Dr Thomas Manton¹⁹⁶ ac Anthony Burgess,¹⁹⁷ ac yn Anglicaniaid fel Edward Reynolds¹⁹⁸ ac Ezeciel Hopkins.¹⁹⁹ Yn ôl Edmund Jones, y Piwritan enwog, Dr Manton, oedd:

The greatest divine that ever was in the Christian Church either primitive or reformed, since the days of the apostle...No man

hath given such light of scripture, as so extensively as he hath done in all his works together...Now should not every divine endeavour to have the excellent works of Dr Manton in his study wch [sic] along with God's blessing are able to make him a sound and exquisite divine in the fundamentals of Christianity.²⁰⁰

Apelïai arddull Dr Manton at Edmund Jones. Meddai: 'He is also truly logical and exact in the divisions, and subdivisions of his matters, no divine more so than ever I have yet seen.'²⁰¹ Credai bod yr Ymneilltuwyr: '...both in their preaching and writing do generally excell the Conformists in applying their subjects. If the latter do excell in style, they do not so well apply their discourses and are consequently less profitable.'²⁰²

Cyfnod y werin lywodraeth oedd pinacl llwyddiant y Piwritaniaid yn ôl Edmund Jones yn y llawysgrif. Ni fu cystal diwinyddion duwiol a dysgedig ag yn oes Oliver Cromwell a'r rhain oedd cewri'r gorffennol yr edmygai mor fawr:

Then lived those great lights wch[sic] cultivated divinity to the height, Dr Owen, Dr Manton, Dr Goodwin, Messieurs Howell, Charnock and many others. The prelates of the Church of England had not much zeal as to give these helps to their people to help them understand the word God and the way of salvation, tho [sic] some of them were men of great abilities for the work of sound principles and truly godly as the Bishop Andrews, Saunderson, Browning, Lake Hacket.²⁰³

Ond, er bod Edmund Jones yn uchel ei ganmoliaeth i rai Eglwyswyr cymedrol ar ffurflywodraeth yr eglwys, at ei gilydd cyhuddai nifer o'r Anglicaniaid o fod yn rhy Arminaid a Phelagaid²⁰⁴ eu tueddiadau, er enghraifft, Dr John

Goodman a Dr Thomas Sharp, er bod yr olaf yn gymedrol at yr Ymneilltuwyr. Credai'r 'Hen Broffwyd' y cyflwynwyd Arminiaeth gyntaf yn Lloegr yn ystod teyrnasiad Siarl I, a hynny a arweiniodd at dwf Ariaeth, Sosiniaeth a Deistiaeth, athrawiaethau yn ail hanner y ddeunawfed ganrif a oedd yn difetha a dinistrio crefydd y byd trwy ymwrthod â'r pechod gwreiddiol. Ofnai Edmund Jones mai canlyniad hynny yn y pen draw fyddai dychwelyd at Babyddiaeth - sef y pechod gwaethaf oll. Codai seremonïau a'r rhwysg a berthynai i Eglwys Loegr ac a ddeilliai o Babyddiaeth wrychyn Edmund Jones. Meddai amdani:

...But it seems that the Church of England is too proud to be content with the plain wearing of Christ's appointment, tho that would best become her in her sinful troublesome state in the world. She still retains somewhat of the gaudy dress, tho [sic] not the whole gaudysuit of the vain and proud Roman harlot, even now in her old age when she should become sober.²⁰⁵

Dioddefodd yr Ymneilltuwyr yn llym o dan orthrwm Eglwys Loegr a pharhâi hynny yn ystod amser Edmund Jones. Cyfeiria yn y llawysgrif at y gosb o £3 a gafodd am fod yn sarhaus at Fedyddiwr a'i cyhuddodd ef o bregethu athrawiaeth ffug. Nid ymddangosodd o flaen y llys am y gwyddai na fyddent yn fodlon gwrando ar ei ddadleuon ond mynd â'i arian.²⁰⁶ Honnai Edmund Jones fod Eglwys yr Alban, Lloegr Newydd a'r holl Galfiniaid trwy'r byd yn eglwysi purach nag Eglwys Loegr a'u cymundeb yn saffach.²⁰⁷

Testun tristwch i'r 'Hen Broffwyd' oedd gweld gweithiau'r ail ganrif ar bymtheg yn cael eu doddi i'r naill ochr. Ofnai: '...at present there are many who putting too high a value upon the elegant close style, and being destitute of spirituality in their dispositions, do despise these spiritual works, and put

them away.’²⁰⁸ Diwinyddion yr ail ganrif ar bymtheg oedd arwyr Edmund Jones, ac yr oedd yn argyhoeddedig y dylid ail-gyhoeddi nifer helaeth ohonynt er budd ei gyfoeswyr yn y ddeunawfed ganrif. Credai Edmund Jones fod cyfrol Burrough, *A Treatise of the Evil of Evils, on exceeding sinfulness of Sin* (1654) yn draethawd gwych ar bechod a oedd yn lledaenu fel tân golau trwy’r deyrnas. Tybiai Edmund Jones y byddai’n llawer mwy buddiol i ambell Arglwydd neu Arglwyddes ailargraffu 1000 o gopiau o’r llyfr hwn na gwastraffu eu harian ar oferedd.²⁰⁹ Awgryma hefyd y byddai’n fanteisiol i bob gweinidog ifanc ddarllen darlithoedd Joseph Caryl ar lyfr Job mewn cyfarfodydd yn ystod yr wythnos, fel moddion i wella eu gwybodaeth ysbrydol hwy a’u praid.²¹⁰ Cyfeddyf ei fod ef wedi defnyddio rhai o’i ddarlithoedd: ‘I have sometimes delivered some of his lectures wch [sic] suited some particular occasions to the people under my care,...’²¹¹ Ymfalchiai Edmund Jones bod gwaith Samuel Shaw, *Immanuel or Discovery of True Religion*, yn cael ei ail-gyhoeddi ym 1763 am y drydedd waith, gan awdur a oedd yn rhydd o eithafion yr athrawiaethau Pelagaid ac Antinomaidd. Yn sicr, felly, gweithiau’r ail ganrif ar bymtheg oedd y dylanwadau pennaf ar ieithwedd a theithi meddwl Edmund Jones.

Pregethau Edmund Jones

Troedio tir a fraenarwyd eisoes gan y Piwritaniaid a wnaeth Edmund Jones yn ei bregethau. Gweithiau’r ail ganrif ar bymtheg oedd ei ysbrydoliaeth ddiwinyddol. Fel y Piwritaniaid o’i flaen, rhoddai bwyslais arbennig ar y Beibl, gair Duw, a oedd yn fraslun o Arfaeth yr Hollalluog yn hanesion yr Hen Destament ac ym mywyd a marwolaeth ei Fab yn y Testament Newydd. Yn wir, yn ystod yr ail ganrif ar bymtheg ac ymlaen i’r ddeunawfed ganrif, ‘daeth credinwyr i uniaethu eu cyflwr eneidegol â

hanesion yn yr ysgrythyr.’²¹² Teipoleg yw’r term a ddefnyddir am esboniadaeth o’r Ysgrythur yn ei ystyr gyfyng, sef bod personau a digwyddiadau’r Testament Newydd, a pherson Crist yn arbennig, wedi eu rhagfynegi gan bersonau, digwyddiadau a seremonïau (‘y teip’) yn yr Hen Destament.²¹³ Fel yr eglurodd Glyn Tegai Hughes ‘..nid techneg yw teipoleg, nid dyfais esboniadol ddefnyddiol, ond canfyddiad o Grist yng nghanol yr arfaeth...’²¹⁴ Yn ôl diffiniad Joseph A. Galdon, teipoleg yw:

...the method of interpreting scripture in which persons and events, incidents and narratives of the Old Testament are viewed as realities which are also prophetic signs and foreshadowing of the persons and events in God’s redemptive plan as it is fulfilled and revealed in the New Testament.²¹⁵

Fel eu rhagflaenwyr, Luther a Chalfin, ymserchodd yr Ymneilltuwyr yn athrawiaeth teipoleg, ac ystyrient yr Hen Destament a’r Newydd fel rhagluniad o’r eglwys a’r deyrnas ysbrydol i ddod. Fel y dywedodd Glyn Tegai Hughes eu bwriad oedd : ‘...ymestyn y llinell hanes broffwydol i gwmpasu eu cenhadaeth a’u hamgylchiadau hwy fel cynrychiolwyr cyfoes ewyllys Duw.’²¹⁶

Gwnaeth Edmund Jones ddefnydd o deipoleg yn nifer o’i bregethau. Un o’i esiamplau gorau yw ei bregeth ar Arch Noa, *Two sermons, First of the Creatures Going into the Ark; Typically representing the Salvation of God’s Elect Church in and by Jesus Christ, second of the Creatures going out of the Ark to Mount Ararat, Typically Representing the Removal of the Church Militant out of the State of Grace into the State of Glory* (1781). Cyfieithwyd y bregeth hon i’r Gymraeg ym 1782. Yr Arch, yn ôl Edmund Jones oedd y cyfrwng i achub dynion a chreaduriaid o ddistryw cyffredinol a felly yn

nodweddu a chynrychioli y pethau pwysig i ddod sef Crist a'i Eglwys: 'The use of the Ark, for which it was designedly made, namely the saving of the creatures, must be typical of the salvation of men by Christ, as the Ark itself was a type of Christ the saviour...'217 Cynrychiolai'r creaduriaid a achubwyd yn yr arch, iachawdwriaeth dynion o bob math yng Nghrist, er bod mwy o bobl lân yn eu plith na rhai aflan a niweidiol. Pwysleisiai Edmund Jones na ellid cael achubiaeth heb fyned i fewn iddo Ef, sef yr Arch ysbrydol, trwy ffydd.

Ymestynnwyd y teip o'r arch gan Edmund Jones i gynrychioli Eglwys a adeiladwyd ganddo Ef. Cyfeiriodd bod adeiladau eraill yn ogystal â'r arch yn deip o Grist a'i Eglwys:

Among other things, there were several extraordinary buildings made of old, at the command and direction of GOD, which were types of the greatest things in the spiritual world, and the Gospel dispensation; even Moses's Tabernacle, Solomon's Temple and their furnitures were types of Christ, and of his Church, and the Gospel dispensation.²¹⁸

Yn sicr, ystyrid Edmund Jones yn gryn feistr ar deipoleg gan ei gyfoeswyr. Ysgrifennodd George Whitefield at gyfaill ym 1749 a chyfeirio bod gan Edmund Jones: '...as great understanding of the figurative parts of Scripture as any one I know of in the world.'²¹⁹ Tebyg oedd canmoliaeth William White yn ei gymeradwyaeth i bregeth arall Edmund Jones *Samson's Hair An Eminent Representation of the Church of God* a gyhoeddwyd ym 1777: 'Many gracious and learned men have very high thoughts of the Authors light on the Old Testament, especially on the typical part: Therefore I think they will be glad to see something of this nature, of his, in print.'²²⁰

Yn wir, yn ôl Edmund Jones trwy ddylanwad goleuni ysbryd Duw yr arweiniwyd ef i ymserchu ym mherson a bywyd Samson, un o gewri'r Hen Destament. Thema ei bregeth yw tynnu cyffelybiaeth gysgodol rhwng gwallt Samson a Christ a'i Eglwys. Dengys fod dynion eraill yn amser yr Hen Destament oherwydd eu gwallt yn ffigyrau o Dduw. Er enghraifft, gwallt y Nasareaid a fu am gyfnod maith yn gysgod o'r hyn a oedd i ddod sef Crist a'i Eglwys. Honnai: 'The Prophet Ezekiel's hair was made by GOD's command and direction a figure of GOD's Church, and his management of it, so likewise the hair of the priests in Ezekiel's wisdom at the temple.'²²¹ I gryfhau ei ddadl ymhellach, mynnai Edmund Jones fod gwallt arall y corff yn ôl yr Ysgrythurau yn cynrychioli unrhyw bobl a berthynai i Eglwys Duw, ond bod y rhan nobl y corff sef y pen yn ffigwr o Grist, pen yr Eglwys. Dengys Edmund bod Duw yng nghnu Gideon wedi gwneud gwallt anifail yn deip a ffigwr yr eglwys Gristnogol ac Iddewig. Ond, pwysleisia mai'r hyn oedd yn arbennig ynglŷn â Samson o'i gymharu â ffigyrau eraill oedd y ffaith bod ysbryd Jehovah a drigai yn ei wallt, fel cryfder ysbryd ei weithredoedd yn erbyn ei elynion, yn ei wneud yn deip o Grist: '...in his warfare, in his death and resurrection.'²²² Pan gollodd Samson ei wallt, collodd y nerth a drigai yn ei wallt, ond, pan dyfodd yn ôl dychwelodd y nerth, sy'n cynrychioli grym a chryfder Eglwys Crist gan bod gwreiddyn y gwallt yn dal yn ei ben. Nid yw Crist, pen ysbrydol yr Eglwys, byth heb ei bobl yn y byd ac felly, mae'r Eglwys yn deyrnas dragwyddol na ellir ei malurio byth.²²³

Mae'n bwysig nodi bod nifer helaeth o destunau pregethau Edmund Jones yn rhai pur anarferol. Yn y rhagair a luniodd i un o'i bregethau cynharaf *The Miraculous Increase of Jacob's Flock* (1753) a ysgrifennodd o dan y ffugenw Solomon Owen Caradoc, cyfeddyf bod testun y traethawd yn od ond

ei fod yn rhan o ddatguddiad dwyfol, heb ei drafod i bwrpas arbennig o'r blaen, hyd yn oed gan ddiwinyddion yr ail ganrif ar bymtheg. Cyfeiria at y ffaith bod William Whately wedi ysgrifennu ar hanes bywyd Jacob a'r Esgob Joseph Hall ar yr Hanes, ond neb ar Jacob yn cynyddu ei braidd. Tybiai Edmund Jones fod gwir angen pregeth ar y testun. Teimlai:

The present age for the most part, too much affected with Infidelity and the curse attending it, either to undertake such subjects or to be likely to perform with great success, Enthusiasm and Infidelity, being ever the causes of Ignorance and confusion in divine knowledge. The freest from both these, and from Error of any kind, is the best to handle such subjects.²²⁴

Apeliai ffigyrau'r Hen Destament megis Jacob at Edmund Jones gan ei fod yn cynrychioli'r daioni a ddaroganwyd, yn enwedig hanes galw'r Israeliaid, yr Israel ar ôl y cnawd (I Cor. Pennod 2 adn.18) a oedd yn arwyddocau dyfodiad Israel newydd a achubwyd trwy ffydd. Fel yr eglura Edmund Jones:

The term Israel after the *flesh*, or in other words the natural Israel, is relative, and necessarily supposes a *spiritual Israel*, which can be no other but God's elect People under the Gospel, of whom the natural Israel was a figure.

Daeth llenorion yr ail ganrif ar bymtheg a'r ddeunawfed ganrif ac Edmund Jones yn eu plith, o hyd i nifer helaeth o gysgodau ym mhersonau Abraham, Isaac, a Jacob yn hanes yr Ecsodus, sef craidd yr Hen Destament, a oedd yn gyfrwng iddynt i ddarlunio perthynas Duw â'r genedl etholedig.

At ei gilydd, Calfiniaid oedd Piwritaniaid yr ail ganrif ar bymtheg.²²⁵ Duw a'i benarglwyddiaeth oedd hanfod eu ffydd. Duw ac ef yn unig oedd yn teyrnasu, a deuai iachawdwriaeth trwy ei ras Ef.²²⁶ Etifeddwyd diwinyddiaeth

gyfamodol y Calfiniaid gan y Piwritaniaid Cymreig sef bod Adda wedi methu ennill iachawdwriaeth trwy dorri cyfamod gweithredoedd ac felly, o ganlyniad, trefnodd Duw gytundeb newydd, sef cyfamod gras, i achub rhai, yr etholedigion, i gyflwr o ras ac iachawdwriaeth trwy waed Crist ar Galfaria.

Calfiniaeth oedd yr athrawiaeth boblogaidd a flodeuodd ymhlith yr Annibynwyr yn nechrau'r ddeunawfed ganrif. Esbonnid y ddysgeidiaeth honno yn holl lyfrau defosiynol eglwysi'r cyfnod.²²⁷ Dilynid y fformiwla calfinaidd o etholedigaeth, galwedigaeth, cyfiawnhad, sancteiddhad a gogoneddiad, (y pum gris yn y bywyd ysbrydol yn ôl Cyffes Westminster), yn y mwyafrif o bregethau Ymneilltuol.²²⁸ Calfinydd rhonc oedd Edmund Jones a enillodd enw iddo ei hun o fod yn fwy o Galfinydd na Chalfin ei hun.²²⁹ Yn ôl Edmund Jones cynrychiolai iachawdwriaeth y creaduriaid yn Arch Noa achubiaeth yr etholedigion yng Nghrist Iesu. Mynnai:

...in the salvation of the creatures in Noah's Ark, in which four capital doctrines are wonderfully held forth. Election, special grace of conversion, and effectual calling, perseverance in grace, and GOD'S care in his creatures, and respect to his creation work.²³⁰

Credai Edmund Jones ei bod yn angenrheidiol i ddyn fod mewn stad o ras cyn y gallai gael mynedfa i'r gogoniant.

Fel eu rhagflaenwyr y Piwritaniaid, y Beibl oedd arweinydd anffaeledig yr Ymneilltuwyr. Datguddiwyd gorchmynion Duw yn y Gair. Awgryma Edmund Jones i'w gynulleidfa:

You have need therefore carefully to examine, whether your lives do answer to the characters given in scripture to the children of GOD, who shall inherit the kingdom of GOD;

whether your principles, tempers, and actions, are what the law and word of God requires them to be; That you do what GOD commands, and abstain from what he forbids: Then you may rejoice in the hope of a happy removal from the kingdom of grace, to the kingdom of glory; otherwise you have no ground to hope for it.²³¹

Rhoddwyd pwyslais arbennig gan y Piwritaniaid ar bregethu fel cyfrwng i gyhoeddi'r Cyfamod Gras i adfer y sawl oedd ar grwydr a'u hachub rhag pechod. Gwelir dylanwad hynny ym mhregethau Edmund Jones. Er enghraifft, yn un o'i bregethau sydd mewn llawysgrif, 'Sermon of Despair' a gedwir yn Llyfrgell Rydd Caerdydd, meddai: 'The many encouragements, perseverance and promises of the covenant of grace is to mortify sin and destroy it in believers.'²³² Cadwai Edmund Jones yn glos at burdeb yr athrawiaeth Galfinaidd ac arswydai rhag Arminiaeth, Ariaeth a Phelagiaeth, athrawiaethau a oedd yn gwadu gras Duw ac yn arddel ewyllys rydd a rhesymoliaeth. Credent i Grist farw dros bechodau'r hen fyd a bod iachawdwriaeth pob dyn yn bosibl, er nad yn effeithiol heb ffydd.²³³ Credai'r Arminiaid ei bod yn bosibl i syrthio oddi wrth ras, syniad a oedd yn wrthun i Edmund Jones ac yn gabledd yn erbyn gwirionedd y datguddiad dwyfol a gogoniant gras Duw.²³⁴ Hiraethai Edmund Jones yn wyneb 'deadly errors'²³⁵ yr oes, fel y galwai'r tueddiadau Arminiaidd ac Ariaidd am weld purdeb Calfiniaeth yr ail ganrif ar bymtheg yn blodeuo eto, gan y dirywiodd y bywiogrwydd a'r cynhesrwydd a oedd gan yr athrawiaeth honno yn nwylo ei gyndeidiau erbyn ail hanner y ddeunawfed ganrif.

Prif bwrpas pregethau'r Ymneilltuwyr oedd achub eneidiau. Credai'r Piwritaniaid bod pregethu wedi ei ordeinio gan Dduw fel modd i ddwyn

dynion i iachawdwriaeth. Fel y dywedodd G. H. Jenkins: 'Puritans believed the pulpit to be the chief means of communicating and considered the sermon to be the most attractive and popular part of public worship.'²³⁶ Iachawdwriaeth ac ailenedigaeth oedd pynciau canolog eu pregethau. Mynnai Howell Powell, gweinidog Beilihalog, yn ei gyfieithiad o waith John Edwards, *Y Gwrandawr*, ym 1709 mai pwrpas pregeth oedd 'nid i fodloni dychmygion, ond achyb eneidiau dynion'²³⁷

Yn ei bregethau, pwysleisiai Edmund Jones allu cadarn Crist i achub pechaduriaid a ddeuai ato. Yn hyn o beth eto, dilynai batrwm y Piwritaniaid. Honnai Charles Lloyd Cohen bod pregethwyr Piwritanaidd: 'played up the evangelical implications of Christ's promise to take in all who seek him. The gospel "encourageth the poor lost soul to come to Christ", they advertised.'²³⁸ Yn yr un modd, anogai Edmund Jones ei wrandawyr: 'Come on then at GOD's invitation and call, while his hand is stretched out to help you.'²³⁹ Tebyg oedd anogaeth Enoch Francis i'w gynulleidfa yn Rhydwylym ym 1723 i bobl i lanhau eu heneidiau ac i lawenhau bod gwaredigaeth yn bosibl i bechaduriaid a oedd yn edifarhau, ac mai trwy ffydd yr oedd y ffordd i fywyd newydd.²⁴⁰ Credai Edmund Jones hefyd, fel nifer o bregethwyr eraill y cyfnod bod y broses o ailenedigaeth, sef creadigaeth newydd a dechreuad sancteiddrwydd ynghyd â gras a Gair Duw yn fodd o adnewyddu natur lygredig dynolryw.²⁴¹ Rhaid oedd adnewyddu'r galon er mwyn gogoneddu Duw a sicrhau perthynas newydd ag Ef.²⁴²

Fel y dadleua Yr Athro G. H. Jenkins, mae'n gamarweiniol tybio mai'r pregethwyr Methodistaidd oedd yr unig rai ar flaen y gad o ran ennill calonnau eu gwrandawyr. Manteisiai pregethwyr Ymneilltuol amlwg y cyfnod, ac Edmund Jones yn eu plith, ar bob cyfle i ymhel â theimladau

dynion yn eu pregethau, er mae'n wir nad oedd ganddynt yr ymysgogaeth a'r brwdfrydedd heintus a berthynai i anerchiadau'r Methodistiaid cynnar. Pysgotwyr dynion fel y Piwritaniaid o'u blaenau oedd yr Ymneilltuwyr, yn ymhyfrydu pan ddalient bechaduriaid yn rhwyd achos Crist. Ysgrifennodd Edmund Jones ym 1779 am brofiadau pobl yn ei gymdogaeth enedigol, Aberystroth, (gan gynnwys ei dad a pherthnasau agos) a oedd trwy bregethu'r Ymneilltuwyr wedi cael eu haileni yng Nghrist, pobl megis Amos Morgan Williams, Mary Thomas a Thomas Williams a'i chwaer Margaret Williams.²⁴³ Mae'n arwyddocaol bod Edmund Jones ym mhregeth angladdol Evan Williams, gweinidog Annibynnol Cwmllynfell, yn dweud bod yr ymadawedig wedi gwadu'n gyhoeddus mai Howell Harris oedd ei dad ysbrydol. Honnai yn hytrach, mai pregethu Lewis Jones, Llanedi, oedd moddion ei dröedigaeth,²⁴⁴ ac yn hyn o beth, fel y dywedodd G. H. Jenkins, gwarchododd hunaniaeth a llwyddiant yr hen Ymneilltuaeth.²⁴⁵

Fel y dywedodd Owen C. Watkins am y Piwritaniaid: 'Preaching then, was the most important of the means appointed by God to bring men out of their bondage to sin and call together those who were to be His people.'²⁴⁶ Disgwyliai gweinidogion y cyfnod fel y Piwritaniaid o'u blaenau safon uchel o ymddygiad ymhlith eu preiddiau ac anogent hwy i fyw bywyd duwiol a moesol ac ysgaru eu hunain oddi wrth bechod. Mynnai James Owen: 'The end of our ministry is the destruction of sin.'²⁴⁷ Taranai Edmund Jones hefyd yn erbyn pechod: 'Sin', meddai 'is worse than leprosy and all the Plagues in the World.'²⁴⁸ Heb oleuni Gair Duw, fe gwymp y pechadur i gyflwr o dywyllwch. Rhybuddia Edmund Jones ei ddarllenwyr:

The state of darkness is a miserable state because it leads us to hell and the perfection of misery. Every step the sinner goes in

the darkness of ignorance and sin, is a step farther from the light,
and a step nearer to the darkness which hath no end...²⁴⁹

Codai arswyd ar ei gynulleidfa trwy eu siarsio mai atgyfodi yn namnedigaeth
uffern fyddai eu tynged os byddent yn marw mewn pechod:

Oh, their shame and sorrow, and Anger against themselves! Oh
their bitter cries and Lamentations! Oh their pain and Anguish in
Soul and Body, and the Misery that will appear in their
Countenances and Behavior, in the Day of their unhappy Rising
to Damnation!²⁵⁰

Anogai ei gynulleidfa i ddychwelyd at drugaredd Duw, trwy ffydd ac
edifeirwch er mwyn sicrhau nad drygioni fyddai achos eu distryw. Gofidiai
Edmund Jones fod grym pechod yn achosi marwolaeth dynolryw hyd yn oed
ymhlith dynion da, ac eithrio y rhai a fyddai ar y ddaear yn ystod ail-
ddyfodiad Crist. Byddai'n rhaid iddynt hwy oherwydd pechod hefyd newid
cyn eu derbyn i ogoniant a phresenoldeb Crist. Credai bod yn rhaid i bawb
farw cyn etifeddu bywyd tragwyddol. Dyma'r unig gyfeiriad at y syniad o
filflwyddiaeth a geir yng ngwaith Edmund Jones. Nid oedd yn arddel y
syniadaeth mor gryf â'i ragflaenwyr yn y ffydd yng Nghymru megis Morgan
Llwyd a Vavasor Powell.

Yn sicr, yr oedd paratoi ei gynulleidfa ar gyfer bywyd tragwyddol yn
bwysig i Edmund Jones yn ogystal â'u rhybuddio o erchylltra uffern. Ceir
disgrifiad da ganddo o bleserau'r enaid ar ôl atgyfodi yn y nefoedd ym
mhregeth angladdol Evan Williams:

The soul then will have senses to receive the Pleasures that will
arise from the material part of Heaven. It will have Eyes to
behold the glorified Flesh of our Lord *Jesus Christ*; Ears to hear.

his blessed Voice and Speech, and the singing of the Saints and Angels. And Believers will have then Tongues to converse with the savior...²⁵¹

Trwy atgyfodiad Crist, darparwyd y ffordd i'r rhai a unwyd ynddo Ef i fywyd gogoneddus yng nghwmni'r Saint. Yn ei lyfr *Saints Everlasting Rest* (1649) lluniodd Richard Baxter restr o bobl y gellir disgwyl eu cyfarfod yn y byd a ddaw, gan gynnwys cymeriadau Beiblaidd ond hefyd Luther, Zwingli a Chalfin.²⁵² Nis gwn a oedd Edmund Jones wedi darllen y llyfr hwn o eiddo Baxter, er bod rhai o'i lyfrau eraill yn ei lyfrgell, ond ceir syniadaeth debyg yng ngwaith Edmund Jones. Yn y nefoedd yn ôl Edmund Jones, gellid gweld Abel, Enoc, Noah, Shem, Japheth, Abraham, Isaac, Jacob, Joseph, Job, Moses, Samson, Samuel a Dafydd a'r holl broffwydi ac apostolion.²⁵³

Bwriad yr Ymneilltuwyr yn eu pregethau oedd cyflwyno'r Efengyl mewn dull syml a chofiadwy. Llunient eu pregethau â gofal trwy ailadrodd eu pwyntiau, amcanion ac atebion a rhannu eu pregethau yn is-benawdau gan y tybient fod hynny yn fanteisiol i'r cof. Gwyddent hefyd bod penteuluoedd yn cymeryd nodiadau yn ystod pregethau ac felly yr oedd rhannu'r pregethau yn is-benawdau yn hwyluso'r gwaith hwnnw. Disgwylid i aelodau eraill o'r teulu, yr anllythrennog yn arbennig, gofio rhannau amlwg ar gyfer trafodaethau gyda'r teulu ar brif bwyntiau pregeth y gweinidog ar yr aelwyd.²⁵⁴ Arf pennaf y pregethwyr oedd y Beibl. Gorlwythent eu pregethau â dyfyniadau a chyfeiriadaeth Feiblaidd a'u cydblethu yn y testun. Ond, gan bod cynulleidfaoedd y cyfnod yn gyfarwydd â gweithiau'r Piwritaniaid ac yn hyddysg yn y Beibl, yr oeddynt yn medru gwerthfawrogi a deall eu pregethau.²⁵⁵

Dilynodd Edmund Jones y patrwm o rannu ei bregethau yn benawdau

ac is-benawdau. Er enghraifft, rhannodd bregeth *A Sermon preached from John V 28,29...occasioned by the death of Mr Evan Williams, preacher of the Gospel* i dri phennawd sef:

I How the Ressurrection appears to be the Saints Felicity;

II How procured

III What are the Disadvantages, and miseries, which the Ungodly shall receive at the Ressurrection. And lastly, The Application.

[sic]

Rhennid y pwyntiau ymhellach yn is-bwyntiau, er enghraifft, pwynt 1 yn 7 is-bennawd.

Ar brydiau, mae arddull Edmund Jones yn gallu bod yn eithaf cymysglyd. Yn ei bregeth, *The Leaves of the Tree of Life*, ailadroddir y prif bwynt sef bod dail pren y bywyd, sef Gair Duw, yn iachau'r deyrnas yn aml gan ychwanegu ychydig at y rhesymeg bob tro. Gellir tybio bod Edmund Jones yn defnyddio'r arddull hyn i bwysleisio ei neges, ac eto, mae'n achosi i'r testun fod yn gymysglyd a llafurus. Defnyddia hefyd ddyfyniadau o'r Beibl yn fynych i brofi ei bwyntiau. Er enghraifft:

By this Faith that comes by hearing the Word of God, we receive into our Souls, the soul-healing Spirit and Grace of Christ, as Gal iii 25 notably shews. And of those who have no Faith, the Word is Ineffectual to Heal; as Heb iv 3. testifies.

Yr hyn sy'n ddiddorol am bregeth *The Leaves of the Tree of Life* yw bod Edmund Jones wedi'i hysgrifennu o dan y ffugenw Solomon Owen Caradoc, bugail yng Nghymru, er nad yw'r rheswm dros hynny yn wybyddus. Disgrifiodd sut y dysgodd Solomon Owen Caradoc benawdau'r bregeth mewn breuddwyd ar 20 Mawrth 1742 a'u rhoi i Edmund Jones. Yn y rhagair,

eglurodd ei fod ef wedi newid ychydig ar drefn y penawdau ac ychwanegu at y cynnwys. Tybiai Edmund Jones fod Duw wedi datgelu'r testun i Solomon Owen Caradoc gan nad oedd pregeth debyg wedi ymddangos ar y testun o'r blaen. Gwyddai y byddai'r Deistiaid, Sosiniaid lled-Belagiaid a'r Ariaid yn meddwl bod ei bregeth yn chwerthinllyd oherwydd mai mewn breuddwyd y dysgwyd y penodau, ond, mynnai'r 'Hen Broffwyd' bod Duw wedi gweithredu yn y modd hyn yn yr Hen Destament a'r Testament Newydd. Ar gais Caradoc, cyflwynodd y bregeth a'i chefnidir gerbron ei gynulleidfa: '...and they were all much affected, both with the Discourse and the above mentioned Circumstances of it.'²⁵⁶ Disgrifia Edmund Jones Caradoc i'w ddarllenwyr a'u sicrhau ei fod yn ei adnabod yn dda:

...I think Him to be a Man of no small zeal for GOD, and Love to Souls. Having the greatest Regard to Honesty and Veracity: Much delighting and rejoicing in the Things of God. A Man of apparent Faith and Trust in GOD; He seems to be but dull and inobservant in Secular Affairs of Life and Conversation, although sincerely affable and respectful; and of so much Generosity of Mind and Liberality, that nothing hounds it but Poverty and Inability: For this (as far as I can perceive) He is exceeded by no man living.²⁵⁷

Mae'r disgrifiad uchod yn ddiddorol a phwysig gan fod Edmund Jones yn portreadu a mynegi barn amdano ei hun.

Yn Saesneg yr ysgrifennodd Edmund Jones ei bregethau printiedig a'r rhai sydd mewn llawysgrif er bod un, sef ei bregeth ar Arch Noa wedi ei chyfieithu o'r Saesneg i'r Gymraeg.²⁵⁸ Nis gwn i sicrwydd p'un ai Edmund Jones ai rhywun arall oedd yn gyfrifol am hynny. Nododd Edmund Jones ar

flaen ei bregeth *The Leaves of the Tree of Life* mai ar gyfer budd cyffredin y genedl Gymreig y cyhoeddodd hi, ffaith sy'n hynod iawn pan ystyriwn nad oedd 95% o'r Cymry y pryd hynny'n deall Saesneg. Er mai yn Saesneg yn y lle cyntaf yr ysgrifennodd Edmund Jones ei waith ar gyfer eu cyhoeddi, trwy gyfrwng y Gymraeg y tybiwn y pregethai ar goedd. Er mai yn Saesneg y cofnodai destunau ei bregethau yn ei ddyddiaduron, prin iawn mae'n nodi iddo bregethu yn Saesneg ar bwys y testun. Er enghraifft, nododd iddo bregethu yn Saesneg yng ngwasanaeth ordeinio Mr William George o'r New Inn²⁵⁹ ym Mrynbuga, sy'n awgrymu ei fod ar yr holl achlysuron eraill yn pregethu'n Gymraeg. Yn ôl traddodiad, nid oedd yn bregethwr huawdl na phoblogaidd. Ysgrifennodd awdur anhysbys erthygl amdano yn yr *Evangelical Magazine* ym 1794, blwyddyn ar ôl ei farwolaeth. Honnai: 'His voice was rather feeble, and his delivery slow' ac eto pwysleisia bod ei athrawiaeth efengylaidd, ei bregethu Piwritanaidd a'i dduwioldeb angerddol a'i wedd urddasol yn mynnu sylw ple bynnag yr âi.²⁶⁰

Fel pregethwr teithiol nid oedd pall ar ei egni. Teithiodd y wlad yn ddiorffwys am flynyddoedd maith a thyfodd ei ddylanwad yn fawr. Nododd yn ei ddyddiaduron destunau a dyddiadau ei bregethau a'r lleoliad gan fynychaf, ond nid bob tro, a'r cyfanswm sawl gwaith y pregethodd bob mis a'r cyfanswm am y flwyddyn. Ym 1731, pregethodd 104 o weithiau; 76 ym 1732; 240 ym 1739; 300 ym 1768; 337 ym 1770; 511 ym 1773; 260 ym 1778; 340 ym 1780; a 405 ym 1789 pan oedd yn 88 oed.²⁶¹ Mae'n arwyddocaol iawn iddo ysgrifennu ar 27 Chwefror 1789, ar ddiwedd ei fywyd : 'I have this year and part of last A greater charmes & variety of expression than I used to have in prayer and greater extent and clearness of thought in open and scripture. Blessed be the Lord.'²⁶² - dyfyniad sy'n dangos cymaint oedd ei ddiddordeb

hyd yn oed yn ei hen ddyddiau yn y modd y cyflwynai ei neges.

Nid oes gennym nemor ddim tystiolaeth i brofi beth oedd maint ei gynulleidfaoedd yn ystod ei deithiau pregethu. Mewn un hanesyn gan Edmund Jones ei hunan mae'n cyfeirio at faint y gynulleidfa a hynny wrth adrodd clecs ar ddiwedd dyddiadur 1773:

I having preached at Mr Lewis Rees his meetings and come to Swansea one night, one Rich. a tanner belo. [belonging] to Solomon H²⁶³ a Presbyter [ian] minister sd[said] it was a sin to hear me preach wch [sic] one say that many had sinned c [that] day when a 1000 or 1200 had hear me.'²⁶⁴

Yn aml ar ei deithiau i ledaenu'r Efengyl, pregethai unwaith neu ddwywaith y dydd ond, ac ar rai achlysuron pregethai dair gwaith. Er enghraifft, ar 11 Mawrth 1739, pregethodd ym Mhen-maen yn y bore, Gwaelod y Waun hwyr y prynhawn ac yn y nos yng nghartref Richard Edwards. Pregethai yn fynych yng nghartrefi credinwyr gan ddibynnu ar eu hewyllys da am ei gynhaliaeth. Cysegrodd Edmund Jones flynyddoedd o'i fywyd i deithio i ledaenu'r Efengyl. Pob blwyddyn ymgymerau â sawl taith bregethu ledled y wlad a thros y ffin yn Lloegr. Dywedir iddo deithio 400 milltir i bregethu yng Ngogledd Cymru ym 1782 a phregethu ddwywaith y dydd.²⁶⁵ Mor ddiweddar â 1789, ysgrifennodd: 'In this month[July] & 4 days I made a preaching tour of 9 parishes in this county.' Yn ddiweddarach ym mis Tachwedd, nododd: 'I have finished the double exposition of the whole book of Isaiah the Prophet few verses excepted.' Does ryfedd iddo nodi'n ddiolchgar ar ddiwedd y flwyddyn: 'Blessed be the Lord that helped me so often.'²⁶⁶

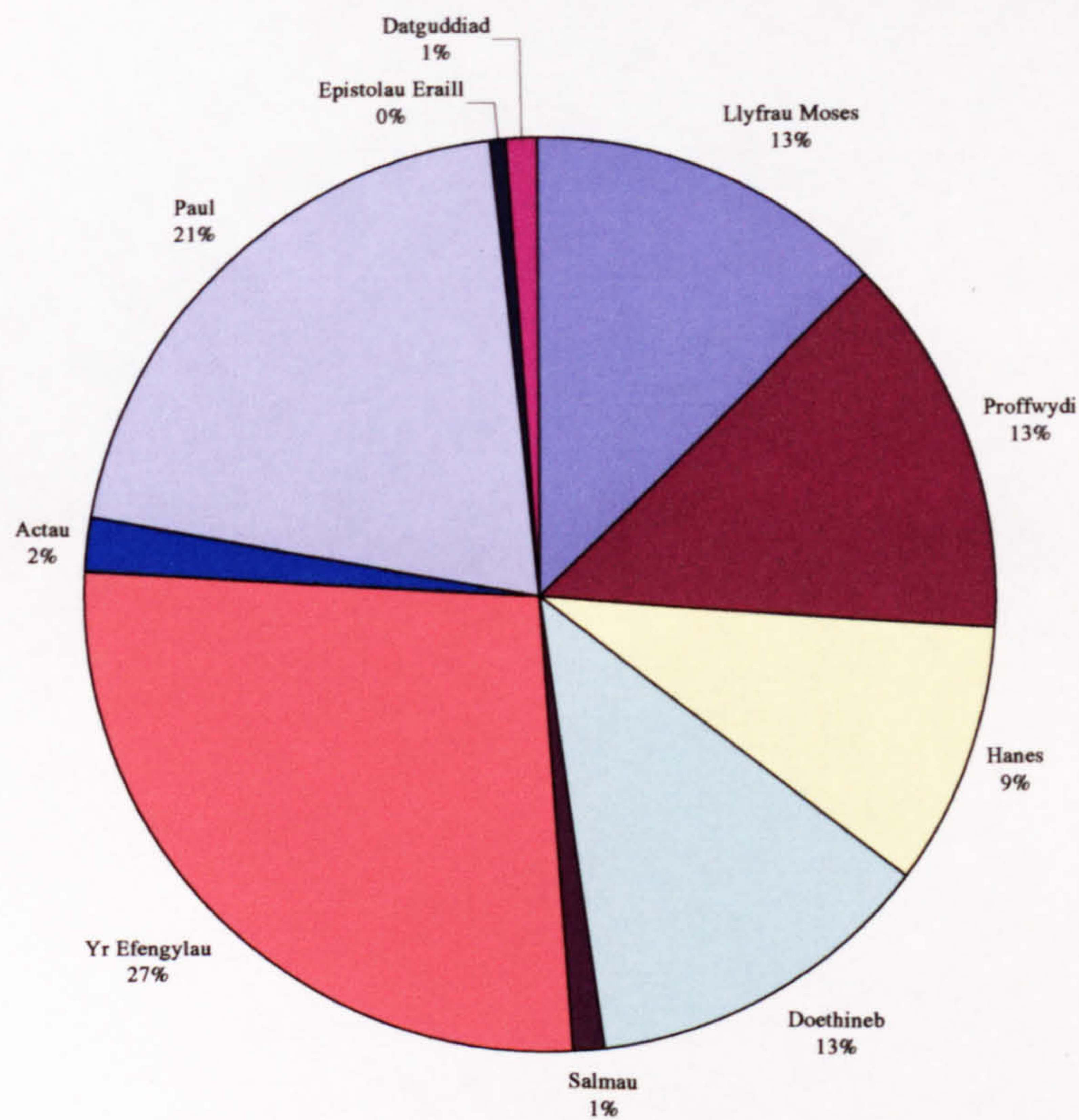
O edrych ar destunau pregethau Edmund Jones yn ei ddyddiaduron a'i bregethau printiedig a llawysgrif, mae'n amlwg bod digwyddiadau a

phroffwydoliaethau o'r Hen Destament a gyfrifid yn deipiau o'r hyn sy'n arddangos yn y Testament Newydd, ynghyd â chymeriadau'r Hen Destament, ymhlith ei hoff destunau. Er mwyn gweld pa lyfrau o'r Beibl oedd ei ffefrynnau ar wahanol adegau o'i yrfa, defnyddiwyd cofnod personol Edmund Jones o destunau ei bregethau yn ei naw dyddiadur sydd wedi goroesi i lunio'r siartiau isod.

Gwelir newid yn y patrwm rhwng y ddau gyfnod. Yn y cyfnod cynnar, pregethodd 51% o'i bregethau ar destunau o'r Testament Newydd, ond, erbyn y cyfnod diweddarach disgynnodd y ganran i 41%. Gwelwyd gostyngiad bron i'r hanner yn yr Efengylau yn yr ail gyfnod. Wrth fagu mwy o hunan hyder fel pregethwr, mae'n amlwg fod y Salmau a Llyfr y Datguddiad wedi apelio ato yn y cyfnod hwyrach. Cododd canran y Salmau yn sylweddol o 1% i 12% a Llyfr y Datguddiad wedi mwy na dyblu o 1% i 3%. Arhosodd y canrannau Llyfrau Paul, Proffwydi, Moses, Hanes a Doethineb rhywbeth yn debyg yn y ddau gyfnod. Mae Llythyrau Paul yn gryfach na'r Efengylau yn y cyfnod diweddarach.

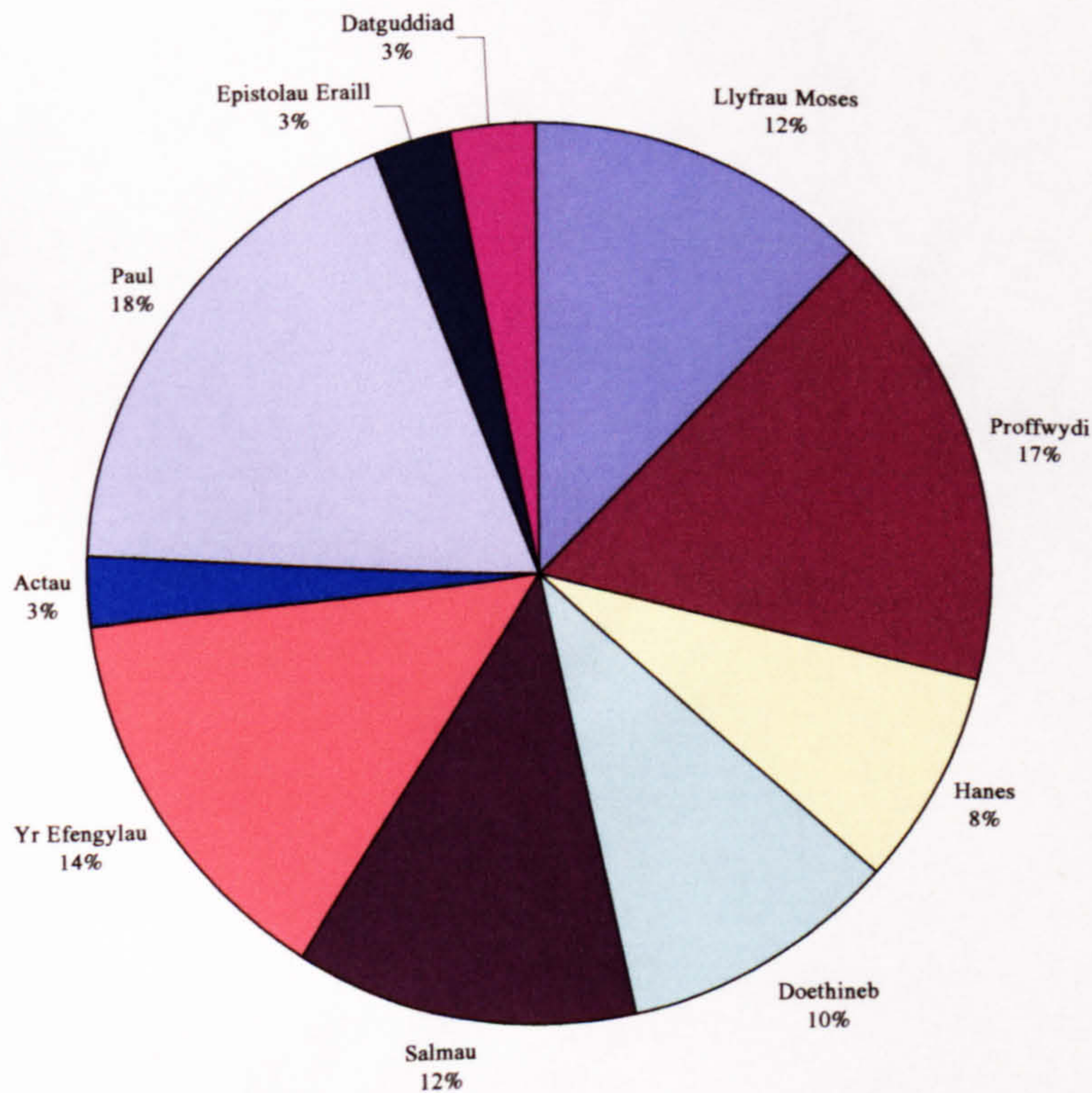
Un nodwedd a berthynai i'w bregethau diweddarach o'u gymharu â rhai yn ei flynyddoedd cynnar fel gweinidog, yw ei ddefnydd o adnodau o sawl man yn y Beibl i brofi ei destunau, arfer sy'n awgrymu bod cynnwys y Beibl ar flaenau ei fysedd. Er enghraifft, 25 Hydref 1778 : 'Math. 27. 45, 46, 50, 51, 52, 53 Mark 15. 33, 34, 37, 38, 39, Luke 23. 44,45,46,47,48, of the darkness earthquake renting the rocks opening of the graves and rising of the saint at xts death very notable.'²⁶⁷ Amlygir ei Galfiniaeth gref yn nhestunau y pregethau a nodir yn y dyddiaduron, er enghraifft 17 Ionawr 1773, 'The excellence of grace,' 11 Gorffennaf 1773 'The Power of the Word and

Siart A (Testunau Pregethau Edmund Jones 1731, 1732, 1739.)

Siart B

(Testunau Pregethau Edmund Jones 1768, 1770, 1773, 1778, 1780, 1789.)

ministry' a 23 Tachwedd 1778 'gather the elect.' Cymerai Edmund Jones hefyd ei ddyletswyddau o weinyddu'r Cymun o ddifrif. Yn wir, ceir rhestr ganddo yn nyddiadur 1773 o ddyddiau'r Sacrament y bu'n gyfrifol amdanynt mewn Eglwysi Ymneilltuol yng Nghymru: 'Ebenezer, Neath, Mr Lewis Rees Sab. before at Schety [sic], Rhyd y Mairdy, Cwm Llynfallt; Allt wen, Cefn Mawr, Cwm Llynfallt, Allt Wen, Llanvegarn, Brecon, Cae bach Radnor Gyrn Rhaiadr.' Yn y cyfnod hwn, bodolai o fewn Ymneilltuaeth batrwm o weinidog yn gofalu am ei braidd ei hun ac yn achlysurol yn ymweld â chymdogaethau eraill, yn wahanol i offeiriaid Eglwys Loegr.²⁶⁸

Ymhlith cofnodion dyddiadur 1770, ysgrifennodd Edmund Jones un cyfeiriad sy'n bwysig iawn, sef iddo bregethu ar 22 Hydref 1770 ac yn ystod y pedwar diwrnod dilynol 'before the tutor & collegians & the Ladies Huntingdon and Buchan' yng Ngholeg Iarlles Huntingdon.²⁶⁹ Gweledigaeth Howell Harris a Lady Huntingdon oedd y Coleg yn ôl Charles Wesley, ac fe'i sefydlwyd dan nawdd yr Iarlles yn ymyl canolfan Howell Harris yn Nhrefeca a'i agor ar 24 Awst 1768, diwrnod pen-blwydd yr Iarlles.²⁷⁰ Yn ystod arhosiad yn Nhrefeca, nododd Edmund Jones iddo bregethu ar y 25ain 'at night to Mr Harris his people from Gen.32.24.' Dyma'r cysylltiad cyntaf hyd y gwyddom rhwng Howell Harris ac Edmund Jones ers 1748. Prin iawn fu'r cysylltiad rhwng Harris â'i gyfeillion Annibynnol ar ôl 1748, yn enwedig ar ôl yr ymraniad rhyngddo ef a Rowland. Gwyddom mai ar wahoddiad Harris yr aeth Edmund Jones i Drefeca y pryd hynny i gynhadledd bregethu ac mai trwy Harris y daeth yn gyfeillgar â Iarlles Huntingdon. Ysgrifennodd Howell Harris yn ei ddyddlyfr ym mis Hydref, 1770: 'Edmund Jones came in my chaise and preached at the College.'²⁷¹ Yn wir, yr un cerbyd a gyrchodd Daniel Rowland i Drefeca ym 1770. Yn yr un flwyddyn ag yr ailgydiodd Harris ac Edmund

Jones yn eu cyfeillgarwch, gwyddom i John Thomas, Rhaeadr Gwy, ‘a Dissenting Minister of Llandrindod’ fel galwodd Harris ef, fod yn pregethu yn Nhrefeca ym mis Ebrill.²⁷² Arhosodd Thomas a’i wraig am gyfnod o bythefnos yno ym mis Tachwedd, pan fu ef yn pregethu i’r Teulu. Ai cyd-ddigwyddiad yw’r ffaith bod dau weinidog Annibynnol wedi bod yn pregethu yn Nhrefeca ym 1770 neu a oedd Harris am ail-gyfeillachu â’i gyfeillion Annibynnol unwaith eto? Ni wyddom yr ateb. Ond, yn sicr, yr oedd ymweliad Edmund Jones â Threfeca ym 1770 yn drobwynt ym mherthynas Edmund Jones a Howell Harris, a bu’r ddau’n gohebu a chyfeillachu â’i gilydd yn gytunus hyd farwolaeth Harris ym mis Gorffennaf 1773.

Edmund Jones ac enwadau eraill

Yng nghasgliad Trefeca ceir pedwar llythyr a anfonwyd i Drefeca gan Edmund Jones. Anfonodd Edmund Jones y llythyr cyntaf at Harris ar 19 Ionawr ar ôl clywed am ei salwch diweddar. Dymunai Edmund Jones y câi lwyr adferiad iechyd er mwyn byw’n hirach i gyflawni mwy o bethau mawr.²⁷³ Y llythyr nesaf a anfonodd Edmund Jones oedd un at Elizabeth, merch Harris yn diolch iddi am y croeso a dderbyniodd ar yr aelwyd yn Nhrefeca. Yn y llythyr hwnnw, mae’n gwahodd Elizabeth i ddod i aros ato ef a’i nith am bythefnos.²⁷⁴ Nid yw’n enwi’r nith ond mae’n amlwg ei bod hi’n byw gydag ef ym 1772, ddwy flynedd ar ôl marwolaeth Mary.

Yn ddiweddarach ym mis Medi, ysgrifennodd lythyr arall at Harris yn datgan ei lawenydd bod Iarlles Huntingdon wedi dychwelyd i Drefeca. Mae’n debyg bod cweryl wedi datblygu rhwng yr Iarlles a Harris yn gynharach yn y flwyddyn. Ewyllys Duw oedd y tu cefn i sefydlu’r ‘ysgol’ fel y galwodd Edmund Jones y Coleg yn Nhrefeca, ac yr oedd ei bodolaeth yn anrhydedd i sir Frycheiniog ac i Gymru ac yn glod i Harris am ei lafur

blaenorol. Gan bod Harris, yn ôl Edmund Jones, yn berson a oedd yn cymodi'n rhwydd, cynghorai ef i fod yn heddychlon a chyfeillgar tuag at yr Iarlles. Yn yr un llythyr, hysbysai ei gyfaill am y diwygiadau grymus oedd wedi torri allan ar ddwy ochr afon Rhymni, ond, yn bennaf ar ochr sir Forgannwg, o'r Hengoed tuag at y môr ac o amgylch Caerffili, Croes Wen a Mynyddislwyn. Ymhyfrydai hefyd wrth adrodd wrth Harris bod Arminiaeth o dan adain David Williams, Watford, yn prysur golli tir ac nad oedd tŷ cwrdd Casnewydd yn medru dal ei holl wrandawyr. Meddai:

Everywhere where the gospel is preached, there is no want of people to hear, & you Sir, thro [sic] the favour of Gods providence have been at the bottom of all this, let others say what they please. But God will do you justice, if men will not. Indeed the most part will own that you have been a great instrument of conversion.²⁷⁵

Y geiriau hyn oedd un o'r teyrngedau cynhesaf a dalwyd i Howell Harris. Yn ei lythyr olaf at Harris ym 1772, tebyg oedd y gennad. Torrodd diwygiad pellach allan ym mharthau afon Rhymni o bont Ystrad i islaw gefail Machen. Ysgrifennodd Edmund Jones: '...that beautiful country about Caerphilly is become a Beulah... and through the grace of God you are at the bottom of this work.'²⁷⁶ Unwaith eto felly, cydnabyddai Edmund Jones ddylanwad aruthrol gweledigaeth Harris, er mor chwynn oedd ei farn gynharach amdano ac am Fethodistiaeth yn gyffredinol. Unwaith wedi hynny yr ymwelodd Edmund Jones â Threfeca rhwng y pumed a'r degfed o Orffennaf 1773, pan fu'n pregethu yn y Coleg, ac yng nghartref Harris ar y chweched a'r nawfed. Ar yr unfed ar hugain o'r mis bu farw Harris.

Parhaodd Edmund Jones i ymweld â Threfeca ar ôl marwolaeth

Harris. Gwyddom yn ôl ei ddyddiaduron iddo dreulio cyfnodau ddwy neu dair gwaith y flwyddyn yn pregethu unwaith neu ddwywaith y dydd yn y Coleg i'r myfyrwyr, yn Nhrefeca a Thredwstan o'r 10-24 Mawrth, 11-15 Awst, 21-29 Tachwedd 1778 ac o'r 6-12 Ebrill a 3-6 Hydref 1780 ac o'r 4-9 Tachwedd, 1789 pan oedd mewn gwth o oedran. Yr oedd yn boblogaidd iawn ymhlith y myfyrwyr. Ysgrifennwyd cofiant i Iarlles Huntingdon gan aelod o'r teulu a chyfeirir ynddo at Edmund Jones: 'His memory is still dear to many of the surviving students of the seminary of his undissembled seriousness.'²⁷⁷ Yn wir, o ddarllen testunau ei bregethau yn y Coleg, maent yn amlwg yn Galfinaidd eu natur, er enghraifft, 'gather the elect', 'of poverty of spirit' ac felly'n plesio'r Iarlles gan yr apeliai Calfiniaeth Cymru'n fawr ati. Yr oedd yr Ymneilltuwyr yn Lloegr yn rhy Wesleaid at ddant yr Iarlles ac ni allai oddef tueddiadau Arminaid, felly yr oedd ganddi hi a'r 'Hen Broffwyd' lawer yn gyffredin.

Mewn llythyr yr anfonodd yr Iarlles at un o'i chyfeillion yn dilyn un o ymweliadau Edmund Jones â Threfeca, talodd deyrnged nodedig iddo:

The good old prophet has just left us. Oh what a blessed saint of God! how lively! how active! always thirsty for full communion with the Father of light! His heart stirring addresses to the students and his most fervent and energetic prayers for their success, will surely leave a blessing behind them.²⁷⁸

Er i'r cyflwyniad nodi mai er mwyn difrio Edmund Jones y galwyd ef yn 'Hen Broffwyd', mae'n arwyddocaol y ceir enghraifft yn y dyfyniad uchod gan Iarlles Huntingdon yn defnyddio'r enw ag anwyldeb ac fel canmoliaeth iddo.

Gohebai Edmund Jones yn rheolaidd â'r Iarlles er mai tri yn unig o'i lythyrau ati sydd wedi goroesi, un o 1788 a dau o 1789.²⁷⁹ Mae'n amlwg o'u

darllen bod Edmund yn ei hystyried yn gyfeilles agos ac yn ei pharchu'n fawr. Ymddiddorai yn hynt a helynt y Coleg a'r myfyrwyr. Mewn dau o'i lythyrau ati, dyddiedig Ionawr 1788 a Mai 1789, mynega ei siomedigaeth nad yw'r Iarlles wedi ateb ei lythyrau yn gofyn iddi am adroddiad o lwyddiant y myfyrwyr. Mae'n erfyn arni i ateb ei geisiadau gan ei fod yn berson consyrnol am les crefydd trwy'r byd. Gwyddai Edmund Jones am ddatblygiadau annymunol mewn sefydliadau eraill a gofynna i'r Iarlles: 'I wonder also that your young men are all kept from the reigning errors of the times. Socinianism, Arians, Arm[inism] & Antinomianism; from wch[sic] the Universities, e Dissenting accadem [sic] are not kept free but that at Oswestry.'(9 Ionawr 1788) Hysbysa'r Iarlles ei fod wedi bod yn pregethu ym mis Tachwedd 1789 yn Nhrefeca, ac wedi trefnu argraffu ei lyfr diweddaraf:

...the lives of some persons eminent for religion in Wales of the nobility, clergy and layty. 95 or 96 in numb to be printed to their own cost & take the money for them to repay themselves, because I had no ability to print only. I desired a dozen of the books gratis for my pains in writing the copy & paying another person of a better hand for them transcribing the copy... The copy contains many instructive things worthy to be known.(2 Tachwedd 1789)

Hysbysa'r Iarlles bod tiwtor y Coleg am gadw llygad ar y gwaith o argraffu. Ond, yn anffodus, ni welodd y gyfrol hon olau dydd er cymaint oedd brwdfrydedd Edmund Jones i'w chyhoeddi ac yntau'n 86 oed.

Mae'n amlwg o'r llythyrau bod Edmund Jones yn manteisio ar haelioni ariannol yr Iarlles er hybu crefydd yn ei ardal: 'Added to yr L.P many favours I have one request more & that you wd be pleased to send per

Monmouth carrier A Quarto second hand whole English Bibles without the apocrypha, & without very many marginal references.' (2 Tachwedd 1789)

Mewn ôl nodyn ar ddiwedd llythyr arall (Tachwedd 1788), gofynna i'r Iarllles am gymorth ariannol i helpu achos Langatwg (Lingoed) gan eu bod mewn dyled o £20. Cadwai Edmund Jones yr Iarllles yn hysbys am y sefyllfa grefyddol yn sir Fynwy. Meddai:

It is much the same. Abundance of hearing, not many conversions. Sabellianism²⁸⁰ hath taken some spread among the Methodists & Anabaptists, but they will die of it self... As for our condition here We thro[sic] mercy get rather than lose ground. About 30 young people come in week days to learn to sing psalms & hymns: Our people are going to build a gallery in Ebenezer...for our number is considerable.(15 Mai,1789)

Gwyddom hefyd i Edmund Jones dderbyn set o lestri cymun piwter yn rhodd ar gyfer Capel Ebenezer.²⁸¹ Felly, yn sicr, ymddiriedai Edmund Jones yn yr Iarllles ac yr oedd ganddi hithau a'r myfyrwyr yn Nhrefeca barch mawr at Edmund Jones fel pregethwr.

Ond, er bod Edmund Jones wedi cymodi â Howell Harris ac yn gyfeillgar â'r Iarllles, parhâi yr 'Hen Broffwyd' i fod yn feirniadol iawn o'r Methodistiaid a'u dull o addoli. Yn rhan olaf ei ddyddiaduron, sef 'Sayings and Doings of Erroneous Men', ysgrifennodd gleber am helyntion y Methodistiaid sy'n ddiddorol ac yn dangos ei ragfarn yn eu herbyn. Er enghraifft, ym 1778 ysgrifennodd '...two young women in Cardiganshire who followed the societies & did jump and keep a noise above the rest are now turned whore's to the great scandal of jumping.'²⁸² Edrydd hanes William Powell, un o bregethwyr y Methodistiaid ac arolygwr seiadau ger Crughywel

yn rhybuddio merch ifanc a oedd yn canlyn â Lewis Traharn, 'Havod', un o aelodau Edmund Jones, : 'thou art going to marry a dissenter & thou wilt come to nothing. It seems a falling from grace if a Methodist marries a dissenter. So spiteful they are.'²⁸³ Casâi Edmund Jones agwedd hunangyfiawn a sarhaus y Methodistiaid. Yn nyddiadur 1773, ysgrifennodd bod un o bregethwyr y Methodistiaid wedi galw'r Ymneilltuwyr yn 'devil's chamber pot.'²⁸⁴ Mae'n adrodd am sawl achlysur pan oedd meddwdod yn broblem mewn rhai seiadau ac enwir David Morris a Enock David, dau bregethwr Methodist o sir Aberteifi fel dau o'r troseddwy. Newyddion da iddo oedd clywed ym 1778 gan Lewis Evans, sir Drefaldwyn, bod y neidio ymhlith y Methodistiaid wedi tawelu.

Nid y Methodistiaid yn unig oedd dan y lach gan Edmund Jones. Casâi'r Bedyddwyr, yr 'Anabaptists' fel y galwai hwy hefyd. Edrydd hanes y Bedyddiwr, David Hughes a ddygodd 47 o bobl Abraham Tibbot i gychwyn achos newydd. Perswadiodd Hughes ddwy ferch i gael eu trochi ger pentref Llanuwchllyn a phregethodd yn erbyn bedyddio baban, ond, er mawr falchder i Edmund Jones, trodd y bobl yn ei erbyn oherwydd ei ddrwgweithredoedd.²⁸⁵ Ysgrifennodd stori arall am drafferthion gwraig ifanc yn cael ei bedyddio ym Mhen y Garn a'i bod bron â thagu yn y dŵr.²⁸⁶ Cyfeiria at hanes 'that bigot Miles' [Harri], a fu ar hyd y blynyddoedd yn ddraenen yn ei ystlys, yn pregethu yn erbyn baban-fedyddio yn ardal Trosnant ac yn achosi cryn stŵr ac anesmwythyd. Cwynai: '...these men will not allow us liberty of conscience.'²⁸⁷ Yn sicr, rhwystr i ffyniant yr Annibynwyr oedd y Methodistiaid a'r Bedyddwyr yng ngolwg Edmund Jones. Yn ei ymateb yn ymholiad yr *Evangelical Magazine* (1793) i gwestiwn a oedd wedi profi gwrthwynebiad i lwyddiant yr Efengyl, atebodd Edmund Jones yn ddi-flewyn

ar dafod:

The Methodists all hindered our success very much, tho all of them did not they were no friends: the Baptists also were no friends. From churchmen we suffered little, and some of them were our friends. But now we have peace on all hands thanks be to him who ruleth over all.²⁸⁸

Yn sicr, wrth bwyso a mesur gweithiau crefyddol Edmund Jones, mae'n amlwg mai yn rhigolau y Piwritaniaid y gweithiai fel gweinidogion eraill y cyfnod. Nid oes dim gwirioneddol anarferol yn ei waith crefyddol. Ond, yn wahanol i'w gyd-weinidogion ymhlith yr Annibynwyr, cafodd Edmund Jones flas ar gyhoeddi ei waith ac mae'r pregethau niferus a adawodd ar ei ôl felly, yn bwysig yn hanes yr Annibynwyr. Nid oedd bod yn adnabyddus fel pregethwr ac 'Esgob Annibynnol' yn ddigon o enwogrwydd iddo, disgleiriodd hefyd mewn dau faes arall, sef hanes lleol a swyngyfaredd, meysydd hollol wahanol i grefydd. Yn niwedd ei oes, cyhoeddodd ddau lyfr anarferol ac unigryw; *Aberystroth* ym 1779, y llyfr cyntaf ar hanes plwyf yng Nghymru a'r *Apparitions* ym 1780 sef ei weithiau enwocaf. Er mai fel Mr Jones, y Tranch, y gweinidog a'r pregethwr yr oedd yn adnabyddus yn ei gyfnod, i ni heddiw, mae'r cyfuniad anghyson rhyfedd o'r crefyddwr sy'n ymddiddori mewn hanes lleol ac ysbrydion yn brwydro yn erbyn Oes Rheswm yn Edmund Jones yn un unigryw, hynod a diddorol dros ben. Hyn sy'n cyfiawnhau bod y traethawd hwn yn hwy na'r arferol; ac yn canolbwyntio ar Edmund Jones, yr hanesydd lleol a'r ysbrydegwr yn ogystal ag fel crefyddwr - sef testunau y ddwy bennod nesaf.

Troednodiadau

- 1 Trevecka Letter, 2704.
- 2 Thomas Rees a John Thomas, *Hanes Eglwysi Annibynnol Cymru* Cyf 1. (1871), t.3.
- 3 Henry Walter, (1611-78). Annibynnwr a phregethwr Piwritanaidd. Gweler *B.C.*
- 4 R.T. Jones, *Hanes Annibynwyr Cymru* (1966), t.96.
- 5 Guto Prys ap Gwynfor, 'Egwyddorion yr Annibynwyr', yn Iorwerth Jones (gol.) *Yr Annibynwyr Cymraeg: Ddoe, Heddiw ac Yfory*, t.41.
- 6 Thomas Rees a J. Thomas, *op. cit.* t.16.
- 7 R.T. Jones, *op. cit.* t.97.
- 8 Gweler ymhellach, Thomas Richards, *Piwritaniaeth a Pholitics (1689-1719)*, (1927).
- 9 G.H. Jenkins, *Protestant Dissenters in Wales 1639-1689*, (1992), t.70.
- 10 *Ibid.* t.70.
- 11 G.H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar 1536-1730*, t.277.
- 12 G.H. Jenkins, *The Foundations of Modern Wales 1642-1780* (1987), t.195.
- 13 G.H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar 1536-1730*, t.277
- 14 Alan Everitt, 'Nonconformity in Country Parishes' *The Agricultural Review*, 18 (1970), tt 193-7.
- 15 Philip Jenkins, *A History of Modern Wales 1536-1990* (1992), t.148.
- 16 G.F. Nuttall, 'Methodism and the Older Dissent: Some Perspectives' *The Journal of the United Reformed Church History Society* Hydref 1981, t.269.
- 17 Thomas Rees (gol.), *History of Protestant Nonconformity in Wales from its rise to the present times (1861)*, t.404.
- 18 T. Rees a J. Thomas, *op. cit.* t.18.
- 19 W.R. 'Edmund Jones o'r Trans' *Seren Gomer*, 1851, t.262.
- 20 R.T. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Ddeunawfed Ganrif*, t.56.
- 21 Ll.G.C. 7025A
- 22 Ll.G.C. 7026A.
- 23 Ll.G.C. 7028A.
- 24 Geraint Tudur, *Howell Harris, from Conversion to Separation 1735-1750* (2000), t.3.
- 25 E.D. Jones, 'Phylip Pugh', *Diwinyddiaeth* (1964), t.62.
- 26 *Ibid.* t.2.
- 27 Trevecka Letter, 173.

- 28 LI.G.C. 7023A
- 29 T.M. Bassett, *Bedyddwyr Cymru*, (1977), t.46.
- 30 G.H. Jenkins, *Literature, Religion and Society 1660-1730*, t.27
- 31 Eifion Evans, *Howell Harris Evangelist 1714-1773*, t.3.
- 32 Charles Owen, *Some Account of the Life and Writing of ...Mr James Owen* (1709) t.72.
- 33 LI.G.C. 15171B Sermon 5, t.4.
- 34 LI.G.C. 7022A a 7023A
- 35 Geraint H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar 1536-1730*, t.277.
- 36 *Ibid.* t.292.
- 37 Gomer Roberts, *Y Deffroad Mawr: Hanes Methodistiaeth Calфинаidd 1735-1750*, t.107.
- 38 *Y Bywgraffiadur Cymreig*, t.428.
- 39 *Aberystroth*, t.103.
- 40 *Ibid.* t.104.
- 41 R.L. Brown, *Through Cloud and Sunshine*, (1982), t.38.
- 42 Trevecka Letter, 218.
- 43 *Ibid.* 189.
- 44 *Ibid.* 119.
- 45 *Ibid.* 243.
- 46 Gomer M. Roberts, *Y Pêr Ganiedydd*, Cyf.1 (1949), t.42.
- 47 *Ibid.* t.42
- 48 *Ibid.* t.43.
- 49 Trevecka Letter, 243.
- 50 Antinomiaeth
- Enw cyffredinol am y farn bod Cristnogion o dan 'gyfraith gras' yn cael eu rhyddhau rhag yr orfodaeth o gadw at unrhyw gyfraith foesol. Fe'i priodolwyd i Sant Paul gan ei wrthwynebwyr oherwydd iddo ffafrio Cyfraith y Cyfamod Newydd a beirniadu Cyfraith Moses. Yn ystod y Diwygiad, gwelwyd adfywiad mewn dysgeidiaeth Antinomaidd gan yr Ailfeddyddwyr a J. Agricola.
- (Yn rhannol seiliedig ar *Dictionary of the Christian Church*, (1958) gol. F.L.Cross, t.62.)
- 51 Trevecka Letter, 362.

- 52 Trevecka Letter, 162.
- 53 Geraint Tudur, *op. cit.* t.121.
- 54 *Ibid.* tt.59-60.
- 55 Trevecka Letter, 173.
- 56 Adwaenid ef hefyd fel Sir Charles Hanbury Williams. Gweler y Bywgraffiadur o dan Williams.
- 57 Geraint Tudur, *op. cit.* t.61.
- 58 Edmund Jones, *SermonOccasioned by the Death of Mr Evan Williams,(1750)* t.122.
- 59 R.T. Jenkins, *Yng Nghysgod Trefeca*, t.11.
- 60 *Ibid.* t.11-12.
- 61 Gomer Roberts, (gol.) *Selected Trevecka Letters*, (1742-1747), t.1.
- 62 G.H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar*, t.293.
- 63 Edmund Jones, *op. cit.* t.108.
- 64 Trevor Herbert a Gareth Elwyn Jones, (gol.) *The Remaking of Wales in the Eighteenth Century*, tt.45-6.
- 65 Thomas Rees a John Thomas, *op. cit.* Cyf.1 t.74.
- 66 *Aberystroth*, t.105.
- 67 J. Morgan Jones (gol.), *Hanes ac Egwyddorion Annibynwyr Cymru*, t.56.
- 68 Eifion Evans, *Howell Harris Evangelist 1714-1773* t.22.
- 69 Gomer Roberts, *op. cit.* t.20.
- 70 Eryn Mant-White, 'Seiadau Methodistaidd De-Orllewin Cymru 1737-50', (Traethawd Ph.D. Prifysgol Cymru, 1991) tt.156-7.
- 71 Philip Jenkins, *A History of Modern Wales 1536-1990*, t.158.
- 72 Derec Llwyd Morgan, *Y Diwygiad Mawr*, t.166.
- 73 Trevecka Letter, 162.
- 74 LL.G.C. 7024A.
- 75 LI.G.C. 7023A.
- 76 Thomas Rees a John Thomas, *op. cit.* Cyf.1 t.19.
- 77 Geoffrey F. Nuttall, 'Cyflwr Crefydd yn Nhrefddyn, Sir Fynwy (1793): gan Edmund Jones' *Y Cofiadur* 46, 1981, t.25.
- 78 Richard Bennett, *Methodistiaeth Trefaldwyn Uchaf*, (1927), t.27.
- 79 J.A. Bradney *A History of Monmouthshire*, (1925) cyf. 3, t.459.

- 80 Thomas Rees, *History of Protestant Nonconformity* t.404.
- 81 Thomas Rees a John Thomas, *op. cit.* Cyf.1 t.64
- 82 Ieuan Gwynedd, 'Edmund Jones a'i Amseroedd' *Yr Adolygydd* 1850-51, t.111.
- 83 J.A. Bradney, *op. cit.* t.458.
- 84 Llawysgrif Llyfrgell Casnewydd pf m 350 285.8 JON Casgliad Haines, 'Edmund Jones of Pontypool (1702-1793)' gan Rhiwallon, t.3.
- 85 John Davies [Gwentwyson] *Ebenezer Congregational Church, Pontnewynydd: A Sketch of its History from its Formation in 1740 up to 1891.* (1908).
- 86 Geoffrey Nuttall, *op. cit.* t.25.
- 87 *Whitefields Letters* cyf. ii t.269. (Argraffiad 1772)
- 88 L.I.G.C. 386D (Adysgrif o'r llythyr yn llaw Thomas Rees)
- 89 Thomas Rees a John Thomas, *op. cit.* t.64.
- 90 *Ibid.* t.64.
- 91 L.I.G.C.7024A
- 92 Edmund Jones, *Aberystroth*, tt.99-100.
- 93 Thomas Rees a John Thomas, *op. cit.* Cyf.1 t.19
- 94 *Ibid.* t.65.
- 95 Ieuan Gwynedd, *op. cit.* t.114..
- 96 Owen Evans, 'Edmund Jones "Yr Hen Broffwyd o Bontypool" *Y Geninen*, (1903), t.17.
- 97 L.I.G.C. 7029A.
- 98 Geraint Tudur, *op. cit.* t.75.
- 99 Eifion Evans, *Daniel Rowlands and the Great Awakening in Wales*, t.109.
- 100 Geraint Tudur, *op. cit.* t.75.
- 101 Gomer Roberts, *op. cit.* t.168.
- 102 R.T.Jenkins, *op. cit.* t.22.
- 103 Trevecka Letter, 598.
- 104 Gomer Roberts, *op. cit.* t.172.
- 105 J. Morgan Jones (gol.), *op. cit.* t.131.
- 106 Trevecka Letter, 598.
- 107 R.T. Jenkins, *op. cit.* t.23.
- 108 Eifion Evans, *op. cit.* t.111.

- 109 Edmund Jones, *A Sermon Preached from John V,28,29. Occasioned by the Death of Evan Williams, Preacher of the Gospel in Wales* (1750), t.95.
- 110 D.E. Jenkins, *Calvinistic Methodist Holy Orders*, (1911), tt.96-7
- 111 G.H. Jenkins, *op. cit.* t.310.
- 112 G.H. Jenkins, *The Foundations of Modern Wales*, t.363.
- 113 Trevecka Letter, 362.
- 114 G.H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar* t.314.
- 115 Ll.G.C.7030A.
- 116 R.E. Davies a E.G.Rupp, *A History of the Methodist Church in Great Britain*, (1965), t.293.
- 117 G.H. Jenkins, *The Foundations of Modern Wales* t.383.
- 118 R.T. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Ddeunawfed Ganrif*, t.40.
- 119 Glanmor Williams, *The Welsh in their Religion*, (1991), t.59.
- 120 Ll.G.C. 7027A.
- 121 Joshua Thomas, *Hanes y Bedyddwyr yn Mhlith y Cymry*, arg. Benjamin Davies, (1885), t.iv.
- 122 D.Densil Morgan, 'Athrawiaeth Hanes Joshua Thomas', *Trafodion Cymdeithas Hanes y Bedyddwyr*, (1986), t.17.
- 123 R.T. Jones, *op. cit.* t.144.
- 124 Ll.G.C. 7023A
- 125 Owen Evans, *op. cit.* t.19
- 126 R.T. Jenkins, *Hanes Cynulleidfa Hen Gapel Llanuwchllyn* t.53.
- 127 R.T. Jenkins, *op. cit.* t.52.
- 128 Ll.G.C. 7025A
- 129 Ll.G.C. 7027A
- 130 R.T.Jones, *op. cit.* t.149.
- 131 J.Morgan Jones, (gol.), *op. cit.* t.135.
- 132 Ll.G.C. 7027A.
- 133 Thomas Rees, *op. cit.* tt.34-5.
- 134 Ll.G.C. 7025A.
- 135 R. Tudur Jones, *op. cit.* t.110.
- 136 *Ibid.*t.110.

- 137 *Aberystroth*, t.110.
- 138 L.I.G.C. 7024A.
- 139 L.I.G.C. 7026A.
- 140 L.I.G.C. 7028A.
- 141 Gweler ymhellach, Geraint Dyfnallt Owen, *Ysgolion a Cholegau yr Annibynwyr* (1939).
- 142 R.T. Jenkins, *op. cit.* t.52.
- 143 Geraint Dyfnallt Owen, *op. cit.* t.31.
- 144 R. Tudur Jones, *op. cit.* t.130.
- 145 Geraint Dyfnallt Owen, *op. cit.* t.31.
- 146 *Ibid.* t.31.
- 147 *Ibid*, t.31.
- 148 *Ibid*, t.32.
- 149 Thomas Rees a John Thomas, *op. cit.* cyf.1, t.43
- 150 R. Tudur Jones, *op. cit.* t.130.
- 151 I. Foulks, *Yr Hen Bererinion*, t.108.
- 152 Llyfrgell Gyhoeddus Casnewydd, pf m350 385.8 JON Haines Collection, 'Edmund Jones of Pontypool' 1702-1793 gan Rhiwallon, David Rowlands Porthmadog, [1900], t.5.
- 153 *Whitefields Letters* cyf. ii t.269. (Argraffiad 1772)
- 154 Anhysbys, 'Biography. The Rev.Edmund Jones.' The Evangelical Magazine, Mai 1794. t.181.
- 155 Gweler ymhellach, Isaac Thomas, 'Y Gronfa Gynulleidfaol ac Annibynwyr Cymru', *Y Cofiadur*, 28, 1958, t.5 a John Taylor, 'The Congregational Board Fund 1695-1995', *The Journal of the United Reformed Church History Society*, Cyf.5, (atodiad 1) tt.3-4.
- 156 John Taylor, *op. cit.* t.4.
- 157 Llawysgrif Llyfrgell Dr Williams, 'The Congregational Board Fund, O.D. Vol.411 - 7 January 1788 - 3 January 1791'.
- 158 L.I.G.C. 7028A.
- 159 L.I.G.C. 7029A.
- 160 L.I.G.C. 7030A.
- 161 W.T. Owen, 'Wales and the Congregational Board' *Trafodion Cymmrodorion*, (1978), t.167.
- 162 Isaac Thomas, *op. cit.* t.3.

- 163 L1.G.C.7024A.
- 164 L1.G.C. 7023A.
- 165 L1.G.C. 7023A.
- 166 *Ibid.*
- 167 John Giles, *Memoirs of the Late George Whitefield*, (1811), t.266.
- 168 L1.G.C. 7023A.
- 169 L1.G.C. 7023A.
- 170 L1.G.C. 7030A.
- 171 Llawysgrif Llyfrgell Casnewydd pf m 350 285.8 JON Casgliad Haines, 'Edmund Jones of Pontypool (1702-1793)' gan Rhiwallon, t.11.
- 172 L1.G.C. 7030A.
- 173 L1.G.C. 7025A.
- 174 John Thornton, (1720-1790). Masnachwr cyfoethog a dosbarthwr Beiblau a chefnogwr mudiadau efengylaidd. Gweler *D.N.B.*
- 175 L1.G.C. 7027A.
- 176 L1.G.C. 7024A.
- 177 L1.G.C. 7023A.
- 178 L1.G.C. 7028A.
- 179 Owen Evans, *op. cit.* t.19.
- 180 L1.G.C. 7026A.
- 181 Owen Solomon Cradoc, *The Knowledge of the Tree of Life*_t.ix. Ysgrifennai Edmund Jones o dan y ffugenw Owen Solomon Cradoc. Yn y rhagair, dywed Edmund Jones bod yr awdur Owen Solomon Cradoc, sef ef ei hun yn ymddiddori mewn llyfrau yn gynnar iawn yn ei fywyd.
- 182 Anhysbys, 'The Biography of the Rev. Edmund Jones', *The Evangelical Magazine*, t.178.
- 183 Thomas Watts, 'The Edmund Jones Library' *Journal of the Welsh Bibliographical Society*, Cyf. II, 1975-6, t.233.
- 184 Er enghraifft; Richard Sibbs, *An Exposition of the third Chapter of the Epistle of Saint Paul to the Philippians*, (1647); John Owen, *A Practical Exposition of the CXXXth Psalm*, (1680); *Sermons by Samuel Petts and John Manning* (1656) a Richard Vines, *A Treatise of the Institution, Right administration and Receiving of the Sacrament of the Lord's Supper* (1660)
- 185 Edmund Jones, A Sermon preached from John V 28, 29...occasioned by the death of Mr Evan Williams, preacher of the Gospel, t.88.
- 186 *ibid.* tt.84-5.

- 187 Dr Conyers Middleton, (1683-1750. Diwinydd a ddangosodd dueddiadau Deistiaidd yn ei weithiau. Gweler *D.N.B.*
- 188 Derec Llwyd Morgan (gol.), *Meddwl a Dychymyg Williams Pantycelyn*, t.34.
- 189 G.H. Jenkins, *The Foundations of Modern Wales*, t.316.
- 190 **Ariaeth:**
 Heresi sy'n gwadu gwir dduwdod Iesu Grist. Gelwid hi ar ôl ei hawdur Arius. Credai ei ddilynwyr, sef yr Ariaid, nad yw Mab Duw yn dragwyddol, ond, wedi ei greu o ddim fel arf i lunio'r byd. Felly, nid yw o Dduw, h.y. o'r un sylwedd â Duw, ond, yn greadur cyfnewidiol. Credent mai anrhydedd diweddarach a roddwyd yn ei statws oedd ei alw yn Fab.
 (Yn rhannol seiliedig ar *Dictionary of the Christian Church*, (1958) gol. F.L.Cross, t.80.)
- 191 Ll.G.C. 17054D, t.131.
- 192 *Ibid.* t.262.
- 193 *Ibid.* t.180.
- 194 Dr John Owen, (1616-83). Diwinydd Piwritanaidd enwog a hannaï o hen deulu Cymreig, ail fab i'r Parchedig Henry Owen, Ficer Stadhampton, swydd Rhydychen. Gweler *D.N.B.*
- 195 Dr Thomas Goodwin, (1600-80). Diwinydd Annibynnol a apwyntiwyd yn Lywydd Coleg Magdalen, Rhydychen ym 1650. Gweler *D.N.B.*
- 196 Dr Thomas Manton, (1620-77). Diwinydd a phregethwr Presbyteraidd. Ef oedd arweinydd Presbyteriaid ei gyfnod yn Llundain. Gweler *D.N.B.*
- 197 Anthony Burgess, (fl.1652). Diwinydd a Ficer Sutton Coldfield yn Warwickshire hyd y Rhyfel Cartref. Cyhoeddodd bregethau amrywiol ac yn eu plith pregeth angladdol Thomas Blake. Gweler *D.N.B.*
- 198 Edward Reynolds, (1599-1676). Esgob Norwich. Gweler *D.N.B.*
- 199 Ezeziel Hopkins, (1634-90). Esgob Derry. Gweler *D.N.B.*
- 200 Ll.G.C. 17054D, t.257.
- 201 *Ibid.* t.259.
- 202 *Ibid.* t.276.
- 203 *Ibid.* t.651.
- 204 **Pelagiaeth:**
 Athrawiaeth a gysylltir ag enw Pelagius y credir ei fod o dras Brythonaidd. Cred sy'n honni bod dyn trwy ei ymdrech ei hun yn gyfrifol am gymryd y camau cyntaf sylfaenol tuag at ei iachawdwriaeth. Yr oedd y Pelagiaid yn argyhoeddedig os nad yw

- dyn yn gyfrifol am ei weithredoedd da a drwg, nid oes dim yn ei atal rhag boddio mewn pechod.
(Yn rhannol seiliedig ar *Dictionary of the Christian Church*, (1958) gol. F.L.Cross, t.1040.)
- 205 *Ibid.* tt.189-90.
- 206 *Ibid.* t.172.
- 207 *Ibid.* t.211.
- 208 *Ibid.* t.548.
- 209 *Ibid.* t.554.
- 210 *Ibid.* tt.231-32..
- 211 *Ibid.* t.231.
- 212 Kathryn Jenkins, 'Williams Pantycelyn a'r Beibl' *Y Traethodydd*, cxliii, rhif 608 (Gorffennaf 1988) tt.166- 7.
- 213 Derec Llwyd Morgan, (gol) *op. cit.* t.35
- 214 *Ibid.* t.51.
- 215 Joseph A. Galdon, *Typology and Seventeenth Century Literature*, (1975), t.28.
- 216 Derec Llwyd Morgan, (gol.) *op. cit.* t.36.
- 217 Edmund Jones *Two sermons, First of the Creatures Going into the Ark; Typically representing the Salvation of God's Elect Church in and by Jesus Christ, second of the Creatures going out of the Ark to Mount Ararat, Typically Representing the Removal of the Church Militant out if the State of Grace into the State of Glory* (1781) t.6.
- 218 *Ibid*, t.4.
- 219 Giles, *op. cit.* t.266.
- 220 Edmund Jones, *Samson's Hair An Eminent Representation of the Church of God*, t.iv.
- 221 *Ibid.* tt.vi-vii.
- 222 *Ibid.* t.27.
- 223 *Ibid.* t.34.
- 224 Edmund Jones *The Miraculous Increase of Jacob's Flock* (1753) tt.iii-iv.
- 225 Derec Llwyd Morgan, *op. cit.* t.26.
- 226 Gweler ymhellach, J.Gwili Jenkins, *Hanfod Duw a Pherson Crist*, pennod II.
- 227 R. Tudur Jones, *Hanes Annibynwyr Cymru*, tt.133-34.
- 228 G.H. Jenkins, *Literature, Religion and Society in Wales*, (1983), t.30.
- 229 G.H. Jenkins, *Foundations of Modern Wales*, t.383.

- 230 Edmund Jones, *Two sermons, First of the Creatures Going into the Ark... t.63.*
- 231 *Ibid.* t.63.
- 232 Llawysgrif Llyfrgell Rydd Caerdydd, 1.45 A Sermon of Despair, t.63.
- 233 J. Gwili Jenkins, *op. cit.* t.28.
- 234 Edmund Jones, *op. cit.* t.40.
- 235 *Ibid.* t.A2.
- 236 G.H. Jenkins, *Literature, Religion and Society in Wales*, t.23.
- 237 Howell Powell, *Y Gwrandawr*, (1709), t.8.
- 238 Charles Lloyd Cohen, *The Psychology of Puritan Religious Experience* (1986), t.195.
- 239 Edmund Jones, *op. cit.* t.43.
- 240 G.H. Jenkins, *op. cit.* t.31.
- 241 qm 350 012 JON Haines Collection, Sermon 1. The Misery of those who will not leave all but Retain some of their Sins shewed from 2 Kings III 1,2,3. t.16.
- 242 N.L.W. 16990B, t.189.
- 243 Edmund Jones, *Aberystroth*, tt.112-60.
- 244 Edmund Jones, *A Sermon preached from John V 28,29...occasioned by the death of Mr Evan Williams, preacher of the Gospel* (1750), t.97.
- 245 G.H. Jenkins, *op. cit.* t.32.
- 246 Owen C. Watkins, *The Puritan Experience*, t.6.
- 247 Charles Owen, *op. cit.* t.133.
- 248 Edmund Jones, *The Leaves of the Tree of Life*, (1750), t.33.
- 249 Edmund Jones, *Two Sermons first showing the Misery of those who are without the Light of Christ, Second shewing the Felicity of being in the state of the Light of Grace*, (1776) t.19.
- 250 Edmund Jones, *A Sermon preached from John V 28,29...occasioned by the death of Mr Evan Williams, preacher of the Gospel*, t.68.
- 251 *Ibid.* t.15.
- 252 Derec Llwyd Morgan, *op. cit.* t.37.
- 253 *Ibid.* t.59.
- 254 G.H. Jenkins, *op. cit.* t.28.
- 255 Eifion Evans, *Pursued by God*, t.15.
- 256 Edmund Jones, *The Leaves of the Tree of Life*, t.vi.
- 257 *Ibid*, t.ix.

- 258 Gweler Edmund Jones, *Dwy Bregeth; Y Gyntaf am y Creaduriaid yn myned i mewn i Arch Noa...* (1782).
- 259 Thomas Rees a John Thomas, *op. cit.* t.136.
- 260 Anhysbys, 'Biography The Rev. Edmund Jones, The *Evangelical Magazine*, Mai 1794, t.185.
- 261 LL.G.C. 7021-7030A.
- 262 Ll.G.C. 7030A.
- 263 Mae'n debyg mai Solomon Harris yw'r cyfeiriad.
- 264 Ll.G.C. 7027A
- 265 Anhysbys, *op. cit.* t.183.
- 266 Ll.G.C.7030A.
- 267 Ll.G.C.7028A.
- 268 Françoise Deconick-Brossard, 'Patterns of Preaching and Worship among Eighteenth-Century Dissenters', *The Journal of United Reformed Church History Society*, tt.7- 8.
- 269 Ll.G.C. 7026A.
- 270 Edwin Welch, *Spiritual Pilgrim. A Reassessment of the Life and Work of Lady Huntingdon*, (1995),t.116.
- 271 R.T. Jenkins, *op. cit.* t.32.
- 272 Gomer M.Roberts, 'Annibynwyr a Llythyrau Trefeca', *Y Cofiadur Rhifyn* 27, 1957, t.14.
- 273 Trevecka Letter, 2704.
- 274 Trevecka Letter, 2706.
- 275 Trevecka Letter, 2715.
- 276 Trevecka Letter, 2724.
- 277 By a Member of the Houses of Shirley and Hastings Hastings, *The Life and Times of Selina, Countess of Huntingdon*, cyf.ii tt.117.
- 278 *Ibid.* 117-18.
- 279 D2538/8/1, Gloucester Record Office.
- 280 Sabeliaeth:
Athrawiaeth a gysylltir ag enw Sabellius. Cred sy'n honni mai'r unig wahaniaeth rhwng personau Y Duwdod oedd olyniaeth mewn modd a gweithredoedd, yn hytrach na pherthynas o ran sylwedd. Gelwid hwy hefyd yn Batripasiaid gan fod y syniad o Dduw y Tad wedi dioddef fel ei fab yn ganolog i'w hathrawiaeth.
(Yn rhannol seiliedig ar *Dictionary of the Christian Church*, (1958) gol. F.L.Cross, t.914.)

- 281 Sgwrs gydag ysgrifenyddes bresennol Capel Ebenezer.
- 282 Ll.G.C. 7027A
- 283 *Ibid.*
- 284 Ll.G.C. 7027A. Gweler atodiad Ch.
- 285 Ll.G.C.7030A.
- 286 *Ibid.*
- 287 Ll.G.C.7029A.
- 288 Nuttall, *op. cit.* t.25.

Pennod – 4

‘Aberystroth is the most remarkable and instructive district in all Great Britain, if not in creation.’¹

Edmund Jones – Gŵr y Filltir Sgwâr

Ym 1779, ac yntau yn 77 mlwydd oed, ysgrifennodd Edmund Jones un o’r llyfrau mwyaf arloesol a gyhoeddwyd yn y ddeunawfed ganrif sef *A Geographical, Historical and Religious Account of the Parish of Aberystroth in the County of Monmouth*. Torrodd yr ‘Hen Broffwyd’ gwys newydd pan gyhoeddodd y gyfrol hon, gan mai dyma’r llyfr cyntaf printiedig ar hanes plwyf yng Nghymru. Yn wir, achubodd y blaen o ddeng mlynedd ar lyfr Gilbert White *The Natural History and Antiquities of Selbourne* (1789), llyfr a ystyrir yn glasurol y math hwn o lenyddiaeth yn Lloegr. Ysgrifennodd J.A. Bradney ganmoliaeth uchel i *Aberystroth*: ‘It is the best parochial history that had ever appeared up to that date, and contains an amount of detailed information rarely met in such works.’², ac yn wir, yr oedd yn llygad ei le. Y llyfr nesaf a gyhoeddwyd ar hanes plwyf yng Nghymru oedd eiddo’r hanesydd a’r naturiaethwr enwog, Thomas Pennant, sef *The History of the Parishes of Whiteford and Holywell* ym 1796. Cychwynnodd Edmund Jones draddodiad newydd yng Nghymru a Lloegr o ysgrifennu hanes plwyf yn hytrach na hanes sir arbennig. Nid oedd yr arfer o ysgrifennu hanes sir yn hollol newydd yn y cyfnod hwn, oherwydd ailgydio yn nhraddodiad oes Elisabeth a wnaeth haneswyr yn ystod ail hanner y ddeunawfed ganrif. Rhwng 1775 a 1818, ysgrifennwyd cyfrolau swmpus yng Nghymru ar hanes siroedd Môn, Caernarfon, Brycheiniog, Maesymfed, Ceredigion a Mynwy.³ Perthynai newydd-deb arbennig felly i lyfr Edmund Jones gan iddo ganolbwyntio ar

hanes plwyf ac nid ar hanes sir.

Ysgrifennodd Edmund Jones ei gyfrol fel teyrnged a chlod i blwyf Aberystroth a'i bobl. I Edmund Jones, nid oedd unman tebyg yn y byd i blwyf Aberystroth. Credai'n hollol ddiffuant bod arbenigrwydd hynod yn perthyn i rai mannau mynyddig a'u bod yn cynrychioli gwaith dwyfol Duw ar y ddaear. Ystyriai Aberystroth yn un o'r mannau breintiedig hynny y gellid ei gyffelybu â'r Aifft, yr Anialwch a gwlad Canaan, a byddai'n biti pe na bai hanes y plwyf yn cael ei osod ar glawr:

Of this Parish of Aberystroth is an instance, where the agencies of God, upon the Land, and upon, and among the Inhabitants, have been so remarkable, and such things have come to pass in it, in the course of time, the like whereof, it may be, cannot be showed out of any other Parish in the Kingdom; but it may, 'tis a pity the knowledge of them should be retained from the publick⁴

Mae'r gwaith yn werthfawr gan fod Edmund Jones yn disgrifio pob agwedd ar weithgarwch y plwyf ac yn lleisio syniadau, a chredöau cymdeithas glos o bobl gyffredin yng nghanol a diwedd y ddeunawfed ganrif.

Rhennir llyfr yr 'Hen Broffwyd' ar hanes Aberystroth yn bymtheg o is-benawdau. Yn rhan gyntaf y gyfrol ceir gwybodaeth fanwl a diddorol ar destunau megis enw'r plwyf, ei faint, ei leoliad, ansawdd y tir, y bywyd gwyllt, y tymheredd, maint y boblogaeth, y tai ac adeiladau diddorol, a datblygiad y plwyf o'r amser cyn dyfodiad y Rhufeiniaid hyd ganol y ddeunawfed ganrif. Yn y rhan hon o'r gyfrol y gosodir cynfas i'w ddarlun o fywyd y plwyf. Yn rhan ganol y llyfr ceir gwybodaeth bwysig am ffordd o fyw y trigolion, eu hofergoelion a'u credöau a hanes crefydd yn yr ardal ers cychwyn Cristionogaeth yno. Ar ddiwedd y gyfrol, ceir 'memoir' helaeth, sef

adran yn trafod bywyd a chyfraniad pobl nodedig o'r plwyf, sy'n ffynhonnell werthfawr i hanes enwogion yr ardal yn y ddeunawfed ganrif. Yn dilyn y 'memoir', mae dwy dudalen o gynnwys, sef rhestr o'r is-benawdau a geir yn y gyfrol.⁵

Yn Saesneg yr ysgrifennodd Edmund Jones ei *Aberystroth*. Gellir tybio ei fod wedi gwneud hynny er mwyn apelio at gynulleidfa ehangach na'i blwyf genedigol. Gwyddai y byddai Saeson yn darllen ei waith ac nid oedd am iddynt wrthod ei waith am ei fod yn Gymro. Yn y rhagair i'r gyfrol, ysgrifennodd:

I am also to beg the English reader's Pardon in regard of some Wallecisms, in my manner of expression, hardly to be avoided by me, in my circumstances, which may not be agreeable. And here I may be pardoned; as a Welsh writer...⁶

Hefyd mae'n arwyddocaol iawn, bod Edmund Jones wedi cynnwys cyfarwyddiadau i'r darllenydd Saesneg sut i ynganu enwau lleoedd yn Gymraeg yn y dudalen o flaen y rhagair, sydd eto'n awgrymu y bwriadai i bobl tu draw i Gymru brynu ei lyfr. Ychwanegodd ar y diwedd: 'But it matters not how an Englishman sounds letters in England, or to himself; though the sounding of them amiss in Wales would not be convenient.' Yn ôl Edmund Jones, cadwodd ei arddull yn 'blaen yn fwriadol yn y gwaith, er nad yn anneallus. Tybiai:

A flourishing stile is seldom useful in History, and less in History than in any other parts of knowledge, yea it is sometimes hurtful, making the subject more tedious, clouding the sense, and sometimes making the truth of it suspected.⁷

Er mwyn gosod cyfrol Edmund Jones yng nghyd-destun y cyfnod,

mae'n ofynnol cofio bod astudio hanes naturiol yn destun a ddaeth yn boblogaidd yn Lloegr yn fwyaf arbennig, yn enwedig yn ystod ail hanner y ddeunawfed ganrif. Ond, yn gyffredinol, cyn hynny, yn ystod cyfnod y Tuduriaid a'r Stiwartiaid, credid bod y byd wedi ei greu yn unig ar gyfer dyn a bod creaduriaid eraill yn y bydysawd yn israddol iddo. Er mwyn cyfiawnhau eu tybiaeth, dyfynnai diwinyddion o waith athronwyr clasurol a'r Beibl. Credai Aristotlys bod pwrpas i bopeth ym myd natur. Crëwyd planhigion ar gyfer anghenion anifeiliaid, ac anifeiliaid ar gyfer anghenion dyn. Credai'r Stoiciaid bod natur yn bodoli i wasanaethu diddordebau dyn. Yn ganolog felly, i'r cynllun dwyfol, yr oedd goruchafiaeth ddwyfol. Yn ôl Jeremiah Burroughes ym 1657, dyn oedd pinacl gwaith Duw ar y ddaear: 'He made others for man, and man for himself.'⁸ Yr un oedd barn Richard Bentley ym 1692, sef bod popeth wedi ei greu: 'principally for the benefit and pleasure of man.'⁹

Dyfynnai diwinyddion y cyfnod modern cynnar o hanes goruchafiaeth dyn ar ôl y dilyw yn y Beibl, pan adnewyddodd Duw awdurdod dyn i arglwyddiaethu dros anifeiliaid, (Genesis ix, 2, 3) i gyfiawnhau eu hathroniaeth ymhellach.¹⁰ Credent fod pwrpas ymarferol neu foesol i bob anifail ar gyfer defnydd dyn. Yn ôl James Wilkington, offerynnau dicter Duw oedd anifeiliaid rheibus a adawyd yn ein plith i feithrin dewrder dynol ac yn hyfforddiant defnyddiol ar gyfer rhyfel. Ordeiniwyd epaod a pharotiaid ar gyfer ddifyrrwch dynol ac adar i ganu i ddiddori dynolryw.¹¹

Ond, erbyn diwedd yr ail ganrif ar bymtheg a'r ddeunawfed ganrif, dechreuodd naturiaethwyr, gwŷr megis John Hill,¹² John Ray¹³ a William Bingley¹⁴ ymwrthod â'r symbolaeth o ddyn fel canolbwynt hanes naturiol.¹⁵ Yn hytrach, dechreuwyd ystyried y testun mewn goleuni gwahanol ac

ymddiddori mewn astudio adar, anifeiliaid a thyfiant. Cychwynnwyd dosbarthu anifeiliaid a llysiau mewn ffordd fwy gwrthrychol a methodolegol.¹⁶ Yn ail hanner y ddeunawfed ganrif crëodd William Bingley dabl cymhleth i asesu cân pob aderyn o dan benawdau megis ‘melodiousness of tone’, ‘sprightliness’, ‘plaintiveness’, ‘compassion’ a ‘execution’, gan roi marciau allan o ugain i bob aderyn.¹⁷ Daethpwyd yn raddol i barchu nodweddion byd natur nid fel rhan annatod o ddynoliaeth, ond am eu prydferthwch eu hunain. Canmolid rhai rhywogaethau o fyd natur am eu hymddangosiad gwych. Yn ei lyfr *Natural History* (1751), canai John Hill glodydd y dylluan: ‘an extremely pretty little bird’, ac edmygai y torgoch yn fawr: ‘a very elegant fish’.¹⁸

Mae’n debyg mai darllen llythyr yn y *Gentleman’s Magazine* ym mis Ebrill 1755 oedd un ffactor a symbylodd Edmund Jones i lunio llyfr ar hanes plwyf Aberystroth. Yn y rhagarweiniad i’w gyfrol cyfeiria yn uniongyrchol at y llythyr:

I remember a long time seeing a letter in the Gentlemen’s Magazine for April, 1755, from a Gentleman who desired such accounts from parishes as I have given of the Parish of Aberystroth. If this gentleman is now alive, he would be glad to read this account, especially as I can tell him, that his letter did in some measure influence me to write it.¹⁹

Yn y llythyr rhestrir naw deg un o gwestiynau gan y gŵr bonheddig y gellid eu gofyn am unrhyw blwyf ym Mhrydain fel awgrymiadau i ysgrifennu hanes plwyf. Er enghraifft, dyma’r cwestiynau cyntaf y mae yn eu cynnig: ‘1. What is the ancient and modern name of the parish, and its etymology? 2. By what parishes is it bounded E. W. N. and South and what is its length and breadth?’²⁰ Yn sicr, fe gafodd y cwestiynau hyn ddylanwad pwysig ar Edmund

Jones a gwelir tair ran gyntaf ei lyfr yn bur debyg i'r cyfarwyddyd a welsai yn *y Gentleman's Magazine*:

- i. Of the Name of the Parish.
- ii. Of its boundaries and limits.
- iii. Of its measure and extent.²¹

Yn y llythyr yn y *Gentleman's Magazine* (1755) mae'n amlwg o'r penawdau a'r cwestiynau a awgrymir gan yr awdur ei fod yn ymwybodol o werth a phwysigrwydd astudio hanes naturiol fel pwnc annibynnol yn rhydd o'i gysylltiadau dynol. Dyma enghreifftiau o'r math o gwestiynau a restrir yn y cylchgrawn o dan y pennawd - *Queries relating to the Natural History of the Parish*:

5. Are there any lakes, meers or waters, what are they, their depth, where do they rise, and whither do they run?... 18. Is the parish remarkable for breeding any cattle of remarkable qualities, size, or value, and what?... 28. Are any quantities of sheep raised or feed in the parish, and on what do they chiefly feed?²²

Gwelir dylanwad rhai agweddau ar y cwestiynau hyn a thestunau eraill ar hanes naturiol y plwyf yn llyfr Edmund Jones ar Aberystroth. Er enghraifft, ceir isadrannau megis 'v Of the Rivers, Rivulets, and Waters' a 'viii Of the soil and products of the Earth, Internal and external.'²³ Y mae'n ddiddorol bod nifer o'r cwestiynau a gynigid yn y cylchgrawn yn ymwneud â hanes naturiol plwyf.

Fel y dadleua Keith Thomas, nid oedd dim newydd-deb yn perthyn i'r sylweddoliad bod y byd naturiol yn meddu ar ei fywyd ei hun, yn annibynnol o anghenion dynol.²⁴ Yn arsylwadau didoledig yr athronydd clasurol Aristotlys ar natur, ceid aeddfedrwydd rhyfeddol yn y disgrifiadau.

Cyn belled ag yr oedd llysieuog a sŵleg yn y cwestiwn, astudiwyd y byd naturiol yn fanwl iawn gan nifer o bobl ddylanwadol yn y canol oesoedd. Yn niwedd y ddeuddegfed ganrif, gwyddom i Gerallt Gymro ddangos disgleirdeb arbennig yn ei ddisgrifiadau cywir o bysgod ac adar amrywiol, tra yn y bymthegfed ganrif fe ymddiddorodd yr hynafiaethydd William o Gaerwrangon yn arferion nythu adar.²⁵

Erbyn diwedd y ddeunawfed ganrif, daeth diwinyddion i gredu bod gan bob rhan o'r greadigaeth hawl i fyw a bod gwerth ysbrydol i natur ei hun, ac nad dyn yn unig oedd yn tra-arglwyddiaethu. Tybid bod gan natur werth ysbrydol cynhenid a bod astudio'r byd naturiol yn ffordd uniongyrchol i ddod i ddeall doethineb dwyfol.²⁶ Fel y dywedodd y bardd William Blake yn niwedd y ddeunawfed ganrif: 'Every thing that lives is Holy'.²⁷ I Henry Power, awdur llyfr *Experimental Philosophy* (1664), yr oedd ystyried byd natur yn fyfyrgar yn ddyletswydd foesol ac yn ffordd o roi parch i'r Creawdwr. Fel y dywed: 'Tis a tribute we ought to pay him for being men'.²⁸ Ganrif yn ddiweddarach, cytunai Thomas Pennant mai prif ddiben hanes naturiol oedd '...to exalt our veneration towards the Almighty.'²⁹ Dilynodd Williams Pantycelyn hefyd yn ôl Glyn Tegai Hughes syniadaeth a wyntyllwyd yn y ddeunawfed ganrif, bod datguddiadau natur yn arddangos daioni Duw neu ei arucheledd, sef syniad Llyfr Natur, a seiliwyd ar ddiwinyddiaeth ganoloesol. Adlewyrchir hyn yng ngeiriau Pantycelyn yn ei gyfrol sy'n ymwneud â natur, *Golwg ar Deyrnas Crist*:

Mae'r holl greadigaeth yn ei law,

Fe sy'n ei threfnu yma a thraw;

I ddodi 'maes ei anfeidrol glod

Mae pob rhyw drefn ag sy'n bod.³⁰

Gwelir dylanwad y syniadaeth hon ar Edmund Jones yn ei lyfr ar hanes Aberystroth. Ceisiodd yr ‘Hen Broffwyd’ argyhoeddi ei ddarllenwyr bod gwersi ysbrydol i’w dysgu am ras Duw yng ngwneuthuriad y greadigaeth. Credai y cynyddai gras y Creawdwr fel yr ymledai afon wrth lifo ar ei thaith i’r môr. Honnai Edmund Jones fod gras Duw yn cael ei gymharu yn aml yn y Beibl i ddŵr yn rhedeg mewn nentydd, ffynhonnau ac afonydd. Defnyddia Edmund Jones yr un gyffelybiaeth i esbonio ei neges mor gelfydd a darluniadol:

...the lesser Waters running into the greater, the Springs into the Rivulets and lesser Rivers, the lesser Rivers into the greater, and the greater into the sea, from whence they came in the clouds of Heaven; this shows the Inhabitants, and no doubt designedly shews, how the lesser measures of grace do seek after, and enter into greater measures, and the tendency of the greater measures towards perfection, and the Sea of glory; from whence all the Springs of Grace come down into the Souls of Men.³¹

Dengys y dyfyniad gymaint oedd dylanwad y Beibl ar Edmund Jones a’r modd y cysylltai ryfeddod natur â gwaith a gras Duw ar y ddaear.

Yn ystod y ddeunawfed ganrif, ac yn arbennig yn ail hanner y ganrif, gwelwyd twf mewn maint a phoblogaeth trefi a dinasoedd. Ym 1700, trigai dros dri chwarter poblogaeth Prydain yng nghefn gwlad, a thua 13% mewn trefi â thros 5,000 o drigolion. Erbyn 1800, tyfodd y boblogaeth drefol i 25% o’r boblogaeth.³² O ganlyniad i hyn, dechreuodd pobl ddyheu am weld harddwch y wlad a daeth ymddiddori mewn coed, blodau a mynyddoedd yn bleser poblogaidd. Honna Keith Thomas yr ystyrid coed yn Lloegr: ‘...were not merely domesticated but gradually achieved an almost pet-like status.’³³

Rhwng 1770 a 1850, cyhoeddwyd llyfrau niferus ar goed hardd, coed hynafol a choed enwog. Treuliai gwŷr bonheddig oriau yn trafod siâp a harddwch coed unigol. Yn wir, rhwng 1400 a 1750 disodlwyd nifer o goedwigoedd er mwyn ehangu tir amaethyddol, creu tanwydd ac adeiladu tai.³⁴ Yn ystod yr unfed ganrif ar bymtheg a'r ail ganrif ar bymtheg yn enwedig, tröwyd coetir yn dir amaethyddol. Yn Norfolk, er enghraifft, nid oedd tri chwarter y goedwigoedd canoloesol yn bodoli erbyn 1790.³⁵ O ganlyniad i'r datblygiadau hyn, felly, yr oedd coed yn brinnach ac yn fwy gwerthfawr erbyn diwedd y ddeunawfed ganrif.

Testun hyfrydwch pur i Edmund Jones oedd edmygu a syllu ar y coed prydferth a dyfai ym mhlwyf Aberystroth a chyfeiriai yn arbennig at y rhai a dyfai yng Nghwm Teleri: 'The trees which are the chief glory of the Earth, especially the Beech Trees, abounding about the Rivers great and small.'³⁶ Tebyg iawn oedd geiriau nifer o bobl eraill yng nghanol y ddeunawfed ganrif am goed. Fel y dywedodd Edwin Lascelles³⁷ mewn llythyr ym 1763: 'I think the beauty of a country consists chiefly in the wood',³⁸ a chredai William Gilpin³⁹ hefyd bod coed yn: '[the] grandest and most beautiful part of all the production of the earth'.⁴⁰ Bellach, ystyrid y fforestydd yn 'rhamantaidd'. Honnodd Archibald Alison⁴¹ ym 1790: 'One of the sublimest objects in natural scenery is an old and deep wood, covering the side of the mountain.'⁴²

I Edmund Jones, yr oedd y coed a dyfai ym mhlwyf Aberystroth yn rhan annatod o harddwch yr ardal, a châi bleser arbennig yn troedio ar hyd y lonydd bychain heibio i'r cloddiau prydferth. Cyfaddefai mai: 'The middle and lower end of the valleys great and small, and of the Mountains in this Parish, are the most delightful.'⁴³ Cyfeiria at nifer o dai godidog yn y plwyf oedd â

gardd a choed hyfryd yn tyfu ynddynt. Enwir Tŷ yn y Llwyn yn Ebwy Fawr fel man pleserus i fyw ynddo, gyda gardd brydferth yn wynebu'r De â : 'delightful woody prospects about it.' Yn neuadd y tŷ hwn, meddai Edmund Jones, yr arferai'r Annibynwyr gynnal eu cyfarfodydd.⁴⁴ Nodir hefyd fannau delfrydol yn ei farn ef i adeiladu annedd-dai megis ar bwys yr afon ger Pant rhiw gyngi [sic] ac ar dir stad Justice Williams.⁴⁵

Gwelwyd cynnydd mawr yn ystod y ddeunawfed ganrif hefyd mewn tyfu blodau a phlanhigion ymysg y werin-bobl yn ogystal â gwŷr bonheddig yn Lloegr a Chymru. Fel y dywedwyd ym 1779: 'Scarce a person from peer to the cottager thinks himself tolerably happy without being possessed of a garden'.⁴⁶ Er bod cynifer o lyfrau wedi ymddangos ar arddio a phynciau perthnasol yn Lloegr a'r Alban yn ystod yr ail ganrif ar bymtheg a'r ddeunawfed ganrif, prin iawn yw'r cyhoeddiadau gan awduron Cymru, yn Gymraeg neu'n Saesneg. Ysgrifennodd y Parchedig Henry Rowlands,⁴⁷ Ficer Llanidan, sir Fôn, lyfr yn dwyn y teitl *Idea Agriculturae* ym 1704, ond, ni chyhoeddwyd ef tan 1764 yn Nulyn. Cynhyrchwyd llyfryn yn dwyn y teitl *A Treatise of Forest Trees* gan y Parchedig William Watkins, curad Y Gelli, sir Frycheiniog ym 1753.

Un o brif arddwyr Cymru yn ystod y ddeunawfed ganrif oedd William Morris (1705 - 1764), un o Forysiaid Môn, a fu ar un cyfnod yn gasglwr trethi yng Nghaergybi. Ef oedd awdur *Collection of Plants gathered in Anglesey*.⁴⁸ Adwaenid ef fel 'Gwilym y Garddwr' gan ei gyfoedion. Brithir Llythyrau'r Morysiaid gyda amryw gyfeiriadau at ddiddordeb William Morris mewn botaneg. Er enghraifft, mewn llythyr dyddiedig 14 Hydref 1740 at ei frodyr, ysgrifennodd William Morris hyn:

I don't remember whether ever I told you that I've, for upwards of three years, been studying botany. I've made a catalogue in English, Welsh and Latin of the plants etc; growing in and about Holyhead where we have a great many pretty rare ones and likewise made a kind of dry garden or specimen of each plant.⁴⁹

Mewn llythyr dyddiedig 15 Gorffennaf 1741, cynhwysir 'a catalogue of alpine plants found by William Morris in and about Snowdon.' Yn ddiweddarach ar 2 Ionawr 1746, ysgrifennodd Morris:

I have, through much painstaking and perseverance collected, or rather compiled, a Botanologium (there's a stiff unkind word), in Welsh, Latin and English as well as Erse, so that it will be handsome to look at and beneficial to understand.

Cwyna yn y llythyr nad yw yr hyn sydd yng ngeiriadur Dr John Davies, Mallwyd⁵⁰ [*Antiquae Linguae Britannicae et Linguae Latinae Dictionarium Duplex with Botanologium*, (1621)], yn werth dim a bod Thomas Jones⁵¹ yr almanaciwr ym 1688 yn cymysgu enwau planhigion heb synnwyr na threfn. Er na chyhoeddwyd 'Botanologium' William Morris, gwyddom mai ei gasgliad ef oedd sail gwaith diweddarach Hugh Davies,⁵² *Welsh Botany*, a ymddangosodd ym 1813.⁵³

Un o lawysgrifau mwyaf diddorol William Morris yw'r un a ysgrifennodd ar ddechrau hen lyfr garddio yn ei feddiant, yn dwyn y teitl *The Kitchen, Fruit, and Flower Garden, complete in Four Parts*, gwaith a luniwyd gan awdur anhysbys. Cynhwysa'r llyfr 4 rhan: I The Kitchen Garden, II The Fruit Garden, III The Flower Garden a IV The Flower Garden.[sic] Mae'r wybodaeth a gynhwysir yn y llyfr yn ymarferol ddefnyddiol ac yn unol â ffasiwn y cyfnod. Yn ôl William Linnard a Robin Gwyndaf: 'The book thus

forms a substantial contribution to British horticultural literature.’⁵⁴ Ni chyhoeddwyd copïau niferus o’r gwaith ac yr oedd William Morris yn hynod o falch o dderbyn copi o’r Iwerddon.

Yn y llawysgrif, ceir cyfuniad o ddyfyniadau gan arbenigwyr garddwriaethol a botanegol a nodiadau gwreiddiol ar destunau garddio amrywiol, megis ar dyfu coed ffrwythau a chucumer, yn ogystal â chalendr garddio misol William Morris a luniodd fynegai ei hun yn nhrefn yr wyddor i’r llyfr.⁵⁵ Dilynai William Morris droed Sir Thomas Hanmer⁵⁶ yn ei ddiddordebau garddwriaethol ac mewn cadw calendr mewn llawysgrif. Bron i ganrif yn gynharach, lluniodd Hanmer galendr garddwr fel rhan o’i lyfr *Garden Book* (1659), sef y llyfr cyntaf yng Nghymru yn cynnig cyfarwyddiadau amaethyddol ymarferol ar gyfer pob mis. Mae’r cofnodion yn llawysgrif William Morris wedi eu hysgrifennu yn bennaf yn Saesneg gyda rhai rhyngosodiadau yn Gymraeg. Dengys y ddau ddyfyniad isod o’r calendr ei brysurdeb arbennig yn yr ardd: ‘Work done in January. Saw early Radishes, Carrots, Spinach, lettuce, and small salleting[sic] on warm boards[sic] of banks, carry dung in frosty weather. Make hot beds for Early cucumbers, Earth up celery in open weather....’ ‘July. Saw last crop of Kid. Beans, where they may be defended from cold in Autumn, if the ground is dry soak ‘em 6 to 8 hours in water’.⁵⁷

Er y defnyddid blodau ers y canol oesoedd ar gyfer meddyginiaethau ac i wneud persawr, erbyn y ddeunawfed ganrif tyfid hwy yn fwyaf arbennig er mwyn gwerthfawrogi eu prydferthwch naturiol. Erbyn diwedd y ddeunawfed ganrif, daeth yn arfer cyffredin ymhlith teithwyr yn Lloegr yn fwyaf arbennig, i ddisgrifio yn eu llyfrau taith rinweddau y rhosod, mynawyd y bugail a’r gwyddfid a dyfai o amgylch drysau’r bythynnod yng nghefn

gwlad, a'u cymharu â gerddi gwerinwyr yn Ffrainc a gynhwysai afalau a bresych yn unig. Sylwodd Sir Thomas Browne,⁵⁸ er enghraifft, pan oedd yn teithio drwy'r wlad ychydig filltiroedd o Norwich, ar: '...a handsome bower of honeysuckles over the door of a cottage of a right good man'.⁵⁹ Cyfeiria Edmund Jones at dŷ cyffredin gwag ar odrau mynydd 'Keilliau' a fyddai yn gwneud cartref hyfryd i deulu gan fod iddo ardd, wal a choed o'i amgylch ac un arall a leolid yng nghae isaf 'Kae y Keven'.⁶⁰ Nid yw Edmund Jones, fel nifer o'i gyfoeswyr, yn mynd i'r manylder o enwi'r mathau gwahanol o flodau a dyfai yn y plwyf. Bodlona'n hytrach ar ganmol y gerddi prydferth a oedd i'w cael y tu allan i dai trigolion y plwyf yn gyffredinol.

Un o'r nodweddion mwyaf amlwg a diddorol yng nghyfrol Edmund Jones yw'r pwyslais a rydd ar natur y tirwedd a harddwch yr amgylchfyd. Peth anarferol iawn oedd diddordeb yn nhirwedd Cymru hyd at y 1760au. Cyn hynny, yr oedd Cymru yn cael ei hystyried gan Saeson yn wlad lom, farbaraid a chyntefig⁶¹ (fel y dywedodd y dramodydd John Vanbrugh⁶² amdani, 'a country in the world's back-side'⁶³). Testun gwawd oedd mynyddoedd Cymru i'r Saeson ac fe'i disgrifiwyd gan ddychanwr o'r cyfnod, Ned Ward, fel: 'the fag-end of the Creation; the very rubbish of Noah's Flood'.⁶⁴ Nid oes fawr o dystiolaeth fod y Cymry eu hunain yn ymfalchïo yn eu mynyddoedd. Yn ôl y bardd Matthew Owen⁶⁵ o Gorwen, a ysgrifennai yng nghanol yr ail ganrif ar bymtheg, testun cywilydd i'r Cymry oedd rhygnu byw ar y mynyddoedd:

Y Saeson fu heb eiriach, i'n dwys labyddio'n faith,
A ninnau aeth yn deneu, heb allu dal i'gwaith;
Cynnifer nad oedd iach o'n tu,
A orfu ddiangc rhag y llu,

I'r mynyddoedd corsydd fry, lle 'rydym ni yn byw,

Ac yno diodde eu coegni, ac hefyd ein diystyru,

Ni's gwn pa hyd:

Fel Israel dan law'r Aiphtiaid, yn galed iawn eu byd.⁶⁶

Ni ddangosir unrhyw hoffter at fynyddoedd yng ngohebiaeth Morysiaid Môn. Er bod William Morris wedi dringo'r Wyddfa, gwnaeth hynny i gasglu planhigion alpaidd yn hytrach nag edmygu'r golygfeydd.⁶⁷

Ond erbyn tua 1760 daeth tro ar fyd, a llawer o Saeson yn dechrau clodfori Cymru am yr union nodweddion a ddirmygid gynt. Yn ôl Dr. Prys Morgan: 'Daeth haenau adweithiol cymdeithas Lloegr, y Torïaid yn enwedig, i edmygu anghyfnawdrwydd y gymdeithas, symlrwydd moesau'r Cymry, gwaseidd-dra di-gwestiwn y werin - popeth a oedd yn annhebyg i fywyd modern Lloegr, yn arbennig ansawdd bywyd yn y dinasoedd a'r trefi.'⁶⁸ Edmygid cyfoeth clogwyni, rhaedrau ac adfeilion Cymru. Daethpwyd i ystyried y mynyddoedd fel ffurf ar brydferthwch naturiol ac i barchu bywydau syml y brodorion. Fel y dywed Keith Thomas:

The inhabitants of mountain areas ceased to be universally despised for their barbarism; instead they were praised for their innocence and simplicity. The mountains themselves were no longer repugnant; they had become the highest form of natural beauty and a reminder of God's sublimity.⁶⁹

Erbyn diwedd y ddeunawfed ganrif, daeth gwerthfawrogi natur, yn enwedig natur wyllt, i'w ystyried y fel rhyw fath o weithred grefyddol. Yr oedd hon yn ffenomenon Ewropeaidd gyda Jean-Jacques Rousseau ac Alexander Von Humboldt, yr anturiaethwr a'r naturiaethwr o'r Almaen, yn arwain y gad.

Erbyn y cyfnod hwnnw yr oedd dynion dosbarth canol yn awyddus i

ehangu eu gorwelion trwy deithio. Yn niwedd y ddeunawfed ganrif, oherwydd y rhyfel â Ffrainc, nid oedd yn ddiogel i'r Saeson deithio ar y cyfandir ac felly, ymddiddorent fwy yng Nghymru. O ganlyniad i wella'r ffyrdd tyrpeg a datblygu gwestai (er mai llwm oedd rhai ohonynt), hwyluswyd y ffordd i'r dosbarth canol Seisnig ddod i edmygu golygfeydd dymunol Cymru. Gwyddom fod rhai o'r prif lenorion Saesneg, gan gynnwys Wordsworth,⁷⁰ Shelley,⁷¹ Coleridge,⁷² Southey,⁷³ Peacock,⁷⁴ De Quincey,⁷⁵ Scott⁷⁶ a Landor⁷⁷ ymhlith yr ymwelwyr a ddaeth i Gymru. Rhwng 1770 a 1815, cyhoeddwyd o leiaf bedwar ugain o lyfrau taith.⁷⁸ Yn sicr, o'r 1770au ymlaen, yr oedd Cymry'n ymagor ac yn fwy adnabyddus fel gwlad brydferth a diddorol i ymweld â hi.

Ym 1770 gwyddom i William Gilpin, clerigwr wedi ymddeol o Hampshire, ymgymryd â thaith ar hyd afon Gwy a mannau eraill yn y de, a chyhoeddodd hanes ei daith ym 1782, ynghyd â nifer fawr o luniau acwatint.⁷⁹ Bwriad Gilpin yn y llyfr oedd cyflwyno 'new object of pursit' fel y galwai ef i deithwyr sef eu hannog i: 'examine the face of a country *by the rules of picturesque beauty*', yn hytrach nag ymchwilio i ansawdd y pridd neu arferion y bobl mewn parthau gwahanol o Brydain.⁸⁰ Tynnodd William Gilpin sylw pobl at y modd y gellid gwerthfawrogi bryniau a mynyddoedd tywyll o edrych ar eu ffurfiau ddiddorol. Ceir sylwadau i'r cyfeiriad hwn, er enghraifft, yn ei lyfr *Observations on the River Wye and Several Parts of S. Wales made in the Summer of the year 1770* (1782):

In a mountainous country particularly, I have often seen during the morning hours, a range of hills, rearing their summit, in ill-disposed, fantastic shapes. In the afternoon, all this incorrect rudeness has been removed, and each mishappen summit hath softened beautifully into some pleasing form.⁸¹

Cyhoeddi llyfr Gilpin oedd y prif symbyliad a ysgogodd ddiddordeb mawr mewn twristiaeth *Picturesque* ym Mhrydain. Erbyn diwedd y ganrif ymddangosodd pum argraffiad o'r llyfr.⁸² Yn wir, teithwyr i Gymru oedd ymhlith prynwyr mwyaf selog llyfrau Gilpin. Bu darllen helaeth ar ei waith a bu'n ddylanwad mawr yn ei ddydd, er bod Thomas Rowlandson⁸³ yn ei gyfres ddychanol o luniau, *Dr Syntax's Tour in search of the Picturesque*, yn wawdlyd iawn ohono.⁸⁴

Yn wir, pan ddaeth sgweier o Sais, Henry Penruddocke Wyndham,⁸⁵ ar daith drwy Gymru ym 1774, meddai:

The Welsh tour has hitherto been strangely neglected while the English roads are crowded with traveling parties of pleasure, the Welsh are rarely visited, that the author did not meet with a single party, during his six week's journey through Wales.⁸⁶

Yr hyn oedd i gyfrif yn bennaf dros hynny oedd cyflwr gwael y ffyrdd. Tybiai un ymwelydd â Chymru ym 1776 mai'r heolydd gwael oedd un rheswm dros y ffaith bod y Cymry, at ei gilydd, o leiaf ganrif ar ôl y Saeson.⁸⁷ Er hynny, yn ôl Dr. Prys Morgan: 'O'r 1770au ymlaen, daeth miloedd o dwristiaid ar daith trwy Gymru, a buan y daeth eu dylanwad yn drwm ar ambell ardal.'⁸⁸ Rhyfeddai'r teithwyr ar olygfeydd prydferth diguro Cymru. Fel yr ysgrifennodd Hutton ym 1795: 'The Welch tour is surprisingly grand. Nature is seen in extreme. The lofty rough and barren mountains opposed to the beautiful and fertile vallies is a charming contrast.'⁸⁹ Rhwng 1770 a 1870 cyhoeddwyd nifer helaeth o lyfrau teithiau trwy Gymru.

Yn ystod y cyfnod hwn hefyd y dechreuodd arlunwyr beintio darluniau o dirwedd Cymru o ddifrif am y tro cyntaf. Rhwng 1770 a 1815 cynhyrchwyd nifer helaeth o olygfeydd olew a phrintiau o Gymru.⁹⁰

Dechreuwyd yn y cyfnod hwn batrwm o noddwr, a fyddai fel rheol yn artist amatur ei hun, yn mynd gydag artist proffesiynol ar hynt am sawl wythnos i chwilio am olygfeydd darluniadol a fyddai'n werth i'w darlunio. Un o'r noddwyr hyn oedd Thomas Pennant o sir y Fflint, gwyddonydd a hynafiaethydd, a ysgrifennodd yn y 1770au un o'r llyfrau mwyaf dylanwadol oll am Gymru sef *Tours in Wales: Journey to Snowdon*. Er mai ymddiddori yn hynafiaethau Prydain oedd diddordeb pennaf Pennant, yn fwy na golygfeydd *picturesque*,⁹¹ yr oedd yn ŵr cyfoethog ac yn ddigon cefnog i allu fforddio cyflogi ei arlunwyr ei hun megis John Ingleby o Helygain a Moses Griffith, brodor o Benrhyn Llŷn. Gwyddom fod Edmund Jones wedi rhoi benthyc 'Pennant's Description of North Wales' ym 1780 i'r Parchedig Mr Rogers, Brynbuga.⁹² Arlunydd enwog arall y cyfnod oedd Thomas Jones, o Bencerrig,⁹³ a hanai o deulu Annibynnol â diddordebau artistig. Gyda llaw, yr oedd mam Thomas Jones, Pencerrig, yn un o noddwyr personol Edmund Jones.⁹⁴ Yr oedd Thomas Jones yn un o ddisgyblion Richard Wilson⁹⁵ a'r cyntaf hyd y gwyddom yn ôl Dr. Prys Morgan : '...i ystyried bod elfennau symlaf Natur yn bethau i'w hanwylo a'u hanfarwoli ar gynfas.'⁹⁶ Cyhoeddodd gyfres o engrafiadau o henebion Cymreig. Yn sicr, camp yr arlunwyr hyn, oedd datgloi'r drws, fel petai, i harddwch *Picturesque* a thynnu sylw pobl at symlrwydd Natur yn ei holl ogoniant, ac felly meithrin diddordeb mewn astudio tirwedd Cymru.

Erbyn y 1760au a'r 1770au, yn wir, ceir tystiolaeth bod rhai o'r Cymry eu hunain wedi newid eu barn am eu tirwedd.⁹⁷ 'Nid ysbwriel y Cread oedd mynyddoedd Cymru bellach', ond, rhyfeddod natur ar ei orau.⁹⁸ Y mae cyfrol Edmund Jones yn esiampl wych o'r diddordeb newydd yn nhirwedd Cymru. Edrydd yr 'Hen Broffwyd' hanesion amdano'i hun yn dringo i ben y

mynyddoedd i weld ‘delightful prospects of Hills and Mountains’, dros sawl sir yn enwedig ar y moelydd unig a diffaith hynny ym Mlaenau Gwent a Morgannwg, lle mae ffordd Blaenau’r Cymoedd yn rhedeg heddiw.⁹⁹ Câl Edmund Jones foddhad arbennig wrth fynd i gyrddau Anghydfurfiol ym mhlas bychan Tŷ yn y Llwyn ac edrych allan dros y gerddi ar olygfeydd o fryniau a mynyddoedd Glyn Ebwy.¹⁰⁰ O’r tri dyffryn yn y plwyf, y mwyaf dymunol o ran golygfeydd yn ôl Edmund Jones oedd dyffryn Tileri ar yr ochr ddwyreiniol. Rhydd gryn sylw hefyd i fawredd a ffurf y mynyddoedd. Ysgrifennodd:

The ground of the Parish is formed by the wise and mighty Creator of all into Mountains and Valleys; the depths of the Valleys answering to the hight [sic] of the Mountains forming them; for it is the Mountains that forms the Valleys not the Valleys the Mountains.¹⁰¹

Sonia am dri mynydd yn fwyaf arbennig: Mynydd y Begwn, Mynydd Ceilliau (‘Keilliau’) a Mynydd Moelfre. Ceir storïau tra diddorol am y mynyddoedd hyn. Er enghraifft, yn ôl Edmund Jones, ystyr enw Mynydd Moelfre oedd Moel-vry - yn Saesneg: ‘Bald above’, a honnai mai hen enw ydoedd a roddwyd gan y trigolion cynhenid a’i gwelsai ef gyntaf. Credid bod y mynydd yn foel gan na thyfai coed ar ei ben.¹⁰² Nid yw ei esboniad yn gredadwy iawn gan mai chwarae gyda geiriau ydoedd.

Nid drwy hap a damwain, yn ôl yr ‘Hen Broffwyd’, y crëwyd ffurf y mynyddoedd ond trwy waith, grym a gallu y Duw yn y byd. Testun siom iddo oedd anallu pobl megis yr anffyddwyr i sylweddoli hyn. Rhyfeddai Edmund Jones at y modd y crëodd Duw ffurf y mynyddoedd mor gywrain a chelfydd fel y gallai’r afonydd redeg yn esmwyth i lawr yr ochrau serth. Dangosai hyn,

yn ei dyb ef, rym a doethineb yr Hollalluog wrth greu'r byd. Mynnai Edmund Jones: 'It cannot surely be a work of chance, but of design by the power of the Almighty.'¹⁰³ Sicrhaodd Duw hefyd fod y mynyddoedd yn diogelu'r dyffrynnoedd rhag y gwyntoedd oer a stormydd ac felly cysgodi'r trigfannau.

Yn hyn o beth, dilynai Edmund Jones syniadau diwinyddion blaenllaw megis Samuel Taylor Colerige ac Archibald Alison, a ysgrifennodd yn niwedd y ddeunawfed ganrif, am bwrpas ac arwyddocâd gwaith Duw yn creu y byd,¹⁰⁴ er na ellir profi'n bendant i Edmund Jones ddarllen eu gwaith. Nid enwir eu llyfrau yn rhestr cyfrolau ei lyfrgell, ond mae ôl syniadau diwinyddion Seisnig y cyfnod yn amlwg ar ei waith. Credai'r diwinyddion hynny fod gan natur ryw fath o bŵer ysbrydol dros ddyn, a bod y mynyddoedd yn cynrychioli prydfferthwch natur ar ei orau.

Ystyriai Edmund Jones fynnyddoedd y plwyf yn olion llaw'r Creawdwr wrth greu'r byd. Credai mai pechod gwreiddiol dyn a achosodd i Dduw ddangos ei gynddaredd tuag at y mynyddoedd. Tyfodd chwyn a mieri ar ochrau mynyddoedd plwyf Aberystroth o ganlyniad i'r hyn a ddigwyddodd yng ngardd Eden.¹⁰⁵ Yr hyn sy'n arwyddocaol am y syniadau a wyntyllid gan yr 'Hen Broffwyd' am y Creu yw eu bod yn deillio o gyfnod y Tuduriaid a'r Stiwartiaid. Credai diwinyddion blaenllaw y cyfnod hwnnw, gwŷr megis Andrew Willet¹⁰⁶ a Henry Ainsworth,¹⁰⁷ mai paradwys oedd Gardd Eden wedi ei pharatoi ar gyfer dyn ac Adda yn arglwyddiaethu dros bethau byw. Ond pan bechodd Adda yn erbyn Duw, fe newidiodd y berthynas. Tyfodd mieri a drain yng nghanol y ffrwythau a'r blodau ac nid oedd y pridd mor ffrwythlon. Ymddangosodd pryfed a gwybed, a dechreuodd rhai anifeiliaid ymosod ar ddynion. Fel y dywed Keith Thomas am ddehongliad pregethwyr cyfnod y Tuduriaid a'r Stiwartiaid o'r stori Feiblaidd: 'For they did not hesitate to

represent the World's physical attributes as a direct response to Adam's sin: 'Cursed is the ground for thy sake' (Genesis, iii. 17).' Ond ar ôl y Dilyw, fe adnewyddodd Duw awdurdod dyn dros anifeiliaid. (Genesis ix, 2, 3).¹⁰⁸ Gallai dynion bellach ladd anifeiliaid er mwyn eu bwyta. Dyma felly oedd sylfaen siartr yr Hen Destament – hawl dyn i gael goruchafiaeth dros natur, yn ôl y syniadau oedd yn codi o ddehongliad y cyfnod hwnnw o'r Hen Destament.

Mae Edmund Jones megis diwinyddion blaenllaw y ddeunawfed ganrif, yn esbonio bwriadau Duw yn cynllunio'r greadigaeth drwy gyfeirio'n ôl at hanes y creu yn y Beibl. Credai'n ddiffuant bod y creigiau a'r holtau yn y mynyddoedd yn cynrychioli, ac yn arwydd o anfodlonrwydd Duw tuag at ddynion. Ni fyddai'r creithiau ac olion o gynddaredd Duw byth yn diflannu oddi ar y mynyddoedd. Fel y dywed: 'His justice and holiness also appears in the tearing, throwing down, wounding, and disfiguring the sides of the mountains and valleys with marks of his displeasure, which will continue as long as the mountains until the end of time'.¹⁰⁹ Credai hefyd bod y creigiau wedi eu creu yn rhannol gan y Dilyw, a dyfynna adnodau o'r Beibl (Job ix 6, 29 a Salm ix 1,2), i brofi mai natur wyllt Duw a oedd wrth wraidd y daeargrynfeydd a grëodd y creigiau. Gwelid llaw Duw yn amlwg yng ngwneuthuriad tirwedd plwyf Aberystroth. Gwyddai Edmund Jones fod y Sosiniaid a'r Ariaid yn gwadu pechod gwreiddiol, ond honnai na ellid ar unrhyw gyfrif anwybyddu olion y pechod cyntaf yng ngardd Eden ar dir Aberystroth.

Wrth ddisgrifio tirwedd y mynyddoedd mewn modd mor fanwl, torrodd Edmund Jones gwys newydd trwy fod y cyntaf yng Nghymru i drafod tirwedd plwyf. Er nad oedd ei sylwadau yn syfrdanol o'u cymharu â gwaith naturiaethwyr diweddarach, maent yn bwysig gan mai ef oedd y cyntaf i

drafod y pwnc yng Nghymru. Testun syndod a rhyfeddod iddo ef oedd ffurf y mynyddoedd a cheir sylwadau eithaf diddorol ganddo:

[that] the Mountains also grow are broader towards their lower and later ends Southward, where they became better grounds, habitable and more pleasant than they are towards the North and their beginning; to which also corresponds the growing wider the channels of the Rivers, and increase of the waters running upon them thro' the lower sides of the Mountains about them.¹¹⁰

Cyfeiria hefyd at y creigiau trawiadol ar ochrau'r mynyddoedd a'r dyffrynnoedd megis y Graig Ddu a Chraig y Gigfran a oedd mor amlwg i'r llygaid. Nid Edmund Jones oedd yr unig Gymro o'r cyfnod i ysgrifennu am brydferthwch natur. Yn y 1770au ysgrifennodd Iolo Morganwg am ryfeddod natur ym Morgannwg, bro a oedd yn agos iawn at ei galon.¹¹¹ Cyfeiriodd at 'the wild romantic vales', ac at afon Ddawan fel a ganlyn:

'Here thickets romantic, irregular meads,
In order fantastic seem scatter'd around;
'Tis Nature's gay plan, has a charm that exceeds
All modes that in system can ever be found'.¹¹²

Yn ddiweddarach ym 1810 bu'r Parchedig John Evans¹¹³ yn uchel ei glod wrth sôn am ragoriaethau sir Fynwy: '...in point of fertility, picturesque scenery, and historic remains, it is the most interesting district, in proportion to its size of any in the Kingdom.'¹¹⁴

Y mae'n arwyddocaol hefyd bod Edmund Jones yn rhoi sylw yn ei lyfr i ansawdd y tir ym mhlwyf Aberystroth - nodwedd anarferol yn llyfrau y ddeunawfed ganrif, - er nad yn rhywbeth hollol newydd ac arloesol. Gwyddom fod George Owen¹¹⁵ o'r Henllys wedi ysgrifennu am ansawdd y tir a'r dulliau

o drafod y ddaear yn sir Benfro yn yr unfed ganrif ar bymtheg yn ei gyfrol *The Description of Penbrokshire* [sic](1603). Ceir sylwadau diddorol ganddo am y cnydau a dyfid pryd hynny:

There is a kinde of wheate not well knowne in other Counties, which is called holie wheate or sommer wheate, this is used most in the welshe partes of this sheere as also in *Cardigansheere* and is sowed in the later end of *March* and beginning of *Apryll*, and is a dainte graine like the barlie and cannot endure to be pinched with cold. yt is a verie profitable graine and yealdeth more encrease then the wynter wheate: It beareth a greater Eare and stalke, the ground that this graine must have, must be well donged and handled, or els it will not prosper. ¹¹⁶

Wrth ddarllen disgrifiadau Edmund Jones yn y gyfrol, ceir darlun cyflawn o dir y plwyf. Tir pori tlawd a llwm oedd ucheldir y dyffrynnoedd. Eithriad, yn ôl Edmund Jones, yn y rhan honno oedd cael tir cyfoethog megis Gwaun Ebwy, dôl eang o gant ac ugain erw i dyfu ŷd. Yn y rhannau isaf ar ochr ddwyreiniol y dyffrynnoedd, ceid nifer o gaeau llafur, ond tyfid mwy o geirch na gwenith a barlys. Er bod digon yn cael ei dyfu ar gyfer y cyfoethogion, y ffermwyr a'r rhydd-ddeiliaid a helpu y tlodion, nid oedd digon i gael i ddiwallu anghenion y trigolion i gyd. Ym marchnad Y Fenni, yn bennaf, ceisiai y tlodion ŷd. Defaid a gwartheg oedd cyfoeth pennaf y trigolion ac yn ystod y gwanwyn a'r haf yr oedd ganddynt ddigon o borfa iddynt ar y mynyddoedd.¹¹⁷

Mae'n werthfawr cymharu geiriau Edmund Jones am ansawdd tir plwyf Aberystroth â phenillion a ganodd Dafydd Thomas am sir Fynwy yn ei gyfres o benillion am siroedd Cymru. Mae ei argraff ef o gyfoeth sir Fynwy

yn gyffredinol yn wahanol i sylwadau Edmund Jones am ansawdd tir plwyf Aberystroth a'r prinder yd yno:

‘Sir Fynwy ar hon sydd yn terfynu,
Dyna'r fro Gyfoethoca yng Nghymru;
Gwenith lawer jaw n fyd ynddi,
Dyffrynnoedd tēg oddeutu'r Fenni.

Gwair ac yd a llawn o Goedydd,
Porfa las ar lann afonydd,
Pob gwaith Heiyrn y sydd ynddi,
A llawer jaw n yn mynd ohoni.’¹¹⁸

Pwysleisiai Edmund Jones hefyd bwysigrwydd y coed a'r mwynau yn y plwyf gan eu bod yn ddefnyddiol i fywyd dyn. Yn hyn o beth eto, dilynai syniadau a wyntyllwyd gan ddiwinyddion megis Henry More¹¹⁹ am fanteision defnyddio byd natur i ddiwallu anghenion y ddynoliaeth.¹²⁰ Honnai Henry More mai unig bwrpas mwynau oedd cyfoethogi bywyd dyn. Yn ôl Edmund Jones, erbyn 1779, yr oedd tri gwaith haearn yn rhan uchaf y plwyf. Nid enwir y gweithfeydd hyn yn y gyfrol, ond dywedir bod dau ohonynt wedi eu lleoli ar ochr ddwyreiniol Ebwy Fawr, a'r llall ar ochr ddwyreiniol Dyffryn yr Eglwys. Cerrig mwyn haearn yn unig oedd i'w cael yn nhir plwyf Aberystroth. Nid oedd aur, arian na phlwm ynddo. Yn achlysurol, fe ddarganfyddid cerrig mawr trwm melyn eu lliw a oedd yn rhy galed i'w torri â chaib. Galwai'r gweithwyr hwy'n 'brass'. Yn y pyllau glo a haearn hefyd deuid ar draws mwyngrisial, sef cerrig bychan lliw grisial a werthid mewn siopau yn Abergafeni am arian mân.¹²¹ Arferid llosgi coed yn y gweithfeydd haearn i gynhyrchu haearn a chái trigolion y plwyf dâl sylweddol am werthu'r coed hyn. Ym mhlwyf Aberystroth ceid digon o lo i wresogi cartrefi'r trigolion.

Nid oedd dim cerrig calch ar gael yn y plwyf ond yr oedd digonedd o gerrig cyffredin. Defnyddiai pobl y plwyf y rheini i adeiladu tai ac ysguboriau. Edrydd yr 'Hen Broffwyd' stori am fachgen yn darganfod cerrig trwy ddamwain ar ochr mynydd Moelfre. Defnyddiwyd y cerrig i greu llawr i addoldy yn Nyffryn yr Eglwys. Arwydd oedd hynny, yn ôl Edmund Jones, o ddaioni a doethineb Duw yn darparu'r cerrig at ddefnydd dyn.¹²²

Fel naturiaethwr, ymddiddorai Edmund Jones mewn astudio'r adar a'r pysgod amrywiol a drigai ym mhlwyf Aberystroth. Ceir nifer o sylwadau diddorol ganddo ar bysgod yr afonydd: 'The Rivers contain Eels and Trouts, and sometime, Shewens, a delicious beautifully marked fish, longer than the Trouts, which the Trouts follow after, and seem to admire more than they do themselves'.¹²³ Yn rhan uchaf afon Ebwy Fawr, nid oedd cymaint o bysgod oherwydd bod y dŵr llygredig o'r gweithfeydd glo yn niweidiol i'r pysgod. Yr oedd Edmund Jones o'i ddyddiau cynnar yn chwilfrydig ac yn awyddus i ddysgu mwy am fyd natur, a bodlonai gyfaddef pan nad oedd yn siwr o ambell beth. Ysgrifennodd:

I have sometimes seen in this River[yr Ebwy Fawr] under stones, things like small Pearls of Brass Colour and round form, about the bigness of the top of a large brass Pin, which others have seen besides me, but we know not what they are good for, tho I think not good for much, as being dark within, and of brittle substance; there was I think upon the under sides of the stones over them a thin slimy substance somewhat like a snail, but whether it had any relation to these pearl-like substances, I Know not, being very young when I saw them.¹²⁴

Dengys y disgrifiadau o bysgod y plwyf cymaint yr ymddiddorai

gŵr cyffredin fel Edmund Jones mewn byd natur, diddordeb a oedd yn anarferol iawn yn y cyfnod hwnnw, gan mai diddanwch y dosbarth canol Seisnig ers yr ail ganrif ar bymtheg oedd astudio adar, blodau, cregyn ac anifeiliaid gwyllt.¹²⁵ Daeth y diddordeb yn fwy poblogaidd yn Lloegr nag unrhyw wlad arall. Un ffactor a gyfrannodd at boblogrwydd hanes naturiol oedd y ffaith i awduron poblogaidd y cyfnod ysgrifennu eu gwaith yn yr iaith frodorol yn hytrach nag yn Lladin. Er enghraifft, ysgrifennai John Hill,¹²⁶ Oliver Goldsmith,¹²⁷ William Bingley a Thomas Pennant yn Saesneg a'r Abbé Pluche a Comte de Buffon yn Ffrangeg.¹²⁸ Honnai Peter Collinson¹²⁹ ym 1747 mai gweithiau ar fyd natur oedd yn gwerthu orau yn Lloegr yn y cyfnod hwnnw.¹³⁰ Gwyddom fod Edmund Jones yn gyfarwydd â llyfrau naturiaethwyr poblogaidd y cyfnod megis John Hill, John Parkinson¹³¹ a Thomas Pennant a gellir tybio bod darllen eu gweithiau wedi lledu ei orwelion ac ymestyn ei wybodaeth ar y pwnc gan na dderbyniodd addysg ffurfiol yn y maes.

Cyfeiria Edmund Jones hefyd at rai o adar y plwyf, y Grugiar a'r Helgig Coch, adar cyffredin iawn ar y mynyddoedd. Honnai fod yr adar hyn 'much sought after by gentlemen in the proper season'.¹³² Nododd hefyd bod rhai cyffyllog (woodcock) yn trigo yng nghoedwigoedd dyfrllyd y plwyf. Rhannai Edmund Jones yr un diddordeb mewn adar â Thomas Pennant a ysgrifennodd lyfr *Genera of Birds* (1780), sef disgrifiadau manwl iawn o nodweddion adar amrywiol, ac yn eu plith y Grugiar:

Bill convex strong and short. A naked scarlet skin above each eye. Nostrils, small and hid in the feathers. Tongue, pointed at the end. Legs-strong, feathered to the toes; and sometimes to the nails. The toes of those with naked feet pectinated on each side.

Inhabits the mountains or woods of Europe, northern and eastern

Yn wahanol i'r 'Hen Broffwyd', deuai Pennant o dras cyfoethog; yr oedd yn ŵr dysgedig ac yn ddigon cefnog i allu fforddio mynd ar deithiau i astudio byd natur a golygfeydd prydferth. Yr unig gyfle a gâi Edmund Jones i astudio natur oedd pan deithiai'r wlad i bregethu, ac fel y nodwyd eisoes, nid oedd wedi derbyn addysg ffurfiol, hyd y gwyddom, ar fyd natur. Nid yw'n manylu ar nodweddion yr adar megis disgrifiadau Thomas Pennant, ac er nad yw ei wybodaeth mor helaeth â Pennant, mae ei gariad a'i ryfeddod at adar yn amlwg yn *Aberystroth*.

Y mae dadansoddiad Edmund Jones o fyd natur yn ei llawysgrif anghyhoeddedig 'Spiritual Botanology - shewing what of God appears in the Herbs of the earth, together with some of their natural virtues and uses; in blank verse and rhyme by S. Lucilius Verus. Published by Edmund Jones, Minister of the Gospel' - gwaith a luniwyd ym 1771, yn wahanol iawn i'w lyfr ar hanes plwyf Aberystroth. Tuedda Edmund Jones yn ei gyfrol ar y plwyf i drafod ansawdd y tir a'r cnydau yn hollol ffeithiol a moel. Fodd bynnag, yn y llawysgrif 'Spiritual Botanology' sy'n ddwy gyfrol, ceir trafodaeth lawnach ond mwy rhamantus am ystyron crefyddol planhigion a llysiau. Yn y gwaith hwn y gwelir dawn Edmund Jones fel naturiaethwr ar ei gorau.

Seiliwyd y llawysgrif ar ddeialog rhwng dau gymeriad, sef Lucilius a Docilius. Yn wir, ysgrifennodd Edmund Jones y llawysgrif o dan y ffugenw Lucilius. Yn y rhagair, eglura gefndir y gwaith: 'The 10th day of May 1771 two men, the one who shall be named Docilius, ie a teachable man, the other who shall be named Lucilius, a man of light and knowledge and of a capacity, and aptness to instruct'.¹³⁴ Ymfalchïai Edmund Jones mai araith Lucilius oedd y gyntaf o'i bath i draethu am rinweddau crefyddol a meddyginiaethol llysiau

ar ffurf penillion, a bod: 'many rare and uncommon spiritual expressions appearing throughout the work, doth justly enhance the value of performance of Lucilius is well.' Mae'n amlwg fod Edmund Jones wedi bod yn paratoi ysgrifennu'r gwaith am sawl blwyddyn cyn 1771. Gwyddom ei fod yn ei ddyddiadur ym 1768 wedi ysgrifennu rhestr o 68 o enwau llysiau, 'The herbs I had as I think some special assistance to write poetically upon', sy'n cael eu cynnwys yn y llawysgrif.

Gwelir dylanwad syniadau diwinyddion yr ail ganrif ar bymtheg a'r ddeunawfed ganrif am werth ysbrydol a phwysigrwydd creaduriaid, coed a phlanhigion yn y greadigaeth, yn amlwg ar waith Edmund Jones yn y llawysgrif hon, er na seiliodd ei lawysgrif ar batrwm unrhyw lyfr yn benodol. Cyfeiria Lucilius ei fod yn gyfarwydd â llyfrau gan awduron adnabyddus ar lysiau: Nicholas Culpeper, John Gerard, John Parkinson, Thomas Brooks, John Hill, John Ray, a Carolus Linnaeus,¹³⁵ gwŷr a glodforai Dduw am ei waith ar y trydydd dydd pan greodd bob coeden a llysieuyn a dyfai yn y byd.¹³⁶ Credai Edmund Jones fod y 'Spiritual Botany' lawn cystal o ran dysgeidiaeth a gwaith Hervey,¹³⁷ er y cyfeddyf nad yw ei arddull mor loyw.¹³⁸ Yn ôl yr 'Hen Broffwyd' hefyd, yr oedd yn gyfarwydd ag astudio'r *Universal Dictionary of Arts and Science* ac mae'n dyfynnu diffiniad o'r 'Lupine' yn y 'Spiritual Botany.'¹³⁹ Yn nhyb Edmund Jones, nid oedd y disgrifiadau o'r llysiau yn hanner digon ysbrydol. Cwynai y defnyddid termau gwyddonol yn y geiriadur er mwyn byrddra, ond, mynnai Edmund Jones mai iaith blaenach oedd ei angen. Yn bendant, darllenai Edmund Jones yn eang ar lysieueg ac adlewyrchir hyn yn yr wybodaeth drwyadl a geir yn y ddeialog.

Prif neges Edmund Jones yn 'A Spiritual Botany' yw dangos bod gogoniant Duw i'w weld yng ngwaith ei ddeheulaw ar y ddaear, ac yn

arbennig mewn planhigion a llysiau: 'From the vegetable part of the creation, therefore, from trees and herbs, all herbs, his glory should come, as much of God, something of all his excellencies appear in them'.¹⁴⁰ Yn y gymeradwyaeth a ysgrifennwyd i'r llawysgrif, canmolir y gwaith i'r uchelfannau gan T.R.? a E.R.? am ddangos bodolaeth a pherffeithrwydd Duw, yn enwedig ei allu a'i ddaioni mewn planhigion a llysiau. Yn y gorffennol, meddent, defnydd naturiol llysiau yn unig a ystyriwyd gan ddynion. Agorwyd cwys newydd gan Lucilius:

Here our author hath, as far as he went exceeded all that went before him in Spiritual Botany. From the beginning of time till now, there being nothing in the world so particular in the spiritual way upon the herbs of the earth, nothing so instructive and delightful.¹⁴¹

Gwelai Edmund Jones ystyron ysbrydol diddorol i'r llysiau a ddisgrifir yn y llawysgrif, ac yn hyn o beth, y mae ei waith yn hollol newydd yng Nghymru. Er enghraifft, cynrychiolai rhedyn y dŵr ('water fern') neu redyn Mair ('osmons roial') ddaioni Duw,¹⁴² yr hedyn mwstard berffeithrwydd Duw,¹⁴³ melyn Mair ('marigold') rhyfeddod Duw mewn llysieuyn, y 'jacinth' dragwyddoldeb Duw ac yr oedd llysiau Llywelyn ('female speedwell') yn brawf o fodolaeth Duw ar y ddaear. Ystyriai bod y llysieuyn, 'glorious lilly' yn cynrychioli gogoniant Crist, gan mai 'Brenin y Gogoniant' y gelwir Crist yn y Salmau 24, adnod 9, 10. Tybiai hefyd bod sawr y rhosyn yn debyg i arogl pleserus corff Crist yn y nefoedd. Gelwid y 'wild time' [sic] ar lafar gwlad yn ôl Edmund Jones yn Time[sic] y Twynith a thyfai ar fryncyn: 'as on a pulpit to offer its service, and to proclaim its makers Excellence, if men would but hear.'¹⁴⁴ Cynrychiolai'r ffennigl ('fennel') bobl wybodus yn niwedd haf

ysbrydol yr eglwys yn y bumed a'r chweched ganrif, gwŷr megis Dewi Sant, Padarn a Gildas.¹⁴⁵ Ceir storïau diddorol am ystyron enwau rhai llysiau megis yr 'hyssop'. Honnai bod y llysieuyn prin hwn yn tyfu yng ngardd Eden: 'Adam saw it, viewed it, smellt it, gave it a name, Hebrew name.'¹⁴⁶ Cynrychiolai'r 'Hyssop' a dyfai yn yr ardd naturiol y Cristnogion yn yr ardd ysbrydol sef yr eglwys, gan eu bod hwy'n gwbwl gyferbyniol i bechod ac yn sanctaidd.

Ar ddiwedd y gyfrol gyntaf o'r llawysgrif ceir rhestr hir o lysiau gwenwynig a gynrychiolai, yn ôl yr 'Hen Broffwyd', bobl gyfeiliornus y byd a wadai'n llwyr y pechod gwreiddiol. Yn eu plith gosododd saffrwn y gweunydd ('meadow saffron'), bresych y cŵn ('dogs mercury'), cegr pumbys ('hemlock') a'r mochlys duon ('deadly nightshade').¹⁴⁷ Cynrychiolai'r llysiau hyn yn ogystal anfodlonrwydd Duw oherwydd pechod gwreiddiol Adda yng ngardd Eden. Casâi Edmund Jones yr Arminiaid, yr Ariaid, y Sosiniaid a'r anffyddwyr, Pabyddion, Paganiaid a'r Twrciaid¹⁴⁸ â chas perffaith oherwydd eu bob yn gwadu'n llwyr y pechod gwreiddiol. Galwai hwy'n: 'ungrounded, ill grounded Deluded men.'¹⁴⁹ Gwelai eu hathrawiaethau yn debyg i rai o'r llysiau gwenwynig:

'A man of evil principle

Is more dangerous than a Cockle.

Arminianism like Nigella;

But Arianism as Luparia.

Socinianism is more deadly;

Deism farther more ungodly;

Atheism yet ungodly farther;

Stinks around it like Coriander.'¹⁵⁰

Credai Edmund Jones bod myrddiynau o'r llysieuyn Baum yn tyfu i wrthwynebu'r rhain. Cynrychiolai'r llysiau di-werth a di-lun megis 'White Ash, Lavender Cotton, Chirkweed, sage of Jerusalem, Goose Nest' a'r Pontweed, ym marn Edmund Jones: '...those who have little or no beauty or temper and behaviour; having neither prudence, patience, meekness, nor kindness, to recommend them...and the number of such is too many in every society, natural, civil and spiritual.'¹⁵¹ Yn wir, bwriad Duw wrth gael llysiau niweidiol yn y byd megis ysgall, oedd: 'to shew his justice, and displeasure for sin in a sinful world.'¹⁵²

Yn ystod y ddeunawfed ganrif yr oedd bri mawr ymhlith gwerin gwlad ar ddefnyddio llysiau fel meddyginiaethau i wneud eneiniau a moddion amrywiol i wella clefydau'r corff a gwyddai Edmund Jones felly, y byddai darllenwyr y llawysgrif pe cyhoeddid hi yn deall a gwerthfawrogi ei waith. Tueddai pobl y cyfnod hwnnw i fwyta llawer mwy o blanhigion gwyllt o'i gymharu â heddiw. Yr oeddynt yn berwi iorwg, paratoi cawl o friallu, ffrio pigoglys fel sbinais a phiclo 'samphire' a dyfai ar y clogwyni, llysieuyn a oedd yn anodd iawn i'w gasglu yn ôl y llysieuydd Robert Turner.¹⁵³ Trosglwyddid y wybodaeth am rinweddau iachaol planhigion ar lefel boblogaidd o'r naill genhedlaeth i'r llall ar lafar a thrwy'r gair printiedig mewn toreth o lyfrau llysiau a gyhoeddwyd ers dyfodiad y wasg brintiedig a thrwy'r ddeunawfed ganrif ac ymlaen. Yn *The Grete Herball* cynigid meddyginiaethau llysieuol ar gyfer pob math o achwyniad, yn amrywio o ormodedd o flew ar yr wyneb i ddrewdod o dan y ceseiliau. Defnyddid Llysiau Solomon at esgyrn wedi torri, cen y cerrig at y diciâu, a'r taglys at gancr y geg. Arferid, yn ôl y llysieuydd John Parkinson, gwneud salad trwy fynd â blagur a dail o bopeth a dyfai bron yn yr ardd a'r caeau a'u cymysgu gyda'i

gilydd.¹⁵⁴ Ond, yn ddiau, gwaith Culpeper oedd y mwyaf poblogaidd yn y cyfnod. Er 1652 ymddangosodd dros gant o argraffiadau o'i waith. Fel y dywedodd Olav Thulesius: 'Many herbals both large and small had appeared before and after Culpepper but none ever received as much popular acclaim as the English Physician.'¹⁵⁵

Credai gwerin gwlad y cyfnod hefyd y perthynai symbolaeth arbennig i nifer o blanhigion. Tyfid coed llawryfen a choed onnen yn agos i'r tŷ i ddiogelu preswylwyr rhag melldt a chredid bod casglu rhai planhigion gwyllt megis y 'red champion' yn anlwcus.¹⁵⁶ Yr oedd planhigion yn bwysig hefyd ar achlysuron defodol. Er enghraifft, defnyddid y rhosmari a'r llawryfen mewn priodas, celyn, iorwg a'r uchelwydd amser y Nadolig, canghennau'r helygen ar Sul y Blodau, a changen werdd a blodeuyn i ddod â lwc dda ar Galan Mai.

Yng Nghymru yn ystod y cyfnod modern cynnar, nid oedd meddygaeth wyddonol wedi datblygu i unrhyw raddau.¹⁵⁷ Ychydig iawn o feddygon trwyddedig oedd ar gael ac yr oeddynt yn gostus i alw arnynt a heb fawr i'w gynnig beth bynnag i'r claf, ac 'yn fwy tebygol o'u lladd na'u iacháu.'¹⁵⁸ Yr oedd yn llawer gwell gan y werin bobl ddibynnu ar y dyn hysbys, y wrach wen neu'r crachfeddyg teithiol i iacháu cleifion. Defnyddiai'r bobl hynny lysiau llesol, defodau a seicoleg i iacháu anhwylderau eu cleifion.¹⁵⁹ Yn wir, yr oeddynt yn gryn gampwyr fel llysieuwyr ac yn defnyddio'u gwybodaeth i greu diod ddail ac eli i leddfu poen a gostwng chŵydd.

Trafodir gwerth meddygol llysiau a blodau yn fanwl iawn gan Edmund Jones yn 'A Spiritual Botanology'. Fel gweinidog a phregethwr teithiol, fe gyfarfyddai â llawer o bobl ar ei deithiau ledled Cymru a gellir

dychmygu y byddai'n hoff o drafod meddyginiaethau llysieuol gyda hwn a'r llall. Er enghraifft, yn nyddiadur 1773 ysgrifennodd:

Mrs DA > [Davies] Cringell told me she had been not swell[sic] and inflame[sic] and curd[sic] by applying the herb Orpine bruised and mixed cream upon it. The herb Robert is also this way used, but now they use thin plates of lead for inflama.[sic]¹⁶⁰

Fe berthynai rhinwedd iachaol i'r rhan fwyaf o'r llysiau a drafodir yn y llawysgrif. Er enghraifft, honnai'r 'Hen Broffwyd' bod y llysieuyn malws ('mallows') yn medru iacháu afiechydon twym y tu mewn a thu allan i'r corff yn ogystal â glanhau yr arennau, y fladren a'r dŵr, a lleddfu poenau y perfedd a chleisiau ar y croen.¹⁶¹ Ar y llaw arall, yr oedd y 'spearment' yn llysieuyn ardderchog i wella afiechydon oer y stumog ac i atal rhywun rhag cyfogi.¹⁶² Llwyddodd i ddisgrifio holl rinweddau meddygol y 'southernwood' yn gryno ac yn effeithiol yn y penillion canlynol:

'Ten virtues hath the Southernwood,
It may be more if understood.
Good for cramps, and nerve convulsions,
Sciatica, dye inflammations.
For strangury, and women's courses,
For stone spleen, and pimples pushes,
For worms, wounds, and for ulcers,
For agues, baldness, and for splinters'.¹⁶³

Yn sicr, darllenai Edmund Jones yn helaeth am llysieuog i ymestyn a chadarnhau ei wybodaeth. Nododd yn y llawysgrif y cytunai â Dr John Hill yn *Botanick Science* bod y llysieuyn camri'r coed (centaury) yn ddefnyddiol i

godi archwaeth bwyd.

Manteisiai Edmund Jones ar bob cyfle i bwysleisio y cysylltiad rhwng gwerth meddyginiaethol llysiau a'u gwerth ysbrydol. Enghraifft wych o hyn yw'r llysieuyn Rhosmari. Prif ragoriaeth feddygol Rhosmari yw iachau afiechydon y pen ac yn hyn o beth ymdebygai'r llysieuyn i Gristnogion gwybodus a chadarn a oedd yn ôl Edmund Jones: '...setting men right in the head by preventing error, and promoting the soul, healing truth of God in the World.' Cynrychiolai y math gorau o bobl yn yr Eglwys a haeddai le ym mhob gardd. Pwysleisia Edmund Jones bod deall llysiau yn eu 'natural and spiritual way' yn holl bwysig.¹⁶⁴

Mae'n amlwg o ddarllen disgrifiadau sylwgar Edmund Jones yn y llawysgrif ei fod yn mwynhau sylwi'n fanwl ar wahanol lysiau a gweld arwyddocâd ysbrydol i'w nodweddion. Hoffai deimlo eu dail a'u blodau rhwng ei fysedd. Fel y dywed am y llysieuyn 'St. John's Wort':

The flowers bruised between the fingers will yield a juice like blood, wch will colour the fingers. And the leaves held against the light will appear to have little holes in them, not made by worms but by the Creator to show his power and wisdom.¹⁶⁵

Credai Edmund Jones fod tri pheth pwysig yn perthyn i lysiau - maint, ffurf a lliw. Disgrifia liw rhai o'r blodau, megis y 'bird's foot': 'The flower a fairer yellow colour, colour of the sun, moon, and many stars'. Hoffai hefyd sylwi ar ffurf ac amrywiaeth maint dail planhigion. Honnai mai dail gwyn, bach a main oedd gan y 'greater daisy', tra yr oedd dail mantell Mair ('ladies mantle') yn fawr a bron â bod yn grwn ac wedi crebachu i gyd. Yn y llawysgrif hefyd cyfeiria at nodweddion arbennig eraill a berthynai i rai o'r llysiau, megis taldra, oedran, a sawr. Er enghraifft, llysieuyn tal iawn oedd y

‘lovage’, a perthynai arogl melys a chynnes i’r teim gwyllt a thybiai bod y persli a’r ‘jacinth’ yn tynnu at bum mil o flynyddoedd oed. Llysiau gardd yw’r rhan fwyaf o’r llysiau y mae Edmund Jones yn eu trafod. Prin iawn yw’r sylwadau ar llysiau gwyllt.

Cyfeddyf Edmund Jones ei hun fod arddull y ‘Spiritual Botanology’ ar brydiau yn

...languid and bare, as the litterary [sic] compositions of old men naturally are, and often either wholly or almost sunk into a meer [sic] measurd prose...The rhyme part also is not always smooth and elegant but sometimes hard and forced; though the best that could be done upon a sudden and by a person also, who naturally hath no poetic stile.¹⁶⁶

Ac eto, tybiai Edmund Jones fod deunydd Lucilius yn dda ac yn llesol yn athronyddol ac yn ddiwinyddol, y naill yn dda i’r corff a’r llall i’r enaid. Credai bod yr arddull ar brydiau’n fywiog a disglair ac adloniadol, ac os byddai’r gwaith yn llwyddiannus, byddai mwy i ddilyn. Yn sylwadau Edmund Jones am arddull y gwaith, amlygir mor gymysglyd oedd ei fynegiant a’i farn ar brydiau, ond rhaid cofio, fel y nodwyd gan yr ‘Hen Broffwyd’ ei hun, ei fod yn oedrannus pan ysgrifennodd y llawysgrif, ac oherwydd hynny yn llai miniog ei feddwl.

Er mai yn Saesneg yr ysgrifennodd Edmund Jones ei lawysgrif, ceir nifer o gyfeiriadau at enwau Cymraeg a ddefnyddid ar lafar. Er enghraifft, gelwid y llysieuyn ‘trinity’ yn ‘yr over[sic] garu’, a’r ‘bird’s foot’ yn flodau’r gwartheg. Mae hyn yn elfen ddiddorol iawn yn y gwaith ac yn rhoi hynodrwydd arbennig i’r llawysgrif. Defnyddia enwau cyffredin y llysiau yn Saesneg fel John Hill, Oliver Goldsmith, Thomas Pennant a William Bingley

yn hytrach na dilyn arfer newydd rhai o wyddonwyr enwog y cyfnod megis John Ray¹⁶⁷ a Carolus Linnaeus, o Sweden (1707-1778), o gyflwyno enwau Lladin planhigion ar gyfer cynulleidfa ryngwladol. System safonedig Linnaeus o gyfundrefn enwau binomial a osodwyd yn ei *Species Plantarum* 1753 a'i *System Naturae* 1758 (y degfed argraffiad) yw'r un sydd wedi bodoli ers hynny.¹⁶⁸ Galarai beirdd Seisnig wrth weld yr hen enwau cynhenid yn diflannu. Fel hyn yr ysgrifennodd William Whitehead (1715-85), y bardd brenhinol, am 'The Goat's Beard' (y Spirea Ulmaria newydd):

'The flaunting woodbine revell'd there

Sacred to the goats, and bore their name.

Till botanists of modern fame

New-fangled titles chose to give

To almost every plant that lives'.¹⁶⁹

Erbyn diwedd y ddeunawfed ganrif, amaturiaid yn unig a ddefnyddiai enwau cyffredin y planhigion tra glynai'r naturiaethwyr proffesiynol at enwau Lladin.

Fel y gwelir, y mae cynnwys llawysgrif 'A Spiritual Botanology' yn dra gwahanol i'w lyfr ar hanes y plwyf, er bod y ddau waith yn dangos dawn arbennig Edmund Jones fel naturiaethwr. Yn sicr, mae'n drueni na chyhoeddwyd y llawysgrif cyn ei farwolaeth fel yr awgrymwyd yn y gymeradwyaeth. Yr oedd wedi casglu enwau cymeradwywyr eisoes. Credai'r cymeradwywyr hyn y byddai'r byd Cristnogol yn ddyledus i Edmund Jones am y gwaith ac y cofid amdano am oesoedd i ddod ac yn nhragwyddoldeb. Tybient fod y gwaith yn ddarganfyddiad newydd mewn diwinyddiaeth fel yr oedd gwaith Syr Isaac Newton mewn athroniaeth. Gobeithiai Docilius yn niwedd y gyfrol gyntaf na fyddai'r adolygwyr ac eraill yn rhy hallt eu

beirniadaeth o'r gwaith: '...upon the performance of a plain man brought up in the mountains of Wales who never had the advantages to be an adept in any science.'¹⁷⁰ Yn sicr, mae'r llawysgrif yn bwysig gan ei bod, fel y cyfeddyf Edmund Jones ei hun, yn esiampl o waith amatur o Gymro a ymddiddorai mewn llysieuog yn ail hanner y ddeunawfed ganrif.

Er bod hanes naturiol y plwyf yn hawlio lle amlwg yn *Aberystroth*, yr oedd cofnodi hanes cyfoethog hynafiaethau plwyf ei febyd yn bwysig iddo hefyd. Olrheinia hanes y trigolion i gyfnod y Brythoniaid, ymhell cyn goresgyniad y Rhufeiniaid. Honnai fod olion hanesyddol, torchau haearn, sef arian y Brythoniaid a oedd yn dyddio'n ôl i 53 o flynyddoedd cyn Crist, wedi eu darganfod yn nhir y plwyf. Yr oedd Edmund Jones ei hun wedi gweld y torchau hyn ar ôl i'r caeau gael eu haredig. Cynyddodd y boblogaeth yn y plwyf cyn dyfodiad y Rhufeiniaid. Mae'r ffaith i'r Rhufeiniaid godi *Castella Italiorum* tua diwedd y ganrif gyntaf, a elwid gan y Cymry yn *Castell Talurium* (a oedd erbyn hynny'n adfeilion), i gadw trigolion y mynyddoedd hyd braich, yn profi, yn ôl Edmund Jones, gymaint oedd eu rhif. Gwelwyd cynnydd pellach yn nhwf y boblogaeth pan oresgynnwyd y Brythoniaid yn Lloegr gan y Sacsoniaid rhwng yr ail a'r seithfed ganrif. Yn ystod y cyfnod hwnnw, treiddiodd nifer o'r Sacsoniaid dros y ffin i Gymru a chlirio'r coedwigoedd i amaethu rhan o'r tiroedd gwyllt.¹⁷¹ Er mai'n arwynebol iawn y cyffyrddodd Edmund Jones â hanes hynafol y plwyf ac na ellir dibynnu ar ei wybodaeth, mae'r deunydd a gynhwysir yn y gyfrol yn dangos cymaint oedd ei ddiddordeb mewn hanes a'i fod yn ddarllenwr eang.

Cyfoethogir y llyfr hefyd gan ddisgrifiadau llawn o adeiladau hanesyddol trawiadol yn y plwyf. Un ohonynt yw Tŷ Gwylfa (Beacon House) sef adeilad, a godwyd yn uchel ar ben Mynydd y Begwn, a ddefnyddid i roi

arwydd i bobl o bob cwr o'r sir pan oedd rhyfel ar fin cychwyn.¹⁷² Gelwid yr wylfan yn Tŷ wyneb y Nyth yn ôl Edmund Jones, gan ei fod yn adeilad crwn a llydan yn ei waelod o oedd yn ymdebygu i nyth. Edrydd Edmund Jones hanes amdano'i hun yn eistedd yn y rhan uchaf, a oedd yn adfail erbyn y cyfnod hwnnw, yn dychmygu mor braf fyddai cael pin ac inc i ysgrifennu yno. Disgrifia'r olygfa wych oddi yno. Gallai weld am filltiroedd lawer, gogledd sir Fynwy, rhai rhannau o sir Henffordd, y rhan fwyaf o fynyddoedd siroedd Brycheiniog a Morgannwg, llawer iawn o Swydd Gaerloyw ac i'r dwyrain o sir Fynwy.

Adeilad arall diddorol y cyfeirir ato yw Eglwys y Plwyf a oedd bryd hynny (1779) yn ddau gant oed. Ceir disgrifiad manwl ohoni gan yr 'Hen Broffwyd' sy'n dangos ei wybodaeth a'i ragfarn yn erbyn yr Eglwyswyr:

It is a large Edifice, double-roofed, with a row of arched stone pillars thro' the middle of it from the East to West. It was built with a place for the Popish confession in the South-side wall, which is now prudently filled up: A stone in the Porch for baptism, and a painted glass Window in the East end of the Church; the Tower is large and of a considerable height, yet hath but two small tintinabulum Bells for Church bell uses. It is surrounded with large Yew-trees, which together with the largeness of the Building makes it a notable sight both near at hand and a distance; tho the Trees now manifestly decay.¹⁷³

Cysegrwyd yr Eglwys yn ôl Edmund Jones i'r Apostol Pedr nid i Dduw. Ar un o furiau'r eglwys yr oedd llun o'r Apostol yn dal allwedd y nefoedd. Gofynnodd un o'r plwyfolion, I.D.Meurig o ran jôc, beth oedd ystyr y llun. Dywedwyd wrtho fod Pedr yn agor y drws i bobl fynd i'r nefoedd, a dywedodd

yntau yn ôl, nad oedd neb wedi mynd i'r nefoedd ers amser maith, 'his Key is become rusty.'¹⁷⁴

Yn ôl Edmund Jones, nid oedd tref, pentref, adfeilion castell, mynachlog na thŵr yn y plwyf. Gwasgarwyd tai'r plwyf, tua chant a hanner i gyd, dros waelod y dyffrynnoedd ac ochrau'r mynyddoedd, deg ar hugain yn Ebwy Fawr, deg ar hugain yn Tileri a thros bedwar ugain yn Nyffryn yr Eglwys. Trigai oddeutu 500 o drigolion yn y plwyf i gyd. Adeiladwyd y tai o gerrig a choed, nid o bridd a cherrig fel yn rhai rhannau o Gymru. Fel y dywedodd Edmund Jones am y tai: 'Of these many are well built and delightfully situated; and some are very delightful.'¹⁷⁵

Lleolid tai'r gwŷr bonheddig yn rhan ddeheuol y plwyf ac ar ochr ddwyreiniol y dyffrynnoedd. Disgrifir plasty Tŷ yn y Llwyn yn ddifyr yn y gyfrol:

Ty yn y Llwyn in Ebwy-vawr [sic] is a delicate House, both the kitchen and the Hall. A person delighting in study, and being alone, need not desire a better place than the Hall, with the delightful Garden before it towards the South, the door of entrance to it from the Hall, and the delightful woody Mountainous prospects about it.¹⁷⁶

Cyfeiriodd Edmund Jones hefyd at dŷ hyfryd a adeiladwyd yn dda yn Abermyddfe, cartref rhydd-ddeiliad parchus yn yr ardal. Ond at ei gilydd, ychydig o ystadau gwŷr bonheddig oedd yn y plwyf, er bod ambell un yn sylweddol o ran maint. Yr oedd oddeutu hanner cant o rydd-ddeiliaid â'r hawl i bleidleisio adeg etholiad, nifer uchel i blwyf mor fach.

Pobl gyffredin oedd y mwyafrif helaeth o boblogaeth y plwyf. Fel y soniwyd eisoes, hwy oedd halen y ddaear yn ôl Edmund Jones, ac nid oedd

pobl debyg iddynt yn unman. Ac eithrio plwyf Mynyddislwyn, tybiai'r 'Hen Broffwyd' nad oedd yr un plwyf yn y wlad, gyda rhif mor fach o drigolion yn byw ynddo wedi cynhyrchu pobl mor ddoeth, duwiol a gwych. Ond, er mor ddiniwed a balch oedd sylwadau Edmund Jones amdanynt, cyfeddyf nad oeddynt yn wyn i gyd. Dyma sut y'u disgrifiodd:

As to the disposition of the People in general. They are friendly, affable, merciful and far from cruelty, but merry and loquacious when many of them meet together...They seem as Welshmen in general, to have a kind of an Innate virtue, which upon close, wise and kind dealing soon appears, which yet again too soon yields to the prevailing corruption of nature.¹⁷⁷

Honnai Edmund Jones mai bychan iawn oedd rhif y bobl amharchus yn y plwyf o ganlyniad i ddylanwad yr Efengyl.

Ymddiddorai'r 'Hen Broffwyd' yn ogystal mewn adrodd hanesion difyr am y profiadau anghyffredin a ddaeth i ran rhai o drigolion y plwyf. Credai'n gryf y dylid cymryd sylw o'r digwyddiadau anhygoel hyn a'u cofio. Un o'r adroddiadau mwyaf 'rhyfeddol' ohonynt i gyd yw hanes Dassie Harry, a esgorodd ar blentyn drwy ei bogel ar 28 Mawrth, 1701.¹⁷⁸ Mae'n debyg bod Edmund Jones yn gyfeillgar â hi a'i gŵr. Yr oeddynt yn byw o fewn pum cae i gartref ei dad, ac yn bobl ddidwyll a gonest. Honnai Edmund Jones: 'This is a certain matter of fact, well known in all the Country round, and asserted in Print.'¹⁷⁹ Stori arall hynod a gynhwysodd a fyddai'n apelio at ei ddarllenwyr oedd un am gawr a arferai drigo mewn rhan o'r plwyf a elwid yn Hafodafael. Pan fu farw rhaid oedd cario ei gorff o Flaenau Gwent i Eglwys Llanwenarth gan mai yno y cleddid pobl cyn yr adeiladwyd Eglwys yn Aberystroth a'i sefydlu'n blwyf. Trodd y tywydd yn ystormus a rhwystrwyd y cludwyr rhag

mynd ymhellach. Bu raid iddynt gladdu'r corff ddwy filltir cyn cyrraedd y cwch i groesi afon Wysg i gyrraedd yr eglwys a gosodwyd dwy garreg bob ochr i'r bedd. Yn ôl Edmund Jones, bu'n siarad â chyfaill deallus ynglŷn â'r digwyddiad ac aeth i fesur y pellter rhwng y ddwy garreg ar ei ran. Mesurai 13½ troedfedd. Tybiai Edmund Jones na fyddai'r cerrig wedi eu gosod yn rhy agos i'r ymadawedig, ac eto yr oedd y corff yn dal tua 11 troedfedd ac felly'n bendant yn gawr. Gan fod yr ysgrythur yn cynnwys nifer o storïau am gewri megis Goliath, Emiaid a Samsummiaid, ni welai Edmund Jones unrhyw reswm pam na allai cawr fod wedi byw yn Aberystroth. Dengys y stori hon mor hygoelus oedd Edmund Jones a phobl ei gyfnod.¹⁸⁰

Cynhwysodd Edmund Jones hefyd nifer o hanesion o 'ymyrraeth ysbrydion ym mywyd y pentrefwyr ac o orchestion y tylwyth teg a oedd mor fyw a real iddo ef ag unrhyw ddigwyddiad naturiol.'¹⁸¹ Ysbrydion drwg teyrnas y tywyllwch oedd y tylwyth teg yn ôl Edmund Jones a hanesion amdanynt hwy a geir yn *Aberystroth*. Ambell dro ymddangosent ar ffurf cwmni o ddawnsywyr â cherddoriaeth a hudo pobl i ymuno â'u cwmni. Dyna ddigwyddodd i William Rees, un o gymdogion Edmund Jones, a fu i ffwrdd yng nghwmni'r tylwyth teg am flwyddyn. Daeth yn ôl ar ddiwedd y flwyddyn â golwg wael iawn arno.¹⁸² Ar adegau eraill, ymddangosai'r tylwyth teg ar ffurf angladd cyn marwolaeth. Gwelodd Isaac William Thomas er enghraifft, angladd yn Hafodafel un tro yn dod lawr y mynydd tuag at Eglwys Llanhileth. Arhosodd i wyllo mewn cae gerllaw a phan ddaeth yr angladd yn agos, cydiodd mewn gorchudd du oedd dros yr elor a mynd ag ef adref. Er bod Edmund Jones yn adnabod Isaac Thomas ers cyfnod ei ieuenctid, yr oedd yn edifar na fyddai wedi holi mwy arno ar ôl y digwyddiad, fel y dywedodd: 'to have a more particular knowledge of this extraordinary supernatural affair.'¹⁸³

Edrydd Edmund Jones hanes amdano'i hun yn gweld tylwyth teg yng Nghae y Cefen pan oedd yntau ar y ffordd adref o Hafodafel yn gynnar yn y bore gyda'i fodryb Elizabeth Roger, chwaer ei fam. Yn rhan bellaf y cae, ymddangosodd cwmni o bobl yn symud i eistedd yn yr hyn a ymddangosai fel corlan ddefaid â drws yn wynebu'r de. Uwchben y drws, gosodwyd canghennau o goeden gollen. Meddai am y digwyddiad:

Among the rest, over against the door, I well remember the
resemblance of a fair woman with a crow Hat and a red jacket,
whom I think they deem to honour. I still have a pretty clear idea
of her white face, and well formed countenance.¹⁸⁴

Gwisgai'r dynion gadachau gwyn o amgylch eu gyddfau ac yr oeddynt, yn ôl Edmund Jones, yn debyg i'r bobl a drigai yn y plwyf cyn ei amser ef. Credai y byddai trwy adrodd am ei brofiad personol o'r tylwyth teg, yn tawelu'r sawl a fyddai'n ei gyhuddo o fod yn rhy hygoelus.

Yn wir, bwriad Edmund Jones yn Aberystroth fel yn ei gyfrol *Apparitions* a gyhoeddodd ym 1780 ar hanes ysbrydion o bob cwr o Gymru a rhannau o Loegr, oedd dangos i 'feibion anghrediniaeth' na ellid gwadu profiadau a thystiolaeth miliynau o bobl onest a oedd wedi gweld ysbrydion. Honnai: 'Men of no experience in this case are in no proper condition to confute matters of fact, of which there are abundant certainties to a sober wit.' Ond ofnai: 'Nothing will satisfy unreasonable, proud Infidelity.'¹⁸⁵ Deiliaid tragwyddoldeb oedd ysbrydion da a drwg a chredai Edmund Jones bod adrodd hanesion amdanynt yn ymddangos i bobl yn ffordd effeithiol o atal anghrediniaeth a Sadwceaeth rhag ymledu. Yng Nghymru, yn ôl Edmund Jones, anaml iawn y deuid ar draws neb oedd yn amau bodolaeth ysbrydion. Ymfalchiai fod Cymru, at ei gilydd, yn rhydd o grafangau anghrediniaeth.¹⁸⁶

Ac eto, testun pryder iddo oedd bod cynifer o wŷr bonheddig yn Lloegr a Chymru yn amau a gwrthwynebu adroddiadau am ymddangosiad ysbrydion. Gwyddai, os byddai ei gyfrol yn cyrraedd dwylo'r anghredinwyr hyn, y byddent yn chwerthin am ben ei adroddiadau am ysbrydion. Gellir tybio ei fod trwy gyhoeddi ei waith yn Saesneg yn fwriadol yn ceisio cyrraedd y gwŷr bonheddig yn Lloegr yn ogystal â Chymru a'u hargyhoeddi o'u ffolineb, yn ogystal â diddori gweddill y gymdeithas.

Cafodd *Aberystroth* Edmund Jones dderbyniad gwresog iawn yn ôl Ieuan Gwynedd ym 1850.¹⁸⁷ Gellir tybio y byddai Ieuan Gwynedd,¹⁸⁸ yn rhinwedd ei swydd fel gweinidog a newyddiadurwr adnabyddus yn teithio ledled y wlad ac wedi sgwrsio â phobl ar lafar ynglŷn â chynnwys y llyfr i ddod i gasgliad ynglŷn â'i boblogrwydd. Yn sicr, gellir dychmygu y byddai hanesion Edmund Jones am brofiadau'r werin wedi apelio'n fawr at ddarllenwyr lleol. Yn hyn o beth, felly, yr oedd yn gymwys i farnu am boblogrwydd cyfrol yr 'Hen Broffwyd'. Gellir dychmygu y byddai hanesion Edmund Jones am brofiadau rhyfedd y trigolion yn apelio'n fawr at ddarllenwyr lleol. Ond, fel y soniwyd eisoes, nid oedd pawb o'r un farn â Ieuan Gwynedd.

Pwnc arall oedd yn agos at galon Edmund Jones ac sy'n cael lle amlwg (hanner y gyfrol) yn *Aberystroth* yw twf crefydd yn y plwyf. Pleser pur iddo oedd olrhain hanes crefydd yn y plwyf o gychwyn Cristnogaeth hyd at 1779 er cymaint y dasg. Yr oedd Edmund Jones yn frogarwr i'r carn ac yn falch o gofnodi'r hanes yn fanwl. Tybiai bod Cristnogaeth wedi blodeuo gyntaf yn sir Fynwy yng Nghaerleon yng nghyfnod y Rhufeiniaid yn ystod yr ail ganrif, ac wedi ymledu'n raddol i blwyfi Llanhilledd ac Aberystroth. Honnai bod mangre i addoli yng nghastell Llanhilledd ymhell cyn codi eglwys

yno. Adeiladwyd eglwys yno rhwng yr ail ganrif a'r bumed ganrif a hi oedd un o rai hynaf esgobaeth Llandaf. Credai Edmund Jones bod enwau lleoedd megis 'Nant y Llan' a 'Nant y Groes' yn brawf ac yn arwyddion bod Cristnogaeth wedi dod i Gymru yn ystod y cyfnod hwnnw.¹⁸⁹ Cyfeiria at yr eglwysi cynnar yn y plwyf, megis Nant-y-groes a Chwm Nant y Llan. Fodd bynnag, collodd y Cristnogion cynnar eu ffydd pan ddaeth Pabyddiaeth yn ddiweddarach o Loegr. Yn ôl Edmund Jones, ni wawriodd haul ar fryn yng Nghymru hyd gyfnod y Diwygiad Protestannaidd, a gychwynnodd ar ddechrau teyrnasiad Harri'r VIII. Casâi Edmund Jones Babyddiaeth â chas perffaith ac mae ei ragfarn wrth-Babyddol yn amlwg yn ei sylwadau unochrog yn y gyfrol:

...whoever reads Goodwin's Catalogue, of the Bishops of Llandaff, will see that long before that Archbishops's time, there is little to be seen in his accounts but ignorance and profaness; which was no means lessened by the increase of Popery.¹⁹⁰

Y rhan fwyaf diddorol am hanes crefydd yn y plwyf yn ddiamau yw hanes lledaenu'r efengyl yn niwedd yr ail ganrif ar bymtheg a'r ddeunawfed ganrif. Yn wir, mynnai Edmund Jones mai cyfrwng oedd *Aberystroth* i hybu achos Anghydfurfiaeth yn y plwyf a thu hwnt, a gobeithiai y byddai 'gwir grefydd' yn parhau i flodeuo yn y plwyf hyd ddiwedd amser. Fel hyn y canodd yn y gyfrol:

'O may the true religion flourish

Still, in *Aberystroth* Parish;

And flourish till the end of time:

I say both in Prose and Rhime.'¹⁹¹

Er na wyddom i sicrwydd a ydyw ffeithiau Edmund Jones i gyd yn hollol gywir, fe geir darlun clir ganddo o dwf yr achosion Anghydfurfiol yn y

plwyf. Adroddir hanes yr Annibynwyr a'r Bedyddwyr yn cydaddoli yng Nghelli-grug cyn gwahanu i addoli ar wahân. Ar ôl cyfarfod am sawl blwyddyn mewn annedd-dai, adeiladodd yr Annibynwyr Gapel Pen-maen ym 1694. Ymhen sawl blwyddyn daeth John Harris yn weinidog yno, ac o dan ei awenau ef tyfodd maint y gynulleidfa.¹⁹² Ond, fel y dywedodd Edmund Jones, ni pharhaodd yr haul i dywynnu'n hir. Bu raid diarddel Harris o'r eglwys oblegid iddo droi'n feddwyn. Olynwyd ef ymhen sawl blwyddyn gan David Williams ac o 1720 i 1739, profwyd cyfnod o lwyddiant. Philip David a ddewiswyd ar ôl dyddiau Williams yn fugail Pen-maen. Adroddir yn *Aberystroth* hefyd hanes Howell Harris yn dod i bregethu i sir Fynwy ar gais Edmund Jones ym mis Ebrill 1738. Arweiniodd ei ymweliad at ddiwygiad grymus yn y plwyf, yn enwedig yn Ebwy Fawr.¹⁹³ Honnai Edmund Jones yn y gyfrol ei fod ef ac amryw o rai eraill wedi gweld arwydd o'r daioni ysbrydol hwnnw cyn iddo ddigwydd sef cwmwl gwyn ar ffurf bwa, yr un lled a hyd yn ymestyn o un mynydd i'r llall, un nos Sul yn dilyn pregeth yn Tŷ yn y Vyd [sic].¹⁹⁴

Yn ôl Edmund Jones, yn ystod y diwygiad, profodd pump o bobl dröedigaeth, Thomas Lewis, Philip David, John Powell,¹⁹⁵ Morgan John Lewis¹⁹⁶ ac Evan Harry, a daethant yn bregethwyr grymus eu hunain.¹⁹⁷ Credai'r 'Hen Broffwyd' fod hynny'n beth hynod iawn cael cynifer o bregethwyr wedi eu codi ar un ochr i ddyffryn Ebwy Fawr. Pregethwyr gyda'r Annibynwyr oedd y tri cyntaf a enwyd. Clywed pregeth gan Edmund Jones ei hun ar 'Jonah's Gourd' a oedd yn gyfrifol am dröedigaeth John Powell, gŵr o Droed y Rhiw, plwyf Llanelli, sir Frycheiniog, ond a ddaeth i weithio i Ebwy Fawr. Daeth Morgan John Lewis yn gynghorwr blaenllaw gyda'r Methodistiaid ac yn emynydd adnabyddus ac Evan Harry yn bregethwr cadarn

a gweinidog gyda'r Bedyddwyr yn y plwyf.¹⁹⁸

I gloi'r gyfrol, ysgrifennodd Edmund Jones adran hir a elwir ganddo yn 'memoir'- dogfen werthfawr a phwysig o safbwynt Anghydffurfiaeth gan ei bod yn trafod cyfraniad crefyddol pobl hollol gyffredin ym mywyd cefn gwlad plwyf Aberystroth, a dangos sut y blodeuodd Anghydffurfiaeth ymhlith y werin bobl. Cyfeddyf Edmund Jones iddo geisio dilyn esiampl Melchior Adam a ysgrifennodd yn fyr a chryno hanes bywydau diwinyddion duwiol yn yr Almaen. Ysgrifennodd Jones hanes un ar ddeg ar hugain o bobl grefyddol o bwys yn y plwyf ac yn eu plith, ceir hanes William Walter Reynold, Bedyddiwr pybyr o Ddyffryn Tileri, gŵr cydwybodol a gweithgar ac yn uchel ei barch ymhlith ei gyd-aelodau yn yr Eglwys. Sonnir hefyd am Edmund David, aelod cydwybodol o eglwys Pen-maen a fu trwy gydol ei fywyd yn benthyca ac yn rhoi arian i'r anghenus. Yn ei ewyllys, gadawodd ddeugain punt i Eglwys Pen-maen.¹⁹⁹

Mae'n arwyddocaol nodi bod tua hanner y bobl y sonnir amdanynt yn wragedd ac yn aelodau ffyddlon a blaenllaw yn rhengoedd yr Anghydffurfwyr. Adroddir hanes Anne Richard John, merch o deulu crefyddol Llannerch y Pant. Yr oedd hi yn briod â David Lewis, a oedd yn berchen ystâd fechan yn Ebwy Fawr. Dyma sut y disgrifiodd Edmund Jones hi:

She was a Woman of a most excellent temper of mind, scarce, if at all, to be exceeded by any of her sex in the World; for whoever were about her, she was still the same; for the disposition of her heart, the law of kindness was always in her Mouth, without flattery and insincerity.²⁰⁰

Sonia hefyd am Mary John Lewis, gwraig Daniel John Rees, Arail, cyfnither ei dad. Bu tad Edmund Jones yn gwasanaethu yn Arail, ac edmygai ei

ymarweddiad parchus a'i gofal am ei theulu a'r tlodion. Gwraig arall uchel ei pharch yn y gymdeithas yr adroddodd ei hanes oedd Sarah Thomas Edwards, Cristion tawel nodedig. Honnai Edmund Jones pan oedd ef yn saith neu'n wyth oed ac wedi bod mewn cyfarfod gyda'i dad yn Abertileri, bod Sarah Edwards wedi proffwydo y byddai ef yn tyfu'n bregethwr yr Efengyl. Aelod gweithgar a pharchus yn Eglwys Pen-maen oedd hi, ond gadawodd yr achos ac ymuno â'r Bedyddwyr ar ôl diarddel John Harris. Aelodau Pen-maen oedd nifer o'r rhai yr ysgrifennodd Edmund Jones amdanynt,- Frances Morgan Giles, Alice William Nicholas a Cecilia, chwaer Sarah Thomas Edwards. Pwysleisiai Edmund Jones mor werthfawr fu eu cyfraniad i'r eglwys. Dylid cadw mewn cof fodd bynnag, wrth ddarllen y 'memoirs' mai hanesydd hollol unllygeidiog oedd yr 'Hen Broffwyd' a'i fod yn dueddol iawn i or-ganmol Anghydffurfwyr yn y gymdeithas leol er mwyn hybu achos Anghydffurfiaeth.

Fel rhamantydd, nid yw'n syndod fod Edmund Jones wedi ysgrifennu am arferion, credöau a chrefydd trigolion Aberystroth a chynnwys adran helaeth o 'Memoirs', gan yr ymddiddorai'n fawr ym mywydau pobl gyffredin ei ardal. Hwyl oedd ei arwyr. Yn ôl Edmund Jones, gan berson cyffredin, syml ac agos at y pridd y ceid y gwirionedd.²⁰¹ Yn sicr, yn ei lyfr ar hanes lleol amlygir yr elfen fodern, a mwy pellgyrhaeddol na'i gyfoedion, a oedd yn Edmund Jones. Nid oedd yr un Cymro arall yn ei ddydd yn sôn am olygfeydd o'r mynyddoedd ym 1779 a thrafod tirwedd plwyf. Ac eto, mae'r elfen ramantaidd sydd yn Edmund Jones i'r pegwn arall i'w grefydd Biwritanaidd hen ffasiwn. Yn ei berson ef, cyfarfyddai dau fyd anghymharus - cyfuniad sy'n hynod a diddorol dros ben.

Yr oedd ail hanner y ddeunawfed ganrif yn gyfnod pan aeth nifer o haneswyr ati i gyhoeddi eu gwaith. Er mai cyfrol Edmund Jones oedd y gyntaf

ar hanes plwyf yng Nghymru a'r fwyaf poblogaidd, mae'n debyg, ar hanes lleol, gwyddom bod eraill megis Lewis Morris wedi cyhoeddi llyfr *A Short History of the Crown Manor of Cardigan* ym 1756 ac i *History of the Gwydir Family* Syr John Wynn ymddangos o'r wasg ym 1770.²⁰² Dilynodd Thomas Pennant ôl troed Edmund Jones pan ysgrifennodd lyfr ar hanes dau blwyf yn sir Fflint *The History of the Parishes of Whiteford and Holywell* ym 1796. Er mai ei waith fel naturiaethwr a ddaeth ag enwogrwydd i Pennant, yr oedd yn un o'r dysgeidicaf ymysg haneswyr Cymreig ei gyfnod. Yn ei lyfr *Literary Life*, trafodir hanes ei deulu, ac yn ei lyfr ar hanes plwyfi Chwitffordd a Threffynnon, ymdrinnir yn fanwl â hanes lleol y plwyf - dwy gyfrol a roddodd hwb a bri i ysgrifennu hanesyddol Cymreig.²⁰³ Yn ei gyfrol ar hanes y plwyfi, tynnodd Pennant ddarluniau cwbl gyferbyniol o'r ddau blwyf. Dangosodd sut y trawsnewidiwyd plwyf Treffynnon gan diwydiannaeth Seisnig y gweithfeydd pres a chopr, tra arhosai bywyd gwledig Cymreig ei blwyf genedigol yn ddigyfnewid.²⁰⁴ Ymddiddorai Pennant yn fwy nag Edmund Jones yn hanes ystadau'r plwyfi. Gellir priodoli hyn i ryw raddau efallai i'r ffaith bod Pennant ei hun yn hanu o dras a chefnidir bonheddig a bod mwy o ystadau i'w cael yn y ddau blwyf o'i cymharu ag *Aberystroth*. Yn wahanol i Edmund Jones, nid oedd gan Pennant ddiddordeb arbennig yn hanes crefydd yn y plwyfi na choelion y werin bobl.

Serch hynny, y mae tebygrwydd yn ymdriniaeth Thomas Pennant a Edmund Jones o rai agweddau ar hanes y plwyfi, er mor wahanol yw'r ardaloedd y maent yn eu disgrifio'n ddaearyddol. Rhannodd y ddau awdur eu cyfrolau yn is-benawdau byrion a thrafodir nifer o nodweddion cyffelyb megis ansawdd y pridd, cnydau, mwynau, ffiniau'r plwyf, pysgod, planhigion, coed ac afonydd. Gan mai dau blwyf amaethyddol oedd Aberystroth a Chwitffordd,

mae'n ddiddorol cymharu y disgrifiadau yn y ddau waith o gynnyrch tir er enghraifft. Dyma eiriau'r 'Hen Broffwyd':

But in the lower ends on the East sides of the valleys there are many Corn-fields, but more of Oats than of Wheat and Barley. Enough for the Free holders and Farmers of any note for the use of their families, and to help the poor; but few of them have any Corn or Oatmeal to sell, nor is there enough in all the Parish for all the inhabitants.²⁰⁵

Ar y llaw arall, dyma'r hyn a ddywed Thomas Pennant am blwyf Chwitffordd:

Wheat grows remarkably well in our clayey land; it is the red kind, that the farmer prefers for feed, it is the hardiest, and the surest of finding sale; we raise much more than the parish would consume. The rest is exported to Liverpool, to supply the county of Lancashire with bread.²⁰⁶

Dengys y ddau ddisgrifiad y gwahaniaeth dybryd yn amgylchiadau'r plwyfi; y prinder cnwd yn Aberystroth a'r digonedd ym mhlwyf Chwitffordd, er mor debyg yw ymdriniaeth Pennant ac Edmund Jones o'r pwnc. Ond, at ei gilydd, tueddai Pennant yn gyffredinol draethu'n fwy blodeuog yn gyffredinol nag Edmund Jones. Yn sicr, i'r sawl a fyn gymharu bywyd gwledig mewn dwy ardal wahanol yng Nghymru yn niwedd y ddeunawfed ganrif, mae cyfrolau'r ddau awdur yn ffynonellau gwerthfawr ac arloesol.

Gellir tybio bod cyhoeddi llyfr Edmund Jones ar hanes plwyf Aberystroth wedi bod yn symbyliad ac yn batrwm i lyfrau diweddarach ar hanes siroedd yn ogystal â hanes plwyfi, er nad oes tystiolaeth hollol bendant i brofi hynny. Yn rhagair Edmund Jones i *Aberystroth*, ysgrifennodd y dymunai weld gweithiau tebyg yn ymddangos ar blwyf neu blwyfi eraill yn y deyrnas a

fyddai'n cynnwys 'numerous matters of information both natural and spiritual.'²⁰⁷ Cyhoeddwyd cyfrolau swmpus ar hanes siroedd Môn, Caernarfon, Mynwy, Ceredigion a Maesyfed rhwng 1775 a 1818. Ond, dwy gyfrol Theophilus Jones,²⁰⁸ ŵyr Theophilus Evans, *History of the County of Brecknock* (1805-09) yw'r llawnaf a'r mwyaf caboledig ohonynt.²⁰⁹ Yn y gyfrol gyntaf, disgrifiodd hanes Cymru yn gyffredinol trwy'r canrifoedd gan gyfeirio at faterion lleol, yn debyg i waith ei daid.²¹⁰ Mae'r ail gyfrol yn hollol gyferbyniol i'r un gyntaf ac yn ymdebygu fwy i lyfr Edmund Jones ar Aberystroth, gan ei fod yn ddisgrifiad daearyddol a phlwyfol o'r sir. Disgrifiad o daith hynafiaethol o blwyf i blwyf yn sir Frycheiniog yw gwaith Theophilus Jones a ysgrifennwyd yn null nodiadau plwyfol Edward Lhuyd.²¹¹ Agorodd Theophilus Jones y gyfrol gyntaf gyda diffiniad o enw, ffiniau a maint y sir,²¹² fel y gwnaeth Edmund Jones yn *Aberystroth*, ond, bod Theophilus Jones wedi cynnwys mwy o fanylion o lawer nag Edmund Jones.

Un nodwedd gyffredin arall yng nghyfrolau Edmund Jones a Theophilus Jones yw manylder y disgrifiadau, er bod cyfrol Theophilus Jones yn llawer mwy swmpus a chaboledig o ran gwybodaeth a chynnwys o'i gosod ben yn ben â llyfr Edmund Jones. Erbyn dechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg yr oedd mwy o ddiddordeb eto mewn daearyddiaeth a hynafiaethau a gellir tybio fod Theophilus Jones wedi derbyn addysg lawnach yn ysgol Coleg Crist²¹³ ac wedi darllen yn llawer ehangach ar y testun na'r 'Hen Broffwyd'. Trafodir testunau tebyg gan y ddau awdur megis afonydd, crefydd, pysgod, ansawdd y tir, cnydau a'r boblogaeth. Mae'n ddiddorol nodi fod Theophilus Jones wedi dilyn traddodiad a gychwynnwyd gan Edmund Jones o ddisgrifio'r tirwedd a'r golygfeydd godidog o fynyddoedd Bannau Brycheiniog: 'Imagination can scarcely paint objects more sublime and picturesque than the

three lofty peaks of those nearly precipitous elevations, and continued as they are by a long range of mountains...²¹⁴ Ond nid oedd Theophilus Jones, fel yr 'Hen Broffwyd' yn credu ym modolaeth ysbrydion a thylwyth teg. Dyma a ddywed: 'Our Welsh fairies are certainly of the same family, - hatched in the same hot bed of imagination'.²¹⁵ Tybiai Theophilus Jones fod cred yr 'Hen Broffwyd' mewn tylwyth teg yn hollol wallgof, ac mae'n ddirmygus iawn o'i syniadau ynglŷn ag ymyrraeth ysbrydion ym mywyd y pentrefwyr.

Heb amheuaeth, y mae llyfr Edmund Jones ar hanes plwyf Aberystroth yn gyfrol wybodus a swynol ac yn un o'r gweithiau pwysicaf a ysgrifennodd. Ynddo, llwyddodd yr 'Hen Broffwyd' i gydbblethu storïau diddorol yn gelfydd yn ei ddisgrifiadau, ac mae hynny, yn sicr, wedi ysgafnhau'r doreth o ffeithiau sydd yn y llyfr. Fel y dywedwyd eisoes, prif arwyddocâd cyhoeddi'r gwaith hwn o eiddo Edmund Jones yw'r ffaith mai dyma'r llyfr printiedig cyntaf ar hanes plwyf yng Nghymru. Er gwaethaf ei ddiffygion amlwg, haedda gael ei gydnabod fel un o lyfrau mwyaf arloesol y ddeunawfed ganrif. Blwyddyn yn ddiweddarach ym 1780, ysgrifennodd Edmund Jones ei gyfrol enwocaf sef *A Relation of Apparitions of Spirits in the Principality of Wales*, eto gyda'r amcan, fel yn *Aberystroth*, o frwydro yn erbyn y twf cynyddol mewn anghrediniaeth mewn ysbrydion ymhlith y Sadwceaid, yr Ariaid a'r Anffyddwyr. Mae'r gyfrol honno, fel ei waith ar hanes y plwyf, yn gyforiog o wybodaeth brin am arferion a theithi meddwl gwerin gwlad - testun y bennod nesaf.²¹⁶

Troednodiadau

- 1 Edmund Jones, *A Geographical, Historical, and Religious Account of the Parish of Aberystroth: to which are added, memoirs of several persons of note, who lived in the said Parish* (Trevecka, 1779), t.33.
Cyfeirir at y ffynhonnell hon fel *Aberystroth* isod.
- 2 J.A. Bradney, *A History of Monmouth* (1925), 3, t.458.
- 3 John Davies, *Hanes Cymru* (1989), t.333.
- 4 *Aberystroth*, t.v.
- 5 *Ibid.* tt.161-2.
- 6 *Ibid.* t.vii.
- 7 *Ibid.* t.vii
- 8 Jeremiah Burroughes, *Gospel Reconciliation* (1657), t.6.
- 9 Richard Bentley, *The Folly of Atheism* (1692), t.24.
- 10 Keith Thomas, *Man and the Natural World, Changing Attitudes in England 1500-1800*, t.18.
- 11 *Ibid.* t.19.
- 12 John Hill, (1716?-1775). Awdur gweithiau botanegol amrywiol a oedd yn gyfrifol am 'Linnæa Flora' cyntaf Prydain. Gweler *D.N.B.*
- 13 John Ray, (1627-1705). Naturiaethwr enwog a ystyrir yn dad hanes naturiol. Gweler *D.N.B.*
- 14 William Bingley, (1774-1823). Awdur amrywiol, llyfrau taith a hanes naturiol. Gweler *D.N.B.*
- 15 Keith Thomas, *op. cit.* t.58
- 16 John Woodward, *Fossils of all Kinds* (1728), t.2.
- 17 William Bingley, *Animal Biography, or Popular Zoology illustrated by authentic anecdotes* (1820), t.25.
- 18 John Hill, *An History of Animals* (1752), tt.323, 221.
- 19 *Aberystroth*, t.vi.
- 20 'Heads for a Natural History of Great Britain', *Gentleman's Magazine* (1755), t.157.
- 21 *Aberystroth*, tt.9-11.
- 22 *Gentleman's Magazine* (1755), t.158.
- 23 Edmund Jones, *op. cit.* t.161.
- 24 Keith Thomas, *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England 1550 - 1800* (1983), t.51.
- 25 *Ibid.* t.51.

- 26 Keith Thomas, *op. cit.* t.301.
- 27 Geoffrey Keynes (ed.), *The Complete Writings of William Blake with Variant Readings* (1966), t.160.
- 28 Henry Power, *Experimental Philosophy* (1664), t.183.
- 29 Thomas Pennant, *British Zoology*, cyf. I. t.xi.
- 30 Glyn Tegai Hughes, Williams Pantycelyn, t.108. Gweler ymbellach ar ddiddordebau gwyddonol Pantycelyn: Derec Llwyd Morgan, 'Pantycelyn a Gwyddoniaeth' yn *Gwanwyn Duw Diwygwyr a Diwygiadau Cyfrol Deyrnged i Gomer Morgan Roberts*, J.E. Wynne Davies, tt.164-83., ac Alwyn Prosser, 'Diddordebau Lleyg Williams, Pantycelyn, *Llên Cymru*, Cyf.III 1954-55, tt.201-14.
- 31 *Aberystroth*, tt.47-48.
- 32 Keith Thomas, *op. cit.* t.243.
- 33 *Ibid.* t.213.
- 34 Oliver Rackham, *Trees and Woodlands in the British Landscape* (1976), t.84.
- 35 *Ibid.* t.85.
- 36 *Aberystroth*, t.57.
- 37 Edwin Lascelles, (1712?- 1795). Arglwydd Harewood, perchennog Gawthorp Hall. Aelod Seneddol dros Scarborough (1744-54), dros Ogledd Alverton (1754-56), a thros sir Efrog (1761-80). Anrhydeddwyd yn Farwn Harewood ym 1790. Ef fu'n gyfrifol am adeiladu Hayward House a chynllunio'r gerddi. Gweler *Burke's Peerage* (1970).
- 38 Hugh Bilbrough, 'Documents in Record Offices which might affect the Assessment of the Achievement of Capability Brown' yn *Garden History: The Journal of the Garden History Society*, Cyf.1, rhif 3 (Haf, 1973), t.10.
- 39 William Gilpin, (1724-1804). Ysgolfeistr Cheam, Surrey am bron i ddeng mlynedd ar hugain. Awdur llyfrau taith. Gweler *D.N.B.*
- 40 Keith Thomas, *op. cit.* t.213.
- 41 Archibald Alison, (1757-1839). Gweinidog 'Episcopal Chapel', Cowgate, Caeredin ac awdur *Essay on the Nature and Principal of Taste*, (1790). Gweler *D.N.B.*
- 42 *Ibid.* t.212.
- 43 *Aberystroth*, t.56.
- 44 *Ibid.* t.57.
- 45 *Ibid.* t.57.
- 46 Keith Thomas, *op. cit.* t.229.
- 47 Henry Rowlands (1655-1723) Hynafiaethydd ac awdur *Mona Antiqua Restaurata* (1723). Gweler *B.C.*
- 48 P.W. Carter, 'Some Account of the Botanical Exploration of Anglesey', *Anglesey Antiquarian Society and Field Club Transactions* (1952), t.49.

- 49 *Ibid.* t.49.
- 50 John Davies, (Dr. John Davies o Fallwyd), (c.1567-1644). Awdur ac ysgolhaig. Gweler *B.C.*
- 51 Thomas Jones, (1648?-1713). Almanaciwr, gwerthwr llyfrau, argraffydd a chyhoeddwr. Gweler *B.C.*
- 52 Hugh Davies, (1739-1821). Offeiriad, naturiaethwr ac awdur. Gweler *B.C.*
- 53 G.P. Jones, 'Meddygaeth ym Môn', *Trafodion Cymdeithas Hynafiaethwyr a Naturiaethwyr Môn* (1968), t.74.
- 54 LL.G.C.Ffacsimili 267, 'A Unique Gardening Book and a New Manuscript of Horticultural Interest', gan William Linnard and Robin Gwyndaf, t.3.
- 55 *Ibid.* t.4.
- 56 Syr Thomas Hanmer, (1677-1746). Y 4ydd barwnig, Llefarydd Ty'r Cyffredin, llysgennad, llenor a llyfrgarwr a Thori a gefnogai linach yr Hanoferaid. Gweler *B.C.* a'r *D.N.B.*
- 57 LL.G.C.Ffacsimili 267, 'A Unique Gardening Book and a New Manuscript of Horticultural Interest', gan William Linnard and Robin Gwyndaf, calendar.
- 58 Syr Thomas Browne, (1605-82). Meddyg ac awdur. Cyhoeddwyd 33 argraffiad o'i lyfr *Religio Medici* rhwng 1642 a 1881. Gweler *D.N.B.*
- 59 Keith Thomas, *op. cit.* t.229.
- 60 *Aberystroth.* t.58.
- 61 Prys Morgan, 'Hen Gymru Fynyddig, Paradwys y Bardd, *Cof Cenedl II*, (gol.) G.H. Jenkins (1987), t.102.
- 62 John Vanbrugh neu Vanburgh, (1664-1726). Dramodydd a phensaer. Gweler *D.N.B.*
- 63 G.H. Jenkins, *The Foundations of Modern Wales*, t.240.
- 64 Ned Ward, *A Trip to North Wales* (1701), t.6.
- 65 Matthew Owen, (bu farw 1679). Bardd a ganodd amryw o gerddi yn null Huw Morys. Gweler *B.C.*
- 66 Prys Morgan, *op. cit.* tt.91-92.
- 67 Prys Morgan, *The Eighteenth Century Renaissance*, t.101.
- 68 Prys Morgan, 'Hen Gymru Fynyddig, Paradwys y Bardd, *Cof Cenedl II*, (gol.) G.H.Jenkins (1987), t.102.
- 69 Keith Thomas, *op. cit.* t.260.
- 70 William Wordsworth, (1770-1850). Bardd Seisnig. Gweler *D.N.B.*
- 71 Percy Bysshe Shelley, (1792-1822). Bardd Seisnig. Gweler *D.N.B.*
- 72 Samuel Taylor Coleridge, (1772-1834). Bardd ac athronydd Seisnig. Ei gerdd mwyaf adnabyddus oedd *Kubla Khan*.

- 73 Robert Southey, (1774-1843). Awdur Seisnig, ffrind i William Wordsworth. Gweler *D.N.B.*
- 74 Thomas Love Peacock, (1785-1866). Bardd Seisnig, ffrind i Shelley. Gweler *D.N.B.*
- 75 Thomas De Quincey, (1785-1859). Awdur *Confessions of an English Opium Eater*. Gweler *D.N.B.*
- 76 Syr Walter Scott, (1771-1832). Awdur Albanaidd. Gweler *D.N.B.*
- 77 Walter Savage Landor, (1775-1864). Awdur Seisnig. *Imaginary Conversations* oedd ei lyfr mwyaf adnabyddus. Gweler *D.N.B.*
- 78 John Davies, *op. cit.* t.334.
- 79 Gweler ymbellach Donald Moore, 'The Discovery of the Welsh Landscape' yn D. Moore (gol.), *Wales in the Eighteenth Century* (1976).
- 80 Malcolm Andrews, *The Search for the Picturesque Landscape, Aesthetics and Tourism in Britain 1760-1800* (1990), t.56.
- 81 William Gilpin, *Observations on the River Wye and Several Parts of S.Wales made in the Summer of 1770* (1782), t.44.
- 82 Malcolm Andrews, *op. cit.* t.86.
- 83 Thomas Rowlandson, (1756-1827). Cynlluniwr Seisnig a digrifluniwr. Gweler *D.N.B.*
- 84 Prys Morgan, 'Hen Gymru Fynyddig, Paradwys y Bardd, *Cof Cenedl II*, (gol.) G.H.Jenkins (1987), t.107.
- 85 Henry Penruddocke Wyndham, (1736-1819). Daearyddwr adnabyddus ac awdur llyfrau taith. Gweler *B.C.*
- 86 Henry Penruddocke Wyndham, *A Tour through Monmouthshire and Wales* (1774), t.2.
- 87 Malcolm Andrews, *op. cit.* t.109.
- 88 Prys Morgan, *op. cit.* t.108.
- 89 Esther Moir, *The Discovery of Britain. The English Tourist (1540-1840)* 1964, t.133.
- 90 A.D Fraser Jenkins, 'The Romantic Traveller in Wales' *Amgueddfa VI*, (1970), t.29.
- 91 Malcolm Andrews, *op. cit.* t.114.
- 92 Ll.G.C. 7029A.
- 93 Thomas Jones, (1742-1803). Arlunydd golygfeydd a disgybl i'r arlunydd adnabyddus Richard Wilson. Gweler *B.C.* a Prys Morgan, 'Thomas Jones of Pencerrig', *Trafodion y Cymmrodorion* (1984).
- 94 Ll.G.C. 7029A.
- 95 Richard Wilson, (1713-82). Arlunydd gologfeydd natur a ystyrir erbyn heddiw yn un o bortreadwyr natur mawr y ddeunawfed ganrif yn Ewrop. Gweler *B.C.*
- 96 Prys Morgan, 'Hen Gymru Fynyddig, Paradwys y Bardd, *Cof Cenedl II*, (gol) G.H. Jenkins, t.105.

- 97 Prys Morgan, *The Eighteenth Century Renaissance* (1981), t.106.
- 98 Prys Morgan, 'Hen Gymru Fynyddig, Paradwys y Bardd, *Cof Cenedl II*, (gol) G.H. Jenkins, t.117.
- 99 *Ibid.* t.112.
- 100 *Aberystroth*, t.57.
- 101 *Ibid.* t.13.
- 102 *Ibid.* t.13.
- 103 *Ibid.* t.13.
- 104 Gweler ymbellach Keith Thomas, *Man and the Natural World, Changing Attitudes in England 1500-1800*, t.260.
- 105 *Aberystroth*, t.46.
- 106 Andrew Willet, (1562-1621). Diwinydd dadleuol. Gweler *D.N.B.*
- 107 Henry Ainsworth, (1571-1622 neu 1623). Arweinydd Cynulleidfa Ymwahanol yn Amsterdam a dadleuydd. Gweler *D.N.B.*
- 108 Keith Thomas, *op. cit.* t.18.
- 109 *Aberystroth*, t.45.
- 110 *Ibid.* t.21.
- 111 Gweler ymbellach Prys Morgan, *Iolo Morganwg* (1975).
- 112 Prys Morgan, *op. cit.* t.112-13.
- 113 John Evans, (1767-1827). Gweinidog gyda'r Bedyddwyr. Agorodd ysgol i bregethwyr ifanc yn Islington yn Llundain ym 1796. Gweler *B.C.*
- 114 Rev.J. Evans a J. Britten, *The Beauties of England and Wales* (1810), IX, t.1.
- 115 George Owen, Henllys, (c.1552-1613). Hanesydd, hynafiaethydd, achydd ac awdur. Gweler *B.C.*
- 116 George Owen, *The Description of Penbrokshire* (1603), (Cymmrodorion Record Series, 1892), t.60.
Mae sillafiaeth y dyfyniad wedi ei roi lawr yn yr un modd ag yr ysgrifennwyd ef yn y gwreiddiol.
- 117 Edmund Jones, *op. cit.* tt.39-40.
- 118 Dafydd Thomas, *Hanes tair sir ar ddeg, Cymru etc.*, [c.1750], argraffiad 1783, tt. 14-5.
- 119 Henry More, (1614-87). Diwinydd ac awdur toreithog a berthynai i 'athronwyr Caergrawnt o draddodiad Platon, gwŷr a gredai mai ffydd resymol oedd Cristnogaeth...' (John Davies, *Hanes Cymru*, (1990) t.2) yng nghanol yr ail ganrif ar bymtheg a ymddiddorai mewn 'Gwyddoniaeth Cyfrin.' Gweler *D.N.B.*
- 120 Henry More, *Antidote against Atheism* (ail argraffiad, 1655), t.82.

- 121 *Aberystroth*, t.38.
- 122 *Ibid.* t.39.
- 123 *Ibid.* t.40.
- 124 *Ibid.* t.40.
- 125 Keith Thomas, *op. cit.* t.281.
- 126 John Hill, (1716?-1775). Awdur gweithiau botanegol amrywiol a oedd yn gyfrifol am 'Linnæan Flora' cyntaf Prydain. Gweler *D.N.B.*
- 127 Oliver Goldsmith, (1728-74). Bardd Seisnig.
- 128 Keith Thomas, *op. cit.* t.282.
- 129 Peter Collinson, (1694-1768). Naturiaethwr a hynafiaethydd. Gweler *D.N.B.*
- 130 Keith Thomas, *op. cit.* t.283.
- 131 John Parkinson, (1567-1650). Apothecari a llysieuydd. Gweler *D.N.B.*
- 132 Edmund Jones, *op. cit.* t.40.
- 133 Thomas Pennant, *Genera of Birds* (1780), t.21.
- 134 Llyfrgell Gyhoeddus Casnewydd, Llawysgrif M350 012, 'A Spiritual Botanyology - shewing what of God appears in the Herbs of the earth, together with some of their natural virtues and uses; in blank verse, and rhyme' [1771] gan Edmund Jones, Cyf. 1 t.8.
- 135 Gweler ymhellach John Hill, *Natural History* (1751), Nicholas Culpeper *The English Physitian Enlarged* (1653), John Gerard, *The Herball*, argraffiad Thomas Johnson (1633).
- 136 Edmund Jones, *op. cit.* t.3.
- 137 James Hervey, (1714-1758). Awdur defosiynol poblogaidd. Ei waith cyntaf oedd *Meditations and Contemplations*. Cyhoeddwyd y gyfrol gyntaf a gynhwysai 'Meditations among the Tombs' 'Reflections on a Flower Garden' a 'Descant upon Creation' ym mis Chwefror 1745-6 a'r ail a gynhwysai 'Contemplations on the Night', 'Contemplation on the Starry Heavens' a'r 'Winter Piece' ym 1747. Cyhoeddwyd 25 argraffiad o'r *Meditations* erbyn 1791. Ei waith enwocaf oedd *Dialogues between Theron and Aspasio* mewn 3 cyfrol.
- 138 Edmund Jones, *op. cit.* t.4.
- 139 *Ibid.* t.204.
- 140 *Ibid.* t.3.
- 141 *Ibid.* t.2.
- 142 *Ibid.* t.177.
- 143 *Ibid.* t.299.
- 144 *Ibid.* t.157.

- 145 Edmund Jones, *Ibid.* Cyf.2, t.53.
- 146 *Ibid.* cyf.1 t.148.
- 147 *Ibid.* t.350.
- 148 Twrciaid yw enw'r cyfnod am Fwslemaid.
- 149 Llyfrgell Gyhoeddus Casnewydd, Llawysgrif M350 012, 'A Spiritual Botany...' t.225.
- 150 *Ibid.* t.356.
- 151 *Ibid.* t.344.
- 152 *Ibid.* t.349.
- 153 Robert Turner, (fl 1654-1665). Astrologydd a botanegydd. Awdur *The British Physician: or The Nature and Vertues of English Plants* (1664), gwaith a gysegrwyd yn bennaf i werth meddyginiaethol llysiau, er ei fod yn cynnwys llawer o wybodaeth diddorol arall. Gweler *D.N.B.*
- 154 Keith Thomas, *op. cit.* t.72.
- 155 Olav Thulesius, *Nicholas Culpeper English Physician and Astrologer* (1992) t.107.
- 156 Keith Thomas, *Man and the Natural World Changing Attitudes in England 1550 - 1800* (1983), t.75.
- 157 Gweler ymhellach G.P. Jones, *Newyn a Haint yng Nghymru* (1962).
- 158 Geraint H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar 1530-1760* (1983), tt.12-13.
- 159 Geraint H Jenkins, 'Popular Beliefs in Wales from Restoration to Methodism,' *B.B.G.C.* (1977), t.451.
- 160 Ll.G.C. 7027A.
- 161 Llyfrgell Gyhoeddus Casnewydd, Llawysgrif M350 012, 'A Spiritual Botany...' t.50.
- 162 *Ibid.* t.135.
- 163 *Ibid.* t.295.
- 164 *Ibid.* t.115.
- 165 *Ibid.* t.279.
- 166 *Ibid.* tt.4-5.
- 167 John Ray, (1627-1705). Naturiaethwr enwog a ystyrir yn dad hanes naturiol. Gweler *D.N.B.*
- 168 Keith Thomas, *op. cit.* t.86.
- 169 *Ibid.* t.87.
- 170 Edmund Jones, *op. cit.* cyf.1 t.361

- 171 *Aberystroth*, t.59.
- 172 *Ibid.* t.54.
- 173 *Ibid.* t.51.
- 174 *Ibid.* tt.51-52.
- 175 *Ibid.* t.50.
- 176 *Ibid.* t.57.
- 177 *Ibid.* tt.60-61.
- 178 Geraint.H. Jenkins, *Geni Plentyn ym 1701: Profiad 'Rhyfeddol' Dassys Harry* (1982) t.1.
- 179 *Aberystroth*, t.63.
- 180 *Ibid.* tt.64-65.
- 181 J. Glyndwr Harris, 'Edmund Jones: Hen Broffwyd y Transh', *Barn*, Mawrth 1988, rhif 302, t.17.
- 182 *Aberystroth*, t.70.
- 183 *Ibid.* t.74.
- 184 *Ibid.* t.75.
- 185 *Ibid.* t.69.
- 186 *Ibid.* t.83.
- 187 Ieuan Gwynedd, 'Edmund Jones a'i Amseroedd', *Yr Adolygydd* (1850-1), t.106.
- 188 *Y Bywgraffiadur Cymreig hyd 1941*, t.433-34.
- 189 *Aberystroth*, t.89.
- 190 *Ibid.* tt.90-91.
- 191 *Ibid.* t.111.
- 192 *Ibid.* t.98.
- 193 *Ibid.* t.103.
- 194 *Ibid.* tt.104-5.
- 195 John Powell, (1720-66). Gweinidog Annibynnol. Brodor o Lanelli, Brycheiniog. Pan oedd yn grydd yng Nglyn Ebwy Fawr, Aberystroth, daeth dan ddylanwad pregethu Edmund Jones a dechreuodd bregethu a hyfforddi ar gyfer y weinidogaeth yn Academi Caerfyrddin. Gweler *B.C.*
- 196 Morgan John Lewis, (c.1711-71). Cyngorwr Methodistiaidd ac emynydd. Brodor o Gwm Ebwy-Fawr, Aberystroth. Pregethwr poblogaidd. Gweler *B.C.*
- 197 *Aberystroth*, tt. 105-107.

- 198 *Ibid.* tt.106-7.
- 199 *Ibid.* tt.157-8.
- 200 *Ibid.* t.126.
- 201 Edmund Jones, *The Knowledge of the Tree of Life*, (1745), t.ix.
- 202 Glyn Tegai Hughes, 'Eighteenth Century Thought' yn Branwen Jarvis (gol.) *A Guide to Welsh Literature c1700- 1800*, t.37.
- 203 Prys Morgan, *op. cit.* t.92.
- 204 Glyn Tegai Hughes, *op. cit.* t.37.
- 205 Edmund Jones, *Aberystroth*. t.39.
- 206 Thomas Pennant, *The History of the Parishes of Whitford and Holywell* (1796), t.161.
- 207 *Aberystroth*, t.vii.
- 208 Theophilus Jones, (1759-1812). Hanesydd sir Frycheiniog ac awdur. (1805). Gweler *B.C.*
- 209 John Davies, *op. cit.* t.334.
- 210 Prys Morgan, *The Eighteenth Century Renaissance*, t.96.
- 211 Edward Lhuyd, (1660-1709). Botanegwr, daearegwr, hynafiaethydd, ysgolhaig ac ieithydd adnabyddus. Gweler *B.C.*
- 212 Theophilus Jones, *History of the County of Brecknock* (1805-1809), Cyf.I, tt.1-14.
- 213 *B.C.* t.483.
- 214 Theophilus Jones, *op. cit.* t.21.
- 215 *Ibid.* t.285.
- 216 Gweler ymhellach Edmund Jones, *A Relation of Apparitions of Spirits in the Principality of Wales* (1780).

Pennod 5

‘Now the reader will be desirous to know whether I myself have had any experiences of apparitions and agencies of spirits ... In answer to this, and to gratify the enquiry, I avow that my experiences this way have been great, not only in the common way of temptation, but in an extraordinary way beyond most men, and beyond any of the ministers of the word in all Wales’¹

Edmund Jones - ‘Yr Hen Broffwyd’

Bu Edmund Jones ar hyd ei oes faith yn ymddiddori ym modolaeth ysbrydion, gwrachod a thylwyth teg ac yn barod i leisio ei gred ddiffuant yn ffenomenâu rhyfedd y byd naturiol a’r goruwchnaturiol. Yr oedd yn credu mor gadarn yn ymddangosiad ysbrydion ag yr oedd yng ngwirioneddau mawrion yr Efengyl.² Daethpwyd i’w alw yn ‘Hen Broffwyd’ gan ei gyfoedion ar sail ei broffwydoliaethau niferus a’i weledigaethau hynod.³ Er mai llysenw ydoedd, gwyddom i Iarllles Huntingdon ddisgrifio Edmund Jones ag anwyldeb fel ‘The Old Prophet’. Ym 1780, pan oedd yn hen ŵr ac ym mlynyddoedd olaf ei fywyd, ysgrifennodd ei lyfr mwyaf adnabyddus yn dwyn y pennawd maith *A Relation of Apparitions of Spirits in the Principality of Wales; to which is added the Remarkable Account of the Apparition in Sunderland, with other Notable Relations about them, and Instructions from them: Designed to Confute and to prevent the infidelity of denying the being and Apparition of Spirits; which tends to Irreligion and Atheism;* sef casgliad o storïau am ymddangosiad ysbrydion a’r goruwchnaturiol. Am ryw reswm neu’i gilydd, nid yw enw Edmund Jones fel yr awdur ar glawr y gyfrol.

Er bod yr *Apparitions* yn un o’r llyfrau mwyaf hynod ac anarferol a ysgrifennwyd yn y ddeunawfed ganrif ac yn gyforiog o wybodaeth brin am

deithi meddwl, rhagfarnau a chredöau y werin bobl, nid yw Edmund Jones wedi cael sylw haeddiannol gan haneswyr yn y gorffennol fel croniclwr cymdeithasol diddorol. Tueddwyd i ddibrisio ei dystiolaeth ac i edrych mewn dirmyg ar ei natur hygoelus. Yn y bennod hon, ceisir dangos mor bwysig yw tystiolaeth yr ‘Hen Broffwyd’ wrth greu gwir ddarlun o arferion a syniadaeth llawer iawn o Gymry difreintiedig ei ddydd, mewn oes, fe ddadlennir yma, oedd yn llawer llai goleuedig nag y tybir gan haneswyr.

Ail-gyhoeddwyd yr *Apparitions* ym ddiweddarach ym 1813, ugain mlynedd ar ôl marw Edmund Jones. Hefyd, ysgrifennodd yr ‘Hen Broffwyd’ llawysgrif ‘A Relation of Numerous and Extraordinary Apparitions of Spirits Good and Bad, in the Principality of Wales And the County of Monmouth, together with observations about them, And instructions from them’ [1780].⁴ Cedwir yr unig gopi o’r llawysgrif wreiddiol hon yn Llyfrgell Rydd Caerdydd, llawysgrif 2.249. o dan y pennawd ‘A Relation of numerous And extraordinary Apparitions of Spirits Good And Bad, in the Principality of Wales And the County of Monmouth; together with observations from them: Designed to confute, And prevent the Infidelity of Denying the Being And apparition of Spirits; wch [sic] tends to irreligion And Atheism : collected by Edmund Jones Minister of the Gospel.’ Yn rhan gyntaf y llawysgrif, ceir copi terfynol ar gyfer yr argraffwyr o’r *Apparitions* (gweler atodiad 2). Mae’r deunydd yn debyg iawn ac eithrio y storïau o Loegr. Ni chynhwysir y rhain yn y copi terfynol. Gellir tybio mai yr argraffwyr oedd yn awyddus i gynnwys y deunydd am Loegr er mwyn i’r gyfrol apelio at gynulleidfa ehangach. Ar derfyn y copi, ceir llawysgrif arall o dan y pennawd ‘Of Apparitions etc in the County of Monmouth’, sef casgliad o storïau o sir Fynwy a siroedd eraill. Nid ydynt wedi eu gosod yn drefnus yn ôl sir fel yn yr *Apparitions*. Ni

chyhoeddwyd y deunydd hwn. (Gweler atodiad 3)

Magwyd Edmund Jones mewn cymdeithas wledig yn sir Fynwy lle yr oedd swyngyfaredd ac anwylo hen atgofion yn rhan annatod o wead bywyd y werin-bobl, - fel ag yr oedd yng Nghymru benbaladr. Fel ei gyfoeswyr hygoelus, yr oedd Edmund Jones yn ymwybodol o fodolaeth ysbrydion, ellyllon, cythreuliaid, coblynnod a thylwyth teg yn y byd o amgylch. Gwyddom ei fod mor ddiweddar â 1789, pan oedd yn 87 oed wedi ysgrifennu yn ei ddyddiadur ar Hydref 11: 'Disturbed by an evil spirit in bed.'⁵ Credid fod y byd mewnol goruwchnaturiol a oedd yn rhan o'r byd cyfan, yn llawn angylion, seintiau, ysbrydion, drychiolaethau a thylwyth teg yn symud yn rhydd o dan ras Duw - a oedd yn 'Dad i ysbrydion'.⁶ Yn aml iawn, tueddai pobl a oedd wedi gweld ysbryd aflan i wrthod disgrifio beth a welsent ac yn fynych, byddent yn marw'n fuan ar ôl y digwyddiad.⁷ Barnai'r werin fod eu ffawd yn nwylo pŵerau goruwchnaturiol. Ym 1671, cwynai Philip Henry: 'People will not be taken off their old groundless observances.'⁸ Pregethwr Piwritanaidd oedd Phillip Henry⁹ a ddyheai weld arferion afresymol a di-sail y werin yn cael eu dileu. Ond, dros ganrif yn ddiweddarach, nid dyna fyddai barn Edmund Jones.

Er gwaetha ymdrech y Diwygwyr Protestannaidd i oleuo'r werin, hyd yn oed mor ddiweddar â'r ddeunawfed ganrif, parhâi hen arferion i ffynnu yn eu plith megis ymswyno, galw ar y cythraul a gweddïo ar y seintiau a thros y meirw. Byddai llawer o bobl y cyfnod yn gwisgo neu gario swynion er mwyn cadw ysbrydion drwg i ffwrdd. Tystient fod y planedau yn dylanwadu ar dynged dyn. Os byddai dyn yn cael ei eni o dan 'blaned flin', credent y byddai yn dioddef bob math o drafferthion a methiannau yn ystod ei fywyd.¹⁰ I bobl helbulus, yr oedd tyddyn y gŵr hysbys neu'r wrach wen yn atynfa i rannu eu

gofidiau a'u problemau ac i chwilio am gynhorthwy.¹¹ Credai'r werin bobl yn ddiymwad fod bwganod, drychiolaethau a thylwyth teg yn bodoli ym mhob rhith. Tybient yr ymddangosent mewn caeau, coedydd a llwyni.¹² Arferai pobl y cyfnod fwynhau adrodd hanesion am ymddangosiad ysbrydion o bob math wrth ei gilydd. Fel yr ysgrifennodd John Brand,¹³ awdur blaenllaw ar arferion poblogaidd ym 1770: 'Nothing is commoner in *Country* Places, than for a whole family in a *Winter's Evening*, to sit round the Fire and tell stories of Apparitions and Ghosts.'¹⁴ Yn wahanol i'r Piwritaniaid a oedd yn credu mewn rhagluniaeth, rhoddai'r werin bobl eu ffydd yn gyfan gwbwl yn nylanwad ffawd a hud fel cyfrwng i'w helpu i ddod i delerau â'u tlodi enbyd, haint a thrychinebau disymwth, a oedd yn rhan o wead y gymdeithas gynddiwydiannol. Yn Lloegr a Chymru ac yn Ewrop gyfan, yr oedd ofergoeliaeth yn parhau yn y ddeunawfed ganrif ymhlith y mwyafrif o'r boblogaeth sef y werin bobl, er bod haneswyr yn y gorffennol yn credu yn wahanol. [Am esiamplau o haneswyr sy'n dadlau bod y werin yn parhau i fod yn ofergoelus, gweler y canlynol: Margaret Bowker, John Bossy, Patrick Curry, Ian Bostridge a Barry Capp.]

Gŵr ei filltir sgwâr oedd Edmund Jones ac yn agos at y pridd, a pharyfedd felly fod credoau ac ofnau y werin bobl y trigai yn eu plith wedi dylanwadu'n fawr ar ei feddylfryd? Anogai Edmund Jones yn daer ar i bobl beidio â gwadu bodolaeth ysbrydion ar unrhyw gyfrif. Testun pryder dybryd iddo oedd gweld anghrediniaeth yn lledaenu fel tân golau ymhlith y boneddigion a gofidiai y byddai hyn yn arwain pobl i gefnu ar grefydd a throi at Atheistiaeth. I'r 'Hen Broffwyd' ysbryd oedd Duw ac fel yr eglurodd ei ofnau yn rhagarweiniad yr *Apparitions* :

...for when men come to deny the being of Spirits, the next step

is to deny the being of God who is a Spirit and the Father of Spirits. Some indeed will not deny the being of Spirits good and bad, but without the least reason, or even a shadow of reason, deny their appearance. Who that reads the ensuing Treatise can deny the reality of Apparitions of Spirits? I really think none in his sense can.¹⁵

Nid Edmund Jones oedd y gweinidog uniongred cyntaf yng Nghymru i bryderu bod pobl yn gwadu bodolaeth ysbrydion. Ym 1681, cyhoeddodd Stephen Hughes¹⁶ ddau bamffled yn erbyn gwrachyddiaeth er mwyn profi bod Duw a'r diafol yn bodoli, ond bod gallu a doethineb Duw yn gryfach na Thywysog y Tywyllwch a'i ddilynwyr.¹⁷ Yn ddiweddarach, ym 1725, yn ei lyfr *Golwg ar y Byd*, pwysleisiodd Dafydd Lewys¹⁸ bod gwadu bodolaeth ysbrydion yn gyfystyr â gwadu'r byd ysbrydol yn ei gyfanwaith ac byddai hynny o ganlyniad yn arwain at ddieithrwch oddi wrth Dduw. Synnai fod llawer o Sadwceaid yn 'gwadu bod ysbryd, na Duw yn eu Calonnau' er bod ysbrydion yn 'gwneuthur llawer o bethau gweledig yn y byd'.¹⁹

Fel clawdd yn erbyn y llanw o 'anghrediniaeth a Sadwceaeth' y cyhoeddodd Edmund Jones yr *Apparitions* hefyd. Yr oedd yn hollol argyhoeddedig fod adrodd storïau am ysbrydion a drychiolaethau yn cadarnhau i eraill fodolaeth tragwyddoldeb a'r byd i ddod. Yn y 'Rebuke to Infidels and Atheists' sy'n dilyn y rhagarweiniad, mae Edmund Jones yn mynegi'n glir ddiben y gyfrol, sy'n bwysig i'w gadw mewn cof wrth ystyried cynnwys storïau y gyfrol:

And as to the account of Spirits and Apparitions, it may be of the following uses, and why not? To prevent Sadduceism, and Atheism in some; to confirm in others the belief of Eternity and

the World to come; and incline them more to a preparation for
it.²⁰

Nid oedd y ddeuoliaeth a geir yn Edmund Jones - y Calfinydd rhonc a'r swyngyfareddwr hygoelus, yn rhyfedd yn y ddeunawfed ganrif. Nid oedd pobl y cyfnod yn gweld y ddeuoliaeth yng nghymeriad Edmund Jones. Yn ei gyfnod ef yr oedd yn gyffredin i bobl arddel syniadau Piwritanaidd ac i gredu mewn ysbrydion.

Rhifedi o storïau yw'r gyfrol *Apparitions*. Nid oedd Edmund Jones yn bwriadu i'r llyfr fod yn gyfansoddiad trefnus oherwydd ni osododd y storïau yn daclus yn destunol. Yn hytrach, creödd gatalog o storïau wedi eu pentyrru ar ben ei gilydd ac felly'n sicrhau ei fod yn gofnod real o brofiadau'r werin. Rhennir y gyfrol i ddwy brif ran. Yn y rhan gyntaf, - y rhan hwyaf, - trafodir hanes ysbrydion, tylwyth teg, gwrachod, cŵn Annwn a'r gannwyll gorff mewn tri ar ddeg o blwyfi yn sir Fynwy ac yna mewn un sir ar ddeg arall yng Nghymru. Ar ddiwedd y rhan gyntaf, ceir casgliad rhesymegol byr o'r storïau o dan y pennawd 'The Conclusion Inferred from these accounts'. Mae ail ran y gyfrol lawer yn fyrrach. Ar ddechrau'r rhan hon, trafodir yn fanwl ddwy stori faith am ysbrydion da yn sir Gaerfyrddin. Yna, sonnir am ysbrydion yn ymddangos yn Lloegr o dan y penawdau: 'An Extraordinary Account of Elizabeth Hobson' a 'A Notable Account of a certain Person's Conversation with an evil Spirit to his own ruin'. Ar ddiwedd y gyfrol, ceir sylwadau ar y penawdau canlynol: 'Of the heavenly Dream of the Rev. Dr Dodderidge,' a 'Of the Devil's attempt to send out a Minister to preach the Gospel etc.', a 'Of the Apparition to Lord Lyttleton, warning him of his sudden dissolution etc'. Yn dilyn hyn, mae dwy dudalen o gynnwys, sef rhestr o'r is-benawdau a geir yn y gyfrol.²¹

Storïau am ysbrydion yw'r rhai mwyaf cyffredin yng nghyfrol yr 'Hen Broffwyd' ac o'u darllen daw i'r amlwg mor ymwybodol oedd y werin o bresenoldeb ysbrydion a dieifl - y 'fallen Angels'²² fel y gelwir hwy gan Edmund Jones- yn y byd o'i hamgylch. Yr oedd ofn, ac ofn yr anhysbys yn fwy na dim, yn realaeth wastadol yn y cymunedau bychain a thueddai'r werin bobl i gysylltu'r ffenomenâu gyda phŵerau goruwchnaturiol. Amlygir hyn mewn nifer o storïau a geir gan Edmund Jones yn yr *Apparitions*. Er enghraifft, ar ddechrau'r gyfrol, ceir stori ddiddorol am Thomas Miles Harry, brodor o Aberystroth a ddychwelai un noson i'w gartref Tŷ yn y Vid, yn Nyffryn Ebwy Fawr yn ofnus iawn - teimlad cyffredin iawn mewn pobl oedd ar fin gweld ysbrydion drwg,- yn ôl Edmund Jones. Pan oedd yn agos at gyrraedd adref dychrynwyd ei geffyl a rhedodd nerth ei draed at y tŷ. Teimlai'n rhy ofnus i edrych o'i gwmpas. Ond pan drodd i gyfeiriad pellaf yr iard, gwelodd ysbryd gwraig cyn daled â hanner uchder coeden ffawyddden.²³

Dro arall, yr oedd yr un gŵr yn teithio adref un noswaith a dyma a welodd ger Tŷ yn y Llwyn yn ôl Edmund Jones:

the resemblance of fire the West side of the river on his right hand, and the next look, saw it on the Mountain near the rock, *Tarren y Trwyn*, on his left side of him. and like a Mastiff Dog on the other side, at which he was exceedingly terrified, as well he might; having evil Apparitions on every side of him, and of the two, the appearance of a Mastiff Dog was the most dreadful sight. He called at *Ty yn y Llwyn*, desiring one of them to come with him home. The man of the house knowing by his call that he had seen an Apparition, sent two of his servants with him home.²⁴

Dengys y dyfyniad uchod sut yr oedd pobl gyffredin yn tueddu i briodoli unrhyw ffenomen na allent ei esbonio i fodolaeth atgas ysbrydion. Tueddai'r werin bobl dlawd a di-addysg a llwm eu hamgylchiadau i wau hanesion blodeuog iawn o gwmpas unrhyw brofiad dieithr ac anesboniadwy. Ac eto, er bod yr hanesion am weledigaethau - real neu ddychmygol - yn aml wedi'u gorliwio a'u cymysgu, yr oeddynt yn parhau yn rhan annatod o wead bywyd yn y pentrefi hyd yn oed yn y ddeunawfed ganrif. Fel yr eglurodd yr Athro G.H. Jenkins am feddylfryd gwerin bobl y cyfnod: 'Insulated from current scientific discoveries, the credulous and long suffering peasantry were totally incapable of explaining, let alone controlling, the ambiguities of the environment.'²⁵ Fel y cyfeiria'r 'Hen Broffwyd' gwyddai gŵr Tŷ yn y Llwyn yn syth wrth glywed ei lais ei fod wedi gweld ysbryd, ffaith sy'n dangos mor barod oedd pobl y cyfnod i gysylltu ofnau pobl â'r anhysbys ac ysbrydion.

Cred haneswyr cymdeithaseg fod prosesau meddyliol a chanfyddiadol yn dibynnu ar gynnwys diwylliannol y gymdeithas y mae dynion yn byw ynddi. Yn y cyfnod hwn, dysgid cyfoeswyr bod ysbrydion neu ddrychiolaethau yn bodoli, ac felly, yr oeddynt yn fwy tebygol o'u gweld.²⁶ Credent fod ysbrydion yn meddu ar allu arbennig i drawsnewid eu hunain i ffurfiau eraill er enghraifft, cŵn dieflig a thân. Yn wir, nid oedd yn beth dieithr o gwbwl i bobl yn y cyfnod hwnnw weld: '...terrible phantoms, bizarre spectres, horrifying monsters, galloping horses, or blazing dragons in the heavens' yn ôl Stephen Hughes ym 1677.²⁷ Tebyg oedd geiriau Edmund Jones yn y llawysgrif : ...evil spirits often appear, either willingly or unwillingly in significative circumstances. Some have been seen like men but with feet, not of sheep and cows, but of horses and some not with fingers wch [sic] are useful members, but with claws the destructive members of beasts and birds of

pray [sic].’²⁸

Yn y llawysgrif, ysgrifennodd Edmund Jones am brofiad pobl fel Henry William Hugh, ysgolfeistr o blwyf Bedwas a welodd ysbryd yn troi : ‘into a large pillar of fire, terrible to look upon.’²⁹ Cawn hanes hefyd John Williams ar fynydd Eglwys Ilan yn dod ar draws: ‘spirits of darkness in the shape of horses...He heard as it were a low half kind of neighing, but more disagreeable than the neighing of horses; and wch [sic] exceedingly terrified and moved his beast to run.’³⁰ Gwyddai Edmund Jones hefyd am brofiad un wraig yn cerdded o fan addoli â dafad yn ei dilyn yn dynn wrth ei sodlau. Pan drodd ei phen yn ôl i weld yn iawn, sylweddolodd mai dafad â phen ci oedd yno. Gwelai Edmund Jones debygrwydd rhwng y ddafad honno â rhagrithwyr yn Eglwys Duw: ‘...they appear like sheep yet are black with sin, and have dog like mouths reviling and calumny.’³¹ Manteisiai Edmund Jones ar gyfle i ddefnyddio’r storïau i bregethu wrth ei ddarllenwyr.

Yn wir, ers y canol oesoedd, barnai’r werin bobl fod ysbrydion yn dod yn ôl i’r byd oblegid rhesymau arbennig. Ar ôl y Diwygiad Protestannaidd, er enghraifft, credid y deuai’r ysbrydion yn ôl gan amlaf er mwyn newid trefniant cymdeithasol a fodolai, i adfer nwyddau colledig, neu i ddatgelu pechodau drwgweithredwyr.³² Gwelid, yn achlysurol, ysbryd yn ymddangos am na allai orffwys yn dawel oherwydd rhyw drosedd a gyflawnodd yn ystod ei fywyd. Ym 1674, er enghraifft, dywedir fod Anghydfurfiwr o Wiltshire wedi cyfarfod ag ysbryd ei dad-yng-nghyfraith a gyfaddefodd wrtho ei fod yn euog o lofruddiaeth.³³ Cofnodwyd cyfaddefiad person arall a oedd wedi marw yn *The Ghost, or a Minute Account of the Appearance of the Ghost of John Croxford executed at Northampton, August the 4th, 1764, by a ‘minister of the Gospel’* (1764). Mae’r ffaith bod llyfr ar

ymddangosiad ysbryd gan weinidog yr Efengyl yn Lloegr wedi cael ei gyhoeddi mor ddiweddar â 1764 yn arwyddocaol iawn, ac yn profi bod gweinidog arall yn dal i gredu ym modolaeth ysbrydion tua'r un cyfnod ag yr ysgrifennodd Edmund Jones yr *Apparitions*.

O ddarllen storïau ysbryd yn yr *Apparitions*, daw i'r amlwg fod rhesymau arbennig dros ymddangosiad yr ysbrydion yn nifer helaeth ohonynt. Yn yr *Apparitions*, adroddir stori o'r un flwyddyn 1764 am ysbryd milwr Almaenig oedd yn edifar am ddwyn nwyddau. Perswadiodd yr ysbryd frodor o Gaerfyrddin, George Griffith, milwr ym Milisia Caerfyrddin, i fynd i'r Almaen i ryfela er mwyn adfer y nwyddau colledig. Ar ôl darganfod y nwyddau, gwerthodd Griffith yr haearn a chadwodd yr arian. Yn ôl Edmund Jones,

When the apparition parted from him, he bid him not fear, but either shut his eyes and stand, or fall down with his face towards the earth. He chose the latter, and the Spirit parted from him with such a noise as if the world about him was going to pieces. He returned home, and is like one desirous to mend his life.³⁴

Yn y llawysgrif, cawn hanes David John Abel o Ddyffryn Nedd a fu'n chwilio am ddeuddeg gini a oedd wedi eu cuddio mewn wal ar gais ysbryd ei hen wncwl, Thomas Watkin, Lleifion. Fel nifer a gafodd yr un profiad, ni allai John edrych i fyw llygaid pobl ar ôl y digwyddiad.³⁵ Ni ellir llai na meddwl y byddai clywed hanesion tebyg i'r rhain yn rhoi ias i lawr cefn sawl darllenydd.

Deuai ambell ysbryd yn ôl i ddatgelu lleoliad arian neu ddogfennau yr oeddynt wedi eu cuddio. Yn aml iawn, ni allai ysbryd orffwys yn dawel hyd nes adferwyd yr arian a'r dogfennau, ac ni châi'r person y gofynnid iddo

gyflawni'r dasg lonydd nes y cyflawnid y weithred. Poenwyd morwyn ifanc Craig y Saeson gan ysbryd a oedd eisiau iddi nol bil yr oedd wedi ei guddio mewn carn nid nepell o bentref Basaleg. Addawodd yr ysbryd na fyddai'n rhoi llonydd iddi hyd nes iddi gyflawni'r weithred. Effeithiodd hyn yn fawr arni a bu farw dair blynedd ar ôl hynny. Clywodd Edmund Jones yr hanes gan W.M., perthynas iddo o Machen a oedd wedi gweld y bil. Neges y stori hon a ysgrifennodd yn y llawysgrif oedd dangos: '....that graceless men sometimes are troublesome both in life and after this life'.³⁶ Hefyd yn yr *Apparitions* cawn hanes am berson o sir Forgannwg a orfodwyd gan ysbryd a ddisgrifir fel 'gentle-man-like Apparition' i fynd â bocs o arian o rywle yng nghartref y gŵr bonheddig a'i ddodi yn yr afon.³⁷ Yn nhyb yr 'Hen Broffwyd' caniatâi Duw ysbrydion i wneud hyn am ddau reswm:

...out of envy that others do enjoy what they are deprived of and partly it may be, because they foresee [sic] that what they have gathered amiss, and used amiss, will be yet used amiss; which will reflect upon themselves by way of punishment for providing means to make others more wicked and more miserable than otherwise they would have been.³⁸

Coelid hefyd yn y cyfnod hwn y gallai ysbrydion atal drwgweithredwyr rhag aflonyddu ar y marw drwy godi ofn ar bobl oedd yn ceisio cipio cyrff yr ymadawedig.³⁹ Ceir storïau diddorol gan Edmund Jones am achosion o hyn yn digwydd yng Nghasnewydd. Adroddir hanes un cyfoeswr iddo, gŵr ysgeler ac anfad, y dywedir iddo ddefnyddio penglog dyn at ddibenion drwg, ond, a drawyd yn ddifrifol wael yn fuan ar ôl hynny. Yn ôl Edmund Jones :

...it was said that a man appeared to him with a skull in his hand,

with which he gave a violent blow upon his head; so that he cried out, and his nose bled. They heard the blow below stairs, and were not a little troubled at it, as indeed they might. And he died some time after. Oh that he had died penitently.⁴⁰

Yn y llawysgrif, adroddir hanes Mathew Howell, gŵr ifanc o blwyf Bedwellte a arferai chwarae 'bowls' ar y Sul. Un nos Sul, pan oedd ar fin taflu un o'r 'bowls', gwelodd olygfa ryfeddol - moch yn dawnsio. Dychrynwyd ef yn ddirfawr ac ni thorrodd y Sul ar ôl hynny. Fel y dywed 'yr Hen Broffwyd': '...evil spirits can act at any time to prevent sin, as in many instance, we find they have done!'.⁴¹

Ar achlysur arall yng Nghasnewydd, pan oedd dau swyddog tollau yn yfed un noswaith mewn tŷ tafarn, penderfynodd un ohonynt fod yn ddewr iawn a mynd i'r marwdy, adeilad y rhoddid gweddillion pobl os nad oedd lle i gael yn y fynwent, i nôl penglog er mwyn dangos i'w gyfoedion nad oeddynt yn credu mewn ysbrydion. Ar ôl i'r bobl yn y tŷ tafarn weld y benglog, aeth y swyddog â hi yn ôl. Ond, ar y ffordd o'r eglwys, cododd gwynt arswydus a dychrynwyd ef mor ofnadwy nes yr addawodd na wnâi byth ymyrryd â'r meirw eto. Dywedodd ei wraig yn ddiweddarach, bod cansen oedd yn hongian yn y tŷ wedi bod yn curo yn didrugaredd yn erbyn y wal, ac nad oedd amheuaeth yn ei meddwl mai'r ysbryd oedd yn gyfrifol am hyn. Blinid Edmund Jones yn fawr gan ddigwyddiadau fel hyn, a phryderai fod syniadau atheistiaeth ac anghrediniaeth a ledaenwyd yn ddiweddar yng Nghasnewydd wedi drysu meddyliau dynion. Trwy adrodd hanesion fel hyn, ceisiai brofi i anghredinwyr ac atheistiaid rhonc bod ysbrydion yn bodoli: 'Here was a witness of the being of Spirits, directly and immediately in all likelihood of the being of that Spirit whose skull was wantonly disturbed.'⁴²

Yn yr *Apparitions* hefyd, ceir hanes diddorol arall am ŵr o'r enw J.W. James, a aeth un noson o'r Bedwas tuag at Eglwys Rhisga ar gefn ceffyl gyda gwraig yr oedd yn esgus ei charu. Cyn dod i'r Certwyn Machen, gwelodd y ddau fachgen dieflig a pheryglus yn trawsnewid yn belen danbaid o dân. Disgrifir yr olygfa ryfeddol yn fyw gan Edmund Jones:

..for a while they looked upon it, they could see it suddenly putting his head between his legs, and transforming into a ball of light tumbling a steep way towards the Certwyn...When they were gone a little way farther, they could see the earth cleaving and opening, and out of the pit came up a pillar or beam of fire very shining, and waving in the air, which made an impression upon the young woman's Handkerchief of a yellow colour, yet as if somewhat singed by the fire, which could never be washed away, but continued as long as the Handkerchief: and seen by many, and among other's by my brother's daughter living in Machen.⁴³

Ni allai'r ddau byth anghofio'r noson honno. Mae'n debyg bod J.W. James wedi cyfaddef yn ddiweddarach ei fod wedi bwriadu achosi anniweirdeb i'r ferch ar y daith, ond, fe wnaeth ymddangosiad annisgwyl yr ysbrydion atal hynny rhag digwydd. Dyma, felly, stori sy'n enghraifft o'r modd y credid bod ysbrydion yn ymyrryd mewn sefyllfaoedd i atal pobl rhag niwed.

Credai'r 'Hen Broffwyd' yn ddiffuant fod ymddangosiad ysbrydion o'r ochr draw, boed o'r nefoedd neu uffern, yn brawf bod bywyd tragwyddol yn bodoli gyda Duw. Ef sy'n llywodraethu yn y nefoedd ac uffern. Ni allai ddirnad pobl a oedd mor hurt â gwadu ysbrydion ac felly, yn hynny o beth, yn gwadu Duw - Tad ysbrydion. Ymddangosai ysbrydion ambell dro er mwyn

rhybuddio pobl am oerni digysur uffern. Yn ôl Edmund Jones, daeth ysbryd gwraig a anwyd ym mhlwyf Trefddyn at ei brawd pan oedd yn cysgu. Gwyddai ef yn ei gwsg ei bod hi wedi marw a dywedodd wrthi:

N. What dost thou here now? Upon which she groaned, and said nothing. He then asked where was she, and how was it with her; her answer was, that she was in a sore cold place, and that there was a sword over her head. When he said to her, give God praise,... her answer was. no I will not: and departed.⁴⁴

Tybiai ei brawd iddo weld R.W.J. gyda hi - gydag ef y bu hi'n pechu yn erbyn yr Arglwydd. Wrth adrodd y stori hon, manteisiai Edmund Jones ar y cyfle i rybuddio pobl sy'n encilio oddi wrth Dduw mor oer yw hi'n ysbrydol heb gynhesrwydd trugaredd yr Arglwydd, a'u siarsio bod oerni uffern yn saith gwaeth. Dyma enghraifft o'r modd yr oedd cred Edmund Jones mewn ysbrydion a'i grefydd efengylaidd yn rhodio law yn llaw yn ei neges i'w ddarllenwyr - y cyfuniad rhyfedd o'r cyfrin a'r crefyddol sydd mor hynod yn ei gymeriad.

I'r darlennydd heddiw, mae'n rhyfedd gweld enw gweinidog yr Efengyl yn gysylltiedig â storïau am ysbrydion. Ond, yn nyddiau Edmund Jones, yr oedd crefydd ac arferion a chredöau ofergoelus swyngyfareddol wedi eu cydblethu ym mywydau y werin bobl. Er enghraifft, amlygir syniadaeth anfad pobl y cyfnod mewn un stori arbennig a gofnododd Edmund Jones yn y llawysgrif am gladdedigaeth Sais o Ddeist, a oedd yn gwadu bodolaeth y datguddiad dwyfol. Daeth y gŵr i Abertawe a llygrwyd meddyliau llawer o bobl wrth wrando ar ei gabledd yn erbyn yr ysgrythur. Pan ddaeth dydd barnedigaeth Duw arno, saethodd ei hunan. Nid oedd y bobl leol yn fodlon ei gladdu yn y ddaear, felly, carwyd ei gorff cythreulig i'r môr. Ond, dro ar ôl

tro, roedd y môr yn ei wrthod ac yn ei olchi i'r lan. Claddwyd ei gorff yn y tywod gan y credai'r werin ofergoelus nad oedd y tir na'r môr eisiau ei gorff aflan. Edrydd Edmund Jones hefyd hanes claddedigaeth ryfeddol Eleanor Rowland, Kelligare, [sic] sir Forgannwg, putain gwŷr bonheddig annuwiol, yn ôl y llawysgrif. Pan ddygwyd ei chorff i'r fynwent i'w chladdu, cafwyd storm na welwyd ei thebyg erioed o'r blaen a synnodd pawb. Credai'r werin mai arwydd o ddrygioni'r wraig oedd hyn. Yn ôl Edmund Jones: '...the Parson could not see to read the burial office and told the people to bury her as they could, and went away.'⁴⁵

Yn wir, mewn cyfnod pan oedd tensiynau economaidd a chymdeithasol yn gwasgu ar y werin bobl, hawdd iawn yw deall pam y tueddent i feio gwrachod hefyd am anffodion megis marwolaeth anifeiliaid, damweiniau i bobl ac i eiddo, erthylu gwartheg a drygu bywyd rhywiol parau, ac achosi anap fel anrheithio menyn, caws neu gwrw.⁴⁶ Yn y llawysgrif, er enghraifft, adroddir hanes gwraich o'r enw Cecil Wm [William], tua chanol y ddeunawfed ganrif a feiwyd am fod ychen wedi gwylltio'n gacwn a thorri'n rhydd o'r arad a neidio dros gloddiau.⁴⁷ Mae dwy stori o'r tair sydd yn y gyfrol am wrachod yn deillio o sir Fynwy ac yn sôn am wrachod yn distrywio llaeth ac anrheithio menyn. Yn un stori, dywedir i David Ziles, rhydd-ddeiliad sylweddol a gonest o blwyf Bedwellte, gael ei boenydio gan wrachod yn distrywio llaeth ac yn y blaen. Un noson, pan oedd Hopkin David, turniwr, yn aros yng nghartref David Ziles, gwelodd wrachod ar ffurf cathod anghyffredin yn ymyrryd gyda'i offer. Ar ôl iddo eu bygwth a'u ceryddu, ni ddaethant i'w boeni eto. Yn ôl Edmund Jones: 'True, here was no proper Apparition of Spirits, yet here was an Apparition of persons transformed by, and acting under the influence of evil Spirits in the house of David Ziles, in the Valley of

Syrowy.’⁴⁸ Gan mai llyfr am ymddangosiad ysbrydion yw’r *Apparitions*, ac am nad yw gwrachod yn nhyb Edmund Jones yn wir ysbrydion, efallai bod hyn yn esbonio i ryw raddau pam mai tair stori yn unig sydd am wrachod yn yr *Apparitions* a thair yn y llawysgrif. Nid oedd gwrachod ychwaith mor gyffredin yng Nghymru ers dyddiau’r diwygiad Protestannaidd yn ôl yr ‘Hen Broffwyd’.⁴⁹

Ffynnai yr arfer o alw ar y cythraul ymhlith y werin yn ystod y ddeunawfed ganrif. Gwyddai Edmund Jones fod rhai o’r boneddigion yn amheus o fodolaeth consurwyr ac felly, edrydd ddwy stori yn yr *Apparitions* er mwyn profi fod y fath beth â chonsurio yn bodoli. Stori am ysgolfeistr, John Jenkin o sir Benfro, yw’r un gyntaf. Aeth ef ac un o’i ddisgyblion i’r goedwig i wneud cylch er mwyn galw ysbrydion aflan. Pan ddaeth yr ysbryd cyntaf, gofynnodd yr ysgolfeistr iddo pwy oedd wedi dwyn ei arian, ond ni wyddai’r ateb. Hedfanodd ysbryd arall ar ffurf tarw i’r cylch, ond ni chawsant ateb. Daeth ysbryd arall drachefn a oedd mor wyn â chynfasen o liain ac ateb yr ysgolfeistr.⁵⁰ Stori debyg yw’r ail stori am deiliwr a chonsuriwr o Glanbran, sir Gaerfyrddin, a fu’n galw’n llwyddiannus ar angel syrthiedig a oedd bellach yn ddiafol i ddod i’r cylch.⁵¹ Nid oedd Edmund Jones ei hun yn ymhél o gwbl â chonsurio a synnai bod gŵr duwiol a pharchus fel Y Parchedig M. Penry Bailey yn ymwneud â ‘magic art’, er y cyfeddyf yn y llawysgrif:

If it was not an evil thing to make a circle, and cause an evil spirit to appear, one could have wishd [sic] an atheist, or a Saducee to be in the circle to be convinced of his infidelity, it being better for him to die in the capital heresy of denying the being of spirits, and the resurection [sic].⁵²

Dengys y dyfyniad hwn mor bwysig i Edmund Jones oedd darbwylllo’r

anghredinwyr o fodolaeth swyngyfaredd ac ysbrydion - dyna oedd ei genhadaeth bennaf yn yr *Apparitions* a'r llawysgrif.

Y Tylwyth Teg

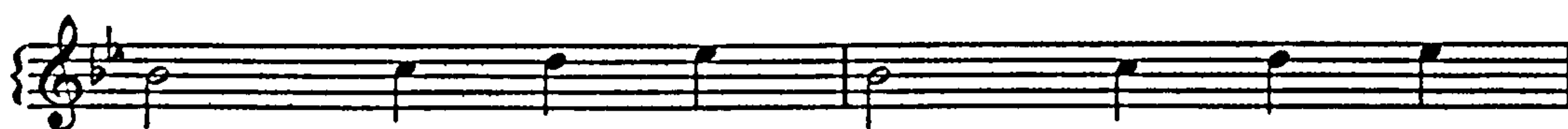
I bobl heddiw, nid yw siarad am dylwyth teg ond megis siarad plentynnaidd am fodau bychain haelionus, ond, yn ystod y ddeunawfed ganrif, nid oeddynt yn cael eu hystyried yn bobl neilltuol o garedig. Am hynny, siaradai'r werin amdanynt â pharchedig ofn, ac ymgais i'w plesio oedd yr enw 'tylwyth teg', neu yn nhafodiaith y De 'Bendith eu Mamau'. Fel ei ragflaenydd, y piwritan Charles Edwards a gyfeiriodd at y tylwyth teg fel gweision i'r diafol a'r 'cythreuliaid cymdeithgar' ym 1667; ychydig dros ganrif yn ddiweddarach, portreadodd yr 'Hen Broffwyd' hefyd y tylwyth teg fel cymdeithas oruwchnaturiol gythreulig a ofnid gan y werin bobl. Tebyg oedd syniadau Ellis Wynne⁵³ yn ei lyfr *Gweledigaethau y Bardd Cwsg* (1703) gan iddo yntau weld y tylwyth teg, er gwaethaf eu gwedd hawddgar, yn blant Annwfn a hebryngwyr drygioni. Awgrymir gan J. Gwynfor Jones mai Charles Edwards ac Ellis Wynne '...a ddaethai agosaf at ystyr wreiddiol y gymdeithas oruwchnaturiol hon y sonnir cymaint amdani yn ein llên gwerin yn ystod y ddwy ganrif ddiwethaf.'⁵⁴ Felly, byddai'n deg gosod Edmund Jones o ran ei syniadaeth am y tylwyth teg ar yr un llwyfan â Charles Edwards ac Ellis Wynne.

Ysbrydion dieflig a berthynai i Deyrnas y Tywyllwch oedd y tylwyth teg : '...disembodied Spirits of men who lived and died without the enjoyment of the means of grace and salvation'⁵⁵ yn ôl Edmund Jones. Fel yr ysbrydion, meddai'r tylwyth teg ar bwerau goruwchnaturiol arbennig iawn. Gallent glywed yr hyn a siaredid yn yr awyr agored, ond ni fedrent ddeall pobl yn sgwrsio o fewn muriau tai. Tueddent i ymddangos i odrif o bobl ac i ddynion

yn amlach nac i wragedd. Gwelid hwy gan doreth o bobl a chlywid eu cerddoriaeth. Mae'n debyg mai cerddoriaeth isel a phleserus ydoedd, ond, yn rhyfedd iawn, pur anaml y gallai pobl gofio'r alaw. Dywedir bod alaw a elwid yn 'Alaw y Tylwyth Teg' i'w chael yng Nghymru yn y cyfnod hwn, ond honnai Edmund Jones, na ellid profi yn hollol mai gan y tylwyth teg y cafwyd hi.⁵⁶ Dyma bennill o'r gân:

Dowch, dowch gyfeillion mân,
O blith marwolion byd,
Dowch, dowch, a dowch yn lân,
Paratowch eich pibau cân,
Gan ddawnsio dowch i gyd,
Mae yn hyfryd heno'i hun.⁵⁷

Cofiai gŵr o'r enw Morgan Gwilym, a welodd y tylwyth teg ar bwys rhaeadr 'Cil Hepste, Glyn Nedd' ac a glywodd eu cerddoriaeth yn marweiddio i'r cefndir ac fel hyn yn ddiddorol iawn yr ysgrifennodd nodau ailadroddus olaf yr alaw:

⁵⁸ Yn ôl pobl y cyfnod, yn anaml iawn y gellid deall y tylwyth teg yn sgwrsio gyda'i gilydd. Os digwyddai rhywun eu clywed, byddent yn ffraeo ymysg ei gilydd am eu cynlluniau neu am bethau a fyddai'n digwydd yn y dyfodol. Cyfeiriodd Edmund Jones at ddihareb ym mhlwyf Aberystroth yn gysylltiedig â hyn: '...whence it came to a proverb in the Parish concerning disagreeing persons. Ni chydunant hwy mwy na Bendith eu Mamau, i.e. they will no more agree than the Fairies.'⁵⁹

At ei gilydd, tueddai'r tylwyth teg i ymddangos fel cwmni dawns gyda cherddoriaeth ar ffurf angladd. Ceisient ddenu pobl i'w cwmni, gan amlaf am flwyddyn gron. Hudwyd Edmund William Rees, brodor o blwyf Aberystroth a chymydog a adnabyddai Edmund Jones yn dda, gan y tylwyth teg am flwyddyn. Pan ddychwelodd yn ôl, yr oedd golwg arswydus arno. Mewn stori arall, disgrifiodd Edmund Jones mewn manylder y modd y cipiwyd ei frawd o dŷ tafarn yn Llangadog, sir Frycheiniog, dros bellter o ddeugain milltir i Gasnewydd ac yn ôl, ar ôl noson o yfed trwm. Effeithiodd y profiad yn ddirfawr ar ei frawd ac o ganlyniad, yr oedd yn edifar am ei bechodau.⁶⁰ Yn y llawysgrif, ceir hanes William John Richard, gŵr gonest a dylanwadol o blwyf Aberystroth a lwyddodd i ddianc o grafangau'r tylwyth teg heb niwed ar ei ffordd yn ôl o Bont-y-pŵl un noson.⁶¹ Llynwyd storïau fel hyn am y tylwyth teg yn rhwydd gan y werin bobl. Yn wir, yr oedd credu bod tylwyth teg yn medru cipio pobl ymaith yn eu helpu i esbonio odrwydd personol, diflaniadau rhyfedd, anffodion dryslyd a sefyllfaoedd a fyddai wedi parhau yn ddirgelwch pur.

Hoff lecyn y tylwyth teg, yn ôl Edmund Jones, oedd man sych, yn agos at gloddiau a choed, yn enwedig y dderwen, gan fod ei changhennau yn ymledu ymhell ac yn rhoi cysgod helaeth oddi tani. Awgryma fod cysylltiadau y dderwen â'r oes baganaidd, dywyll ac ofergoelus yn denu y tylwyth teg tuag ati. Gan mai ysbrydion Teyrnas y Tywyllwch oedd y tylwyth teg, yr oeddynt yn casáu goleuni, ac felly, sŵn amhersain ac atgas oedd clywed caniad y ceiliog iddynt yn y bore. Dawnsiai'r tylwyth teg gan amlaf ar nos Wener, yn fwy nag unrhyw noson arall gan ei bod hi'n dueddol o fwrw glaw ar y noson honno yn ôl yr hanes. Cyn dyddiau pregethu'r efengyl, ni fentrai neb dorri coeden dderwen neu byddai'r tylwyth teg yn eu niweidio neu hyd yn oed eu

lladd. Ond, ers i ddynion ymddiried mwy yn Nuw, torrid y dderwen fenywaidd a choed eraill i lawr heb i neb ddioddef unrhyw anafiadau gan y tylwyth teg.

Er nad y tylwyth teg a ystyrid fel y rhai gwaethaf o'r cythreuliaid, gwyddai'r werin bobl gymaint yr ymhyfrydent yn nhrallodion dynion. Yn yr *Apparitions* cyfeirir at brofiad W.L.M. yn teithio o gartref Jane Edmund yn Abertileri ar neges ac yn clywed sŵn siarad yn y pellter. Yna, clywodd sŵn fel petai coeden yn torri coeden arall wrth ddisgyn i lawr. Pan glywodd wedyn lais rhywun yn griddfan mewn poen a thrallod, trodd yn ôl mewn dychryn tuag adref. Fel yr eglurodd Edmund Jones i'r darllenwyr: 'They were the Fairies which spoke in his hearing, and they doubtless spoke about his death; for the Fairies, tho' not the worst of Devils, yet are Devils enough to delight in the miseries of men.'⁶² Hefyd, credid y meddai'r tylwyth teg fel yr ysbrydion, bŵer arbennig i ymddangos i wahanol bobl yn wahanol i'r hyn oeddynt mewn gwirionedd. Gwelwyd golygfa od iawn ym mis Gorffennaf, 1760, gan nifer o lygaid dystion wrthi'n brysur ar y gwair mewn cae o'r enw Weirglodd Vawr Davolog [sic] ym mhlwyf Bedwellte, sir Fynwy. Gwelsant y tylwyth teg yr un pryd, ond, ar ffurfiau gwahanol: 'Two of them saw them like sheep, some saw them like grey-hounds, some like swine, some like naked Infants.'⁶³

Gwyddai'r werin bobl mor hanfodol yn y cyfnod hwn oedd cadw llygad barcud ar fabanod bach diniwed i'w gwarchod rhag castiau'r tylwyth teg. Honnai Edmund Jones: 'But they[tylwyth teg]often attempted, and sometimes, prevailed to change the children while the parents were slept, leaving in their stead such as were of no growth, good apperance, or sense.'⁶⁴ Yn sicr, yr wythnosau cynnar o fabandod oedd y cyfnod mwyaf tyngedfennol cyn i'r baban gael ei fedyddio neu'r fam fynychu gwasanaeth eglwysyddu

wedi genedigaeth [h.y. gweithred o buredigaeth wedi genedigaeth] yn yr eglwys, gan y credid mai dyna'r cyfnod y byddai'r tylwyth teg fwyaf tebygol o weithredu. Yn yr wythnosau hyn ni adewid y plentyn ar ei ben ei hun ar unrhyw gyfrif.⁶⁵ Mewn ardaloedd gwledig, yr oedd ofn cipio babanod yn ofn real iawn, ac ni ellir llai na chredu bod effeithiau llesol i hyn. Yn yr *Apparitions*, edrydd Edmund Jones hanes Dassy Harry, yn gwarchod baban un o'i chymdogion pan oedd ei gŵr Abel, oddi cartref. Pan ddihunodd ganol nos, gwelodd yr un bychan wedi ei godi i'r trawstiau uwchben y gwely, ond, yn ffodus, fel y dywed Edmund Jones: '... the spirit, or spirits could not go with it any farther.'⁶⁶ Ac eto, ambell dro, pan ddymunai rhieni gael gwared â'r cyfrifoldeb am blentyn araf ei feddwl, byddent yn honni mai plentyn a gawsant gan y tylwyth teg ydoedd.⁶⁷

Gan fod y tylwyth teg yn mynd mewn i dai rhai pobl, yn enwedig pan oedd y tywydd yn arw, gwyddai'r 'poor ignorant people', fel y gelwid hwy gan Edmund Jones, bod glanweithdra a lletygarwch yn bwysig i'r tylwyth teg. Byddent yn gofalu cyn gorffwys bod dŵr glân a lluniaeth wedi eu paratoi ar eu cyfer a gofalent nad oedd cyllyll nac offer haearn yn cael eu gadael yn agos i'r tân rhag pechu'r tylwyth teg. O'u trafod yn barchus, byddai'r tylwyth teg yn gwobrwyo eu cymwynaswyr trwy helpu gyda gwaith y tŷ neu adael arian yn eu hesgidiau, ceiniog neu ddimai gopr gan amlaf a chwe cheiniog tro arall, os byddent yn lwcus.⁶⁸ Ond, os anwybyddid hwy, byddent yn dial drwy ymolchi eu plant mewn cwrw, dwyn llaeth o'r gwartheg ac ŷd o'r caeau, rheibio'r menyn a'r caws, dymchwel bwcedi a bod yn boendod yn gyffredinol.⁶⁹

Er mwyn cryfhau ei dystiolaeth dros fodolaeth y tylwyth teg a phrofi i rai nad oedd ef yn hygoelus, adroddodd Edmund Jones hanes amdano ei hun

yn gweld cwmni o dylwyth teg o dan goeden gollen ger ei gartref, Penllwyn. Honnai fod y dynion yn gwisgo crafat gwyn o amgylch eu gyddfau ac yn edrych yn debyg i bobl a fu'n byw yn y byd cyn ei amser.⁷⁰ Yn ôl yr 'Hen Broffwyd' hefyd, gwelodd merch o blwyf Trefddyn y tylwyth teg pan oedd hi'n ferch ifanc yn yr ysgol. Edrychent fel plant tua'r un maint â hi. Dywedodd y ferch: 'They had green Aprons, and of all of a small stature, and looked oldish.'⁷¹ Ceir disgrifiad ohonynt yn y llawysgrif gan dafarnwr, a 'profane swearer', a welodd gwmni o dylwyth teg yn 1767: 'with speckled cloaths of white and red colour'.⁷² Roedd un ohonynt yn dalach na'r gweddill ac awgryma Edmund Jones mai hwn oedd y prif ysbryd a'r rheolwr yn eu plith. Yn yr *Apparitions*, cyhoeddodd Edmund Jones lythyr a dderbyniodd gan ŵr ifanc o sir Ddinbych, dyddiedig 24 Mawrth, 1772, a welodd dylwyth teg pan oedd yn blentyn ysgol ym 1757. Disgrifir y tylwyth teg mewn manylder yn y llythyr: 'They were cloathed in red all over like soldiers, with red hankerchiefs, sprig'd, and spotted with yellow about their heads, all alike in every thing as we perceiv'd with the knot behind.'⁷³ Dywedodd y gŵr ifanc hefyd am un o'r cwmni : '...he looked old than young'⁷⁴ ac sy'n ddiddorol iawn yn debyg i ddisgrifiad y ferch ifanc o blwyf Trefddyn o'r tylwyth teg. Yn rhyfedd iawn hefyd, gwelodd Edward Williams,⁷⁵ tiwtor diwinyddol yn Academi Annibynnol Rotherham, y tylwyth teg pan oedd ef yn blentyn saith mlwydd oed. Dyma sut y disgrifiodd hwy: 'clothed in red, a dress not unlike a military uniform, without hats, but their heads tied with handkerchiefs of a reddish colour sprigged or spotted with yellow.'⁷⁶ Dengys hyn sut yr oedd pobl a oedd yn byw mewn ardaloedd gwahanol o Gymru yn rhannu yr un syniadau â'i gilydd a bod y ddelwedd o'r tylwyth teg yn gyfarwydd led led y wlad.

Dywed Edmund Jones wrthym yn ei gyfrol *Account of the Parish of Aberystroth*: 'In former times more than present, there were frequent appearances of the Fairies, in Wales. I think, as much in the parish of Aberystroth as in any other, and more than in some.'⁷⁷ Mae'n debyg bod sylwebyddion yn gyffredinol bron yn ddieithriad yn priodoli'r tylwyth teg i'r gorffennol.⁷⁸ Tybiai'r 'Hen Broffwyd' fod llawer yn llai o dylwyth teg ac ysbrydion dieflig yn ymddangos ers i'r Cymry gael eu goleuo gan bregethwyr yr Efengyl. Ymhyfrydai fod proffwydoliaeth Charles Edwards yn ei lyfr Cymraeg *Y Ffydd Ddiffuant* (1676) neu *History of the Faith* fel y gelwir ef gan Edmund Jones wedi dod yn wir:

For as formerly the Gospel silenc'd the voices, and hindered the actings of the Devils, so now since the late Reformation, and Repairing of the Faith, those familiar Devils are not so bold as in the time of Popery, when they appeared in visible Companies, to deceive people into Familiarity with them. A sign that it is become a Gospel day when the Worms of darkness do hide.⁷⁹

Mae'r ffaith i Edmund Jones ddefnyddio dyfyniad Charles Edwards yn ddiddorol iawn gan ei fod ef yn hyn o beth yn gwrth-ddweud ei hun ac yn dangos anghysondeb. Ar y naill law, mae'n ymfalchïo bod goleuni'r Efengyl wedi lleihau ymddangosiad y diafol a'r tylwyth teg yng Nghymru a bod Cristnogion uwchlaw cael eu twyllo ganddynt. Ac eto, ar y llaw arall, prif fwriad Edmund Jones yn ei gyfrol yr *Apparitions* yw defnyddio tystiolaeth helaeth am fodolaeth tylwyth teg, y diafol ac ysbrydion ac yn y blaen, er mwyn profi bodolaeth Duw, sy'n Dad i Ysbrydion.

Cŵn Annwn

Yn ôl Edmund Jones, cyn dyddiau'r Diwygiad Protestannaidd,

byddai'n gyffredin i'r werin bobl grynu yn eu hesgidiau pan glywent gŵn Annwn (neu 'cŵn bendith eu Mamau' neu 'cŵn wybir' fel gelwid hwy gan eraill) yn udo gan mai arwydd ydoedd fod marwolaeth gerllaw i rywun anffodus. Eglurodd Edmund Jones i'w ddarllenwyr yn ei arddull gwmpasog arferol:

The nearer they were to a man, the less their voice was, like that of a small Beagle, and the farther the louder: and sometimes like the voice of a great Hound sounding among them, like that of a blood-hound; a deep hollow voice.

Credent yn y cyfnod hwnnw yr anfonid y cŵn o Annwn i geisio cyrff - sy'n egluro ystyr yr enw cŵn Annwn.⁸⁰ Gwyddai Edmund Jones hefyd bod rhai pobl wedi cloi'r cŵn hyn mewn stablau ac ysguboriau, ond, eu bod trwy ryw ryfedd wyrth wedi llwyddo i ddiflannu bob tro.

Profiad dychrynlyd i rywun oedd dod wyneb yn wyneb â chwn Annwn, [- 'Dogs of Hell' fel y gelwir hwy gan Edmund Jones.] Yn y llawysgrif, cawn hanes John James David, teiliwr a gŵr duwiol yn teithio un noson ar draws llain o dir a elwid yn Blaenwaun, ym mhlwyf Cilrhedyn, sir Benfro, ac yn gweld cŵn Annwn yn ymladd yn y coed gerllaw. Fel y dywedodd Edmund Jones:

He thought once to turn back, but again recollecting he was in his way, and God only tried his faith by this appearance, he was encouraged to go on, and the Infernal dogs turned out of the way, for Satan cannot be staied before strong faith.⁸¹

Manteisiai'r 'Hen Broffwyd' ar gyfle fel hyn i bregethu i'r darllenwyr bod ffydd rymus a chadarn yn llorio Satan yn llwyr. Pum stori yn unig sydd gan Edmund Jones am bobl yn cael eu dychryn gan gŵn Annwn yn yr *Apparitions*.

Yn un stori ddiddorol, disgrifir yn fanwl a chynhyrfus brofiad Mr. D.W. o sir Benfro yn gweld yn hytrach nag yn clywed un o gŵn Annwn:

He being yet without any fear bowed down to take up a Stone to throw at him; then a flash of light opened upon him, and he could see the Dog, that it had a white tail, and a white snip down his nose, and saw his teeth grinning at him, and then he knew it was one of the infernal Dogs of Hell.⁸²

Ar ddiwedd y stori cyfeiriodd Edmund Jones at hanes Dafydd yn y Beibl yn gweddïo am waredigaeth rhag y cŵn hyn. Dyfynna eiriau Dafydd o'r Salmau xxii 20: 'Deliver my soul from the power of the Dog'. Defnyddia'r 'Hen Broffwyd' eiriau o farddoniaeth y Salmau fel arf i gyfiawnhau bodolaeth yr ysbrydion hyn er mantais ei hunan, gan nad cŵn Annwn yn uniongyrchol y cyfeirir atynt yn y Salmau fel yr honnir gan Edmund Jones.⁸³ Mae'n enghraifft eto o'r modd y cyplysai Edmund Jones ei gred yng ngwirionedd yr Efengyl gyda'i ddiddordeb mewn ofergoeliaeth.

Canhwyllau Corff

Categori arall o ysbrydion y sonnir amdanynt yn yr *Apparitions* yw'r canhwyllau corff. Dyddia, yn ôl Edmund Jones, i'r amser yr atebodd Duw weddi Dewi Sant am arwydd i rybuddio pobl bod marwolaeth gerllaw. Credid mai prif ragredegdydd marwolaeth oedd y gannwyll gorff. Cyfyngid y ffenomenon yn bennaf i siroedd de orllewin Cymru, er i Edmund Jones ei hun weld kannwyll gorff yn Wrecsam yn union cyn marwolaeth bachgen ifanc yn y tŷ drws nesaf i'r lle yr arhosai.⁸⁴ Mae'r mwyafrif o storïau yn yr *Apparitions* yn deillio o sir Gaerfyrddin. Yn ôl y drefn, ymddangosai golau o gorff y sawl a dynghedwyd i farwolaeth, ac yna dilynai'r goleuni y llwybr y byddai'r corff yn ei gymryd maes o law at fangre'r claddu, cyn diflannu ymaith. Honnai'r

‘Hen Broffwyd’ fod kannwyll gorff yn gallu gwahaniaethu o ran ffurf:

... some have seen the skull carrying the Candle, others the shape of the person to die, carrying the Candle between the forefingers, holding the light before its face. And some have said that they saw the shape of those who were to be in the burying.⁸⁵

Gwelodd Y Parchedig J. Timothy Thomas, (neu J. Tim Thomas yn ôl Edmund Jones) Gweinidog gyda’r Bedyddwyr a drigai yn y Maes, Caerfyrddin,⁸⁶ gannwyll gorff a delwedd ohono ef ei hun yn cario’r gannwyll. Ac yn fuan wedi hynny, bu farw’n ddisymwth. Ymddengys ei hanes yn stori olaf y llawysgrif yn llawygrifen fregus Edmund Jones yn ei hen ddyddiau.

Yn ôl Edmund Jones, tystiodd Morris Griffith, pregethwr bywiog gyda’r Bedyddwyr, mewn llythyr a ddanfonodd ato ym 1777 ac a gynhwysir yn y gyfrol, iddo weld golau kannwyll gorff yng ngwaelod y dyffryn pan oedd yn dod o Dre -Dafydd yn sir Benfro. Arhosodd y golau yn llonydd am chwarter awr cyn symud tuag at eglwys Llanferch Llawddog. Ychydig ddyddiau yn ddiweddarach, bu farw mab Mr Higgon o Bont Faen. Pan oedd y galarwyr yn cario’r corff at y bedd, bu raid iddynt aros am tua chwarter awr er mwyn helpu eu gilydd i groesi dŵr oedd yn eu rhwystro rhag mynd i’r fynwent. Claddwyd y plentyn yn yr union fan y gwelodd y golau yn aros ar ôl gadael yr eglwys cyn diflannu. Cyfeddyf Morris Griffith: ‘This is what I can boldly testify, since I have seen and heard, what I relate. A kind of thing which before, I could not believe.’ - tystiolaeth yr ymhyfrydai Edmund Jones ei rhwbio i drwynau’r anffyddwyr a’r Sadwceaid.

Siaradai pobl y cyfnod am ganhwyllau corff â pharchedig ofn. Yn wir, hysbyswyd Edmund Jones gan ffrind iddo o sir Gaerfyrddin, yr ofnai nifer o bobl gerdded allan yn y nos rhag iddynt gyfarfod kannwyll gorff, er

bod rhai i gael nad oeddent yn hidio dim. Yn ddiau, yr oedd ofergoeliaeth yn rhan annatod a phwysig o fywydau gwerin y cyfnod, ac felly nid yw'n syndod y credent mai pobl a anwyd yn ystod y nos yn unig oedd yn debygol o weld kannwyll gorff. Os gwelid golau gwan, yr oedd yn rhybudd o farwolaeth plentyn, tra yr oedd dau olau yn warant o ddau gynhebrwng.⁸⁷ Dywedir yr amrywiai lliw y kannwyll gorff hefyd. O flaen marwolaeth dyn, gwelid golau llachar coch, tra ymddangosai golau glas gwan fel rhybudd o farwolaeth gwraig, a golau melyn gwan cyn i blentyn farw.⁸⁸ Yn achlysurol iawn, byddai'r kannwyll gorff yn siarad ag ambell un. Digwyddodd hynny i Rees Thomas, ger Rhiw Edwst ger Capel Iwan. Ar ôl clywed sŵn siarad a cherdded yn dod tuag ato, teimlodd rywbeth fel llaw rhywun yn gafael yn ei ysgwydd ac yn dweud wrtho yn Gymraeg: 'Pa fodd yr y'ch chwi?'.⁸⁹ Er mai storïau am y werin bobl ag eithrio un stori am fab i glerigwr a geir yn yr *Apparitions*, nid ffenomenon a welid yn unig gan y werin oedd y kannwyll gorff. Honnai John Lewis, Glasgrug⁹⁰ na wyddai am 'any gentleman or minister of any standing but hath seen them', tra gwyddai John Davies o Enau'r Glyn am bobl gredadwy a allai dystio i eirwiredd y kannwyll gorff.⁹¹

Tybiai pobl y cyfnod ei bod hi'n beryglus mynd yn erbyn kannwyll gorff yn fwriadol. Edrydd Edmund Jones hanes gŵr o'r enw William John o blwyf Llanboidy yn sir Gaerfyrddin, a fu mor haerllug â cheisio mynd yn erbyn kannwyll gorff ar ôl noson o ddiota. Pan nesaodd at y golau, gwelodd gorff ar elor a oedd yn ôl Edmund Jones:

...the perfect resemblance of a woman in the neighbourhood whom he knew, holding the Candle between her fore fingers, who dreadfully grinned on him; and presently he was struck down from his horse, where he remain'd a while, and was ill a

long time afterward before he recovered. This was before the real burying of the woman. His fault, and therefore his danger, was his coming presumptuously against the candle.⁹²

Ond, os digwyddai rhywun gyffwrdd â'r goleuni yn ddiarwybod, ni fyddai'n cael niwed.

Nid golau'r gannwyll gorff yn unig a welid gan bobl y cyfnod i'w rhybuddio am farwolaeth, ond clywid hefyd cyn angladdau, sŵn y gyhyraeth, sef ysgrechian gwyllt neu sŵn griddfan fel un ar ddarfod. Yn ôl tystiolaeth Edmund Jones, yn sir Gaerfyrddin y clywid y gyhyraeth bennaf. Yn wir, yng nghantref Ynys-Cenin [Iscennen a olygir], yn y sir honno, yn ôl Edmund Jones, peth cyffredin iawn oedd clywed y gyhyraeth cyn marwolaeth pawb a anwyd yn yr ardal. Yn nhyb yr 'Hen Broffwyd', gellid priodoli poblogrwydd y gyhyraeth yno i'r ffaith bod Non, mam Dewi Sant, gwraig dduwiol a chrefyddol, wedi byw yn y parthau hynny.⁹³ Ym 1767, derbyniodd Edmund Jones stori gan D.P. Llanybydder, sir Gaerfyrddin, am wraig a'i morwyn yn y plwyf oedd yn cael eu poeni gan lais y gyhyraeth yn ynganu geiriau rhyfedd ac annealladwy sef 'woolach, woolach' yn erbyn y ffenest. Yn ddiddorol iawn, credai'r 'Hen Broffwyd' bod rhan olaf sill ddiwethaf y gair yn Gymraeg yn ymdebygu o ran sŵn i'r drydedd lythyren ar hugain yn y wyddor Roegaid a arferai gael ei dysgu yn yr ysgolion.⁹⁴ Pwysleisia yn yr *Apparitions* bod y gannwyll gorff a'r cyhyraeth yn dystiolaeth ddeublyg o fodolaeth ysbrydion ac anfarwoldeb yr enaid, y naill i'r llygad a'r llall i'r glust, a'u bod wedi bodoli ers cyfnod maith. Ond, ers dyddiau'r Diwygiad daeth tro ar fyd, ac nid oeddynt i'w gweld na'u clywed mor aml, yn enwedig yn Esgobaeth Tŷ Ddewi.

Y Tanwe

Arwydd arall o farwolaeth a ofnid oedd y tanwe, a gredid a welid fel

dart tanbaid yn saethu yn orweddol trwy'r awyr am dair i bedair milltir cyn marwolaeth rhydd-ddeiliad.⁹⁵ Ym 1694, bu tân rhyfedd yn cynnau yn y nos yng nghyffiniau tref Harlech, yn sir Feirionydd, am ddau fis ac a fu'n destun sylwadau lu yn lleol ac mewn cylchoedd dysgedig. Cyfeiriodd Edmund Jones at y tân yn yr *Apparitions*. Eglurodd:

It was a weak blue flame which burned little else but Corn and Ricks of hay, and the thatch of houses. Every night there was a hue and cry that such a house, hay, or corn was burning, and the neighbours ran together to extinguish it; and as it was not a very strong fire, they ran into it to extinguish it, tho' they must not stay long in it. Some, most of the learned, call'd it a Meteor, which came from Carnarvon side,... The people gave another account of it in former days; that it was an effect of witchcraft, which is the more likely thing, as it cannot be accounted from nature.⁹⁶

Yn ddiddorol iawn, cyfaddefodd rheithor Dolgellau wrth Edward Lhuyd y credai ef mai gwrachyddiaeth oedd yn gyfrifol am hyn i gyd. Fodd bynnag, ffafriai Lhuyd esboniadau gwyddonol mwy soffistigedig, gan ddadlau mai locustiaid wedi boddi oedd yn gyfrifol am yr 'infectious exhalation'. Ond, er yr esboniadau a gynigwyd gan y deallusion Cymreig, nid oedd y werin yn amau nad arwyddion o farwolaeth, anlwc ac anrhrefn oedd seren wib, sêr yn fflamio a golau yn cynnau. Yn ôl Yr Athro G. H. Jenkins:

Indeed there are grounds for thinking that superstitious beliefs and legends of this kind helped to enforce acceptable codes of conduct by exercising a restraining influence on the peasantry...Portents of death were thus useful sanctions in

getting men to amend their lives, to become responsible citizens,
and to reconcile themselves to the Lord.⁹⁷

Gobeithiai Edmund Jones fod arwyddion gan ysbrydion, angylion y sonnir amdanynt yn yr *Apparitions* yn profi bodolaeth Duw yn ogystal â: 'influence the lives of men in order to a due preparation for the future world, and immortality.'⁹⁸

Ysbrydion da

Ar ddechrau ail ran y gyfrol - sy'n llawer byrrach o ran hyd na'r rhan gyntaf, trafodir dwy stori am ysbrydion da yn sir Gaerfyrddin. Ymddengys y storïau hyn hefyd yn y llawysgrif. Dyma'r unig ddwy stori sydd yn y llawysgrif a'r *Apparitions*. Profiad David Thomas, Pante yn gweld ysbrydion ar ffurf plant yn canu mewn dillad prydferth yw testun y stori gyntaf. Effeithiodd hyn yn fawr arno: 'David Thomas was lifted up very high in Spiritual life, by this extraordinary visitation from heaven.'⁹⁹ 'Inferior Saints in glory'¹⁰⁰ oedd yr ysbrydion hyn yn hytrach nag angylion yn ôl Edmund Jones, oherwydd nad oedd dim byd plentynnaidd yn perthyn i angylion. Nid yw cynnwys y stori hon yn syfrdanol iawn, ond mae'n wahanol i'r storïau eraill gan ei bod hi'n benodol am ymddangosiad ysbrydion da. Wrth adrodd y stori, manteisiodd Edmund Jones ar gyfle eto i egluro bod rhesymau gan ysbrydion da hefyd dros ymddangos i bobl a thrwy hynny ceisiai gyfiawnhau bodolaeth ysbrydion:

... to evidence the kindness of God administered thro' them, and to help the belief of it. Also to help the faith of eternity and the world to come, and to prevent Atheism, Deism, and Sadduceism, and to help prepare for eternity.¹⁰¹

Yn yr ail stori am ysbrydion da, adroddir hanes David Rees, gŵr

mwy duwiol na'r cyffredin. Pan oedd ar fin marw, clywyd sŵn angylion yn canu gan sawl un crefyddol oedd yn yr ystafell. Ar ôl iddo farw, diflannodd y sŵn nefolaidd yn raddol i'r pellter. Aeth y sôn am y digwyddiad hwn fel tân gwyllt drwy'r wlad, yn ôl Edmund Jones, gan fod yr hanesion fel hyn mor eithriadol a phrin ac o ddiddordeb i'r werin bobl. Ond, gwyddai ef y byddai anghredinwyr eto yn amau'r hanes hwn, ac wrth ateb eu hamheuron, rhaid yw gofyn, 'Is it not proper that there should be some instances in the world, of Angels rejoicing in carrying the Saints to the same happiness with themselves?'¹⁰² Clywodd Edmund Jones hefyd newyddion syfrdanol gan weinidog yr Efengyl bod colomen wen wedi disgyn ar elor cyn i'r corff gael ei gladdu - ffaith hynod iawn gan eu bod yn adar prin iawn yn y wlad. Ond, nid hap a damwain oedd hyn, yn ôl Edmund Jones, eithr, arwydd o hapusrwydd o'r goruchaf. Credid mai swyddogaeth y golomen oedd cario'r corff i'r bedd.

Yn dilyn y ddwy stori am ysbrydion da yn sir Gaerfyrddin, ysgrifennodd Edmund Jones ragair diddorol iawn i'r stori nesaf sef 'An Extraordinary Account of Elizabeth Hobson'. Dyma a ddywed ar ddechrau'r rhagair:

To prevent some wrong thoughts that may arise in some English readers, that Wales is a hellish place where so many Apparitions have been, and far worse than England, I freely assert that there is so much religion, and so many good and virtuous people in Wales, at least in South Wales, as in any other Country, or part of a Country, in Great Britain, of its bigness, or it may be in the world.¹⁰³

Dengys y dyfyniad fod Edmund Jones yn amlwg wedi ysgrifennu ei gyfrol i gynulleidfa dros Glawdd Offa i'w darllen yn ogystal ag i'w gyd-wladwyr, a'i

fod yn awyddus i newid agwedd ysgornllyd y Saeson tuag at Gymru fel gwlad ‘uffernol’ a digrefydd a mynnai mai pobl grefyddol a rhinweddol oedd yn byw ynddi. Yn wir, gwyddom fod gwŷr megis Daniel Defoe¹⁰⁴ pan oedd ar daith drwy Gymru ym 1724, wedi ysgrifennu: ‘The Devil lives in the middle of Wales.’¹⁰⁵

Fel y gwyddom eisoes, ni newidiodd agwedd teithwyr o Loegr at Gymry tan y 1770au, pan ddechreuwyd ystyried Cymru fel gwlad ddiddorol oherwydd harddwch ei mynyddoedd, ei thirwedd a’i golygfeydd. Ni chredai Edmund Jones bod y sefyllfa yn Lloegr o ran nifer ysbrydion yn ymddangos i bobl yn ddim gwahanol i’r hyn ag ydoedd yng Nghymru. Dywed:

...when I was in England many years ago, had experience, even then when I made no enquiry, yet heard several accounts of that nature; which makes me justly believe, that, if I had made enquiry, I should certainly hear many more.¹⁰⁶

Teimlai Edmund Jones yn flin am bobl oedd yn mynnu bychanu y sawl a fynnai ysgrifennu am ysbrydion. Ni welai’r rheswm pam y dylai unrhyw Gymro gael ei feio am ysgrifennu hanes ysbrydion yng Nghymru. Mae’n enwi awduron megis Burton, Moreton, Scot a Baxter a oedd eisoes wedi ysgrifennu: ‘interesting, instructing accounts’. Hefyd, yn y Beibl, yr oedd y proffwydi wedi ysgrifennu hanes ysbryd Duw er mwyn dysgu gwersi mewn cyfiawnder.

Yn drawiadol iawn, cyfeiriodd Edmund Jones at gynllun a oedd ar waith gan Gymdeithas y Cymmrodorion yn Llundain, cymdeithas o gannoedd o bobl, yn foneddigion, aelodau seneddol a chlerigwyr, yn galw am gyhoeddi hanesion am ysbrydion yng Nghymru, ac felly bod ‘...a fair call from Providence for this kind of work from the press.’¹⁰⁷ Nid yw Edmund Jones yn trafod cynllun y Cymmrodorion yn fanwl, - dim ond cyfeirio ato. Yn ddiddorol

iawn, yng nghofnodion y Cymmrodorion, ceir Penawdau Cyffredinol (1755) - testunau eraill y dylid eu hystyried a'u trin yn achlysurol yng ngohebiaeth Cymdeithas y Cymmrodorion. Yn eu plith, ceir y cyfeiriad canlynol: 'Queries of the Invisible World whether it be true or false what is reported of:

1. Apparitions and Dreams
2. Haunted Houses, and Treasures discovered by that means
3. Knockers in Mines, a kind of beneficent spirit
4. Appearances in the Day-time of Funerals, followed soon by real funerals, the same with Psalm-singing heard in the night.
5. Corpse Candles.'¹⁰⁸

Daeth Edmund Jones o dan ddylanwad y mudiad ysgolheigaidd hynafiaethol ac amlygir hyn yn glir yn ei ddiddordeb yng ngweithgaredd y Cymmrodorion. Gellir tybio fod yr 'Hen Broffwyd' yn adnabod rhywun o oedd yn perthyn iddynt yn lleol neu wedi cwrdd â rhywun ar ei deithiau pregethu o amgylch Cymru, a dyna sut y gwyddai am gynllun y gymdeithas. Gwyddom fod enwau pobl o sir Fynwy ar gofrestr y Cymmrodorion ym 1759. Yn wir, teimlai'r 'Hen Broffwyd' yn gryf y byddai'r *Apparitions* yn ateb galw'r Cymmrodorion i gyhoeddi'r wybodaeth hynod yma am Gymru.

Derbyniodd Edmund Jones yr hanes rhyfeddol am Elizabeth Hobson mewn llawysgrif gan ŵr bonheddig a oedd yn awyddus iddo gyhoeddi'r hanes. Pan aeth Edmund Jones ati i gyhoeddi'r llawysgrif honno, deallodd gan ffrind iddo fod John Wesley wedi cyhoeddi'r stori yn barod.¹⁰⁹ Ond, fel yr eglurodd i'r darllenwyr, ni allai ymatal rhag cynnwys yr hanes yn yr *Apparitions*: 'But being unwilling to omit so notable piece of history, and that this book may come into many hands who have not seen Mr Wesley's account, I venture to make it publick'.¹¹⁰ O'i chymharu â storïau eraill yn yr *Apparitions*, mae

hanes Elizabeth Hobson yn faith iawn. Gellir dychmygu, o ddarllen yr hanes, sut y byddai darllen straeon am Elizabeth Hobson yn cael gweledigaethau o'i chymdogion pan oeddynt ar fin marw neu yn marw yn gwefreiddio a difyrru pobl ofergoelus a hygoelus y ddeunawfed ganrif. Er enghraifft, hanes John Simon, un o'i chymdogion a adnabyddai'n dda yn mynd i'r môr fel arfer. Un noson, ymddangosodd iddi yn ei hystafell wely:

He then came to my bedside in his sea jacket all wet, as it appeared to me, and stretched out his hand over me, and three drops of water fell on my breast, which felt as cold as Ice. I strove to wake his wife who lay by me in bed, but could not do it any more than if she was dead. Afterward I heard he was cast away that night and drowned in the sea.¹¹¹

Parhaodd ysbryd y gŵr hwnnw i'w phoeni am amser maith a phroffwydodd ef y byddai ei blant farw'n fuan a dyna'n union a ddigwyddodd. Prif arwyddocâd yr hanesyn gwefreiddiol hwn yw bod Edmund Jones, er ei fod yn gymharol ddysgedig, wedi llyncu'r stori'n llwyr. Gwyddai sut y byddai'r werin bobl a ymddiddorai mewn ofergoeliaeth fel yntau wrth eu bodd yn clywed am broffwydoliaeth debyg i hon yn cael ei gwireddu gan y gwyddai y byddai'r stori yn fêl ar eu bysedd.

Storïau ail-law yw'r rhai sy'n cloi yr *Apparitions*. Gellir tybio mai o'r wasg Saesneg, mewn papurau newydd neu gylchgronau y cafodd Edmund Jones hwy. Yn wir, mae'n nodi'n fanwl mai o'r *Bristol Gazette*: 'Thursday, 10ber the 9th, 1779' y cafodd y stori 'Of the Apparitions to Lord Lyttelton, warning him of his sudden death.' Mwy na thebyg mai yn y wasg y gwelodd lythyr swmpus gan Arthur Bedford at Esgob Caerloyw a gyhoeddodd o dan y pennawd 'A Notable Account of a certain Person's Conversation with evil

Spirits to his own ruin.' Fel y dywedodd 'yr Hen Broffwyd' ei hun, ei brif fwriad wrth gyhoeddi'r storïau hyn, yn enwedig y llythyr at yr Esgob a hanes Elizabeth Hobson, oedd pwysleisio i'r darllenwyr: '...useful instructions may be learned by the inhabitants of this world, concerning the Spirits of Eternity'. Nid yw'r storïau o Loegr yn gynwysedig yn y copi i'r wasg sydd ar ddechrau'r llawysgrif wreiddiol. Gellir tybio mai syniad yr argraffwyr wedyn efallai oedd ychwanegu'r storïau hyn er mwyn i'r llyfr apelio at gynulleidfa ehangach.

O ble y cafodd Edmund Jones ei ddeunydd ar gyfer yr *Apparitions* yn gyffredinol? Yn y rhagarweiniad, datgelir hyn yn glir gan Edmund Jones ei hun. Dywed :

And I have this to say, as it appears in diverse places in the ensuing Treatise, that my conversation about these things was with religious persons, many of them Ministers of the Gospel, from whom I had these accounts; which is the greatest argument that can be produced of the truths, from which many things may be learned for instruction in righteousness and practice.¹¹²

Mae'r 'Hen Broffwyd' yn yr *Apparitions* yn adrodd storïau diddiwedd a gafodd gan dystion o'r cyfnod er mwyn profi bodolaeth ysbrydion. Braint fawr iddo oedd cael enwi yr holl weinidogion neu berthnasau i weinidogion a roddodd yr hanesion dirifedi iddo. Er enghraifft, derbyniodd Edmund Jones stori am dylwyth teg ym mhlwyf Bedwellte yn sir Fynwy drwy law'r Parchedig Mr Roger Rogers, a anwyd ac a fagwyd yn y plwyf hwnnw.¹¹³ Enwir hefyd berthnasau i weinidogion megis:

Anne, the daughter of Herbert Jenkins, and the sister of the late Reverend and eminent minister of Christ, Mr Herbert Jenkins of Maidstone in Kent, a lovely young woman, eminently well

dispos'd to what is good, gave me the following relation of an Apparition she had seen in the Day time... I make no doubt of the truth of this, from so virtuous a young woman, who indeed fear'd God.¹¹⁴

Mae'r disgrifiad hwn o Anne Jenkins yn nodweddiadol o'r ffordd y tueddai Edmund Jones i or-ganmol rhinweddau a duwioldeb y bobl y derbyniodd y storïau ganddynt gan eu bod yn dystion i fodolaeth ysbrydion. Mae disgrifiadau megis 'a very godly substantial man of this valley', 'an excellent minister', 'sober and wise man' a 'honest, wise, virtuous mother' yn rhai cyffredin iawn yn yr *Apparitions* a'r llawysgrif.

O ddarllen y gyfrol, mae'n amlwg hefyd y casglai'r 'Hen Broffwyd' storïau gan bobl a drigai mewn siroedd gwahanol yng Nghymru a rhai mannau o Loegr, er mai yn ardaloedd De Cymru yr oedd yn hel clecs fwyaf. Gellir tybio iddo wneud hyn pan deithiai'r wlad yn pregethu'r efengyl, er na ellir profi hyn yn hollol bendant. Noda'n fanwl yn ei ddyddiaduron ble a phryd y bu'n pregethu ar ei deithiau, ond, nid yw'n cyfeirio at gyfarfod pobl a thrafod dirgelion y byd ysbrydol nac am rannu profiadau cyfriniol.¹¹⁵ O ran hel straeon, felly, yr oedd maes diddordeb Edmund Jones yn eang iawn, yn wahanol iawn i'r mwyafrif o bobl y cyfnod, gan mai ffiniau'r plwyf oedd ffiniau eu byd. Derbyniai hefyd nifer o lythyrau a oedd yn cynnwys gwybodaeth ddiddorol gan bobl led-led Cymru, ac o Loegr, sy'n dangos mor enwog oedd Edmund Jones fel ysbrydegydd ei hun. Er enghraifft, ar 28 Rhagfyr, 1771, derbyniodd lythyr gan ŵr ifanc o sir Fôn yn adrodd hanes y Parchedig Mr Hughes, pregethwr poblogaidd, a gafodd ei guro gan ysbryd drwg. Cyfeddyf Edmund Jones: 'There is something odd in the relation, but I deliver it as I had it from a person, who I am sure would not knowingly tell an

untruth, or otherwise than as he had it.’¹¹⁶ Er fod Edmund Jones yn cyfaddef bod rhywbeth yn od yn y stori, derbynai bob gair o eiddo ei dyst fel y gwirionedd heb gwestiynu ei dystiolaeth. Mae’r ffaith bod Edmund Jones wedi derbyn llythyr gan unigolyn a drigai mor bell yn dangos mor enwog oedd Edmund Jones fel casglwr llên-gwerin ac fel ysbrydegydd.

Yn wahanol i’r *Apparitions*, mae nifer helaeth o’r storïau yn y llawysgrif yn deillio o sir Fynwy a’r gweddill ohonynt o siroedd cyfagos Morgannwg a Brycheiniog. Dim ond ambell stori sy’n tarddu o sir Gaerfyrddin ac un stori yn unig sydd o sir Benfro. Ni cheir yr un stori o Ogledd Cymru nac o Loegr yn y llawysgrif, ac felly, yn hyn o beth, mae naws mwy lleol i gynnwys y llawysgrif. Hefyd, yn wahanol i’r gyfrol *Apparitions* printiedig, nid oes cynllun trefnus i’r llawysgrif. Nid yw’r storïau wedi cael eu hysgrifennu’n drefnus fesul sir fel ag y maent yn y gyfrol brintiedig. Casgliad hollol anffurfiol o’r storïau a glywodd ar hyd y blynyddoedd yw’r llawysgrif, ond nid ydynt mewn trefn gronolegol.

Yn wir, at ei gilydd, casglwr yn hytrach nag awdur oedd Edmund Jones. Yr oedd ef ei hunan yn hollol ymwybodol o hyn oherwydd ar ddiwedd teitl y llawysgrif wreiddiol, yn wahanol i’r *Apparitions*, yr oedd wedi cynnwys y geiriau ‘collected by Edmund Jones’. Fel y dywedodd Yr Athro G.H. Jenkins amdano: ‘Fortified with his conviction that three-score testimonies from the lips of honest and irreproachable witnesses were better than three, he compiled an arresting compendium of tales relating to spirits seen by his contemporaries and predecessors.’¹¹⁷ Pwysleisia yn yr *Apparitions* a’r llawysgrif dro ar ôl tro, mai gan bobl onest a difai y cafodd yr hanesion a chredai y dylai’r ffaith bod cynifer ohonynt i’w cael fod yn ddigonol i argyhoeddi unrhyw Sadwcead neu anfffyddiwr bod ysbrydion yn bodoli. Tybiai

Edmund Jones bod tystiolaeth ei dystion yn ddibynadwy gan eu bod yn bobl dda, gonest a rhinweddol. A oedd yr 'Hen Broffwyd' yn gorliwio profiadau pobl wrth adrodd y storïau yn ddiweddarach? Mae'n amhosibl gwybod. Ond, i ryw raddau, fel pob stori sy'n cael ei throsglwyddo ar dafod lleferydd, mae'n anochel ei bod yn mynd i gael ei newid neu ei hymestyn.

Yn yr *Apparitions* a'r llawysgrif, storïau am ddigwyddiadau cyfoes y ddeunawfed ganrif a geir gan 'yr Hen Broffwyd'; digwyddiadau bywyd bob dydd ei gyfnod ei hun oedd yn ei ddiddori. Mynnai bwysleisio yn fynych iddo gael nifer o'r hanesion trwy law pobl a oedd yn dal yn fyw. Wrth adrodd storïau am hudoliaeth gyfoes, profai fod profiadau ysbrydol yn gyfoes hefyd, ac nad cred farw oedd cred mewn ysbrydion. Fel gweinidog a drigai ymhlith ei braidd, yr oedd eu ffordd o fyw, eu diwylliant a'u traddodiadau yn agos at ei galon. Dylanwadodd syniadau'r Rhamantwyr ar deithi meddwl Edmund Jones yn yr ystyr ei fod yn credu fod unigolyn yn arbennig o bwysig. Fel y dywedodd J.L. Talmon am y Rhamantwyr: 'The more direct man's urges and passions were, the more authentic and more valuable they appeared to the Romantics.'¹¹⁸ Dyna'r rheswm pam yr apeliai'r dyrchafiad o'r rhyfedd a'r od, yr ecsentrig a'r iasol, y dieflig a'r anystyriol i Edmund Jones.

Yn y gorffennol, darluniwyd Edmund Jones fel cymeriad naïf ac od am iddo ymddiddori mewn swyngyfaredd ac arferion distadl y werin pobl. Yn wir, yr oedd yn hollol i'r gwrthwyneb. Yr oedd yn ŵr ymhell o flaen ei amser gan iddo weld mor nodedig oedd bywyd pobl gyffredin ymhell cyn i'r pobl neu'r werin apelio fel testun i ddeallusion Ewrop yn niwedd y ddeunawfed ganrif a dechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg yn. Yn y cyfnod hwnnw dechreuwyd casglu storïau a baledi o'r traddodiad llafar yn systematig.¹¹⁹ Yng Nghymru fel yn Ewrop, diwylliant llafar oedd diwylliant poblogaidd ac mae

geiriau yn diflannu. Yn anaml iawn y gallwn ni astudio'r ddeunawfed ganrif trwy lygaid gwerinwyr neu grefftwyr; yn wir, gorfodir i ni i'w gweld trwy lygaid pobl lythrennog o'r tu allan fel petai, yn y rhan fwyaf o achosion, y dosbarth uchaf, a gadwai gofnodion os byddai eu diwylliant yn apelio atynt. Am ei fod yn llythrennog, yr oedd Edmund Jones yn wahanol i bobl plwyf Aberystroth. Fel gweinidog, yr oedd yn gyfryngwr fel petai rhwng diwylliant dysgedig a diwylliant poblogaidd ac yn genhadwr o du fewn i'w gymuned fechan i'r byd tu allan. Yr oedd Edmund Jones yn hynod yn ei gyfnod yng Nghymru a gellir ei ystyried yn rhyw fath o gymdeithasegwr yn hytrach na chasglwr llên-gwerin. Ymddiddorai mewn ysgrifennu hanesion y werin cyn oes 'llên gwerin'.

O ran deunydd, un gwahaniaeth pwysig rhwng yr *Apparitions* a'r llawysgrif yw bod ganddo gasgliad o storïau anghyhoeddedig hunangofiannol tua diwedd y llawysgrif, ac yn y rhan honno o'r gwaith daw'n agos at fod yn hunangofiant. Gwyddai Edmund Jones y byddai ei ddarllenwyr yn siŵr o godi'r cwestiwn a oedd ef wedi cael profiadau goruwchnaturiol:

In answer to this, and to gratify the enquiry, I avow that my experiences this way have [sic] been very great. Not only in the common way of temptation, but in an extraordinary way beyond any of the ministers of the word in Wales. Was I to write all my experiences this way, it would amount to a book of no small size, therefore I shall only write something in general of my experiences of this sort and relate only some particulars.¹²⁰

Ni wyddom pam na chynhwysodd yr 'Hen Broffwyd' y deunydd personol diddorol hwn yn yr *Apparitions*, ond gellir tybio y gadawyd ef allan er mwyn tocio adenydd yr *Apparitions* ar gyfer y wasg.

Yn ddiau, yr oedd Edmund Jones fel ei gyfoeswyr yn hollol ymwybodol o ffenomenâu rhyfedd y byd naturiol ac ysbrydol o'i gwmpas, ac mae'r storïau niferus sydd ganddo am ei brofiadau personol ag ysbrydion yn dangos mor hygoelus ydoedd. Cyfeddyf yn y llawysgrif ei fod ef a'i wraig Mary wedi bod yn byw gydag ysbryd aflan yn y Tranch, Pont-y-pŵl, am ddeuddeng mlynedd. Gwyddent cyn symud yno o blwyf Mynyddislwyn ym 1740 bod ysbryd yn y tŷ, ond nid oedd ganddynt un man arall i symud iddo. Bob noson o'r flwyddyn, byddent yn clywed yr ysbryd yn curo yn y stabl ac ar ddrws y tŷ, ac yn aml yn bwrw'r llestri piwter. Ambell waith, clywsent yr ysbryd yn rhochian fel mochyn neu'n peswch fel ceffyl. Meddai'r ysbryd ar allu arbennig i broffwydo. Fel yr eglura Edmund Jones:

After we were gone to bed, if we were to hear any bad news the next day, it would strike the table as it were with a rod...whereby it was a frequent prophet of evil to us and gave us the vexation before hand; and plainly shewed to us that it knew all that passed in the country about, and therefore it must either go about to know what came to pass, or was visited by spirits who went about.¹²¹

Edmygai Edmund Jones ei wraig yn aros yn y Tranch pan fyddai ef yn mynd ffwrdd i bregethu. Arhosai ar ei phen ei hun am nad oedd ganddynt blant ac am na allent fforddio talu morwyn. Unwaith, bu'r 'Hen Broffwyd' oddi cartref am chwarter blwyddyn ac ni chwynodd ei wraig, (yr 'unconquered soldier of Jesus' fel y galwai Edmund Jones hi) o gwbwl, ond dweud bod y 'gelyn' wedi bod yn fileinig tuag ati. Goddefodd yr ysbryd ar wahanol adegau yn ei chripio rhwng ei hysgwyddau tra'n gweddïo, yn gorwedd fel ci trwm ar ei gwely ac yn gwneud sŵn tebyg i hoelio arch. Ar achlysur arall, clywodd yr

ysbryd yn gofyn iddi 'Who lives ymma?' [sic] Atebodd hi 'Here is a child of God'.¹²² Ateb 'anhygoel' yn ôl Edmund Jones gan ei bod wedi dangos i'r ysbryd ei diddordeb a'i hagosrwydd at Grist a chan y gwyddai na allai Satan niweidio plentyn Duw.

Yn wahanol i'w wraig, nid oedd Edmund Jones yn esmwyth ei feddwl pan arhosai yn y Tranch ar ei ben ei hun. Unwaith, ar ôl i Mary fynd i aros at ei brawd a'i deulu un noson, galwodd un o'i gymdogion, - teiliwr wrth ei alwedigaeth - a gofynnodd Edmund Jones iddo aros i gadw cwmni iddo. Ar ôl noswyllo, tra roedd y ddau yn siarad am ddewrder ei wraig yn aros gyda'r 'gelyn' ei hun yn y Tranch, clywsant yr ysbryd yn taro'r bwrdd oddi tanynt. Fel y dywedodd Edmund Jones am ei gymydog:

This made him admire her more than before and he spread it about the neighbourhood...This made her to be admired in the neighbourhood, and others at a distance less acquainted with her hearing of this, and beholding the goodness of her personal appearance, looked upon her in the market with attention and respect.¹²³

Am flynyddoedd maith, bu Edmund Jones a'i wraig yn celu bodolaeth yr ysbryd. Nid yw'n nodi yr union amser y daeth pobl i wybod, ond, yn sicr yr oedd hynny cyn marwolaeth Mary ym 1770. Yn ôl Edmund Jones, nid oedd ei wraig yn un am glebran ar hyd y lle ac yn ôl ei ddisgrifiad ohoni : 'Her way of speaking was rather in short sentences with authority and constant care to speak aright in the fear of God.'¹²⁴ Yr oedd yn berson cadarn a doeth iawn. Pan ddaeth y gymdogaeth i wybod hanes ei wraig â'r ysbryd, nid oedd neb yn amau ei gair ond yn edmygu ei gwrhydri yn gwrthsefyll y 'gelyn' ac o'r herwydd parchwyd hi'n fawr yn yr ardal, - ffaith yr ymffrostiai

Edmund Jones yn fawr ynddi.

Gan fod Edmund Jones bob amser yn awyddus i gadarnhau i'w ddarllenwyr fodolaeth ysbrydion, gallwn dybio ei fod yn hynod o falch o ysgrifennu am y profiadau niferus a gafodd o gael ei boeni gan ysbrydion. Cawn hanes amdano yn y llawysgrif yn aros yng nghartref Mrs. Corrie, gwraig weddw yng Nghaerfyrddin, pan oedd ar ei ffordd tua thref o Wrecsam. Un noson, taflwyd y llyfr yr oedd newydd fod yn ei ddarllen sef Dr Cave, *Life of the Fathers*, i'r llawr ddwywaith gan ysbryd aflan. Honnai Edmund Jones: '...it was no good spirit that threw down that book wch [sic] was an account of some of the best men in the world.'¹²⁵ Yn ystod ei arhosiad yng Nghaerfyrddin, aeth yr 'Hen Broffwyd' ar daith i Bybidiog, yn sir Benfro i weld carreg fedd a oedd ag ysgrifen Lladin arni. Ymddiddorai Edmund Jones mewn hanes a gellir tybio y byddai'n chwilfrydig iawn i fynd i'w gweld. Er mwyn iddo fedru darllen yr ysgrifen yn iawn, cododd Mr Perkins, Rhadlandy, garreg ar ben y twlc, er nad oedd Edmund Jones yn fodlon iawn ei fod wedi gwneud hynny. Duodd 'yr Hen Broffwyd' y llythrennau gyda channwyll er mwyn darllen y garreg fel a ganlyn: Valantine Ravve, a olygai yn ôl Edmund Jones: 'The ground under was the grave of Valentinus Raavus... This was the name of a Roman and shews that the Romans extended to West Wales; as doth Polin, ie terra Paulini, Paulinus his land in Carmarthenshire.'¹²⁶ Arhosodd Edmund Jones yn nhŷ Mr Harris y noson honno a daeth ysbryd y Rhufeiniwr i'w boeni ac aflonyddu arno er mwyn dial arno am ymyrryd â'i garreg fedd.

Pan ddychwelodd Edmund Jones yn ôl i sir Fynwy, cyn dirwyn i ben ei daith adref, arhosodd yn nhŷ cyfeillion. Rhoddwyd ef i gysgu mewn ystafell dywyll amhleserus gan y tybiai ei gyfeillion ei fod ef yn ddyn rhy dda i'r gelyn ei boeni. Nid felly y bu. Poenwyd ef gan y diafol trwy'r nos; bu'n siarad

a sgrechian yn ei glustiau, a symud dillad y gwely hyd nes y clywodd ganiad y ceiliog. Credai'r 'Hen Broffwyd' fel y werin bobl bod y diafol yn bresennol yn eu bywydau beunyddiol ac roedd agosrwydd dieflig yn realaeth wastadol yn y cyfnod. Er mwyn dial ar y diafol, rhoddodd Edmund Jones geiliog i gysgu yn yr ystafell ac i ganu ar doriad gwawr i fyrhau ei weithrediadau nosweithiol. Eglura i'r darllenydd: 'This chamber was never right after the death of a woman in former times of ignorance, who died in that room towards whom some sorceries were used in order to her recovery.'¹²⁷ Felly, yn sicr, mae'r storïau am ei brofiadau personol yn y llawysgrif yn dystiolaeth werthfawr am eu bod yn profi mor fyw oedd bodolaeth ac ymddangosiad ysbrydion ym mywyd Edmund Jones a'i wraig. Yn wir, dylai'r deunydd prin a diddorol sydd yn y llawysgrif gael ei gyhoeddi gan nad yw erioed wedi gweld golau ddydd, er mwyn i haneswyr werthfawrogi ei hynodrwydd fel ffynhonnell sy'n taflu goleuni pellach ar wir fywyd gwerinwyr yn y ddeunawfed ganrif.

Cyhoeddwyd dwy fersiwn o'r *Apparitions*. Ymddangosodd y fersiwn gyntaf ym 1780 ac fe'i cyhoeddwyd yn arwyddocaol iawn gan wasg Fethodistaidd Trefeca. Mae'n eironig iawn bod gwasg Fethodistaidd yn cyhoeddi gwaith mor hygoelus o gofio casineb y Methodistiaid tuag at arferion swyngyfareddol ac ofergoeliaeth y werin. Pam felly, yr oedd y wasg honno yn barod i gyhoeddi'r gyfrol? Nid damwain oedd hyn. Digwyddai cyhoeddi'r *Apparitions* ffitio i mewn i raglen bropaganda'r Methodistiaid yn eu brwydr yn erbyn rhesymoliaeth y cyfnod, ac felly gallent anwybyddu ochr hygoelus y llyfr. Rhaid cofio yn ogystal, bod diben crefyddol i gyfrol Edmund Jones, sef annog pobl i droi at Dduw ac i gredu mewn rhagluniaeth a pharatoi ar gyfer y bywyd tragwyddol. Gellir tybio bod y neges hon wedi sicrhau cefnogaeth y wasg Fethodistaidd i gyhoeddi'r gwaith. Hefyd, i'r

Methodistiaid, yr emosiynau oedd yn cyfrif ac ymladdent yn daer yn erbyn tueddiadau rhesymegol y dosbarth canol. Gellir dychmygu y byddai'r ffaith fod Edmund Jones yn galw ar y werin hen ffasiwn fel arf i ymosod ar ddifaterwch neu ryddfrydiaeth y dosbarth canol yn apelio at y Methodistiaid.

Cyhoeddwyd ail fersiwn yr *Apparitions* ym 1813, gan E. Lewis yng Nghasnewydd. Nid yw teitl yr ail fersiwn yn gywir fel un y fersiwn gyntaf: *A Relation of Apparitions of Spirits, In the County of Monmouth, and the Principality of Wales; with other notable relations from England; together with observations about them, and instructions from them; designed to confute and to prevent the infidelity of denying the being and Apparition of Spirits; which tends to Irreligion and Atheism* By the late Rev. Edmund Jones. Cyhoeddwyd yr ail fersiwn ugain mlynedd ar ôl marw Edmund Jones. Efallai yr ychwanegwyd y geiriau 'in the County of Monmouth' er mwyn denu pobl sir Fynwy a gofiai am Edmund Jones i brynu'r llyfr ac felly, gellir tybio mai galw lleol yn hytrach nag un cenedlaethol oedd i ail-gyhoeddi'r gwaith. Ar y flaen-dudalen, ysgrifennwyd: 'Printed and sold by E.Lewis' a 'Sold also by Crosby and Co Stationer's Court, London; C.Frost, Broad-Street, Bristol; and most Booksellers in town and County'; sy'n dangos fod cylchrediad eang i'r ail fersiwn o'r *Apparitions*, er na wyddom faint o werthiant a fu ar y fersiwn cyntaf na'r ail.

O ran cynllun a chynnwys, tebyg iawn yw'r ddwy fersiwn. Y mae'r rhannau ar ddechrau'r cyfrolau sef y rhagarweiniad a'r 'Rebuke to Infidels and Atheists' a'r 'Vindication' yn union yr un peth. Yn y brif adran gyntaf, sy'n trafod y storïau o blwyfi sir Fynwy a siroedd eraill Cymru, mae'r cynnwys yn debyg iawn, ond fod amrywiaeth yn yr eirfa yn ambell i fan. Er enghraifft, yn fersiwn 1780, dechreuir un stori fel hyn :

About eighty years ago, there lived one John Jenkin, a poor man near Abertillery, the other side of the river, who hang'd himself upon the hay-loft in day time; which when his sister saw, who lived with him...; ¹²⁸

ac yn fersiwn 1813, ceir yr un stori ond, yn fwy cryno: 'John Jenkin, a poor man, who lived near Abertillery, hanged himself in the hay-loft, his sister presently after perceived him hanging...' ¹²⁹. Dim ond yn y fersiwn gynharaf y cyfeddyf na wyddai am unrhyw stori o sir Fflint gan nad oedd wedi bod yno o gwbl. ¹³⁰

Yn ail adran y gyfrol, sonnir am y ddwy stori am ysbrydion da yn sir Gaerfyrddin yn y ddwy fersiwn, ond, yn yr ail fersiwn, nid yw'r ddeunydd o Loegr wedi ei gynnwys i gyd. Nid yw'r rhan 'Of the heavenly dream of the Rev Dr Phillip Dodderidge' yn gynnwysedig na'r llythyr gan Elizabeth Hobson o Sunderland, a does dim sylwadau pellach gan Edmund Jones ar lythyr gan Arthur Bedford, gweinidog Plwyf Temple ym Mryste at Esgob Caerloyw. Mae'n amhosibl egluro'n union pam y gadawyd y deunydd hwn allan o fersiwn 1813 gan na wyddom pwy oedd yn gyfrifol am drefnu ail gyhoeddi'r gwaith, ond, gellir tybio eu bod wedi'u gadael allan am fod y deunydd o'r tu allan i sir Fynwy ac efallai i'w cael yn barod mewn llyfrau Saesneg.

At ei gilydd, mae fersiwn 1780 yn ychydig yn fwy cynhwysfawr na'r fersiwn ddiweddarach. Un o'r ychydig wahaniaethau sydd rhwng y ddwy fersiwn yw'r sylwadau pellach a ysgrifennodd ar ambell i stori yn fersiwn 1780. Er enghraifft, adroddodd Edmund Jones un stori anhygoel o sir Frycheiniog, am ŵr ifanc, mab i dafarnwr ym mhlwyf Ystradgynlais, a gafodd ei gario gan ysbryd gwraig dros dir a môr, bedair mil o filltiroedd i Philadelphia ym Mhensylfania, i godi bocs a mynd ag ef a'i ddodi yn y Môr

Marw.¹³¹ Ar ôl iddo ddychwelyd yn ôl o'i daith, fe effeithiodd y profiad yn fawr ar y gŵr ifanc, ac ni fu wedyn yn llawn llathen. Yn ei sylwadau ar y stori, honnai'r 'Hen Broffwyd': 'And as they are many in number who have received this story from him, and do believe it, it is a large proof of the being of Spirits and of Apparitions;...' ¹³² Pwysleisiodd hefyd mai un gŵr yn unig a ballodd gredu'r stori a bygwth dial a chosbi'r gŵr ifanc.

Yn dilyn ei sylwadau ar y stori hon, cynhwysodd Edmund Jones llythyr diddorol yn dyddio o 1657 gan Ddug Lauderdale sy'n trafod Sadwceaeth: ymddangosodd gyntaf yn y *Town and County Magazine* ym mis Mawrth 1778.¹³³ Testun tristwch i Edmund Jones ac i Ddug Lauderdale oedd y ffaith bod y boneddigion yn y gymdeithas fel y Sadwceaid gynt yn y Beibl yn gwadu bodolaeth ysbrydion, ac felly'n gwadu Duw a thragwyddoldeb. Yn y llythyr adroddodd Dug Lauderdale hanes amdano'i hun a Syr James Forbes, yn mynd i weld merch ifanc yr honnwyd ei bod wedi cael ei meddiannu gan ysbryd. Merch dlawd anllythrennog oedd hi. Pan atebodd hi gwestiwn gan y marchog, a ofynnwyd iddi mewn Lladin, yn ôl mewn Lladin, yr oeddynt wedi eu syfrdanu ac yn hollol argyhoeddedig ei bod wedi ei meddiannu gan ysbryd. Ar ôl hynny, ni fu unrhyw ymgais i'w difeddiannu.¹³⁴ Yn wir, hyfrydwch pur i Edmund Jones oedd cyhoeddi'r llythyr hwn gan bod Dug Lauderdale yn wahanol i'r mwyafrif o'r boneddigion yn credu mewn ysbrydion. Dywed gyda balchder:

Here we have an instance of possession, and consequently a proof of the being of an evil Spirit, from under the hand of a Peer of the Realm, the Noble Duke of Lauderdale; the Nobility and Gentry then not entered into the unreasonable infidelity of denying the being and Apparitions of Spirits.¹³⁵

Nid yw'r llythyr yn gynwysedig yn yr ail fersiwn.

Yn y gorffennol, tueddid i gysylltu'r ddeunawfed ganrif ag 'Oes Rheswm'. Ac eto ym 1780, ar ôl bron i ganrif o 'Oes Rheswm', cyhoeddodd Edmund Jones lyfr ar swyngyfaredd ac ofergoeliaeth. I nifer o haneswyr mae cysylltu'r ganrif â swyngyfaredd neu afreswm yn anarferol iawn. Pam felly yr aeth Edmund Jones ar ôl afreswm yng nghanol 'Oes Rheswm'? Un ateb i hyn yw'r ffaith nad oedd Cymry wedi eu tanio a'u cynhyrfu gan syniadau rhesymolaidd gymaint ag y tybir gan haneswyr pan gyhoeddodd Edmund Jones ei *Apparitions*. Achub y boblogaeth rhag mynd i'r cyfeiriad anghywir trwy arddel syniadaeth Oes Rheswm oedd bwriad Edmund Jones pan gyhoeddodd ei *Apparitions*. Yn y 1780au ychydig oedd wedi gwyro tuag at reswm, a'r rheini ymhlith y boneddigion a'r dosbarth canol, - ni ddenwyd llawer iawn o'r werin bobl at y syniadau newydd. Yn sicr, yr oedd Edmund Jones ei hun yn ymwybodol bod newid ar waith yn y 1780au ac ymladdodd i sicrhau bod yr hen arferion, coelion a chredöau afresymol yn aros ymhlith y werin bobl. Nid oedd Cymru'r ddeunawfed ganrif yn perthyn i Oes Rheswm. Fel y pwysleisia Edmund Jones yn ei gyfrol, glynai'r werin bobl yn dynn at draddodiadau a choelion eu cyndeidiau a chredent yn ddiffuant yn ymddangosiad ysbrydion, tylwyth teg, kannwyll gorff a'r cyhyraeth yn y byd o'u hamgylch. Darluniodd Edmund Jones gymdeithas y werin bobl, a oedd yn cynrychioli wyth neu naw o bob deg ym 1780 - y gymdeithas gyfan bron â bod - a dangosodd mor fyw y ffynnai ofergoeliaeth a swyngyfaredd yn eu plith.

Pam felly, mae haneswyr wedi bod mor fyrbwyll yn credu bod Oes Rheswm wedi newid Cymru a Lloegr yn llwyr yn ystod y ddeunawfed ganrif, a bod coelion a chredöau'r werin wedi marweiddio a'u bod yn genedl o bobl

eangfrydig wedi'u moderneiddio? Un hanesydd sydd wedi dylanwadu'n fawr ar syniadaeth pobl ynglŷn â hanes swyngyfaredd a hud yw Keith Thomas yn ei lyfr *Religion and the Decline of Magic* (1971). Mynnai Thomas bod swyngyfaredd wedi marw erbyn yr ail ganrif ar bymtheg. Ond, yn y deng mlynedd ddiwethaf, fel y crybwyllwyd ar ddechrau'r bennod, mae haneswyr yn anghytuno â'i ddadleuon ac yn credu ei fod wedi gor-symleiddio'r sefyllfa. Maent yn argyhoeddedig nad oedd syniadau'r werin wedi newid mor fuan ag y mae ffynonellau printiedig yn ei ddweud. Gwrthoda'r hanesydd Margaret Bowker y syniad bod swyngyfaredd wedi marw oherwydd twf mewn gwyddoniaeth fel ag yr awgrymir gan Keith Thomas. Mae hi'n dadlau bod twf gwyddoniaeth yn cydfodoli ag ofergoeliaeth yn y ddeunawfed ganrif. Meithriniwyd gwyddonwyr yr ail ganrif ar bymtheg ar y traddodiad hermetaidd. Cyhuddwyd Newton o gilio oddi wrth athroniaeth fecanyddol at wyrthiau a chyfriniaeth. Ni ddaeth empiriaeth ei hunan yn egwyddor sylfaenol a dderbyniwyd fel rhan o wyddoniaeth naturiol hyd yn oed yn y ddeunawfed ganrif. Y broblem bennaf yw rhoi dyddiad pryd y collodd gwyddonwyr eu parch at y traddodiad hermetaidd sy'n amrywio o un gwyddonydd i'r llall, ac yn sgîl hynny, yn ôl Bowker: '...it is difficult to treat the relationship of science and magic without going deep into the eighteenth century.'¹³⁶

I'r gwrthwyneb i'r hyn a awgrymir gan deitl llyfr Keith Thomas, ni lwyddodd crefydd Biwritanaidd yr ail ganrif ar bymtheg i goncro credoau swyngyfareddol, gwrachyddiaeth, hud, gwŷr a gwragedd hysbys ac yn y blaen. Parhaodd swyngyfaredd i ffynnu yng ngwledydd Ewrop hyd y bedwaredd ganrif ar bymtheg, a cheir tystiolaeth bendant i brofi hyn yng ngwaith haneswyr diweddar megis Ian Bostridge, J. Barry, Willem De Blécourt a Kirk Midelfort. O ran gwrachyddiaeth, er nad oedd yr un casineb

nac erlid gwrachod yn digwydd yn y ddeunawfed ganrif o'i gymharu â'r ganrif flaenorol, yn ôl Ian Bostridge, 'We have found witchcraft theory alive and well in England, and in other European countries, well into the eighteenth century.'¹³⁷ Dadleua fod hyd yn oed rhai o'r élite mewn llawer gwlad yn Ewrop hyd y 1750au yn parhau i gredu mewn gwrachyddiaeth. Fel y dywedodd: 'As a body of ideas, witchcraft had a currency and a certain viability in the eighteenth century, despite the absence of widespread or legitimate persecution.'¹³⁸ Pan basiwyd i ddiddymu Deddfwriaeth Gwrachyddiaeth ym Mhrydain ym 1736, yr oedd theori gwrachyddiaeth yn ynysig iawn ac yn destun gwawd mewn print ac yn ddiamheuaeth yn y tai coffi; ac eto, tu ôl i ddrysau caeëdig, ni allwn fod mor siŵr. Fel y dywedodd Edmund Jones yn ddiddorol iawn am Gymru ym 1780 yn yr *Apparitions*:

Had his majesty King George the II read the history of Witchcraft, and known as much as we do in some parts of Wales, he would not have called upon his parliament to determine that there are no such things as witches,...¹³⁹

Yn yr Iseldiroedd fel ag yn Lloegr, yn ôl Willem De Blécourt, cynhaliwyd achosion yn cynnwys gwrachyddiaeth yn y ddeunawfed ganrif, er gwaetha'r ffaith bod yr awdurdodau wedi rhoi terfyn ar dreialon troseddol yn erbyn gwrachod.¹⁴⁰ Yn yr Almaen, ar raddfa llawer mwy na Lloegr, parhaodd achosion disylw yn erbyn gwrachod i ymddangos yn y llysoedd trwy gydol y ddeunawfed ganrif. Ffynhonnell werthfawr arall sydd wedi ei hanwybyddu yn y gorffennol sy'n cynnig tystiolaeth bod gwrachyddiaeth yn bodoli yn y ddeunawfed ganrif yw'r papurau newydd, serch yn eironig iawn, mai ymosod ar 'ofergoeliaeth' oedd y rheswm pam y cofnodai newyddiadurwyr cynnar straeon yn ymwneud â gwrachod. Yn ei astudiaethau diweddar o

wrachyddiaeth yn ne-orllewin yr Almaen yn y cyfnod hwn, daw'r hanesydd Kirk Midelfort i'r casgliad nad oedd agweddau tuag at y diafol wedi newid yn sylfaenol yn y cyfnod hwn: 'Skepticism was not in the air.'¹⁴¹ Yn sicr, felly mae angen ail-edrych ar hanes gwrachyddiaeth yn y ddeunawfed ganrif a gwrthod syniad Keith Thomas bod gwrachyddiaeth wedi dod i ben erbyn 1736.

Un agwedd arall o swyngyfaredd sydd wedi cael ei hanwybyddu gan haneswyr yn y gorffennol yw sut y parhaodd meddyginiaethau hudol y werin yn y ddeunawfed ganrif a sut y cyplyswyd hwy gyda meddygaeth wyddonol a ddatblygwyd yn ystod y ganrif. Er bod datblygiadau gwyddonol yn nhermau rhesymoliaeth wedi digwydd yn y cyfnod, seiliwyd triniaethau yn aml ar hud, llên werin ac ofergoeliaeth. Ni allai'r werin fforddio talu i'r apothecari lleol, felly, tueddent i ddibynnu ar feddyginiaethau eu cyndeidiau. Defnyddiwyd meddyginiaethau gwyddonol a gwerin gan y dosbarth canol hefyd. Dogfen sy'n esiaml o'r ymarferion a ddefnyddid mewn un cartref dosbarth canol yw dyddiadur James Woodforde, offeiriad o ail hanner y ganrif. Deilliai'r meddyginiaethau a drafodir ganddo o ffynonellau amrywiol, rhai a gafodd gan ei deulu a chan ffrindiau a rhai o lyfrau poblogaidd, er mai ond at enw William Buchan¹⁴² fel awdur y cyfeiriodd ato yn benodol. Tarddai nifer o feddyginiaethau'r offeiriad o ymarferion hudol, serch y byddai gwybod hynny wedi achosi cryn sioc iddo. Awgrymodd brawd Woodforde iddo: 'carry a small piece of the roll of Brimstone sewed up in a piece of very thin Linnen, to bed...' ac os byddai'n dioddef cramp ei osod ar y rhan a effeithiwyd.¹⁴³ Rysâit arall a ddefnyddiai yn helaeth oedd 'Castile Soap, rhubarb & Oil of Marshmallows'¹⁴⁴ a oedd o werth meddyginiaethol. Er bod rhiwbob yn parhau i gael ei ddefnyddio mewn meddygaeth fasnachol heddiw, i Woodforde, yr oedd yn rhan o feddygaeth wyddonol. Yn ôl Hultin: 'Woodforde was also

concerned with the phases of the moon: on 18 September 1800, he noted that he was “poorly, weak & faint” and attributed this to the new moon.’¹⁴⁵ Dioddefodd strôc ar ddydd Nadolig 1784 a daeth i’r farn ei fod yn epileptig. Credai fod y pyliau o epilepsi yn waeth yn ystod cyfnodau o leuad lawn neu newydd. Yn ôl Hultin: ‘Today such ideas are classified as folk or superstitious but in Woodforde’s day this belief was as scientific and as respectable as our belief in genetics.’¹⁴⁶ Felly, parhaodd gweddillion traddodiad meddyginiaethau hudol i’r ddeunawfed ganrif ac fe’i gwreiddiwyd yn rhan o feddyginiaethau gwyddonol.

Yn wir, o ran astroleg boblogaidd, nid pobl fel Woodforde o’r dosbarth canol yn unig a ymddiddorai yn y maes. Yn ystod y ddeunawfed ganrif, cymerai’r gymdeithas gyfan, o’r werin bobl i rai o’r bobl gyfoethog, ddiddordeb mewn ymarferion a chredöau yn ymwneud â’r sêr. Yn ôl Patrick Curry, hanesydd sydd wedi astudio’r pwnc yn ddiweddar: ‘Popular astrology comprised the astral beliefs and practices found mainly among rural and semi-literate labourers and yeomen, but also among urban artisan and working classes.’¹⁴⁷ Dyfynna Curry waith George Beaumont, gweinidog Capel Ebenezer yn Norwich a ysgrifennodd ym 1803, dechrau’r bedwaredd ganrif ar bymtheg ‘...there is in thousands and tens of thousands of people, a strong bias towards Astrology and Fortune-telling. This mischievous propensity is principally, though not wholly, among the lower rank of Society.’¹⁴⁸ Felly, nid oedd diddordebau astrolegol wedi marw.

Yr almanac oedd y prif gyfrwng i ledaenu astroleg boblogaidd yn y ddeunawfed ganrif, er bod yr Almanacwyr John Patridge,¹⁴⁹ John Gadbury¹⁵⁰ a Francis Moore,¹⁵¹ ffigyrau allweddol yn nechrau’r ddeunawfed ganrif wedi marw erbyn 1720. Er bod rhai o’r almanaciau yn ôl Barry Capp, yn cynnwys

llai o ddeunydd proffwydol, parhawyd i'w gwerthu'n helaeth yn y ddeunawfed ganrif.¹⁵² Serch hynny, almanac mwyaf astrolegol a phroffwydol *Moore Vox Stellarum*, oedd yr un mwyaf poblogaidd a gyhoeddwyd gyntaf ym 1701. Ym 1761, gwerthwyd 82,000 o gopiâu ohono, deg gwaith yn fwy nag unrhyw almanac arall a chyrhaeddodd binacl gwerthiant o 560,000 yn 1839. Honnai Charles Knight ym 1810, yn *The Stranger in Reading*, ar ôl y Beibl, y cyhoeddiad y darllenwyd mwyaf ohono yno oedd almanac Moore: 'this may be found in every house in the town, but also in everyone's neighbourhood, and partakes nearly of the same degree of belief in its prognostications as the Bible itself.'¹⁵³ Mae gwerthiant 'Old Moore's Almanac' yn parhau'n boblogaidd hyd heddiw.

Felly, o ddarllen y deunydd sydd wedi ei gyhoeddi ar swyngyfaredd yn y deng mlynedd diwethaf, mae'n ymddangos nad oedd Cymru mor hen-ffasiwn o ran ofergoeliaeth a gwrachyddiaeth ag yr honnir gan bobl yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Nid yw'r darlun hwn o genedl wedi ei chaethiwo gan arferion swyngyfareddol yn deg, gan fod swyngyfaredd ymysg y bobl gyffredin yn parhau yn Lloegr hefyd. Cyfeiriodd David Harley at werin bobl ofergoelus mewn ardaloedd ynysig yng Ngogledd Lloegr hyd ddechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg a oedd y dal i gredu'n gryf mewn ofergoeliaeth ac ym mhresenoldeb y diafol - a chredid ei fod yn gyfrifol am salwch meddyliol mewn pobl.¹⁵⁴ I rai o'r Saeson o'r ardaloedd dinesig blaengar a oedd yn edrych yn ôl ar hanes y ddeunawfed ganrif, cynrychiolai Edmund Jones ddelwedd o'r Cymry hen-ffasiwn, - wedi cael eu carcharu gan ofergoeliaeth. Mae'n wir bod dirywiad wedi digwydd mewn ofergoeliaeth o'r 1780au ymlaen, yn enwedig ymhlith yr haenau uchaf yn y gymdeithas, a hynny yn gynt yn Lloegr na Chymru, ond parhâi arferion a chreöau'r werin i

fod yn rhan allweddol o'u bywydau. Efallai y gellir dweud bod y newid wedi bod ynghynt ymhlith y Saeson oherwydd datblygiadau masnachol a thwf gwyddoniaeth. Hefyd yr oedd mwy o ddeunydd ffeithiol gwyddonol ar gael ar eu cyfer. Prin oedd y deunydd gwyddonol oedd ar gael yn Gymraeg, er bod y dosbarth canol a'r boneddigion yn gallu cael gafael ar y deunydd Saesneg. Rhaid cofio mai ymateb i'r newid barn ymhlith y boneddigion dros Glawdd Offa a ysgogodd Edmund Jones i gyhoeddi'r *Apparitions* ac i amddiffyn syniadau'r werin Gymreig.

Er mwyn cael tystiolaeth bellach i ategu'r honiad bod y Cymry fel y mynna Edmund Jones yn parhau i fod yn ofergoelus yn niwedd y ddeunawfed ganrif, - sef dadl y bennod hon, - nid oes rhaid edrych ymhellach na thystiolaeth y teithwyr a ddaeth i Gymru yn y cyfnod hwn. Daeth yr arfer o deithio i Gymru ac o ysgrifennu cofnod o'r lleoedd yn ystod ac ar ôl y daith yn boblogaidd yn ugain mlynedd olaf y ddeunawfed ganrif a hanner cyntaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Fel y dywedodd Paul Langford: 'One of the features of life on the Celtic fringe which English visitors found so fascinating was its propensity to maintain untenable beliefs.'¹⁵⁵ Ym 1770, yn dilyn ei daith i Gymru ysgrifennodd Joseph Cradock¹⁵⁶ lyfr *Letters from Snowdon: Descriptive of a Tour through the Northern Counties of Wales*. Yn ôl Cradock:

The people of this county are not inferior in superstition to the Laplanders. The most improbable and absurd tales of haunted houses, demons, and apparitions, are related and believed. Nor can many be found so hardy, as to doubt the existence of witches, fairies, elves, and all the bugbears of a winter's eve.¹⁵⁷

Rhaid cofio mai o agwedd y cyfoethog yr ysgrifennai Cradock.

Bu J.T. Barber ar daith trwy Dde Cymru a sir Fynwy a chyhoeddodd ei lyfr *A Tour through South Wales and Monmouthshire* ym 1803. Ynddo edrydd hanes amdano ef a chydymaith yn cael eu camgymryd am ‘ghosts or devils’ gan drigolion Maenor Byr yn sir Benfro pan oeddynt yn agosáu at y pentref.¹⁵⁸ Ar ei deithiau i Gymru 1760au, sylwodd Samuel Jackson Pratt¹⁵⁹ bod ‘a sense of religion’ yn ddieithriad yn mynd law yn llaw â choelion hudol a chwedlau. Pan ymwelodd â chymdogaeth Pont-y-pŵl, synnwyd ef mor fyw a chadarn yr oedd cred y trigolion mewn tylwyth teg: ‘I collected abundant living evidences that the beliefs in these small personages was solemn and general.’¹⁶⁰ Credid yn yr ardal bod miloedd o dylwyth teg yn teithio y bryniau Alpaidd fin nos ac adnabyddid canol y mynydd fel bwrdd y tylwyth teg. Yn ôl Pratt:

We entered with freedom several little picturesque cottages, scattered round these delicious hills and vales, and I perceived that on the subject of fairies, the creed of every peasant was the same: in every hut I found superstition a feat.¹⁶¹

Yn ôl ei gydymaith, yr oedd y gymdogaeth: ‘been immemorially celebrated for the ancient and modern haunts of this tiny people’.¹⁶² Felly, fel y tystia S.J. Pratt yn union filltir sgwâr Edmund Jones: yr oedd ofergoeliaeth yn elfen bwysig ym mywydau’r werin bobl yn nechrau’r bedwaredd ganrif ar bymtheg.

Nid teithwyr i Gymru oedd yr unig rai i ysgrifennu am ofergoeliaeth y werin yn y cyfnod hwn. Yn llyfrau hanes sirol, ceir tystiolaeth bellach sy’n profi bod y Cymry yn parhau i fod yn ofergoelus yn niwedd y ddeunawfed ganrif. Yn ei gyflwyniad i’w gyfrol ar hanes sir Aberteifi, *The History and Antiquities of the County of Cardigan*, o dan y pennawd ‘The Ancient Customs and Superstitions now Remaining in Cardiganshire’, ysgrifennodd

The lower order of people in Cardiganshire are uncommonly superstitious, nor has the light of the reformation overcome those bigotted prejudices originally received from the Druids, and afterwards with equal zeal cherished by the Roman Catholics.¹⁶⁴

Tebyg oedd agwedd Erasmus Saunders a ysgrifennodd ym 1721 am ardaloedd anghysbell Esgobaeth Tŷ Ddewi bod 'religion, superstition and truth and error ...very oddly mixed.'¹⁶⁵ Yn ôl Yr Athro G. H. Jenkins:

But, like most religious commentators, Saunders made a clear distinction between "innocent good old customs" such as crossing oneself, and the more insidious "Roman superstitions practised in the later ages", by which he meant pilgrimages to wells and fountains, and the collecting and depositing of oblations.¹⁶⁶

Yn wir, tybid yn gyffredinol fod ofergoeliaeth yn mynd law yn llaw â'r ffydd Babyddol, nid â'r ffydd Brotestannaidd, er mai ymysg y werin unionged Brotestannaidd y ffynnai swyngyfaredd ac ofergoeliaeth. Condemniodd John Brand ym 1770 y gred mewn ysbrydion, tylwyth teg a bwrw cythreuliaid : 'as the residual rubbish of Roman superstition.'¹⁶⁷ Gellid dadlau bod ofergoeliaeth yn hynach hyd yn oed na Chatholigiaeth a'i bod yn rhan o 'grefydd boblogaidd' ym mhob oes ac yn dal i ffynnu ar lefel y werin ymlaen i'r ugeinfed ganrif.

Ar ddechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg rhwng 1809 a 1811, ysgrifennwyd llawysgrif ddiddorol ar hanes sir Gaernarfon 'Description of Caernarvonshire' gan Edmund Hyde Hall a gyhoeddwyd ym 1952 dan olygyddiaeth E. Gwynne Jones. Ar ddiwedd y gyfrol, ceir atodiad o dan y

pennawd 'Of the Recreations and Morals of the Caernarvonshire Folk' sy'n darlunio bywyd y werin yn nechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg. Yn ôl Hall:

Periodical observances, whether serious or joyous, of particular seasons seem to belong to the class of superstitions, and of these some may, I suppose, be referred to the practices of the Roman Catholic religion, which (as the Israelites treated the Egyptians of old) borrowed much from paganism and kept it. With respect to a belief in supernatural agencies, ghosts, death watches etc., etc., the case seems to be pretty much the same here as elsewhere. We deny it with our lips and confess it by our fears.¹⁶⁸

Felly, hyd yn oed mor ddiweddar â degawd cyntaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg, er bod rhai am wadu bodolaeth ofergoeliaeth, yr oedd ofnau'r werin yn sir Gaernarfon a siroedd eraill yn dangos bod credoau a'u harferion yn dal yn gysylltiedig ag ofergoeliaeth, bron i ddeng mlynedd ar hugain mlynedd ar ôl cyhoeddi'r *Apparitions*.

Pryderai Edmund Jones yn fawr hefyd bod argyfwng yn cyniwair yn agwedd pobl tuag at grefydd yn y 1770au ac fe gyhoeddodd yr *Apparitions* ym 1780 fel ymateb i hyn. Erbyn chwarter olaf y ddeunawfed ganrif, gwelwyd twf mewn pob math o grefydd resymolaidd yng Nghymru, a ddatblygodd yn argyfwng ymhlith y sectau erbyn 1790, a'u holli ym 1799, a sefydlu'r Undodiaid ym 1802.¹⁶⁹ Sylweddolodd Edmund Jones cyn yr hollt bod y sefyllfa yn mynd o ddrwg i waeth a bod Cymru, yn ei farn ef, yn mynd yn llawer llai crefyddol a llai ymwybodol o'r hudol. Cododd dadleuon ymhlith y sectau gan fod yr Undodiaid cynnar (neu'r Sosiniaid fel y gelwir hwy gan

Edmund Jones), a'r Ariaid yn elyniaethus i syniadau ysbrydegol a chredöau cyfriniol. Anghytunent ag Anghyddfurfwyr eraill ynglŷn â natur person Crist. Credent fod Crist yn ddyn da ond yr oeddynt yn amheus a oedd yn Fab Duw gan nad oedd unrhyw brawf i'w gael i brofi hynny. Tueddai'r Undodiaid, erbyn diwedd y ddeunawfed ganrif, i ddadlau yn erbyn Duwioldeb Crist er eu bod yn derbyn esiampyl Crist fel arweinydd moesol. Ar y llaw arall, yr oedd y Presbyteriaid yn dal i gredu yn y Drindod. Erbyn y nawdegau, gwthiwyd pobl i ymuno ag un garfan neu'r llall. Dal wrth athrawiaeth y Drindod a wnaeth y rhan fwyaf o grefyddwyr, y Methodistiaid, Eglwyswyr, y Bedyddwyr a'r Annibynwyr. Cam arwyddocaol yn hanes y Methodistiaid oedd eu bod wedi diogelu eu traddodiad Trindodaidd a thaflu a gwrthwynebu y duedd i resymoli popeth.

Yn ei ffordd anarferol ei hun, gofidiai Edmund Jones fod pobl yn gwrthod credu mewn rhagluniaeth ac yn ymwrthod â hud y byd. Gwyddai fod y byd materol yn dod yn fwy pwysig i'r boneddigion ac yr ymwrthodent â'r syniad o bŵerau mawr anweledig yn rheoli popeth. Wrth i bobl fynd yn llai ymwybodol o'r hudol a methu clywed y 'sŵn Duwiol', pryderai Edmund Jones, fel Rhamantydd, - y byddai hynny yn arwain at ddad-hudoli'r byd. Yn hyn o beth, mae Edmund Jones yn ffitio i mewn yn y 1770au fel ffigwr argyfwng gan iddo ragweld creisis yn codi o'r ffaith fod y syniad o Dduw yn marw i bobl. Ofnai yr 'Hen Broffwyd' fod y boneddigion yn cefnu ar Dduw ac y byddent yn troi at Atheistiaeth. Ysgrifennodd Theophilus Jones ym 1805 bod pobl 'ddigrefydd' (no religionists) i'w cael yn sir Frycheiniog, sir a oedd yn ffinio â sir Fynwy :

...persons, who when it is necessary to make a profession of their faith, say, they are of the protestant established church, but, who

in fact, never attend the worship of the church or indeed any other place of worship: it is much to be lamented that this sect are yet increasing very fast, particularly in towns....¹⁷⁰

Gan fod Edmund Jones ei hun yn byw yn sir Fynwy ar y ffin rhwng Cymru a Lloegr, gellir tybio ei fod yn fwy ymwybodol o'r llanw o atheistiaeth a oedd yn llifo i Gymru, o Ffrainc i Loegr ac i'r gororau. Hyn sydd i gyfrif am yr elfen bron yn niwrotig sy'n perthyn i'w bryder ynglŷn â thueddiadau rhesymolaidd ac atheistiaeth ei oes. Yn wir, fel y pwysleisiodd Edmund Jones wrth gyhoeddi ei *Apparitions*: 'I avow that it is designed to prevent a kind of infidelity which seems to spread among the Gentry and Nobility, even the denial of the being of Spirits, and Apparitions, which hath a tendency to irreligion and Atheism.'¹⁷¹

Rhan o'r frwydr yn erbyn y newidiadau mewn crefydd oedd cyhoeddi'r *Apparitions*. Prif fwriad Edmund Jones oedd amddiffyn y diwylliant swyn a chyfaredd a oedd yn marw ymhlith haenau uchaf cymdeithas. Protestiai'r 'Hen Broffwyd' yn 'boliticaidd' fel petai, dros y bobl fach yn erbyn yr ychydig deallus a dysgedig. Yn y 'Vindication to the following treatise' yn y rhagymadrodd i'r gyfrol, honnodd amddiffynwyr y gyfrol mai cyhoeddi cyfrol o straeon am brofiadau gwŷr gonest a rhinweddol oedd y ffordd fwyaf priodol ac effeithiol i Edmund Jones: 'to prevent this dangerous, hurtful kind of infidelity'¹⁷² sef Sadwceaeth. Credent y dylai pobl barchu oedran, gwybodaeth a phrofiad yr 'Hen Broffwyd'.

Yn graff iawn, defnyddiodd Edmund Jones ei ddiddordeb crefyddol dros gredu yn y byd ysbrydol, fel arf yn erbyn rhesymoliaeth ac atheistiaeth yr Oes Oleuedig. Gwyddai Edmund Jones fod brwydr o fewn Annibynia yn chwarter olaf y ddeunawfed ganrif a rhaid oedd sefyll ar faes y gad i'w

hymladd. Perthynai Edmund Jones i garfan o bobl a oedd yn brwydro yn erbyn syniadaeth Thomas Perrot¹⁷³ yn academi Caerfyrddin. Creodd Perrot ysbryd Ariaidd a rhesymegol o fewn yr academi yn yr 1720au ac yr oedd ef a'i gyfeillion yn elyniaethus i syniadaeth ysbrydegol a chredoau cyfriniol ac yn casáu pobl tebyg i Edmund Jones a oedd yn ymhél â swyngyfaredd ac ysbrydion. Mae'n arwyddocaol mai gwraig Samuel Davies, yr athro Ariaidd o Ferthyr Tudful oedd : '...the first woman to call me a sorcerer - swynwr,..'¹⁷⁴ yn ôl Edmund Jones ym 1773.

Dengys cyhoeddi'r *Apparitions* ar y llaw arall, mor fywiog oedd Edmund Jones a'i gefnogwyr yn taro'n ôl yn erbyn Oes Rheswm i amddiffyn credöau afresymol a chadarn y werin a'u hagwedd at y byd, er mwyn gwrthbrofi materoliaeth rhesymoliaeth yr uchel ael, a oedd yn cryfhau ymhlith y boneddigion a'r dosbarth canol. Nid oedd Edmund Jones yn nodweddiadol o bobl ddysgedig y 1770au a oedd yn cael eu tynnu at syniadau newydd rhesymoliaeth. Yn hytrach, credai'r 'Hen Broffwyd' yn gryf yn hudoliaeth swyngyfareddol a syniadaeth a boblogeiddiwyd yn y ganrif flaenorol gan Joseph Glanvill, Rheithor Abaty Caerfaddon a'i debyg. Pwysodd Edmund Jones yn drwm ar syniadaeth Glanvill¹⁷⁵ yn ei gyfrol *Sadducismus Triumphatus*, (1666). Gofidiai Glanvill fod pobl yn y dosbarth uchaf yn gwadu ysbrydion ac y byddai hynny yn arwain at anghrediniaeth:

There is no one, that is not very much a stranger to the World but knows how Atheisme[sic] and Infidelity have advanced in our days, and how openly they now dare to show themselves in Asserting and Disputing their vile cause Particularly the distinction of the soul from the Body, the being of Spirits, and a Future life are Assertions extreamly [sic] despised and opposed

by Men of this sort, and if we lose Articles, all Religion comes to nothing.¹⁷⁶

Man cychwyn anghrediniaeth, yn ôl Glanvill, oedd Sadwceaeth. Doedd y Sadwceaid modern ddim yn credu mewn gwrachod nac ymddangosiad ysbrydion. Credent mai: 'creatures of Melancolly and Superstition, foster'd by Ignorance and Design'¹⁷⁷ oeddynt. Pobl o radd uwch o ddeallusrwydd oedd yn gwadu bodolaeth ysbrydion, nid y werin bobl. Mynnai Glanvill nad cyhoeddi'r storïau am brofiadau cyfriniol pobl er mwyn eu boddhâd hwy, nac er mwyn sbri a wnaeth yn ei gyfrol, ond eu cofnodi fel dadleuon i gadarnhau y gwirionedd a ardystiwyd gan liaws o dystion. Testun tristwch i Glanvill hefyd, oedd y ffaith fod y sectau: 'venturing their Animositities against each other, and scrambling for their Conceits, and the particular advantages of their way, they perceive not that Atheism comes on by large strides, and enters the Breaches they have made.'¹⁷⁸ Yn ddiddorol iawn, dyma oedd union ofid Edmund Jones yng Nghymru yn y 1770au, gan mlynedd yn ddiweddarach.

Amddiffyn crediniaeth mewn hudoliaeth swyngyfareddol oedd bwriad Edmund Jones yn yr *Apparitions*, fel Glanvill o'i flaen. Argyhoeddi 'meibion anghrediniaeth a Sadwceaeth' o fodolaeth ysbrydion oedd ei brif nod. Credai mai adrodd storïau am ymddangosiad ysbrydion a gwrachod, fel ag y gwnaeth Glanvill, oedd y ffordd orau i droi pobl at y gwirionedd. Fel ei ragflaenydd, roedd yn casáu'r Sadwceaid. Er i'r 'Hen Broffwyd' gyhoeddi ei gyfrol ym 1780, cynnyrch yr ail ganrif ar bymtheg ydyw o ran syniadaeth, nid y ddeunawfed ganrif. Trwythodd Edmund Jones ei hun yng nghyfrolau nifer o awduron eraill heblaw Glanvill. Cyfeiria atynt yn yr rhagarweiniad; Baxter, Morton, Burton, Schoffer, Martin, Duncan a Campbell. Yn wir, yr oedd

gorwelion a chylch ei ddarllen yn eang ac eithriadol iawn. Nid oedd hi'n arferol i Gymry yn niwedd y ddeunawfed ganrif ymddiddori yng nghyfrolau diwinyddion yr ail ganrif ar bymtheg ar swyngyfaredd. Pe byddai Edmund Jones wedi cyhoeddi ei *Apparitions* yn ŵr ifanc yn 1720au neu'r 1730au, ni fyddai ei waith wedi bod mor hynod gan fod coelion ofergoelus a swyngyfaredd yn fwy cyffredin ar ddechrau'r ddeunawfed ganrif. Yr hyn sy'n od yw'r bwlch amser - cyhoeddi ym 1780 dros hanner canrif yn ddiweddarach. Syniadau cenhedlaeth ei rieni a geir yn yr *Apparitions* – sef meddylfryd Biwritanaidd yn dod wyneb yn wyneb â meddylfryd oes Goleuedigaeth. Yn sicr, pe byddai Edmund Jones wedi marw cyn 1770 fel y mwyafrif helaeth o bobl a anwyd ar ddechrau'r ganrif, ni fyddai neb wedi clywed sôn amdano. Am iddo gyhoeddi'r *Apparitions* mor ddiweddar â 1780, y cofir amdano fel cymeriad hynod yn y ddeunawfed ganrif.

Er mai goroeswr o gyfnod cynharach oedd Edmund Jones o ran ei syniadau crefyddol a Phiwritanaidd, nid oedd yn hen ffasiwn mewn agweddau eraill. Fel y nodwyd eisoes, dechreuodd agweddau Rhamantaidd ddod i'r amlwg erbyn 1779-1780, ac felly, nid damwain oedd cyhoeddi'r *Apparitions* yn y cyfnod hwn, ac nid damwain oedd cyhoeddi gyda gwasg Fethodistaidd Trefeca. Pwysleisiai Rhamantiaeth y teimlad, emosiwn, ofn, arswyd byd natur ac am chwilio am y gwirionedd ymhlith y werin bobl yn nannedd dirmyg y bobl fawr a'r bobl ddeallus. Mynnai Edmund Jones amddiffyn credöau'r werin yn erbyn y dosbarth canol a'r dosbarth uchaf, ac yn hyn o beth yr oedd yn ŵr arloesol - nid yn hen ffasiwn. Y werin oedd ei arwyr. Gwelodd ogoniant bywyd pobl gyffredin. Felly, nid oes modd darlunio Edmund Jones fel llenor cwbl gyson. Mae'r cyferbyniad sydd rhwng yr agwedd ramantaidd arloesol a'r rhagfarnau Piwritanaidd hen ffasiwn sydd yn yr *Apparitions* yn anarferol iawn

yn niwedd y ddeunawfed ganrif. Y cyfuniad rhyfedd hwn a rydd hynodrwydd arbennig i Edmund Jones fel ffigwr amlochrog amlwg yn y ddeunawfed ganrif.

Ond, nid oedd Edmund Jones yn hollol ar ben ei hun o ran bod ganddo ddiddordebau cyferbyniol mewn crefydd, swyngyfaredd a hanes lleol. Yn Llanfihangel ar Elai, trigai William Thomas a oedd fel Edmund Jones yn ymddiddori mewn swynion ac yn Galfinydd pybyr a chul. Ysgolfeistr ydoedd yn ardal Caerdydd a anwyd ym 1727 ac a fu farw ym 1795. Cadwodd William Thomas ddyddiadur sy'n agos i ddwy fil o dudalennau (y rhan sydd wedi goroesi o 1762-1795) ac yn sôn am weithrediadau ei gymdogion, pobl gyffredin fynychaf, tlodion ac anffodusion, ac yn arbennig am eu ffordd o farw. Er nad yw gwaith William Thomas ar ffurf llyfr bid siŵr, fel gwaith Edmund Jones, mae tebygrwydd mawr rhwng gwaith y ddau o ran eu hagwedd tuag at Galfiniaeth, lles yr enaid a realaeth y goruwchnaturiol. Yn ôl Yr Athro G.J. Williams, ystyriwyd llu o bobl barchus yn Nwyrain Morgannwg yn y cyfnod hwn, a William Thomas yn eu plith, yn 'ddynion hysbys' ac yn 'gonsuriwyr'. Credai William Thomas ei hun fod nifer o hen wragedd yn 'witsiaid, wedi ymwerthu i'r diafol', yn ffynnu ymhlith y werin.¹⁷⁹ Mae ambell i gyfeiriad yn y dyddiadur at 'witch' neu 'wizard' yn eithaf tebyg i sylwadau Edmund Jones. Er enghraifft, dan Medi 20, 1763:

Was buried in St.Georgis, from a long lingering disease, of about 60 years of age, William Pranch, brother of Edward Pranch of Nant Bran, a reputed wizard, and one that had the word to witch things. His advice was much run too, for heal to cattle etc., that amongst the vulgar he was much esteemed, and had many gifts in corn, money, etc. for his sorcery, for he learned some verse of

one Cate Mathew, late of Tregurnog of Sorcery, and that was all his skill, for he knewed not a word on book. A man that gave himself to drink and got his living amongst the vulgar by deceitfull way of sorcery. Also a great man with the cocks, for none would bett[sic] that side they found against it. He deyed [sic] with Bess Anthony, his niece, in St.Georges.¹⁸⁰

Er bod William Thomas yn feirniadol o bobl sy'n chwarae â cheiliogod, does dim llawer o feirniadaeth ganddo yn erbyn 'sorcery' fel y cyfryw. Yn wir, yn y dyfyniad uchod ceisia ddweud bod William Pranch yn ymhonni bod yn fwy o 'wizard' nag ydoedd mewn gwirionedd. Clodforai bobl am ragarfaethu'r dyfodol. Er bod William Thomas yn glerc y plwyf ac yn mynychu eglwys y plwyf, hoffai fynd at y Methodistiaid yn ogystal.

Nid yw gwaith William Thomas ac Edmund Jones union yr un fath, ond mae nifer o bethau yn gyffredin rhyngddynt, yn nodedig, eu hoffter o gofnodi digwyddiadau bychain dibwys am fywydau pobl gyffredin, cardotwyr, labrwyr, meddwon ac yn y blaen. Yn ôl Keith Thomas, yn y rhagair i'r dyddiadur, yr oedd arwyddion yn niwedd y ddeunawfed ganrif o ddiddordeb newydd yn codi mewn unigolion distadl. Un rheswm a gynigir dros y diddordeb hwn yw y ffaith fod arbenigwyr o ran sgiliau neu wybodaeth neilltuol yn datblygu yn y gymdeithas werinol. Fel y cyfeiriodd Keith Thomas, gallai'r wybodaeth honno fod yn feddygol fel Jane Jenkin o Whitton, yn ôl William Thomas: 'a very knowing woman with the sick and wounded' neu'n filfeddyg fel John Hedges, töwr o Llanedern, 'a great doctor of cattle' neu'n llenyddol fel John Evan, cowper o Ddinas Powis, 'a great rhymer taking upon him to be some sort of poet' neu mewn hudoliaeth, fel Thomas James, tafarnwr Trefethin, 'a great urinial doctor and a reputed conjurer, and much

people resorted to him.’¹⁸¹ Er nad yw’r elfen hon i’w gweld mor amlwg yng ngwaith Edmund Jones, ceir rhai cyfeiriadau at arbenigedd rhai yn y gymdeithas yn yr *Apparitions*. Er enghraifft, John Jacob, teiliwr o blwyf Bedwellte, ‘a man of sense and judgement’,¹⁸² a John Jenkin, o sir Benfro ‘a schoolmaster and a Conjuror’¹⁸³ a Lewis William Walter, ‘a man of uncommon elevation of mind in a Scientific way, and a great skill in medicine’.¹⁸⁴ Fel y dywedodd G.J. Williams am William Thomas, ‘...cymerai ddiddordeb anghyffredin mewn personau hynod, gwŷr y byddai hanes eu campau a’u harferion yn destun siarad ymhlith pobl yr oes honno yn Nwyrain Morgannwg’.¹⁸⁵ Fel William Thomas, ymddiddorai Edmund Jones mewn cleber pobl gyffredin ei gyfnod ac mewn cofnodi’r wybodaeth a gawsai ar lafar.

Yn wir, llwyddodd Edmund Jones a William Thomas i gyfleu unigolyddiaeth ddynol pobl a fyddai fel arall wedi cael eu cofio fel poblogaeth o ffermwyr, crefftwyr, llafurwyr a gwragedd tŷ dienw, disylw, ac anweledig. Nid oedd yn arferol i bobl gyffredin gael lle blaenllaw yn llyfrau’r ddeunawfed ganrif. Heb yr *Apparitions*, byddai bywydau pobl y sonnir amdanynt wedi cael eu hen anghofio. Lleisio ofnau a chredoau pobl eu cyfnod wnaeth William Thomas ac Edmund Jones a darlunio’r gymdeithas werinol yn ail hanner y ddeunawfed ganrif, ac yn hyn o beth, yr oeddynt yn wŷr o flaen eu hamser yn gweld doethineb ym mywydau’r werin. Cydsafai Edmund Jones â’r Rhamantwyr Cynnar, wrth gredu mewn teimladau a’r emosiynau (fel ofn ac arswyd) ac yn protestio yn erbyn gormes y ffeithiol a’r real. Oes y teimlad oedd ail hanner y ddeunawfed ganrif, oes sentiment. Un o bynciau mawr Edmund Jones yw ofnau pobl gyffredin ac un agwedd o oes y Rhamantwyr yw’r diddordeb mewn arswyd.

Er mai Cymro Cymraeg oedd Edmund Jones, ysgrifennodd ei weithiau yn Saesneg, ac eithrio ychydig o bregethau a ysgrifennodd yn Gymraeg. Nid yw'r rheswm am hyn yn hollol glir, ond gellir tybio ei fod am gyrraedd cynulleidfa ehangach yn Lloegr, yn enwedig ymysg y dosbarth uchaf, a thrwy'r iaith Saesneg yr oedd ei neges yn hygyrch i bawb. Hefyd, yr oedd Pont-y-pŵl yn un o'r trefi diwydiannol cynharaf, wedi ei sefydlu gan deulu Hanbury ers 1660au. Er bod Edmund Jones yn byw mewn cymdeithas Gymreig ar gyrrau'r dref, yr oedd yn gyfarwydd â chyfathrebu yn ddwyieithog â phobl a oedd yn byw mewn ardal a ddatblygwyd yn helaeth yn ddiwydiannol - ardal a oedd yn cynnig gwaith i Saeson o'r siroedd cyfagos dros y ffin yn ogystal â phobl o ardaloedd gwledig yng Nghymru.

Yn y cyfnod hwn, cyn i Anghydfurfiaeth ddod yn greddo mwyafrif y Cymry yng nghanol y bedwaredd ganrif ar bymtheg, mudiad a oedd yn estyniad o Anghydfurfiaeth Seisnig ydoedd yn bennaf. Dysgodd Edmund Jones am grefydd yn Saesneg. Yn wir, er mwyn darllen gwaith diwinyddion Piwritanaidd a mynd yn weinidog, bu raid iddo ddysgu Saesneg. Saesneg oedd iaith ddysgedig gwŷr fel William Williams, Pantycelyn a gohebai Howell Harris yn yr iaith honno. Dewisodd Edmund Jones ysgrifennu yn Saesneg am gymdeithas uniaith Gymraeg ar gyfer cynulleidfa Anghydfurfiol Saesneg a oedd yn byw mewn trefi â thraddodiad Piwritanaidd. Gwyddai fod pobl gefnog feddylgar a fyddai'n darllen ei waith i'w cael yn y trefi ar y gororau megis Tewkesbury, Tetbury, Caerfaddon, Cas-gwent ac yn fwyaf arbennig ym Mryste. Ar gyfer y bobl hyn y cyfieithiai dermau neu eiriau a siaredir yn Gymraeg i'r Saesneg. Er enghraifft, 'Pa hyd? Pa hyd? Dychwelwch feibion Adda; i.e. in English, How long? How long? Return ye Sons of Adam'.¹⁸⁶ Ar y llaw arall, ysgrifennodd cyfaill Edmund Jones, Joshua Thomas, a oedd yn byw

yn Llanllieni, ei waith yn Gymraeg. Ond, gan mai bwriad Edmund Jones yn yr *Apparitions* oedd amddiffyn credöau'r werin, defnyddiodd y Saesneg, er mor garbwl a chwmpasog oedd ei iaith, er mwyn sicrhau fod ei neges yn ddealladwy i'r boneddigion, a oedd er mawr siom iddo, yn gwadu bodolaeth ysbrydion a'r goruwchnaturiol.

Ond, er mai i'r dosbarth canol a'r dosbarth uchaf ac i'w gydweinidogion a phregethwyr yr anelodd Edmund Jones ei neges yn bennaf, ac nid i'r Cymry yn gyffredinol, yr oedd ganddo gefnogwyr i'w waith yng Nghymru, - pobl fel yntau a oedd yn fodlon ymladd y frwydr yn erbyn rhesymoliaeth. Heb y cefnogwyr hyn, a'r galw poblogaidd oedd am ei gyfrol, ni fyddai ei waith wedi ei ail-gyhoeddi ym 1813, ugain mlynedd ar ôl marwolaeth yr 'Hen Broffwyd'. Nid oedd y werin wedi anghofio am syniadau ofergoelus eu cyndeidiau, fel y tybia haneswyr, ar ôl canrif o Oes Rheswm. Yn bendant, yr oedd ail-gyhoeddi y gwaith yn garreg filltir bwysig ac arwyddocaol, ac yn dangos bod y frwydr i daro'n ôl yn erbyn syniadaeth Oes Rheswm yn parhau ugain mlynedd ar ôl marwolaeth yr 'Hen Broffwyd'. Nid hap a damwain oedd ail-ymddangosiad y llyfr.

Pam felly, y bu i goelion y werin barhau hyd ddechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg? Mynnai gwerin gwlad gydio yn yr hen draddodiadau er mwyn cael sicrwydd o'r cyfarwydd gan eu bod yn parhau i fyw o dan amgylchiadau caled ac ansicr. Arweinia hyn i ni ofyn a wnaeth Edmund Jones, trwy gyhoeddi'r *Apparitions*, helpu i ddifa neu'n baradocsaidd gymell pobl i gredu yn y storïau. Arwyddocâd ail-gyhoeddi'r *Apparitions* yw dangos bod gwaith Edmund Jones wedi helpu i gynnal yr is-ddiwyllyant ymhlith gwerin gwlad. Ceir tystiolaeth bellach gan awduron bod gwerin gwlad Cymru yn dal i gadw at rai arferion a choelion yn nechrau'r bedwaredd ganrif ar

bymtheg. Er enghraifft, er mor gondemniol yr oedd Peter Roberts yn ei lyfr *The Cambrian Popular Antiquities* tuag at arferion a choelion y werin, cyfeddyf fod rhai traddodiadau, ofergoelion a difyrion: 'will be maintained hereditarily, without even a knowledge of, or respect to, their origin, but merely as customary by the lower order.'¹⁸⁷ Cyhoeddwyd cyfieithiad o'r *Cambrian Popular Antiquities* ym 1823 o dan y pennawd *Yr Hynafion Cymreig* gyda is-deitl *Hanes am Draddodiadau, Defodau ac Ofergoelion yr Hen Gymry*.¹⁸⁸

Yn *Yr Hynafion Cymreig* honnir gan gyfansoddwr y gyfrol bod y Cymry yn parhau i fod yn ofergoelus ynglŷn ag 'ymadawiad yr enaid o'r corff'¹⁸⁹ ac yn dal i gredu mor gryf mewn kannwyll gorff: 'fel y cyfrifant yr hwn ai gwado, os nad yn Atheist neu yn bagan, yn rhywbeth tebyg iawn iddynt.'¹⁹⁰ Parhau hefyd yr oedd cred rhai mewn tylwyth teg: 'Nid yw chwedlau am dylwyth teg wedi eu hanghofio yn hollawl yng Nghymru hyd y dydd hwn.'¹⁹¹ Amlygir ofnau'r Cymry a'u hymlyniad parhaol at ofergoeliaeth hyd yn oed yn nechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg yn y penillion a argraffwyd wrth droed yr ysgythriad o'r drychiolaeth yn yr *Hynafion Cymreig*, cyfuniad tebyg i hwnnw a gafwyd ar y baledi cyfoes:

'Mor wael yw Cymru wiwlon

Sydd llawn o ofergoelion

O oes i oes yn hir barhau,

I lygru doniau dynion.

Arswydawl olwg sydyn

Gwel'd dyn ag arch gyferbyn

A wnaeth i wreigan druan droi

A dechreu ffoi mewn dychryn.'¹⁹²

Arwyddocâd pennaf cyhoeddi *Yr Hynafion Cymreig* yw dangos bod diddordeb mewn ofergoeliaeth a hen goelion yn dal mor ddiweddar â 1828. Yn wir, hysbysebwyd y gyfrol gan John Evans yn '*Seren Gomer*' fel 'y llyfr enwog a elwir yr *Hynafion Cymreig*' am bum swllt hyd 1828.

Er bod ail-gyhoeddi'r *Apparitions* yn dangos gwerthfawrogiad o waith Edmund Jones ym 1813, y farn bennaf o gyfeiriad yr ymagweddiad blaengar (positive attitudes) oedd esgeuluso, dirmygu a gwawdio yr awdur. Pobl ifanc y cyfnod a phobl dechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg oedd yn ei alw wrth y llysenw 'Hen Broffwyd' am na allent dderbyn ei syniadau swyngyfareddol a hudol. Erbyn 1830au a'r 1840au, testun cywilydd mawr oedd pobl ofergoelus a chychwynnwyd ar gyfnod newydd o gefnu ar goelion y gorffennol. Cyhoeddodd William Howells gyda balchder yn ei lyfr *Cambrian Superstition* ym 1831 bod yr oesoedd tywyll wedi mynd heibio: 'rays of wisdom, have gleamed through the dark clouds of ignorance and superstitions'.¹⁹³ Erbyn 1851 yn ôl William Roberts (Nefydd) o Flaenau Gwent, nid nepell o filltir sgwâr Edmund Jones, yr oedd arferion ofergoelus a darddai o goelgrefydd a Phabyddiaeth, yn cael eu gwrthwynebu'n gryf erbyn canol y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Mynnai'r farn gyhoeddus a grëwyd yng Nghymru yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg fod Cymru'n wlad oleuedig, wedi ei phuro gan y Diwygiadau, ac felly yn rhydd o'r ofergoeliaeth. Gwŷr megis Robert Jones Rhoslan yn ei waith adnabyddus *Drych yr Amseroedd* (1820) oedd yn gyfrifol am ddylanwadu ar bobl yn ei bortread o sut yr achubwyd Cymru oddi wrth grafangau ofergoeliaeth gan y Methodistiaid. Cyn i Gymru gael ei goleuo gan 'freintiau'r Efengyl', 'Anwybodaeth a thywyllwch dudew oedd yn gorlenwi'r wlad...yr oedd llawer iawn o weddill Pabyddiaeth yn aros yn y wlad.'¹⁹⁴ Yr oedd Robert Jones ei

hun yn hollol elyniaethus i swyngyfaredd ac i ofergoeliaeth ac nid oedd am gyfaddef fod y Cymry heb eu goleuo gan y Methodistiaid, er bod y darlun a grëodd yn gamarweiniol ac wedi dylanwadu, yn anffodus, ar syniadaeth haneswyr am y ddeunawfed ganrif.

I ni, bobl fodern, hunan ymwybodol a llythrennog heddiw, mae deall syniadaeth pobl y ddeunawfed ganrif yn anodd gan fod eu gwerthoedd, eu hymagweddiad, eu gobeithion a'u hofnau mor wahanol i'n rhai ni. Nid yw ofergoeliaeth a swyngyfaredd bellach yn rhan bwysig o'n byd ni. Mae'r un peth yn wir am wrachyddiaeth hefyd. Fel y cyfeiriodd Ian Bostridge:

Witchcraft makes no sense to us because it has no place in our world; the concepts in which it is grounded do not relate to the world we live and act in, it is an irrelevance and has, consequently, lost whatever explanatory power or useful function it ever had.¹⁹⁵

Wrth farnu syniadaeth pobl y ddeunawfed ganrif, dylem osod o'r neilltu ein rhagfarnau ni heddiw a derbyn eu twpdra a'u naifrwydd yn rhan o'u hanfod fel pobl. Fel y dywedodd Hildred Geertz, 'We need to know always when we are speaking in our own conceptual language and when we are speaking in theirs.'¹⁹⁶ Dyna yw'r her i'r hanesydd.

Trwy astudio'r *Apparitions* â meddwl agored, mae'n bosibl dod i ddeall seicoleg gwerin gwlad a sut yr oedd gan gymdeithas Brotestannaidd is-ddiwylliant a oedd wedi ei gydbblethu a'u syniadau crefyddol ond oedd yn seiliedig ar goelion, gogwydd meddwl a syniadau ofergoelus. Erbyn heddiw, mae haneswyr wedi sylweddoli nad oedd crefydd wedi dileu swyngyfaredd ymhlith y werin bobl - yr oedd y ddau yn bodoli law yn llaw. Cynnal beichiau'r is-ddiwylliant hwnnw a phrofi bod y byd tragwyddol yn holl

bresennol oedd prif amcan Edmund Jones yn yr *Apparitions*. Trwy bregethu pwysigrwydd cadw at hen goelion a chredu yn y goruwchnaturiol ac yn Nuw fel Tad i ysbrydion, cyfunai ei ddadleuon adweithiol gyda'i fwriad diwygiadol sef troi'r werin at grefydd newydd. Yn wir, crefydd oedd y symbyliad iddo. Cyflyrwyd Edmund Jones i gasglu'r deunydd ar gyfer yr *Apparitions* gan mai gweinidog ac efengylwr ydoedd a defnyddiai'r wybodaeth fel cymorth i efengylu. Nid oes dwywaith nad oedd yr *Apparitions* yn waith anarferol iawn yn ei ddydd yng Nghymru ac mae'n ffynhonnell gwybodaeth werthfawr iawn i ni heddiw i ddeall gwir realiti bywyd y ddeunawfed ganrif.

Troednodiadau

- 1 Llyfrgell Rydd Caerdydd, Llawysgrif 2.249 *'Of Apparitions etc in the County of Monmouth'*, 1780, t.294.
Cyfeirir at y ffynhonnell isod fel 'Llawysgrif'.
- 2 Owen Evans, 'Yr Hen Broffwyd o Bontypool', *Y Geninen*, Mai 1930, t.18.
- 3 *Y Bywgraffiadur Cymreig hyd 1941* t.428.
- 4 Gweler Llawysgrif.
- 5 Ll.G.C. 7030A.
- 6 G.H. Jenkins, *'Popular Beliefs in Wales from the Restoration to Methodism'*, B.B.G.C. XXVII (1977), t.443.
Gweler hefyd Hebreaid 12:9 'i Dad yr Ysbrydoedd'.
- 7 T. Gwynn Jones, *Welsh Folklore and Folk Custom*, t.43.
- 8 M.E. Lee (gol), *Diaries and Letters of Philip Henry* (1882), t.240.
- 9 Gweler *Y Bywgraffiadur Cymreig hyd 1941* t.325.
- 10 G.H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar 1530-1760*, t.16.
- 11 *Ibid.* t.16.
- 12 Geraint H. Jenkins, *Geni Plentyn ym 1701: Profiad 'Rhyfeddol' Dassie Harry* (1981) t.6.
- 13 John Brand, (1744-1806). Hynafiaethydd a daearyddwr. Gweler D.N.B.
- 14 John Brand, *Observations on Popular Antiquities Including the whole of Mr Bourne's Antiquitates Vulgares, With Addenda to every chapter of that Work: As also, an Appendix, containing such Articles on the Subject, as have been omitted by that Author* (1777), t.102.
- 15 Edmund Jones, *A Relation of Apparitions of Spirits in the Principality of Wales* (1780), t.iii.
Cyfeirir at y ffynhonnell hon fel *Apparitions* isod.
- 16 Stephen Hughes, (1622-88). Un o'r Anghydfurfwyr cyntaf a phregethwr dylanwadol yng nghyfnod Cromwell. Gweler B.C.
- 17 Gweler Stephen Hughes (gol.) *Dav Gymro yn Taring yn Bell o'i Gwlad a Adroddiad Cywir o'r Pethau pennaf, ar a wnaeth, ac a ddwedodd Yspryd Aflan, ym Mascon yn Burgundy* (1681)
- 18 Dafydd Lewys, (bu farw 1727). Brodor o Lanllawddog, sir Gaerfyrddin. Ficer Llangatwg Glyn Nedd, Morgannwg a gofir fel cyhoeddwr *Flores Poetarum Britannicorum* (1710) a *Golwg ar y Byd* (1725). Gweler B.C.
- 19 Dafydd Lewys, *Golwg ar y Byd* (1725) tt. 23-24.
- 20 *Apparitions.* t.iv.

- 21 *Ibid.* tt. 135 - 136.
- 22 *Ibid.* tt. 18, 22, 102.
- 23 *Ibid.* tt. 2 - 3.
- 24 *Ibid.* t.3.
- 25 G.H. Jenkins, '*Popular Beliefs in Wales from the Restoration to Methodism*', *B.B.G.C.* XXVII (1977), t.444.
- 26 Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, t.717.
Cyfeirir at y llyfr isod fel *Magic*.
- 27 Stephen Hughes, (gol), *Tryssor i'r Cymry*, (1677), tt.35-36.
- 28 Llawysgrif, t.272.
- 29 *Ibid.* t.219.
- 30 *Ibid.* tt.318-19.
- 31 *Ibid.* tt.273-77.
- 32 *Magic* t.713.
- 33 Joseph Glanvill, *Sadducismus Triumphatus*, (1661) ii, tt. 209-15.
- 34 *Apparitions*, t.84.
- 35 Llawysgrif, tt.261-2.
- 36 *Ibid.* t.224.
- 37 *Apparitions*, tt. 66-67.
- 38 *Ibid.* t.67.
- 39 Gweler ymhellach, *Magic*, t.716.
- 40 *Apparitions*, t.36.
- 41 Llawysgrif, t.216.
- 42 *Apparitions*, tt. 35 - 36.
- 43 *Ibid.* tt. 31-32.
- 44 *Ibid.* t. 42.
- 45 Llawysgrif, t.260.
- 46 G.H. Jenkins, *op. cit.* t.447.
- 47 Llawysgrif, tt.333-34.

- 48 *Apparitions*, t.13.
- 49 *Ibid.* t.13.
- 50 *Ibid.* tt.72-3.
- 51 *Ibid*, tt.74-5.
- 52 Llawysgrif, t.241.
- 53 Ellis Wynne, (1670/1-1734). Clerigwr a gofir yn bennaf fel awdur *Gweledigaethu y Bardd Cwsc*(1704) ac ers hynny hyd at y flwyddyn 1932 ymddangosodd o leiaf 32 argraffiad ohono. Gweler *B.C.*
- 54 J. Gwynfor Jones, '*Y Tylwyth Teg*' yng Nghymru'r Unfed a'r Ail Ganrif ar Bymtheg' *Llên Cymru*, cyf. VIII 1964- 65, t.99.
- 55 *Apparitions* t.84.
- 56 *Ibid*, t.50.
- 57 Wirt Sikes, *British Goblins: Welsh Folklore, Fairy Mythology, Legends and Traditions* (1880) t.99
- 58 *Ibid*, t.98.
- 59 *Aberystroth*, tt.69-70.
- 60 *Apparitions*, tt. 81-82.
- 61 Llawysgrif, t.124 (rhifau cymysglyd ar ddiwedd y llawysgrif).
- 62 *Apparitions* t.9.
- 63 *Ibid.* t.11.
- 64 *Aberystroth*, t.79.
- 65 *Magic.* t.731.
- 66 *Aberystroth.* t.79.
- 67 *Magic.* t.732.
- 68 *Apparitions*, t.34.
- 69 *Magic.* t.728.
- 70 *Aberystroth*, tt.73-74.
- 71 *Apparitions*, t.49.
- 72 Llawysgrif, t.285.
- 73 *Apparitions*, t.48.

- 74 *Ibid.* t.48.
- 75 Edward Williams, (1750-1813). Diwinydd Anghydfurfiol ac awdur. Gweler *D.N.B.*
- 76 LL.G.C. 8319E. (Cyfeiriad yn erthygl G.H.Jenkins yn B.B.G.C. t.445.)
- 77 *Aberystroth*, t.72.
- 78 *Magic.* t.726.
- 79 *Aberystroth*, tt.84-85.
- 80 Evan Isaac, *Coelion Cymru*, (1938), t.90.
- 81 Llawysgrif, t.248.
- 82 *Apparitions*, tt.76-7.
- 83 *Ibid.* t.77.
- 84 *Apparitions*, t.96 a llawysgrif, t.341.
- 85 *Apparitions*, t.91.
- 86 Gweler *Y Bywgraffiadur Cymreig hyd 1941* t.908.
- 87 *Apparitions*, t.92.
- 88 Marie Trevelyan, *Folk-Lore and Folk Stories of Wales*, (1909), t.178.
- 89 *Apparitions*, t.88.
- 90 John Lewis, Glasgrug, Ceredigion, (fl 1646-56). Awdur Piwritanaidd. Comisiynydd tan Ddeddf Taenu'r Efengyl (1650) ac ustus heddwch dros sir Aberteifi ym 1656. Gweler *B.C.*
- 91 G.H. Jenkins, *op. cit.* t.446.
- 92 *Apparitions*, t.87.
- 93 *Ibid.* t.95.
- 94 *Ibid.* t.92.
- 95 Richard Baxter, *The Certainty of the World of Spirits*, (1691) tt.143-44.
- 96 *Apparitions*, tt.51-2.
- 97 G.H. Jenkins, *op. cit.* t.446.
- 98 *Apparitions*, t.104.
- 99 *Ibid.* t.106.
- 100 *Ibid.* t.108.

- 101 *Ibid.* t.107.
- 102 *Ibid.* t.109.
- 103 *Ibid.* t.110.
- 104 Daniel Defoe, (1661?-1731). Newyddiadurwr a nofelydd. Gweler *D.N.B.*
- 105 Prys Morgan, 'Hen Gymru Fynyddig, Paradvys y Bardd, *Cof Cenedl II*, (gol.) G.H. Jenkins (1987), t.93.
- 106 *Apparitions*, t.110.
- 107 *Ibid.* t.111.
- 108 R.T. Jenkins and Helen Ramage, *A History of the Honourable Society of the Cymmrodorion and the Gwyneddigion and Cymreigyddion Societies (1751 - 1951)* (1951), t.244.
- 109 *John Wesley Journal*, cyf.5. tt.267-75 (argraffiad 1986)
- 110 *Apparitions*, t.111.
- 111 *Ibid.* t.115.
- 112 *Ibid.* t.ii.
- 113 *Ibid.* t.11.
- 114 *Ibid.* t.39.
- 115 L.L.G.C., 7021 - 7030A.
- 116 *Apparitions*, t.45.
- 117 G.H. Jenkins, *op. cit.* t.443.
- 118 J.L. Talmon, *Romanticism and Revolt: Europe (1815-1848)* t.145.
- 119 Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* (1978) t.82.
- 120 Llawysgrif, t.294.
- 121 *Ibid.* tt. 301-2.
- 122 *Ibid.* tt.306-7.
- 123 *Ibid.* t.305.
- 124 *Ibid.* t.304.
- 125 *Ibid.* t.295.
- 126 *Ibid.* t.296.

- 127 *Ibid.* tt.299-300.
- 128 *Apparitions*, t.8.
- 129 *Apparitions*, (1813) t.21.
- 130 *Apparitions*, (1780) t.51.
- 131 *Ibid.* t.57.
- 132 *Ibid.* t.59.
- 133 *Ibid.* t.61.
- 134 *Ibid.* t.63.
- 135 *Ibid.* t.63.
- 136 Margaret Bowker, *Historical Journal* 15 (1973) tt.365-66.
- 137 Ian Bostridge, *Witchcraft and Its Transformations c.1650-1750* (1997) t.242.
- 138 Jonathan Barry, Marianne Hester, Gareth Roberts, (Gol.) *Witchcraft in Early Modern Europe* (1996), tt. 342-43.
- 139 *Apparitions*, tt.12-13.
- 140 Jonathan Barry, Marianne Hester, Gareth Roberts, (goln.) *op. cit.* tt. 342-43. *Ibid.*
- 141 Ian Bostridge, *op. cit.* t.234.
- 142 William Buchan, (1729-1805). Meddyg. Cyhoeddwyd 19 argraffiad ac o leiaf 80,000 o gopïau o'i lyfr *Domestic Medicine; or the Family Physician* yn ystod ei fywyd-gwaith cyntaf o'i fath yn Lloegr. Gweler *D.N.B.*
- 143 Neil C. Hultin, 'Medicine and Magic in the Eighteenth Century: The Diaries of James Woodforde', *Journal of the History of Medicine* 30 (1975) t.356.
- 144 *Ibid.* t.360
- 145 *Ibid.* tt. 362-63.
- 146 *Ibid.* t.363.
- 147 Patrick Curry, *Prophecy and Power: Astrology in Early Modern England* (1989) t.96.
- 148 *Ibid.* t.109.
- 149 John Partridge (1644-1715) Astrolegydd a gwneuthurwr almanaciau. Gweler *D.N.B.*
- 150 John Gadbury, (1627-1704). Astrolegydd, awdur ac almanaciwr. Gweler *D.N.B.*
- 151 Francis Moore, (1657-1715?). Astrolegydd a gwneuthurwr almanaciau. Bu'n cynorthwyo John Partridge, yr almanaciwr o'r un cyfnod. Gweler *D.N.B.*
- 152 B. Capp, *Astrology and the Popular: Press English Almanacs 1500-1800* (1979) t.239.

- 153 Patrick Curry, *op. cit.* t.102.
- 154 Gweler David Harley, 'Mental illness, magical medicine and the Devil in Northern England, 1650-1700' yn Roger French a Andrew Wear, *The Medical Revolution of the Seventeenth Century* tt.114-44.
- 155 Paul Langford, *A Polite and Commercial People : England 1727-1783* (1989) t.283.
- 156 Joseph Cradock, (1742-1826). Llythyrwr, teithiwr ac awdur. Gweler *D.N.B.*
- 157 Joseph Cradock, *Description of a Tour through the Northern Counties of Wales, containing the Antiquities, History, and the State of the Country with the Manners and Customs of the Inhabitants* (1770), t.66.
- 158 J.T. Barber, *A Tour through South Wales and Monmouthshire Comprehending a General Survey of the Picturesque Scenery, Remains of Antiquity, Historical Events, Peculiar Manners, and Commercial Situations, of that interesting Portions of the British Empire* (1803) t.54.
- 159 Samuel Jackson Pratt, (1749-1814). Awdur amrywiol a ysgrifennai fynychaf o dan y ffugenw 'Courtney Melmoth'. Gweler *D.N.B.* a'r *B.C.*
- 160 S.J. Pratt, *Gleanings of a Tour through Wales and Holland and Westphalia* Cyf. 1 6ed fersiwn (1802) t.128.
- 161 *Ibid.* t.128.
- 162 *Ibid.* t.128.
- 163 Syr Samuel Rush Meyrick, (1783-1848). Hynafiaethydd ac awdur. Gweler *D.N.B.*
- 164 Samuel Rush Meyrick, *The History of the County of Cardigan collected from the few remaining Documents which have escaped the Destructive Ravages of time as well as from actual Observation* (ailgyhoeddiad 1810), t.55.
- 165 Erasmus Saunders, *The State of Religion in the Diocese of St.Davids, 1721* (1949), t.35.
- 166 G.H. Jenkins, *op. cit.* t.441.
- 167 John Brand, *op. cit.* pennod x, xi.
- 168 Edmund Hyde Hall, *A Description of Caernarfonshire (1809-1811)* [Edited from the original MS. In the Library of the University College of North Wales by Emyr Gwynne Jones, M.A.], (1952), t.318.
- 169 Gweler ymhellach J. Gwili Jenkins, *Hanfod Duw a Pherson Crist* (1933).
- 170 Theophilus Jones, *History of Brecknockshire*, (1805) i, t.114.
- 171 *Apparitions*, tt.ii-iii.
- 172 *Ibid.* t.vii.
- 173 Thomas Perrot, (bu farw, 1733). Athro academi Caerfyrddin a gweinidog Heol Awst, Caerfyrddin. Gweler *B.C*

- 174 LI.G.C. 7027A.
- 175 Joseph Glanvill, (1636-80). Diwinydd ac awdur toreithog. Gweler *D.N.B.*
- 176 Joseph Glanvill, *Sadducismus Triumphatus*, (1661), t.1.
- 177 Joseph Glanvill, *Essays on Several Important Subjects in Philosophy and Religion* (1676) t.1.
- 178 Joseph Glanvill, *Sadducismus Triumphatus*, t.A3.
- 179 G.J. Williams, 'Dyddiadur William Thomas o Lanfihangel ar Elai' *Trafodion Hanes Lleol Sir Forgannwg*, (1957) Cyf.1. t.19.
- 180 R.T.W. Denning (gol.), *The Diary of William Thomas 1762-1795*, t.85.
- 181 *Ibid.* t.8
- 182 *Apparitions*, t.13.
- 183 *Ibid.* t.72.
- 184 *Ibid.* t.75.
- 185 G.J. Williams, *op. cit.* t.17.
- 186 *Ibid.* t.105.
- 187 Peter Roberts, *The Cambrian Popular Antiquities; or An account of Some Traditions, Customs and Superstitions of Wales: with observations as to their origins* (1815), t.1.
- 188 Peter Roberts, *Yr Hynafion Cymreig: neu, Hanes am Draddodiadau, Defodau, ac Ofergoelion, yr Hen Gymry ynghyd a sylwadau ar eu dechrau* (1823). Cynhwyswyd ychwanegiadau sylweddol at y gwreiddiol, er na wyddom yn hollol pwy fu'n gyfrifol am eu casglu. Mae enw Samuel Evans, 'Gomerydd', wedi cael ei gysylltu â'r gwaith ac hefyd Hugh Hughes, yr ysgythrwr, awdur *The Beauties of Cambria* (1819).
- 189 *Ibid.* t.209.
- 190 *Ibid.* t.210.
- 191 *Ibid.* t.154.
- 192 *Ibid.* tt. 192-93.
- 193 William Howells, *Cambrian Superstitions, Comprising Ghosts, Omens, Witchcraft, Traditions etc* (1831) t.7.
- 194 G.M. Ashton (gol), *Drych yr Amseroedd Robert Jones, Rhos-lan*, (1958) t.22.
- 195 I. Bostridge, *op. cit.* t.242.
- 196 Hildred Geertz, 'An Anthropology of Religion and Magic,I', *Journal of Interdisciplinary History* vi:I (1975), t.74.

Pennod 6

Diwedd glo

Bwriad y traethawd hwn yw taflu goleuni newydd ar fywyd a chyfraniad Edmund Jones, un o ffigyrau pwysig y ddeunawfed ganrif, gŵr sydd wedi ei esgeuluso a'i ollwng dros gof yn y gorffennol. Fel nifer o gymeriadau eraill yn hanes Cymru sydd wedi eu camddeall neu eu hanwybyddu, nid yw Edmund Jones wedi cael chwarae teg gan haneswyr. Tybed a lwyddwyd yma i unioni'r cam a gafodd?

Ar ddechrau'r traethawd ceisiwyd ofyn pam yr oedd Edmund Jones wedi ei anwybyddu gymaint gan haneswyr. Sylweddolwyd fod nifer o resymau pam y derbyniodd driniaeth mor annheg yn y gorffennol. Yn gyntaf, cafodd Edmund Jones gam gan haneswyr oes ddiweddarach a ddewisodd gredu bod y ddeunawfed ganrif yn Oes Rheswm. Dyma'r cysyniad a geir mewn llyfrau testun hyd heddiw. Dangosir yn y traethawd mai hanner y gwir yw'r darlun hwn o'r ddeunawfed ganrif, ac mai oes afreswm a Methodistiaeth oedd hi i'r werin bobl, a gynrychiolai oddeutu 80% - 90% o'r boblogaeth. Parhâi gwerin gwlad i lynu'n dynn wrth swyngyfaredd ac ofergoeliaeth. Lleiafrif bychan o'r boblogaeth, y boneddigion a'r haenau uchaf, fel y dangosodd Edmund Jones ei hun, oedd wedi eu cyfareddu gan syniadaeth yr oes oleuedig newydd.

Ffigwr adweithiol oedd Edmund Jones, a fu'n brwydro ar hyd ei oes yn erbyn rhesymoliaeth, syniadaeth a oedd yn hollol wrthun ganddo. Dyna sy'n gosod Edmund Jones mewn cae mor wahanol i ysgrifenyddwyr eraill y ddeunawfed ganrif. Nid oedd yn cydymffurfio â syniadaeth haneswyr am y cyfnod. Gwyddai mor bwysig oedd argyhoeddi anffyddwyr a Sadwceaid yr oes bod ysbrydion a drychiolaethau yn brawf bod y byd tragwyddol yn bodoli.

Ofnai fod y boneddigion a phobl yr haenau uchaf a oedd yn coleddu'r syniadau hynny yn gwadu Duw, ysbryd a Thad ysbrydion. Mae'r ffaith fod Edmund Jones yn ysgrifennu yn niwedd y 1770au yn arwydd o ofid crefyddwr hen-ffasiwn bod yr oes yn dechrau troi at resymoliaeth. Er mwyn ymladd yn ôl yn erbyn Oes Rheswm ac achub y boblogaeth rhag syniadau llygredig yr oes, cyhoeddodd y straeon a dderbyniodd ac a glywodd gan bobl o bob haen o'r gymdeithas, - y werin, boneddigion, gweinidogion, y dosbarth canol, (er mai hanesion am y werin bobl a geir yn bennaf) yn yr *Apparitions* ac *Aberystroth* er mwyn profi bodolaeth ysbrydion a'r goruwchnaturiol. Llwyddodd i greu darlun bywiog a difyr o arferion cymdeithas yn y ddeunawfed ganrif. Fel gweinidog, yr oedd Edmund Jones yn agos at ei gynulleidfa ac yn rhan o'u cymdeithas. Ymddiddorai yn eu bywydau a rhannai yr un dyheadau â hwy.

Dyma un rheswm pam nad yw Edmund Jones wedi cael sylw gan haneswyr yn y gorffennol gan ei fod ef yn mynd yn erbyn Oes Rheswm ac wedi aros yn agos at y bobl a barchai ac y trigai yn eu plith. Hwy oedd yn bwysig iddo. Nid yw cymeriad adweithiol fel Edmund Jones wedi apelio at haneswyr gan ei fod wedi ymladd yn erbyn rhesymoliaeth, yr union syniadaeth y maent wedi ei mawrygu. O ganlyniad, maent wedi cadw hyd braich oddi wrth gymeriad fel yr 'Hen Broffwyd' a oedd yn eu barn hwy yn hen-ffasiwn a rhyfedd iawn. Ond, fel y dangoswyd yn y traethawd, yr oedd Edmund Jones yn hollol i'r gwrthwyneb arall ac yn ŵr o flaen ei amser a welodd ddoethineb ym mywydau'r werin fel arf yn erbyn uchel ael yr Oes Oleuedig. Dyna oedd hanfod Rhamantiaeth. Fel Herder, rhamantydd enwog o'r Almaen, ymddiddorai mewn credöau poblogaidd, storïau llên gwerin a rhoddai bwyslais ar 'y bobl' gan mai gyda hwy y ceid y gwirionedd. Yn hyn o

beth, yr oedd Edmund Jones yn llawer mwy pell gyrhaeddol na'i gyfoedion.

Mae'n hen bryd bod cyfraniadau arloesol Edmund Jones yn cael eu cydnabod gan haneswyr. Nid yw'r *Apparitions* nac *Aberystroth* wedi cael eu cymryd digon o ddifri fel dogfennau cymdeithasol arloesol gwerthfawr. Bwriad y traethawd yw dangos mor gyforiog a chyfoethog yw'r wybodaeth brin am arferion gwerin gwlad a gynhwysir yn yr *Apparitions* ac *Aberystroth*, a dangos mor bwysig yw ei dystiolaeth wrth greu darlun o'r newydd fel petai o fywyd fel ag yr oedd mewn gwirionedd yn y cyfnod ac i sylweddoli mai oes afreswm oedd y ddeunawfed ganrif. Ysgrifennodd Edmund Jones hanes topograffig manwl o blwyf Aberystroth fel y dangoswyd yn y drydedd bennod, maes a ddaeth yn boblogaidd yn niwedd y ddeunawfed ganrif ac yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Eto, yr oedd Edmund Jones yn ŵr o flaen ei amser. Rhaid cofio hefyd mai *Aberystroth* oedd y llyfr cyntaf ar hanes plwyf i gael ei gyhoeddi yng Nghymru, ffaith arall sydd wedi cael ei hanwybyddu gan haneswyr yn gyffredinol.

Un broblem sy'n codi'n fynych wrth astudio cymdeithas yn y gorffennol, yn enwedig pan fo swyngyfaredd yn ymddangos yw fod pobl yn defnyddio safonau, iaith a fframweithiau'r unfed ganrif ar hugain i farnu cymdeithas y ddeunawfed ganrif. Dylid yn hytrach ddefnyddio dull yr anthropolegwyr, sef edrych ar sefyllfaoedd yn y gorffennol â meddwl agored a pheidio cymryd dim yn ganiataol. Ni ddylid chwerthin ar ben twpdra a naifrwydd coelion a chredöau'r werin, ond, yn hytrach derbyn bod terfynau byd y werin bobl yn y ddeunawfed ganrif yn llawer mwy cyfyngedig. Rheolid eu bywydau gan y tymhorau a chan rythmau hen draddodiadau ac arferion gwerin gwlad. Fel y ceisiwyd dangos yn y traethawd, nid oedd syniadau gwyddonol wedi datblygu bryd hynny ac felly er mwyn ceisio deall eu cynefin

a byd natur yr oedd y werin bobl yn ymhel â swyngyfaredd. Fel y pwysleisiwyd gan yr hanesydd Hildred Geertz, nid oedd byd syniadaeth yn agored i bobl anllythrennog, sef, i'r haenau isaf yn y gymdeithas, - y werin bobl a mwyafrif helaeth o'r boblogaeth - i ddeall dirgelion y byd o'u hamgylch.¹

Yn sicr, yr oedd ofergoeliaeth a swyngyfaredd yn parhau yn rhan annatod o'r gymdeithas yn y ddeunawfed ganrif. Nid yw dadl Keith Thomas fod swyngyfaredd wedi marw erbyn 1700 yn dal dŵr yng Nghymru. Daw'r traethawd hwn i'r un casgliad â Margaret Bowker ac Ian Bostridge, haneswyr diweddarach na Keith Thomas, sy'n credu bod swyngyfaredd wedi para'n llawer mwy diweddar na hynny. Hyd yn oed ar ddechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg, yr oedd y werin bobl yng Nghymru yn dal i gredu mewn ysbrydion a'r goruwchnaturiol. Mae'n arwyddocaol bod gweinidogaeth y Methodistiaid mor hwyr â 1801 yn parhau i rybuddio'i haelodau rhag 'arfer swynion na swyngyfareddion...na myned ar ôl dewiniaid...nac ymofyn â brudwyr, nac offrymu i ffynhonnau'.² Anodd iawn oedd disodli hen goelion y werin. Mae'r ffaith fod *Apparitions* Edmund Jones wedi ei ail-gyhoeddi ym 1813, ugain mlynedd ar ôl ei farwolaeth, yn brawf o hynny. Ni fyddai'r *Apparitions* wedi gweld golau ddydd eto heb fod galw poblogaidd amdano a bod pobl yn dal i ymddiddori mewn swyngyfaredd. Fel y pwysleisiwyd yn y bedwaredd bennod, yr oedd ail-gyhoeddi'r *Apparitions* yn garreg filltir bwysig yn y frwydr yn erbyn syniadaeth Oes Rheswm ac yn profi nad oedd gwerin Cymru hyd yn oed ar ddechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg wedi troi at syniadaeth yr Oes Oleuedig.

Brodor o sir Fynwy oedd Edmund Jones ac mae hynny i raddau eto yn un rheswm arall pam mae wedi ei ollwng dros gof. Yng Nghymru, mae rhai

siroedd megis Mynwy, Maesyfed a Brycheiniog yn dueddol o gael eu hanwybyddu gan ysgrifenwyr, yn enwedig ysgrifenwyr Cymraeg. Nid ydynt yn apelio am eu bod yn fröydd anffasiynol sy'n rhy agos at y ffin a heb fod yn perthyn i brif ffrydiau llenyddol Cymru. Hyd yn oed yn yr hen amser, nid oedd traddodiad o feirdd ac awduron yn sir Fynwy i ennyn diddordeb ysgrifenwyr, ac felly, nid oes rhyfedd na wnaeth Edmund Jones fel awdur apelio gan nad oedd yn ddisgynnydd o hen linach lenyddol. Yn ddiweddarach, o ganlyniad i ddiwydiannaeth, trawsnewidiwyd poblogaeth sir Fynwy yn llwyr gan y mewnlifiad a ddaeth i'r ardal. O ganlyniad, diflannodd y cof am yr oes gyn-ddiwydiannol wledig y perthynai Edmund Jones iddi. Nid oedd y math o fywyd tawel a ddisgrifiai Edmund Jones yn berthnasol bellach yn nwndwr rhythmau diwydiant. Seisnigeiddiwyd yr ardal gan y mewnlifiad a thorrwyd y ddolen gydiol â'r hen draddodiadau. Er bod Ieuan Gwynedd wedi ysgrifennu erthygl ar Edmund Jones yn *Yr Adolygydd* ar ddechrau'r 1850au, a honni: 'Efe oedd dyn ei oes yn yr ardaloedd adnabyddus ohono; ac yn ddyn na wna un oes esgeuluso ei goffadwriaeth, na gollwng ei enw i ddyfnderoedd gwlad angof.'³, - fe ddiflannodd yr atgofion am Edmund Jones yn ei filltir sgwâr. Erbyn degawdau olaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg, doedd prin neb ar ôl o'r hen gymdeithas wledig ymhlith y bobl ddŵad a fyddai'n cofio am gyfraniad yr 'Hen Broffwyd'. Gan ei fod hefyd wedi ysgrifennu ei weithiau yn Saesneg, yr oedd wedi mynd yn angof ymhlith yr ychydig Gymry Cymraeg ei ardal oedd ar ôl erbyn diwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Pe byddai Edmund Jones wedi byw mewn ardal amaethyddol arall o Gymru, megis Cwm Tawe neu Ddyffryn Tywi, ardaloedd a arhosodd yn gadarnleoedd y Gymraeg yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg, buasai'r cof amdano wedi parhau'n fyw ar lafar gwlad.

Gosodwyd Edmund Jones i'r naill ochr gan y Cymry'n gyffredinol gan ei fod wedi ysgrifennu ei lyfrau a'i bregethau'n Saesneg (ac eithrio un bregeth a gyfieithwyd i'r Gymraeg). Yn ddiau, pe byddai'r 'Hen Broffwyd' wedi ysgrifennu'n Gymraeg byddai mawrion yr ugeinfed ganrif megis Saunders Lewis wedi rhoi sylw iddo. Mae'n bwysig wrth bwysio a mesur cyfraniad pobl fel Edmund Jones a ysgrifennodd yn Saesneg fodd bynnag, ein bod ni fel Cymry yn gallu bod yn llawer mwy pellgyrhaeddol ac eangfrydig ein golygon a cheisio deall pam yr oedd Cymro fel Edmund Jones wedi ysgrifennu'n Saesneg yn hytrach na'i farnu neu ei anwybyddu. Mae'n rhaid cadw cefndir Edmund Jones mewn cof ac ystyried mor gryf oedd y dylanwadau Seisnig cynnar arno. Etifedd Piwritaniaeth ydoedd. Perthynai o ran ei Galfiniaeth i oes aur y Piwritaniaid yn yr ail ganrif ar bymtheg. Mudiad Seisnig oedd Anghydfurfiaeth pan ymwthiodd i mewn i Gymru yn y lle cyntaf. Magwyd Edmund Jones ar y gororau yn agos i Loegr ac yr oedd hi'n anochel fod hynny hefyd yn mynd i ddylanwadu arno. Er bod toreth o bamffledi Cymraeg wedi eu cyhoeddi yng nghyfnod Edmund Jones, am ryw reswm nid oedd yn eu prynu, ac er mai gŵr y ddeunawfed ganrif ydoedd, gweithiau Seisnig y ganrif flaenorol oedd mynd â'i fryd. Hwyl oedd ei drysorau a'r dylanwad pennaf arno. Llwyddodd i gasglu ynghyd lyfrgell sylweddol, cryn gamp i ŵr mor dlawd yn y cyfnod hwnnw. Bwriad Edmund Jones trwy gyhoeddi ei waith yn Saesneg oedd cyrraedd cynulleidfa ehangach dros y ffin, yn enwedig ymhlith y dosbarth uchaf. Trwy ysgrifennu'n Saesneg, yr oedd ei neges yn hygyrch i bawb. Yn sicr, felly, ni ddylem ddibrisio cyfraniad Edmund Jones i'r ddeunawfed ganrif am iddo ddewis ysgrifennu'n Saesneg.

Cwestiwn arall a godwyd yn y cyflwyniad oedd sut yr oedd hi'n

bosib i Gymru gynhyrchu cymeriad mor hynod ag Edmund Jones. Er bod y ddeuoliaeth o'r Calfinydd rhonc a'r ysbrydegydd hygoelus a geir yn Edmund Jones yn ymddangos yn rhyfedd ac od i ni heddiw, yr oedd hyn yn dderbyniol i gyfran helaeth o'r boblogaeth yn y ddeunawfed ganrif. Yr oedd nifer helaeth o bobl yn yr oes honno â daliadau Piwritanaidd ac yn credu'n ogystal mewn ysbrydion, swyngyfaredd ac ofergoeliaeth. Ond, er bod diddordebau Edmund Jones mewn swyngyfaredd a chrefydd yn ymddangos yn hollol gyferbyniol, plethwyd hwy yn un ym mherson Edmund Jones. Trwy bwysleisio cadw at yr hen goelion a chredu yn y goruwchnaturiol, cyfunai'r 'Hen Broffwyd' ei ddadleuon adweithiol a'i fwriad diwygiadol sef troi'r werin at grefydd newydd. Er bod ei gyfrol *Aberystroth* yn cynnwys gwybodaeth dopograffig fanwl yn ei ddydd a thystiolaeth hanesyddol hynod, nid oedd Edmund Jones yn celu mai cyfrwng oedd y llyfr i hyrwyddo achos 'gwir grefydd' sef Anghydfurfiaeth yn y plwyf a thu hwnt.⁴ Fel y dengys y drydedd bennod, cyfunodd Edmund Jones ei ddiddordebau naturiaethol a'i neges grefyddol yn gelfydd yn ei *Spiritual Botany* - dau fyd eto oedd yn gwbl gyferbyniol.

Eto, rhaid cofio fod nifer o arweinwyr crefyddol eraill y cyfnod megis Howell Harris a Williams Pantycelyn â diddordebau anghymharus ar wahân i grefydd yn debyg i Edmund Jones. Er bod haneswyr yn honni bod cred swyddogol y Methodistiaid yn hollol wrth-wyddonol, y mae tystiolaeth fod Pantycelyn yn ymddiddori yn gyffredinol mewn gwyddoniaeth ac yn ymwybodol o dybiaethau gwyddonol.⁵ Yr oedd Howell Harris ar y llaw arall, â diddordebau artistig a milwrol - meysydd hollol wrthgyferbyniol. Harris hefyd ym 1755 oedd un o brif sefydlwyr Cymdeithas Amaethyddol Brycheiniog a fu'n gyfrifol am geisio hyrwyddo dulliau gwyddonol newydd mewn amaethyddiaeth. Ymddiddorai Harris mewn ysbrydion ac ofergoeliaeth,

diddordebau y mae haneswyr Methodistaidd yn gyffredinol, ag eithrio Dr. Geraint Tudur a'r Dr Geoffrey Nuttal, wedi dewis eu hanwybyddu. Nid ydynt yn fodlon cyfaddef bod Harris, arloeswr ac un o arweinyddion yr enwad yn arddel y fath bethau gan bod y Methodistiaid fel mudiad am flynyddoedd lawer wedi ymosod yn chwyrn ar ddiddanion ofer y werin megis ofergoeliaeth a swyngyfaredd.⁶ Yn sicr, mae'n ffaith bod gan y tri diwygiwr, Edmund Jones, Howell Harris a Williams Pantycelyn ddiddordebau ecsentrig mewn meysydd cwbl wahanol yn drawiadol iawn ac yn dangos mor gymhleth oeddynt fel unigolion ac yn llawer mwy amlochrog na'r hyn y mae llyfrau testun yn ei ddweud.

Nid yw Edmund Jones, fel arweinydd crefyddol, wedi cael sylw teilwng gan haneswyr gan bod y Methodistiaid cynnar a haneswyr diweddarach yr enwad wedi cam-bortreadu datblygiadau crefyddol y ddeunawfed ganrif er mwyn canu clodydd y Methodistiaid eu hunain. Maent wedi darlunio'r cyfnod cyn dyfodiad y Methodistiaid fel 'cyfnos dudew a thywyll' yn hanes y genedl. Hyd yn oed mor ddiweddar â 1973, fel y dangosodd Yr Athro G. H. Jenkins, galwodd Gomer M. Roberts ei gyfrol ar hanes y Methodistiaid yn *Y Deffroad Mawr*.⁷ Yn sicr, y mae syniadaeth y Methodistiaid am hanes wedi cael gormod o sylw ar draul cyrff eraill megis yr Eglwys, yr Annibynwyr a'r Bedyddwyr. Pe byddai Edmund Jones wedi ei eni yn Fethodist, byddai'n adnabyddus yng Nghymru heddiw. Y mae haneswyr, yn anffodus, wedi derbyn y darlun a grëwyd gan y Methodistiaid heb sylweddoli cymaint oedd cyfraniad yr Anghydfurfwyr cyn 1735 ac ar ôl hynny. Cadwodd pregethwyr yr ail-do, fel petai, o Anghydfurfwyr y fflam i losgi trwy gyfnod anodd ar ddechrau'r ddeunawfed ganrif. Fel y dangoswyd yn yr ail bennod, yr oedd yr un sêl ysbrydol a brwdfrydedd yn perthyn iddynt

â'r tadau Anghydfurfiol cyntaf.

Ni fyddai'r Methodistiaid wedi llwyddo i fwrw gwreiddiau yng Nghymru yn y blynyddoedd cynnar heb gefnogaeth, profiad, gwybodaeth a chysylltiadau arweinyddion amlwg yr Anghydfurfwyr.⁸ Gwŷr megis Edmund Jones, Henry Davies, James Davies a Phylip Pugh a baratôdd y ffordd i bobl i dderbyn y profiadau ysbrydol dwys a ddaeth yn rhan o fywydau pobl trwy rym a phregethu grymus yr Anghydfurfwyr a'r Methodistiaid fel ei gilydd. Wrth gwrs, mae'n rhaid cydnabod bod yr Anghydfurfwyr wedi ennill tir yn ddiweddarach trwy ddilyn y patrwm a sefydlwyd gan y Methodistiaid o ran pregethu tanllyd yn toddi calonnau. Cafwyd diwygiadau grymus ymhlith yr Annibynwyr a'r Bedyddwyr ac mae'n drawiadol nodi bod eu rhengoedd wedi tyfu'n gyflymach na'r Methodistiaid mewn rhai rhannau o Gymru yn ail hanner y ddeunawfed ganrif.⁹ Yn sicr, chwaraeodd yr enwadau eraill ran mor bwysig â Methodistiaeth yn troi Cymru'n wlad Anghydfurfiol erbyn degawdau cyntaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg.

Fel enwad yr oedd yr Annibynwyr yn llai brwd fel haneswyr eu henwad eu hunain ac oherwydd hyn nid yw Edmund Jones wedi cael cydnabyddiaeth o fewn ei enwad ei hun fel un o brif Annibynwyr y ddeunawfed ganrif fel y cafodd Harris, Daniel Rowland a Phantycelyn o fewn Methodistiaeth. Ni ysgrifennwyd cofiant iddo gan haneswyr ar ddechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg hyd yn oed. Gellir priodoli'r diffyg diddordeb ymhlith yr Annibynwyr yn eu hanes i'r ffaith nad oedd yr un ymdeimlad unedig o fod yn perthyn i'r un corff yn bodoli ymhlith yr Annibynwyr o'u cymharu ag enwadau eraill. Manteisiodd y Bedyddiwr Joshua Thomas, ar gyfle i achub cam y Bedyddwyr pan ysgrifennodd ei gyfrol ar hanes yr enwad ym 1777 sef *Hanes y Bedyddwyr ym Mhlith y Cymry*. Ni ddigwyddodd hyn

ymhlith yr Annibynwyr.

Fel 'hen filwr dros Grist' y gwelai Edmund Jones ei hun ar ddiwedd ei fywyd, ac yn wir mae'r disgrifiad yn gweddu'n ogystal i hanes ei fywyd. Ymladdwr ydoedd dros ei gred, yn ddi-sigl a hollol unllygeidiog ar brydiau. Safodd yn gadarn dros achos Annibyniaeth ac ymneilltuaeth ar hyd ei oes. Adweithiwr ydoedd yn hiraethu am weld purdeb Calfiniaeth yr ail ganrif ar bymtheg fel arf yn erbyn Wesleaeth, Arminiaeth ac Ariaeth, syniadau gwrthun yng ngolwg Edmund Jones a oedd yn cael eu taenu yn y cyfnod ac yn codi i herio penarglwyddiaeth Crist. Yn hyn o beth, ymdebygai Edmund Jones i Matthews Ewenni, Roger Edwards, Gwilym Hiraethog a Daniel Owen, gwŷr a oedd yng nghanol sofistigeiddrwydd Oes Fictoria yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg yn dyheu am gyfnod o symlrwydd y ddeunawfed ganrif ac yn ymddiddori yn hanes pobl gyffredin.¹⁰ Ysgrifennodd Matthews Ewenni, oedd yn Fethodist a brodor o sir Forgannwg er enghraifft, ddau fywgraffiad, un i Siencyn Penhydd a'r llall i George Haycock, dau werinwr hanesyddol a berthynai i oes gynharach a gwell yn y gorffennol. Cawn ddarlun ganddo yn ei weithiau o gymdeithas y werin bobl a'u hoffter o gonsurwyr a chwareuon. Ymddiddorai Edmund Jones hefyd mewn mân ddiwinyddion yr ail ganrif ar bymtheg - elfen hen-ffasiwn iawn a berthynai i'w gymeriad - sy'n amlygu'r awydd oedd ynddo i lynu'n dynn at sicrwydd hen Biwritaniaeth wrth daro'n ôl yn erbyn yr athrawiaethau newydd oedd ar droed.

Fel y ceisia'r traethawd hwn ddangos, yr oedd Edmund Jones yn grefyddwr pwysig yn y ddeunawfed ganrif. Ef oedd un o brif Annibynnwr y cyfnod ac un o bileri'r enwad. Yr oedd yn weinidog a phregethwr adnabyddus yn ei ddydd a wnaeth ddiwrnod da o waith yn Sir Fynwy a Chymru benbaladr. Erbyn diwedd ei oes daeth Edmund Jones yn batriarch yr Annibynwyr ac yr

oedd parch mawr iddo. Yn aml os codai ffrae mewn eglwys annibynnol, am Edmund Jones yr anfonid i dawelu'r dyfroedd. Ystyrid Edmund Jones yn allu arbennig ymysg ei gyd-weinidogion. Bu'n gyfrifol am sefydlu nifer o eglwysi ac ordeinio gweinidogion. Mawr oedd ei barch yng Ngholeg Trefecca ac yn Academi'r Fenni, academi y bu'n gyfrifol am ei hysgogi yn y lle cyntaf. Ond, fel crefyddwr, nid yw enw Edmund Jones yn adnabyddus i bobl heddiw. Nid yw'r ochr honno o'i waith wedi ei hastudio'n drwyadl gan haneswyr, hyd yn oed gan Dr. R Tudur Jones, un o brif haneswyr yr enwad. Yn sicr, bu gweithgarwch a gweledigaeth Edmund Jones yn ddylanwad mawr yn nhwf Annibyniaeth y ddeunawfed ganrif ac mae'n hen bryd bod ei gyfraniad clodwiw i'w enwad ac i ymneilltuaeth yn gyffredinol yn cael ei ddwyn i sylw.

Ond, er bod Edmund Jones wedi profi yn grefyddwr mwy diddorol na'r disgwyl, ei brif gyfraniad Edmund Jones hyd y gwelir yn y traethawd hwn yw y ddwy gyfrol a gyhoeddodd yn weddol ddiweddar yn ei fywyd sef *Aberystroth* a'r *Apparitions*. Mae'r dystiolaeth a gynhwysir ynddynt yn hynod o werthfawr i haneswyr. Trwy greu darlun llawn o haenau isaf cymdeithas ei gyfnod, llwyddodd i oleuo corneli dyfnaf a chilfachau tywyll meddylfryd y werin gyffredin Gymreig. Portreadodd Edmund Jones ofnau a breuddwydion pobl gyffredin y ddeunawfed ganrif. Mae'n anarferol yn y cyfnod hwn i gael golwg o'r hyn sydd yn digwydd o dan lefel llythrennedd, gan sylwebydd sydd yn un ohonynt. Tan yn ddiweddar, tueddwyd i ysgrifennu hanes o safbwynt swyddogol, - yr uchel ael, penaethiaid, yr eglwys, gwleidyddion, rhyfeloedd ac ati, - ac mae bwlch wedi bod yn hanes yn gyffredinol lle mae presenoldeb yr isel ael yn bod. Yng ngwaith Edmund Jones cawn drysor o'r hyn a oedd yn digwydd ymhlith y werin. Mae ei waith yn ddrych i deithi meddwl yr oes honno - tystiolaeth anarferol o brin sydd yn bendant yn cyfannu bwlch ac yn

dangos mor afresymol oedd credoau'r werin yn y ddeunawfed ganrif. Er bod Edmund Jones yn awyddus i bobl o Loegr ddarllen am Gymru, mae'n drasiedina chyhoeddwyd y gwaith yn Gymraeg. Tynnodd ddarlun o feddwl adweithiol y ddeunawfed ganrif sy'n llawer mwy cywir o safbwynt y werin na phwysleisio goleuedigaeth y ddeunawfed ganrif. Dylid ystyried ei weithiau yn glasuron. Ni cheir cyfrolau tebyg iddynt o'r cyfnod hwnnw sy'n taflu cymaint o oleuni ar feddylfryd y werin. Yn ddiau, gwerth parhaol Edmund Jones o safbwynt haneswyr yw ei wreiddioldeb fel casglwr llên gwerin ac fel sylwebydd cymdeithasol pwysig. Mawr yw ein dyled iddo am godi cwr y llên ar wir realiti bywyd gwerin gwlad yn y ddeunawfed ganrif.

Troednodiadau

- 1 Hildred Geertz, 'An Anthropology of Religion and Magic, I', *Journal of Interdisciplinary History* vi:I (1975), t.74.
- 2 Geraint H. Jenkins, *Hanes Cymru yn y Cyfnod modern Cynnar*, t.17
- 3 Ieuan Gwynedd, 'Edmund Jones a'i Amseroedd' *Yr Adolygydd*, 1850-51, t.101.
- 4 Geraint H. Jenkins, 'Historical writing in the Eighteenth Century', yn Branwen Jarvis (gol.) *A Guide to Welsh Literature c1700-1800*, t.37.
- 5 Glyn Tegai Hughes, 'Eighteenth Century Thought' yn Branwen Jarvis (gol.) *A Guide to Welsh Literature c1700- 1800*, t.37.
- 6 Geraint H. Jenkins, op. cit. t.18.
- 7 Geraint H. Jenkins, *Literature, Religion and Society in Wales 1660-1730*, t.307.
- 8 *Ibid.* tt.308-9.
- 9 Glyn Tegai Hughes, 'Life and Thought', yn Branwen Jarvis (gol.), *A Guide to Welsh Literature c1700 - 1800*, t.17.
- 10 Gweler ymhellach, Ioan Williams, *Capel a Chomin: Astudiaeth o ffugchwedlau pedwar llenor Fictoraidd*, (1989).

Atodiad A

Yn Atodiad A, ceir disgrifiad manwl o bob stori sydd yn y fersiwn brintiedig 1780 o'r *A Relation of Apparitions of Spirits in the Principality of Wales*. Yn y Cynnwys a geir yn niwedd y gyfrol gan Edmund Jones, disgrifiad o leoliad y storïau yn unig a gynhwysodd.

Blaen - dudalen, t.i.

Preface, *App.* tt.ii-v.

Rebuke to Infidels and Atheists. *App.* t.v.

Vindication to the Following Treatise. *App.* tt.vii-vi

Walter John Harry o Ebwy Fawr *App.* t.1.

Thomas Miles Harry o Ebwy Fawr *App.* t.2.

Th.M.O Harry Ebwy Fawr. *App.* t.3.

Lewis Thomas o Ebwy Fawr. *App.* t.3.

Dwy wrach rheibio menyn yn absenoldeb Lewis Thomas. *App.* t.4.

Lewis Thomas Miles (Professor) o Ebwy Fawr. *App.* t.5.

John ab John o 'Koome Kelin', Dyffryn yr Eglwys *App.* t.6

W.E. o Hafodavel *App.* t.8.

John Jenkin o Aberteleri. *App.* t.8.

W.L.M. dychwelyd o dŷ Jane Edmund, Aberteleri *App.* t.9.

Ymddangosiad olaf y Tylwyth Teg, caeau Mrs Miles, plwyf Aberystroth,

1746. *App.* tt.9-10

David Ziles, Syronwy, plwyf Bedwellte. *App.* t.11.

H.A.'Sheep Stealer', plwyf Bedwellte. *App.* t.13.

John Jacob, teiliwr, plwyf Bedwellte. *App.* tt.13-14.

E.T. o Ebwy Fawr. *App.* t.14.

Meredith Thomas, plwyf Bedwellte. *App.* tt.14-15.

John, mab Watkin Elias Jones, plwyf Mynydd Islwyn. *App* tt. 17-18.

Job John Harry, Trwyn, plwyf Mynydd Islwyn. *App* t.19.

Rees John Prosser, plwyf Llanhiddel. *App.* t.22.

Mary M, plwyf Llanhiddel. *App.* t.23.

Robert Williams o Langattock Crickhowel / Edmund Jones ar goll ar fynydd
Llanhiddel. *App.* tt.24-5.

Jenkin John David, (hen Dadcu R.O.Herbert Jenkins, Maidstone). *App.* tt.17-
18.

Thomas Andrew, Farm, plwyf Llanhiddel. *App.* t.28.

Thomas Andrew, clywed cwn Annwn. *App.* tt.28-9.

Edmund Jones yn anfon Henry Lewelin (Pregethwr yr Efengyl yn Suffolk)i
nôl llyfrau at Samuel D. *App.* tt.29-31.

J.W.James, plwyf Machen. *App.* tt.31-2.

W.J., plwyf Risga. *App.* t.32- 33.

Anne William Francis, Plwyf Bassaleg. *App.* t.35.

Swyddogion Tollau ymyrryd â phenglog mynwent Casnewydd. *App.* tt.35-6.

Kyhirraeth Plwyf St Mellen. *App.*tt 33-35.

Dyn yn ymyrryd â phenglog. *App.* t.36.

Edward Frank o blwyf Llanihangel Lantarnam. *App.* 37.

Margaret Richard, Plwyf Panteag. *App.* tt. 37-39.

Anne , merch Herbert Jenkins, (chwaer y diweddar Barchedig Herbert
Jenkins, Maidstone) a William Jenkin (ei Thadcu). *App.* tt. 39-42.

R.W.J. a'i gariad yn uffern. *App.* t.42.

Thomas Cadogan o Lanhangel Lantarnam. *App.* tt. 43-4.

Y Parchedig Mr Hughes, Clerigwr yn Eglwys Lloegr pregethu yn sir Fôn.
App. tt. 44-5.

Ysbryd aflan yn taflu cerrig mewn ffermdy, plwyf Llanllechyd, sir

Gaernarfon. *App.* t.45.

Mr Thomas Baddy, Gweinidog Anghydfurfiol Dinbych (ei Dadcu, Parch.

David Jordine, Tiwtor Academi Uniongred Abergafeni). *App.* tt. 46-47.

Llythyr gan wr ifanc o sir Ddinbych, Mawrth 24, 1772. *App.*tt.47-49.

P.W., gwraig Ship, Pont-y-pwl. *App.* t.49.

Nodi - dim ymddangosiad ysbrydion yn sir Fflint. *App* t.51.

Tân yn Harlech. *App* tt.51-2.

Edward Lloyd, plwyf Llangurig, sir Drefaldwyn. *App* t.52.

Gwr a gwraig, Hen Gapel Llynwent, sir Faesyfed. tt. 52-3.

Edward Roberts, plwyf Llangynllo, sir Faesyfed. *App.* tt. 53-5.

Walter Watkins, Neuath, plwyf Landdetty, sir Frycheiniog. *App.*tt. 55-7.

Gwr ifanc, mab tafarnwr plwyf Ystrad-gynlas, sir Frycheiniog *App.* tt. 57-61.

Llythyr gan Ddug Lauderdale (1657) a ymddangosodd yn y Town and

Country Magazine Mawrth 1778 *App.* tt.61-65.

A.D_____l, ysbryd gwraig o blwyf Lliwel a grogodd ei hunan, t.62-65. [Y
ddwy stori uchod yn cydreddeg ar yr un tudalenau].

Gwr o Ddyffryn Tawe, Ystrad-gynlas *App.*tt.65-66.

Person o sir Forgannwg yn cael gorchymyn gan ysbryd. *App.* tt.65-8.

Curad Syr David Llwyd, Ysbyty-Ystwyth, sir Aberteifi. *App.* tt.68-72.

John Jenkin Ysgolfeistr a chonsuriwr, sir Benfro. *App* tt.72-4.

Teiliwr a chonsuriwr, Glanbrân, sir Gaerfyrddin *App.* tt.74-5.

Lewis William Walter a John Mathew Howel yn consurio ym Merthyr

Tudful. *App.* tt.75-6.

Mr D.W. sir Benfro (cwn annwn). *App.* tt.76-7.

Mr D.W. sir Benfro a'r diafol *App.* tt. 77-8.

Merch ifanc, plwyf Mynyddislwyn. *App.* tt. 78-9.

R.D. (gwraig) sir Gâr. *App.* tt.79-80.

Walter Watkin, Neuath, Plwyf Landdetty, sir Frycheiniog. *App.* tt.80-2.

Mab i glerigwr, sir Gaerfyrddin (cannwyll corff). *App.* tt. 82-3.

George Griffith, yn ymrestru â Milisia Caerfyrddin *App.* tt. 83-4.

Gwraig yn protestio wrth Mr Charles Winter *App.* tt. 84-5.

Ysbrydion yn rhagweld marwolaeth John Williams, plwyf Ystradgynlais.

*App.*tt. 85-6.

Joshua Coslet gweld cannwyll gorff, Heol bwlch y gwynt, plwyf Llandeilo

Fawr. *App.* t.86.

William John, gof, Plwyf Llanboidy. *App.* 86-87

Reynold_____a'r ysbrydion, cyntedd Addoldy Henllan Amgoed. *App.*

tt.87-8.

Rees Thomas, Capel Iwan, sir Gaerfyrddin. *App.* t.88.

Llythyr gan Mr Morris Griffith, gweinidog Bedyddwyr, sir Benfro. *App*

tt.89-90.

Thomas Phillips, Plwyf Trelech, sir Gâr. (cwn annwn) *App.* tt.90-1.

Cyfaill i Edmund Jones clywed helfa yn yr awyr. *App.* tt. 91-2.

D.P./ Joshua Coslet, plwyf Llanybydder *App.* tt.93-96

Llythyr gan Mr William Evans, Lanquaque, sir Forgannwg, *App.* tt. 96-102.

The Conclusion Inferred from these accounts. *App.* tt. 102-104.

Mr David Thomas, Pante, Sir Gaerfyrddin. *App.* tt. 105-108.

Rees David, sir Gaerfyrddin. *App.* tt. 108-109.

Preface to Preceding Account. *App.* tt. 110-111.

Elizabeth Hobson, Sunderland, sir Durham. tt. 111-123.

Llythyr y Parchedig Arthur Bedford, Gweinidog, Plwyf Teml, Bryste at

Esgob Caerloyw (Awst 2,1763). *App.* tt. 124-28.

Sylwadau Edmund Jones ar y Llythyr. *App.* tt. 129-30.

Breuddwyd Nefolaidd y Parchedig Dr Phillip Dodderidge, (Tiwtor Academi
Anghydffurfiol Northampton). *App.* tt. 130-32.

Y diafol yn ceisio anfon y Bedyddiwr, John Moody (Caint) i bregethu'r
Efengyl. *App.* tt. 132-33.

Ysbryd yn rhybuddio Yr Arglwydd Lyttleton am ei farwolaeth sydyn (Bristol
Gazette, Hydref 9, 1779). *App.* tt. 133-34.

The Contents. *App.* tt. 135-36.

Atodiad B

Ar ddechrau llawysgrif 2,249. Llyfrgell Rydd Caerdydd, mae copi terfynol yn llaw Edmund Jones o'r *A Relation of Apparitions of Spirits* cyn iddo fynd at yr Argraffwyr yn 1780. Dyma'r unig gopi sydd wedi goroesi. Yn Atodiad B, ceir disgrifiad manwl o'r storïau sydd yn yr *Apparitions* printiedig (1780) ac sydd yn y copi terfynol. Mae'r deunydd yn debyg iawn ag eithrio y storïau o Loegr. Ni chynhwysir rhain yn y copi terfynol. Ychwanegwyd hwy at y fersiwn printiedig yn 1780. Ar derfyn y copi, ceir llawysgrif yn llaw Edmund Jones (gweler Atodiad 3).

Preface. *App.* tt.ii-v Copi tt. 1-3.

Rebuke to Infidels and Atheists. *App.* t.v Copi tt. 5-6.

Vindication to the Following Treatise. *App.* tt.vii-viii. Copi tt. 6-8.

Preface to Preceding Account. *App.* tt.110-111. Preface to

Part II Apparitions of Good Spirits. Copi tt. 8-9.

Content Part II. *App.* t.136. Copi t.10.

Walter John Harry o Ebwy Fawr. *App.* t.1 Copi t.12.

Thomas Miles Harry o Ebwy Fawr. *App.* t.2. Copi t.13.

Th.M.O Harry Ebwy Fawr. *App.* t.3. Copi t.14.

Lewis Thomas o Ebwy Fawr. *App.* t.3. Copi t.14.

Dwy wrach rheibio menyn yn absenoldeb Lewis Thomas. *App.* t.4. Copi t.15.

Lewis Thomas Miles. (Professor) o Ebwy Fawr *App.* t.5. Copi t.15.

John ab John o 'Koome Kelin', Dyffryn yr Eglwys. *App.* t.6 Copi t.18.

W.E. o Hafodavel. *App.* t.8. Copi t.21.

John Jenkin o Aberteleri. *App.* t.8. Copi t.21-22.

W.L.M. dychwelyd o dy Jane Edmund, Aberteleri. *App.* t.9. Copi t.23-25

Ymddangosiad olaf y Tylwyth Teg, caeau Mrs Miles, Plwyf Aberystroth,

1746. *App.* tt.9-10 Copi t.26

David Ziles, Syronwy, plwyf Bedwellte. *App.* t.11 Copi t.31.

H.A.'Sheep Stealer', plwyf Bedwellte. *App.* t.13. Copi t.33.

John Jacob, Teiliwr, plwyf Bedwellte. *App.* tt.13-14. Copi t.35.

E.T. o Ebwy Fawr. *App.* t.14. Copi t.35.

Meredith Thomas, plwyf Bedwellte. *App.* tt.14-15. Copi t.36.

John, mab Watkin Elias Jones, plwyf Mynydd Islwyn. *App.* tt. 17-18. Copi t.41.

Job John Harry, Trwyn, plwyf Mynydd Islwyn. *App.* t.19. Copi tt.44-5.

Rees John Prosser, plwyf Llanhiddel *App.* t.22. Llg t.50

Mary M, plwyf Llanhiddel *App.* t.23. Copi t.51.

Robert Williams o Langattock Crickhowel / Edmund Jones ar goll ar fynydd Llanhiddel *App.* tt.24-25. Copi t.53-54.

Jenkin John David, (hen Dadcu R.O.Herbert Jenkins, Maidstone) *App.* tt.17-18. Copi t.59-61.

Thomas Andrew, Farm, plwyf Llanhiddel *App.* t.28. Copi t.61

Thomas Andrew, clywed cŵn Annwn *App.* tt.28-29. Copi t.61-62

Edmund Jones yn anfon Henry Lewelin (Pregethwr yr Efengyl yn Suffolk) i nôl llyfrau at Samuel D). *App.* tt.29-31. Copi t.62-65.

J.W.James, Plwyf Machen. *App.* tt.31-32. Copi t.66.

W.J., Plwyf Risga. *App.* t.32. Copi t.67.

Anne William Francis, Plwyf Bassaleg. *App.* t.35. Copi tt.72-3.

Swyddogion Tollau ymyrryd â phenglog mynwent Casnewydd. *App.* tt.35-6. Copi t.73.

Kyhirraeth Plwyf St Mellen. *App.* tt 33-35. Copi t.73.

Dyn yn ymyrryd â phenglog. *App.* t.36. Copi t.74.

Edward Frank o blwyf Llanihangel Lantarnam. *App.* t.37 Copi tt. 75-6.

Margaret Richard, Plwyf Panteag. *App.* tt. 37-9 Copi tt. 77-80.

Anne , merch Herbert Jenkins. (chwaer y diweddar Barchedig Herbert Jenkins, Maidstone) a William Jenkin (ei Thadcu). *App.* tt. 39-42. Copi tt.80-4.

R.W.J. a'i gariad yn uffern. *App.* t.42. Copi tt.84-5.

Ysbryd Jenkin Parry. *App.* t.43. Copi t.86.

Thomas Cadogan o Lanhangel Lantarnam. *App.* tt 43-4. Copi tt. 86-8.

Y Parchedig Mr Hughes, Clerigwr yn Eglwys Lloegr pregethu yn sir Fôn. *App.* tt. 44-5. Copi tt. 89-90.

Ysbryd aflan yn taflu cerrig mewn ffermdy, plwyf Llanllechyd, sir Gaernarfon *App.* t.45. Copi t.91.

Mr Thomas Baddy, Gweinidog Anghydfurfiol Dinbych (ei Dadcu, Parch. David Jordine, Tiwtor Academi Uniongred Abergafeni). *App.* tt. 46-7. Copi tt.92-4.

Llythyr gan wr ifanc o sir Ddinbych, Mawrth 24, 1772. *App.* tt.47-9. Copi tt.94-7.

P.W., gwraig Ship, Pont-y-pwl. *App.* t.49. Copi tt.97-8.

Nodi - dim ymddangosiad ysbrydion yn sir Fflint. *App.* t.51. Copi t. 99-100.

Tân yn Harlech. *App.* tt.51-52. Copi tt. 101-102.

Edward Lloyd, Plwyf Llangurig, sir Drefaldwyn. *App.* t.52. Copi t.102.

Gŵr a gwraig, Hen Gapel Llynwent, sir Faesyfed. *App.* tt. 52-3. Copi t.103.

Edward Roberts, Plwyf Llangynllo, sir Faesyfed. *App.* tt. 53-5. Copi tt. 104-107.

Walter Watkins, Neuath, Plwyf Landdetty, sir Frycheiniog. *App.* tt. 55-7. Copi t.108-10.

Gwr ifanc, mab Tafarnwr Plwyf Ystrad-gynlas, sir Frycheiniog. *App.* tt. 57-61. Copi tt.111-17.

Hunanladdiad A.D._____l, plwyf Ystrad gynlas, sir Frycheiniog. *App.* tt.62-5. Copi t. 118-21.

Gwr o Ddyffryn Tawe, Ystrad-gynlas. *App.*tt.65-6. Copi 122-23.

Person o sir Forgannwg yn cael gorchymyn gan ysbryd *App.* tt.65-8. Copi tt. 124-7.

Curad Syr David Llwyd, Ysbyty-Ystwyth, sir Aberteifi. *App.* tt.68-72. Copi 126-31.

John Jenkin Ysgolfeistr a chonsuriwr, sir Benfro. *App.* tt.72-74. Copi tt.132-36.

Teiliwr a chonsuriwr, Glanbrân, sir Gaerfyrddin. *App.* tt.74-5. Copi 136-38.

Lewis William Walter a John Mathew Howel yn consurio ym Merthyr Tudful. *App* tt.75-6. Copi 138-140.

Mr D.W. sir Benfro (cwn annwn). *App.* tt.76-7. Copi tt. 140-41.

Mr D.W. sir Benfro *App.* tt. 77-8. Copi tt. 141-43.

Merch ifanc, Plwyf Mynyddislwyn *App.* tt. 78-79. Copi tt. 141-44.

R.D. (gwraig) sir Gaerfyrddin. *App.* tt.79-80. Copi tt. 145-47.

Walter Watkin, Neuath, Plwyf Landdetty, sir Frycheiniog. *App.* tt.80-2. Copi tt. 148-50.

Mab i glerigwr, sir Gaerfyrddin (cannwyll corff). *App.* tt. 82-83. Copi tt. 151-152.

George Griffith, a ymrestrodd â Milisia Caerfyrddin *App.* tt.83-4. Copi 153-54.

Gwraig yn protestio wrth Mr Charles Winter. *App.* tt.84-5. Copi tt. 155-56.

Ysbrydion yn rhagweld marwolaeth John Williams, Plwyf Ystradgynlais.

App. tt 85-6. Copi tt. 156-57.

Joshua Coslet gweld kannwyll gorff, Heol bwlch y gwynt, Plwyf Llandeilo

Fawr. *App.* t.86. Copi t.158.

William John, gof, Plwyf Llanboidy. *App.* tt.86-7 Copi t.159.

Reynold_____a'r ysbrydion, cyntedd Addoldy Henllan Amgoed. *App.*

tt.87-8. Copi tt. 159-61.

Rees Thomas, Capel Iwan, sir Gaerfyrddin. *App.* t.88. Copi tt.162-163.

Llythyr gan Mr Morris Griffith, gweinidog Bedyddwyr, sir Benfro. *App.*

tt.89-90. Copi tt. 163-66.

Thomas Phillips, Plwyf Trelech, sir Gaerfyrddin (cŵn annwn). *App.* tt.90-1.

Copi tt. 166-67.

Cyfaill i Edmund Jones clywed helfa yn yr awyr. *App.* tt 91-2, Copi tt.167-

69.

D.P./ Joshua Coslet, Plwyf Llanybydder. *App.* tt.93-6 Copi tt. 169-75.

Llythyr gan Mr William Evans, Lanquaque, sir Forgannwg. *App.* tt. 96-102

Copi tt. 175-186

The Conclusion Inferred from these accounts *App.* tt. 102-104. Copi tt.187-

88.

Mr David Thomas, Pante, sir Gaerfyrddin. *App.*105-108. Copi tt. 251-255.

Rees David, sir Gaerfyrddin, *App.* tt. 108-109. Copi tt. 256-260.

Atodiad C

Ceir yn niwedd llawysgrif 2.249 (Llyfrgell Rydd Caerdydd) destun yn llaw Edmund Jones. Nid yw'r deunydd hyn wedi ei gyhoeddi ag eithrio dwy stori: (i) Mr David Pante, sir Gaerfyrddin, (ii) Mr Rees David, sir Gaerfyrddin, (gweler Atodiad 2). Mae rhifau'r tudalennau yn y llawysgrif yn gyson, heblaw am un darn digyswllt sydd wedi ei wthio i fewn o tt. 120 - 330. Yn Atodiad 3, cynhwysir disgrifiad manwl o bob stori sydd yn y llawysgrif 9 gan nodi ble mae'r rhifau'r tudalennau yn ddryslyd) Mae'r llawysgrif yn cynnwys deunydd a ysgrifennwyd mor ddiweddar â 1790, tair blynedd cyn ei farwolaeth.

Table of Contents tt. 189-203.

Mathew Howel, Plwyf Bedwellte tt.215-217.

Mr Charles Winter, byw ger Eglwys Bedwellte tt.217-218.

Henry William Hugh, Ysgolfeistr Plwyf Bedwas tt. 219-223.

Morwyn Craig y Saeson tt.223-224.

H.J.,bydwraig a gwraig weddw, Plwyf Machen tt. 225-226.

William Daniel a William John Rees, Cowperiaid a Bedyddwyr, aprentis

Thomas Lewis, tri o blwyf Aberystroth tt. 226-230.

D.J.,Casnewydd t.230-231.

David Griffith, saer coed, plwyf Caerwent tt.231-232.

John Lewelin, teiliwr, plwyf Aberystroth tt. 233-235.

Gwr a gwraig yn gweld ysbryd gwraig yn hedfan i Deyrnas Tywyllwch
t.236.

Francis William Watkin a William White, plwyf Trevethin tt.237-238.

Parchedig M Penry Bailey, Curad Langamarch, sir Frycheiniog tt.238-241.

David Thomas, Pant Melin, plwyf Langattock Crickhowel, sir Frycheiniog tt 241-243.

Hugh _____, crydd, plwyf a phentref Merthyr Tudfil tt.234-244.

Griffith Edward, Tretower, sir Frycheiniog, ei droedigaeth ryfeddol drwy ei gyfarfyddiad â Howel Harris tt.244-245.

Ysbryd gwr ifanc, plwyf Lanvengan, sir Frycheiniog yn ymddangos i Ursula Powell tt.246-247.

Gwr ifanc o sir Frycheiniog, ysbryd ei gefnder yn ei boeni t.247.

John James Tayler, teiliwr, plwyf Cilrhedyn, sir Benfro tt.248-249.

Y Parchedig Mr Thomas Jones, Koome Ioy, sir Fynwy, rhagweld marwolaethau t.249.

Rees Powell, plwyf Llanybydder, sir Gaerfyrddin tt.250-251.

Claddedigaeth ryfeddol Eleanor Rowland, plwyf Kelligare, sir Forgannwg tt.260-261.

John Abel, Dyffryn Nedd t.261-262.

Llongwr yn hwylio o Gymru i Fryste tt.263-264.

Sais, Stiward i wr Bonheddig tt.264-266.

Sais a Deist yn dod i Abertawe tt.266-267

Mr Thomas Williams a'i gyfaill, plwyf Trefethin tt.267-274

Edmund Jones t.274-275. Mr W.M., Hafod a thri dyn yn dychwelyd o dref Llantrisant, sir Forgannwg tt.275-276.

Mr Thomas Edwards yn lletya yn Pentre Bach, plwyf Lanihangel. Lantarnam tt.277-278.

Evan Gibbon, gwas Mr John Thomas, Ty'r Ffynnon, Plwyf Lanedarn, sir Forgannwg tt. 279-281.

Mr H.Evans, Curad Caerloyw tt.281-282.

Mr W.T Curad C_____e tt.282-283.

Gwraig Pregethwr yr Efengyl, plwyf Llangynwyd, sirFrycheiniog tt.283-285.

Tafarnwr, plwyf Llangynwyd, sir Forgannwg. tt.285-287.

Teulu 'Fferm' plwyf Lanhithel, sir Fynwy tt.288-292.

Mr Mathews, Ysgolfeistr pentref Magor, sir Fynwy tt.t.293.

Profiad Edmund Jones, ty Mrs Corrie, Caerfyrddin tt. 294-295.

Edmund Jones yn ymhel â charreg fedd Rhufeinig tt.296-297.

Edmund Jones dychwelyd i sir Fynwy, lletya ty ffrind tt.298-300.

Edmund Jones, symud i'r Tranch, plwyf Trefethin tt.300-303.

Gwraig Edmund Jones yn gweld golau ysbryd yn y Tranch tt. 303-304.

Edmund Jones a chyfaill yn aros cysgu yn y Tranch ar ben eu hunain tt.304-305.

Gwraig Edmund Jones - siarad â'r diafol tt.306-307.

Gwraig Edmund Jones clywed swn hoelio arch t. 307.

Dewrder gwraig Edmund Jones tt.307.

Table of Contents tt.311-317.

John Williams ar fynydd Eglwys Ilan tt. 318-319.

Tystiolaeth Y Parchedig Thomas Jones, Trevach tt. 120-121.(naid nôl yn rhif y tudalennau)

George William Edmund, plwyf Mynyddislwyn t.122.

Gwenllian, gwraig Hugh David, Coity ger Penybont ar Ogwr tt.122-123.

William John Richard a'i dad, plwyf Aberystroth t124.

Ysbryd melinydd o Rhadir, yn poeni ei wraig, tt. 125-126.

Cyfreithiwr dieflig, sir Forgannwg tt.125-127.

Gwr Craigy Drwythara, sir Forgannwg tt.128-330. (rhifau a geir yn y llawysgrif)

Ysbryd aflan, Castell Caerffili tt.339-332.

W.C.L. a'r diafol tt.332-333

Cecil Wm - gwrach tt.333-134.

Gwas yn darganfod arian, ffermdy plwyf Mondy neu Biston tt. 336-338.

James George, Ynys Ioy tt.338-339.

Merch Thomas Rogers, New Inn tt.339-340.

Rich Rogers, Caerleon t.340.

Ysbryd yn agor bagiau yd tt.340-341.

Tom Thomas, Maes, Caerfyrddin, Gweinidog y Bedyddwyr t.341.

Esiampl o ddyddiadur Edmund Jones 1773 (Rhan o'r adran 'Sayings
and Doings of erroneous men)

Schoolma that God can do
 thus
 sometime agge c students
 o' the Carmarthen ~~the~~
 laughed at 3 persons who
 preached there. Howels o'f
 Glamouth c last who spoke
 o'ed o'm for e if the others
 whose preaching they laughed
 weat De wmes c Auto c
 me Thomas Howels who spoke
 o'ed o'm shapely
 I sort of preach w a men
 make may be soon quelled
 Mrs Swan wms of Bryn
 o'ed inform me c an
 o'ed woman who had heard
 o'm declaro c Da Morris
 o'ed Methodist society said
 o'ed Diffentals were o'ed

Devils Chamber pot
 Mrs Wms c Methodist
 Clegymen in his gleggy
 for the H H with c
 ma H H Cantor to school
 c rather Described o' a
 priest wear always in
 o' Wales such c charity o'
 some Methodists!
 A Quaker being asked by
 Mrs Jones Agma o' the
 Welsh Charity schools the
 Quaker being put in drink
 whether he desired o'quire
 he for to do any if c man
 was born to c O'lean c
 o'ed c like white horses
 c wanted to Americans

Esiamplau o destunau pregethau Edmund Jones a ysgrifennodd yn ei ddyddiadur ym mis Awst 1773

August hath XXXI Days										White.	
The LUNATIONS.											
Full Moon the 2d Day, 29 Minutes past 4 in the Afternoon.											
Last Quarter the 6th Day, 5 Minutes after 10 in the Morning.											
New Moon the 18th Day, 22 Minutes past 5 in the Morning.											
First Quarter the 25th Day, 33 Minutes after 5 in the Morning.											
Month.	Other	Sun	Sun	Dec.	Dec.	Moon	Month	Clock			
Remarks.	Days.	rises.	sets.	☉ North.	☉ South.	☾ sets.	South.	of Sun			
1	Sun. aft. Trin.	4 27	7 39	17 5	16 39	24 55	11 A. 16	5 47			
2		4 27	7 39	17 40	16 37	24 55	11 A. 16	5 47			
3		4 23	7 37	17 24	16 30	24 50	10 10	5 38			
4		4 24	7 36	17 8	16 33	24 37	9 2	5 33			
5		4 25	7 35	16 5	16 36	24 43	8 31	5 27			
6	Transfiguration.	4 27	7 32	16 35	ON 23	9 6	8 38	5 22			
7	Sun. X Trin.	4 28	7 31	16 29	4 12	9 31	8 22	5 19			
8		4 30	7 29	16 2	7 50	9 55	7 5	5 14			
9		4 31	7 28	15 44	11 50	10 22	6 30	4 58			
10	St. Lawrence M.	4 33	7 26	15 27	13 50	10 52	5 34	4 50			
11	St. Brigid Bora.	4 35	7 24	15 5	16 11	11 27	6 39	4 41			
12	St. Wales born	O Lammast Day	4 37	14 51	17 30	Mon.	7 5	4 32			
13		4 38	7 21	14 29	18 25	0 8	7 53	4 22			
14		4 40	7 19	14 14	18 18	0 34	8 41	4 11			
15	Sun. aft. Trin.	Affom. E.V.M.	4 42	13 55	17 9	1 49	9 33	4 0			
16	St. Fred. born.	4 44	7 17	13 36	15 17	2 50	10 25	3 48			
17		4 45	7 16	13 17	12 36	3 54	11 17	3 36			
18		4 47	7 14	12 52	9 9	5 9	12 30	3 23			
19		4 49	7 10	12 32	5 9	7 A. 30	1 1	3 20			
20		4 51	7 8	12 18	0 50	7 56	1 51	3 56			
21	St. W. H. born.	4 53	7 6	11 58	3 34	8 26	2 44	3 41			
22	Sun. aft. Trin.	4 54	7 5	11 38	7 43	8 57	3 36	3 31			
23		4 55	7 3	11 22	11 33	9 31	4 30	3 20			
24	St. Bartholom.	4 58	7 1	10 57	16 42	10 9	5 26	3 54			
25		5 0	7 59	10 36	16 53	10 55	6 23	3 38			
26		5 2	6 57	10 15	18 5	11 47	7 20	3 22			
27		5 4	6 55	9 54	18 8	Mon.	8 16	3 5			
28	St. Augustine.	5 6	6 53	9 33	17 6	0 42	9 12	0 47			
29	Sun. aft. Trin.	Deco. St.	5 8	9 12	15 5	1 54	10 6	0 30			
30		5 10	6 49	8 50	12 17	3 40	10 38	0 11			
31		5 12	6 47	8 29	8 51	4 14	11 43	0 0			
	Days Length	Helioc.	Helioc.	Helioc.	Helioc.	Helioc.	Helioc.	Solara			
	decreas. of Day	Plac. 1	Plac. 2	Plac. 3	Plac. 4	Plac. 5	Plac. 6	sets.			
1	14 25 20	15 12 6	16 24 6	17 14	18 24	19 34	20 44	21 54	22 57		
2	13 25	14 25	15 29	16 29	17 31	18 39	19 43	20 43	21 53		
3	12 24 43	13 33	14 33	15 30	16 35	17 42	18 43	19 43	20 53		
4	11 23 41	12 42	13 42	14 38	15 43	16 47	17 48	18 48	19 58		
5	10 23 40	11 42	12 42	13 38	14 43	15 47	16 48	17 48	18 58		
6	9 23 39	10 42	11 42	12 38	13 43	14 47	15 48	16 48	17 58		
7	8 23 38	9 42	10 42	11 38	12 43	13 47	14 48	15 48	16 58		
8	7 23 37	8 42	9 42	10 38	11 43	12 47	13 48	14 48	15 58		
9	6 23 36	7 42	8 42	9 38	10 43	11 47	12 48	13 48	14 58		
10	5 23 35	6 42	7 42	8 38	9 43	10 47	11 48	12 48	13 58		
11	4 23 34	5 42	6 42	7 38	8 43	9 47	10 48	11 48	12 58		
12	3 23 33	4 42	5 42	6 38	7 43	8 47	9 48	10 48	11 58		
13	2 23 32	3 42	4 42	5 38	6 43	7 47	8 48	9 48	10 58		
14	1 23 31	2 42	3 42	4 38	5 43	6 47	7 48	8 48	9 58		
15	0 23 30	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
16	0 23 29	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
17	0 23 28	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
18	0 23 27	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
19	0 23 26	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
20	0 23 25	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
21	0 23 24	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
22	0 23 23	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
23	0 23 22	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
24	0 23 21	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
25	0 23 20	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
26	0 23 19	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
27	0 23 18	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
28	0 23 17	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
29	0 23 16	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
30	0 23 15	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		
31	0 23 14	1 42	2 42	3 38	4 43	5 47	6 48	7 48	8 58		

2 - very warm - 2 month

sermons & expositions.
 of Leviticus 48, 49, 50 & 86.
 to Moses. Abarim-XX
 of Ezekiel 40, 41, 42, 5, 6,
 18, 27, 44, 2, 5, 6, 9. In the
 Word desert to be heard XX
 afternoon. Acts 26, 6, 7, 8.
 of the resurrection. Commem
 of my Dear spouse. XX
 of Ezekiel 45, 9, 15, 18. De
 L-cv's excellent XX
 with Judges Chap 30 Gods
 punishing the enemies of his
 people. &c. XXX And
 Jer 51 to v 24 a subject. X
 8th Numbers 40 to 24 the peril
 of Gods children & people. X

sermons & expositions
 After John 20: 17. Mat 18
 2. Cor 14. 40. 11. 43. 4. 5. Gods
 being our G ground comfort
 Psalms 92. 7. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.
 With the Lord DC XX
 24. Prognant Jan 5. 4. XX
 28. At Abbeyst Michael 7.
 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.
 his peo after c. unpunished
 his people. XXX
 29. Jan 9. 40. — Peace e
 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.
 Deep Jan 5. 5. 9. 10. XX
 Given Apoc 6. 9 to ult.
 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.
 4. year blessed be God.

[illegible]

Llyfryddiaeth

Ffynonellau Gwreiddiol

a) Llawysgrifau

1) Llawysgrifau Llyfrgell Genedlaethol Cymru

6359	Nodiadau ar Edmund Jones, Y Tranch, a baratowyd gan T.H. Thomas (Arlunydd Penygarn) i gyfarfod Clwb bob pythefnos Caerdydd 1905.
7021 - 7030A 7557B	Dyddiaduron Edmund Jones. (Haines 17) Toriadau o bapurau newydd a gasglwyd gan William Haines, sy'n cynnwys cyfeiriadau at Edmund Jones.
16990B 17054B	Casgliad o bregethau gan Edmund Jones Sylwadau Edmund Jones ar gasgliadau pregethau printiedig diwinyddion amlwg yr ail ganrif ar bymtheg a'r ddeunawfed ganrif.
15170B	'Caradoc's Sermons' gan Edmund Jones 'Upon the Corrupt natural temper'.
15171B 22263	Casgliad o Bregethau gan Edmund Jones. Rhannau o bregethau gan Edmund Jones o Lyfrgell Trefyclo.
Ffacsimili 267	'A Unique Gardening Book and a New Manuscript of Horticultural Interest', gan William Linnard a Robin Gwyndaf.

Cofrestri Plwyf Aberystroth 1736 -67.

2) Casgliadau Arbennig

Llythyrau Trefecca

119,
161,
162
173,
189,
218
243,
362, (Adysgrif o'r llythyr yn llaw Thomas Rees)
598,
2704,
2706,
2715,
2724.

3) Cofysgrifau'r Eglwys yng Nghymru: Esgobaeth Tyddewi

i) Ymweliadau: Holiadau ac Atebion Clerigwyr:
QA 13 Aberystroth, 1788.

4) Llyfrgell Brydeinig

174 695f24
Gilles, John,

Copious MS Notes by Edmund Jones.
Memoirs of the late Reverend George Whitefield... to which now are added Original letters from the Rev Messrs John Wesley, Ralph Erskine, E. Jones, John Baridge, and Dr Erskine (Llundain, 1811).

Jones, Edmund,

The miraculous increase of Jacob's flock Opened and applied from Genesis XXX 25 to the end. By Solomon Owen Caradoc. And published by Edmund Jones (Llundain, 1753).

5) Llyfrgell Rydd Caerdydd

Llawysgrif 1.45
Llawysgrif 2.249.

'Sermon upon Despair' gan Edmund Jones.
'Of Apparitions e.t.c in the County of Monmouth' gan Edmund Jones [1780].

6) Llyfrgell Coleg y Brifysgol Bangor

Jones, Edmund

A Sermon preached from John V 28.29., occasioned by the death of Mr. Evan Williams, preacher of the Gospel... (Trefeca, 1750).

7) Llyfrgell Dr Williams, Llundain

Minutes Books of the Congregational Fund Board

00.411

Cyf. 2.- 7 Ionawr,1788 - 3 Ionawr, 1791.

00.412

Cyf.12 - 7 Chwefror,1791- 10 Rhagfyr,1792.

00.413

Cyf.13 - 7 Ionawr,1793- 22 Rhagfyr,1794.

24.115 (48 - 49)

Dau lythyr i Edmund Jones oddi wrth Howel Harris, Awst 14, 1742 a Medi 10, 1742.

8) Archifdy Gwent

Misc. MSS 1126

'A History of the Parish of Aberystroth in the County of Monmouth' gan David Lewis [1838].

Monmouthshire Sessions Minute Book from 1785 to May 1789.

9) Swyddfa Cofnodion Caerloyw

D2538/8/1

3 llythyr gan Edmund Jones at Selina, Arglwyddes Huntingdon.

10) Llyfrgell Gyhoeddus Casnewydd

- M 330 900 'Boundaries of the Parish of Blaina and Aberystroth' gan Edmund Rodgers [1867].
- M350 012 'A Spiritual Botany - shewing what of God appears in the Herbs of the earth, together with some of their natural virtues and uses; in blank verse, and rhyme' gan Edmund Jones [1771], Haines Collection.
- qm 330 900 J.A.M. 'History of Nantyglo and Blaina' gan David James [1950].
- pf m350 285.8
JON. (Casgliad Haines) 'Edmund Jones of Pontypool' (1702 - 1793) gan Rhiwallon - David Rowlands, Porthmadog [1900]
- pf m350 285.8
JON. (Casgliad Haines) 'Biographical Sketch of the Rev. Edmund Jones ('Old Prophet') gan Ransom (pseudonym), [1904?] Toriadau o Bapur Newydd.

b) Llyfrau Printiedig

- Anhysbys *A Pocket Guide through Monmouthshire, containing an account of everything worthy the notice of strangers in this County* (Cas-Gwent, 1834/5?).
- Anhysbys, *Cas gan Gythraul neu annogaeth i bawb ochelyd myned i ymgynhori a dewiniaid, brudwyr, a chonsyrwyr, gyda eglurhad ynghylch y perigl mawr sydd o fyned i ymgynhori a hwynt, a chrybwylliad ynghylch llawer o arferion a thraddodiad drygionus, sydd yn cael eu harferyd yng Nghymru* (Amwythig, 1711).
- Anhysbys, 'Biography The Rev. Edmund Jones', *The Evangelical Magazine*, Mai 1794.
- Anhysbys, 'Bywgraffiad y diweddar Edmund Jones...', *Seren Gomer*, VIII (1825).
- Anhysbys, *Coffadwriaeth am Howel Harris, yswain, a ymadawodd a'r byd 21 o Gorphenhaf 1773...* (Trefeca, 1778).
- Anhysbys, 'Heads for a Natural History of Great Britain', *Gentleman's Magazine*, Ebrill 1755).
- Anhysbys, 'Popular Superstitions of the Welsh' *Retrospective Review*, (1825).
- Anhysbys, *Pigot's Directory for Monmouthshire* (Manceinion, 1835).
- Ashton, Charles, *Hanes Llenyddiaeth Gymreig o 1651 O.C. hyd 1850* (Lerpwl, 1891).
- Barber, J.T., *A Tour throughout South Wales and Monmouthshire...* (Llundain, 1803).

- Baxter, R., *The Certainty of the World of Spirits* (Llundain, 1691).
- Bentley, Richard, *The Folly of Atheism* (ail argraffiad, Llundain, 1692).
- Bingley, William, *Animal Biography, or Popular Zoology illustrated by Authentic Anetotes* (Llundain, 1820).
- North Wales Including its scenery, Antiquities, Customs, and some sketches of its Natural History; delineated from the Interesting Parts of that Country* (Llundain, 1804).
- Brand, John, *Observations on Popular Antiquities Including the Whole of Mr Bourne's Antiquities Vulgares, with Addenda to every Chapter of that Work: And also an Appendix, containing such Articles on the Subject, as have been omitted by that Author* (Llundain, 1777)
- Brookes, Thomas, *Precious Remedies against Satan's Devices or salve for Belivers and unbelievers sores* (Llundain, 1653).
- Burton, Robert,
Burroughes,
Jeremiah,
By a member of the
Houses of Shirley
and Hastings, *The Anatomy of Melanoly* (Rhydychen, 1621).
- Gospel Reconciliation* (Llundain, 1657).
- The Life and Times of Selina, Countess of Huntingdon* (Llundain, 1839).
- Clark, James Henry, *History of Monmouthshire* (Brynbuga, 1869)
Monmouthshire and its neighbourhood (Brynbuga, 1866).
- Coxe, W. *An Historical Tour in Monmouthshire* (London, 1801).
- Cradock, Joseph, *An Account of some of the most Romantic Parts of North Wales* (Llundain, 1777).
- Letters from Snowdon: Description of a Tour through the Northern Counties of Wales, containing the Antiquities, History and the State of the Country with the Manners and Customs of the Inhabitants* (Dulyn, 1770).
- Culpeper, Nicholas, *The English Physician Enlarged...* (Llundain, 1653).
- Edwards, Charles, *Y Ffydd Diffuant: adroddiad o helynt y grefydd Gristnogol er dechreuad y byd hyd yr oes hon, a phrofiad o'i gwirionedd* (Rhydychen, 1667).
- Evans, Beriah
Gwynfe, *Diwygwyr Cymru: sef ymchwiliad hanesyddol i ddechreuad yr enwadau Ymneilltuol a'i brwydrau dros ryddid cydwybod* (Caernarfon, 1900).
- Evans, John, *A topographical and historical description of the county of Monmouth;...* (Llundain, 1810).
- Letters written during a tour through South Wales, in the years 1803, and at other times,*

	<i>containing views of the history, antiquities, and customs of that part of the Principality...</i> (Llundain, 1804).
Evans, J. a Britten J.,	<i>The Beauties of England and Wales</i> (Cyf. IX), (Llundain, 1810).
Fox, John,	<i>General View of the Agriculture of the County of Monmouth, with observations on the means of its improvement</i> (Brentford, 1794).
Gerard, John,	<i>The Herball, or Generall Historie of Plantes</i> argraffiad Thomas Johnson (Llundain, 1633).
Glanvill, Joseph,	<i>A Blow at Modern Sadducism in some Philosophical Considerations about Witchcraft...</i> (pedwerydd argraffiad, Llundain, 1668). <i>Essays on Several important subjects in philosophy and religion</i> (Llundain, 1676). <i>Saducismus Triumphatus: or, full and plaine evidence concerning witches or apparitions</i> (Llundain, 1681).
Harris, Howell,	<i>Cenadwri a thystiolaeth ddiwethaf Howell Harris</i> (Trefeca, 1774).
Henry, Matthew,	<i>A Sermon preach'd at the Funeral of ... James Owen</i> (Llundain, 1706).
Hughes, John,	<i>Methodistiaeth Cymru</i> Cyf. 1-3, (Gwreccsam, 1851-56).
Hughes, Nathan,	<i>Hanes fer o Fywyd Howell Harris o Drefecca</i> (ail argraffiad, Trefeca, 1838).
Hughes, Stephen (gol.),	<i>Dav Gymro yn Taring yn Bell o'i Gwlad adroddiad Cywir o'r Pethau pennaf, ar a wnaeth, ac a ddwedodd Yspryd Aflan, Ym Mascon yn Burgundy</i> (Llundain, 1681). <i>Trysor i'r Cymry</i> (Llundain, 1677).
Fenton, Richard,	<i>A Historical Tour Through Pembrokeshire</i> (Llundain, 1811).
Friend, Y Parchedig Hilderic,	<i>Flowers and Flower Lore</i> Cyf. II, (Llundain, 1883).
Gerard, John	<i>The Herball, or generall historie of plantes</i> (Llundain, 1633).
Gilpin, William,	<i>Observations on the Coasts of Hampshire, Sussex and Kent, relative chiefly to picturesque beauty: made in the summer of the year 1774</i> (Llundain, 1804). <i>Observations, relative chiefly to picturesque beauty made in the year 1776, on several parts of Great Britain...</i> (Llundain, 1789). <i>Observations on the river Wye, and several parts of South Wales, made in the Summer of the year 1770</i> (Llundain, 1782).
Glanvill, Joseph,	<i>Essays on Several Important Subjects in Philosophy and Religion</i> (Llundain, 1676). <i>Sadducismus Triumphantus</i> , (Llundain, 1681).

- Gwynedd, Ieuan, 'Edmund Jones a'i Amseroedd', *Yr Adolygydd*, (1850 - 1).
- Howells, William, *Cambrian Superstitions, Comprising Ghosts, Omens, Witchcraft, Traditions etc*, (Llundain, 1831).
- Lipscomb, George *A Journey into South Wales in the year 1779* (Llundain, 1802).
- Martin, Martin, *A Description of the Western Islands of Scotland...* (ail argraffiad, Llundain, 1716).
- More, Henry, *Antidote against Atheism* . (ail argraffiad, Llundain, 1655).
- Meyrick, Samuel Rush, *The History and Antiquities of the County of Cardigan Collected from the few remaining Documents which have escaped the Destructive Ravages of time as well as from actual Observations* (ailgyhoeddiad Llundain, 1810)
- Hill, John, *An History of Animals* (Llundain, 1752).
A general natural history: or, new and accurate descriptions of the animals, vegetables and minerals of the different parts of the world;...(Llundain, 1751).
The familly herbal, or an account of those English Plants, which are remarkable for their virtues, and drugs produced by vegetables of other countries; with their description... (Bungay, 1812).
- Jones, Edmund, *A Geographical, Historical, and Religious Account of the Parish of Aberystroth: to which are added, memoirs of several persons of note, who lived in the said parish* (Trefeca, 1779).
A Relation of Apparitions of Spirits, in the Principality of Wales; to which are added the remarkable account of the apparition in Sunderland, with other notable relations from England (Trefeca, 1780).
A Relation of Apparitions of Spirits in the County of Monmouth, and the Principality of Wales (Casnewydd, 1813).
Samson's hair, an eminent representation of the Church of God : in two parts. To which is [sic] added two sermons [Heb.iv. 6, and Micah vii 19.] (Trefeca, 1777).
The Knowledge of the Leaves of the Tree of Life: or, the Nations Heal'd by the Gospel of Jesus Christ. Opened and Applied in a Sermon By Solomon Owen Caradoc, And now made Publick By Edmund Jones (Caerfyrddin, 1745).
Two sermons, first [on Isai. ix 2, and Matt. iv 12 - 16] shewing the misery of those who are without the light of Christ; second [on Acts xxvi. 17,18] shewing the felicity of being in the state of the light of grace (Trefeca, 1776).

- Two Sermons, first of the creatures going into Noah's Ark [on Pet. iii. 20, 21] Second of the creatures going out of the Ark to Mount Ararat [on Isai. liv. 9 - 14],* (Trefeca, 1781).
- Jones, Theophilus, *A History of the County of Brecknock* (Llundain, 1805 - 1809).
- Lee, M.E.(gol), *Diaries and Letters of Philip Henry* (1882), t.240.
- Lewys, Dafydd, *Golwg ar y Byd* (Caerfyrddin, 1725).
- Lewis, S., *A Topographical Dictionary of England...with historical and statistical descriptions...(cyf.I),* (trydydd argraffiad, Llundain, 1835).
- Lloyd, Rees, *Marwnad, neu dduwiol goffadwriaeth, am y Parchedig Edmund Jones...ynghyd â phregeth o'i eiddo Edmund Jones, yn dangos mawr fudd duwioldeb* (Trefeca, 1794).
- Owen, Charles, *Some Account of the Life and Writings of Mr James Owen, minister of the Gospel in Salop* (Llundain, 1709).
- Owen, George, *The Description of Penbrokeshire* (1603), (Cymmrodorion Record Series, 1892).
- Owen, Jeremy, *Traethawd i brofi ac i gymell ar yr holl Eglwysi y Ddyletswydd fawr efangylaidd o weddio dros weinidogion* (Llundain, 1733).
- Pennant, Thomas, *A Tour in [North] Wales* (Dulyn, 1779).
A Tour in Wales (2 gyf. Llundain, 1784).
Genera of Birds (Llundain, 1780).
The History of the Parishes of Whitford and Holywell (Llundain, 1796).
British Zoology (pedwerydd argraffiad, Llundain, 1776 -77).
- Powell, Howell, *Y Gwrandawr*, (1709).
- Power, Henry, *Experimental Philosophy* (1664).
- Pratt, S.T. *Gleanings of a Tour through Wales and Holland and Westphalia* Cyf.1 (Lerpwl, 1824).
- Rees, T., *A Topographical and Historical Description of the Counties of South Wales* (Llundain, 1815).
- Rees, Thomas,(gol.), *Hanes Ymneilltuaeth yng Nghymru* (Aberafan, 1861).
History of Protestant Nonconformity in Wales, from its rise to the present times (Llundain, 1861).
- Rees Thomas, a Thomas, J. *Hanes Eglwysi Annibynnol Cymru, Cyf. 1 a 5,* (Lerpwl, 1871-5).
- Rhys, John, *Celtic Folklore Welsh and Manx* (Rhydychen, 1901).
'The Faïres in Tradition and Literature' Llên Cymru, viii (1964-65)
- Jones, David
 Brynmor,

Rhys, Syr John,	<i>The Welsh People: chapters on their origin, history and laws, language and characteristics</i> (Llundain, 1923).
Roberts, Peter,	<i>The Cambrian Popular Antiquities; or An account of Some Traditions, Customs and Superstitions of Wales: with observations as to their origins,</i> (Llundain, 1815).
	<i>Yr Hynafion Cymreig: neu, Hanes am Draddodiadau, Defodau, ac Ofergoelion, yr Hen Gymry ynghyd a sylwadau ar eu dechrau,</i> (Caerfyrddin, 1823).
Roberts, William	'Bywgraffiad Edmund Jones', <i>Seren Gomer</i> , (Caerfyrddin, 1851).
Saunders, Erasmus,	<i>The State of Religion in the Diocese of St. Davids</i> (Llundain, 1721).
Sikes, Wirt	<i>British Goblins: Welsh Folklore, Fairy Mythology, Legends and Traditions</i> (Llundain, 1880).
Thomas, Dafydd	<i>Hanes tair sir ar ddêg, Cymru etc.</i> (argraffiad Gwreccsam, 1783).
Thomas, John,	<i>Marwnad ar Farwolaeth y Parchedig Edmund Jones</i> (Caerfyrddin, 1794).
Thomas, Joshua,	<i>Hanes y Bedyddwyr yn Mhlith y Cymry</i> , arg. Benjamin Davies, (Pontypridd, 1885).
Thomas, Owen,	<i>Cofiant Y Parchedig John Jones, Talsarn, mewn cysylltiad a Hanes Diwinyddiaeth a Phregethau Cymru</i> , (Gwreccsam, 1841).
Ward, Ned,	<i>A Trip to North-Wales</i> , (Llundain, 1701).
Warner, R.,	<i>A Walk through Wales, in August 1797</i> (Llundain, 1798).
Woodward, John,	<i>Fossils of all Kinds</i> (Llundain, 1728).
Willet, Mark,	<i>The Stranger in Monmouthshire and South Wales or illustrative sketches of the History, Antiquities, and Scenery of South Wales and its Borders</i> (Cas-gwent, 1813).
Wyndham, Henry Penruddocke,	<i>A Tour through Monmouthshire and Wales, made in the months of June, and July, 1774, and in the months of June, July, and August, 1777</i> (ail argraffiad, Llundain, 1781).
	<i>A Gentleman's tour through Monmouthshire and Wales in the months of June and July, 1774</i> (Llundain, 1775).
Williams, David,	<i>The History of Monmouthshire</i> (Llundain, 1796).

Llyfrau Modern

a) Cyfeirlyfrau

Y Bywgraffiadur Cymreig Hyd 1940 (Llundain, 1953).

Ballinger, T. A Jones,
J.Ifano, (goln.),

Catalogue of Printed Literature in the Welsh Department of the Cardiff Free Library (Caerdydd, 1898).

Davies, A.E.,(gol.),

Traethodau Ymchwil Cymraeg a Chymreig 1887-1971 (Caerdydd 1973).

Davies, Elwyn, (gol.),

Rhestr o Enwau Lleoedd (Caerdydd,1958).

The Dictionary of Welsh Biography down to 1940 (Caerdydd, 1959).

Davies, Eurig, (gol.),

Traethodau Ymchwil Cymraeg a Chymreig 1887-1971 (Caerdydd, 1973).

Eliade, Mircea, (gol.),
Jenkins, R.T. a Rees,
William, (goln.),

The Encyclopedia of Religion (cyf.6), (1987).

A Bibliography of the History of Wales (Caerdydd 1962).

Lee, Sidney,
(gol.),

Dictionary of National Biography (Llundain, 1892).

Lewis, S

A Topographical Dictionary of England (Llundain, 1835).

Parry, T. a Morgan,
M.(goln.),

Llyfryddiaeth Llenyddiaeth Gymraeg (Caerdydd, 1976).

Rees, Eiluned,
(gol.),

Libri Walia A Catalogue of Welsh Books Printed in Wales 1546 - 1820, = catalog o lyfrau Cymraeg a llyfrau a argraffwyd yng Nghymru (Aberystwyth, 1987).

Roberts, T.R.,

Eminent Welshmen : a short biographical dictionary of Welshmen who have attained distinction from the earliest times to the present (Caerdydd a Merthyr Tudful 1908).

Stephens, M.,
(gol.),

Cydymaith i Lenyddiaeth Cymru (Caerdydd, 1986).

b) Gweithiau Printiedig

Anhysbys,

'John Wesley in Monmouthshire', *Monmouthshire Local History Council Pages from the Past*, (1937).

Anhysbys

'Rev. Edmund Jones', *The Pontypool and District Review*, 4, Mehefin (1970).

- Andrews, Malcolm, *The Search for the Picturesque Landscape, Aesthetics and Tourism in Britain 1760-1800* (Aldershot, 1990).
- Ashton, G.M.(gol.), Drych yr Amseroedd Robert Jones, Rhoslan (Caerdydd, 1958).
- Ayling, Stanley Edward, *John Wesley* (Llundain, 1979).
- Barry, Jonathan, Hester, Marianne, Roberts, Gareth (Goln.), *Witchcraft in Early Modern Europe* (Caergrawnt, 1996).
- Basset, T.M., *Bedyddwyr Cymru* (Abertawe, 1977).
The Welsh Baptists (Swansea, 1977).
- Bennet, Richard, Methodistiaeth Trefaldwyn Uchaf (Bala, 1929).
Beynon, Tom, *Howell Harris, Reformer and Soldier (1714 - 1773)* (Caernarfon, 1958).
- Bostridge, Ian, *Witchcraft and Its Transformations c.1650-1750*, (Rhydychen, 1997).
- Bilbrough, Hugh, 'Documents in Record Offices which might affect Assessment of the Achievement of Capability Brown', yn *Garden History: The Journal of the Garden History Society*, Cyf.1, rhif 3 (Haf1973), t.10.
- Bradney. J.A., *A History of Monmouthshire* Cyf. I.2 (Llundain, 1906).
- Brinkley, Richard, 'Welsh Topographical Literature 1770 to 1870', *The Local Historian*, Chwefror (1974).
- Briggs, K.M., *The Faires in Tradition and Literature* (Llundain, 1967).
- Brooks, J.A., *Ghosts and Legends of Wales* (Norwich, 1987).
Brossard-Deconick Françoise, 'Patterns of Preaching and Worship among Eighteenth-Century Dissenters', *The Journal of United Reformed Church History Society*, Cyf.6, rhif 1, Hydref, 1997.
- Brown, R.L., *Through Cloud and Sunshine* (Port Talbot, 1982)
- Burke, Peter, *Popular Culture in Early Modern Europe* (Guilford a King's Lynn, 1978).
- Carter, P.W., 'Some Account of the Botanical Exploration of Anglesey', *Anglesey Antiquarian Society and Field Club Transactions*, (1952).
- Capp, B., *Astrology and the Popular: Press English Almanacs 1500-1800* (Llundain, 1979).
- Cohen, Charles Lloyd, *God's Caress- The Psychology of Puritan Religious Experience* (Rhydychen, 1986).
- Collins, W. Townsend, *Monmouthshire Writers: a literary history and anthology* (Casnewydd, 1945).
- Cruickshanks, E. *Political Untouchables* (Llundain, 1979).

- Curry, Patrick, *Prophecy and Power: Astrology in Early Modern England* (1989).
- Darby, H.C., *An Historical Geography of England before A.D.1800* (Caergrawnt, 1936).
- 'The Clearing of the English Woodlands', *Geography*, XXXXVI (1961).
- Davies, D.Eurig, *Hoff Ddysgedig Nyth* (Abertawe, 1976).
- Davies, E.T., *Religion and Society in the Nineteenth Century* (Llandybïe, 1981).
- Davies, J. Ceredig, *Folklore of West and Mid Wales* (Aberystwyth, 1911).
- Davies, John, *Hanes Cymru* (Llundain, 1990).
- (Gwentwyson) *Ebenezer Congregational Church, Pontnewynydd: A Sketch of its History from its Foundation in 1740 up to 1891* (Casnewydd, 1908).
- Davies, J.D.,
Griffith, 'Protestant Nonconformity', *The Monmouthshire Review*, I (1933).
- Davies, R.E. a Rupp, E.G. (goln.), *A History of the Methodist Church in Great Britain* (Llundain, 1965).
- Denning, R.T.W., (gol.) *The Diary of William Thomas 1762-1795: of Michaelston-Super-Ely, near St. Fagans, Glamorgan: 1762-1795* (Caerdydd, 1995).
- Ellis, T.I., *Crwydro Mynwy* (Llandybïe, 1958).
- Evans, Beriah Gwynfe, *Diwygwyr Cymru* (Caernarfon, 1900).
- Evans, Herbert
Arthur, *Monmouthshire. Cambridge County Geographies* (Caergrawnt, 1911).
- Evans, C.J.O., *Monmouthshire, its history and topography* (Caerdydd, 1954).
- Evans, Gwynfor, *Aros Mae* (Abertawe 1971).
- Evans, Eifion, *Daniel Rowlands and the Great Awakening in Wales* (Caredin, 1985.).
- Howel Harris Evangelist* (Caerdydd, 1974).
- Pursued by God* (Pen-y-bont ar Ogwr, 1996).
- Evans, E.D., *A History of Wales 1660 - 1815* (Caerdydd, 1976).
- Evans, Owen, 'Edmund Jones - 'Yr Hen Broffwyd' - o Bontypool', *Y Genhinen*, Mai (1903).
- Everitt, Alan, 'Nonconformity in Country Parishes' *The Agricultral Review* 18 (1970).
- Fish, Stanley E.,(gol.), *Seventeenth Century Prose: Modern Essays in Criticism* (Rhydychen, 1971).
- Foulkes, I., *Yr Hen Bererinion* (Lerpwl, 1880).
- Galdon, Joseph A., *Typology and Seventeenth-Century Literature*, Mouton, The Hague (1975).
- Geertz, Hildred, 'An Anthropology of Religion and Magic,I', *Journal of Interdisciplinary History* vi:I (Haf, 1975).

- Gibbard, Noel, *Elusen i'r Enaid: Arweiniad i Weithiau'r Piwritaniaid Cymreig, 1630-1639* (Pen-y-bont ar Ogwr, 1979).
- Griffiths, Stephen, *Cymdeithas Hanes Methodistiaid Calфинаidd Cymru*, (1976).
- Gruffydd, Eirlys, *Gwrachod Cymru* (Caernarfon, 1980).
- Gruffydd, R.Geraint,(gol.), *Y Gair ar Waith Ysgrifau ar yr Etifeddiaeth Feiblaidd yng Nghymru* (Abertawe, 1988).
- Gwynedd, Ieuan, 'Edmund Jones a'i Amseroedd', *Yr Adolygydd*, 1850-1).
- Hampson, Norman, *The First European Revolution 1776-1815* (Llundain, 1969).
- Hall, Edmund Hyde, *A Description of Caernarvonshire (1809-1811)* [Edited from the original MS. In the Library of the University College of North Wales by Emyr Gwynne Jones, M.A.] (Caernarfon, 1952).
- Harley, David, 'Mental Illness, magical medicine and the Devil in Northern England, 1650-1700' yn Roger French a Andrew Wear, goln. *The Medical Revolution of the Seventeenth Century*, (Caergrawnt,)
- Harris, J. Glyndwr, 'Edmund Jones: Hen Broffwyd y Transh', *Barn*, Mawrth 1988, rhif 302.
- Hole, Christina, *Haunted England A survey of English Ghost - Lore* (Llundain, 1940).
- Holmes, Ronald, *Witchcraft in England* (Llundain, 1977).
- Hughes, Glyn Tegai, *Witchcraft in British History* (Llundain, 1974).
- Hultin, Neil C. *Williams Pantycelyn* (Caerdydd, 1983.).
- Issac, Evan, 'Medicine and Magic in the Eighteenth Century: The Diaries of James Woodforde', *Journal of The History of Medicine* 30 (1975).
- Jarvis, Branwen, (gol.), *Coelion Cymru* (Aberystwyth, 1838).
- Jenkins, A.D.Fraser, *A Guide to Welsh Literature*, (Caerdydd, 2000).
- Jenkins, D.E. 'The Romantic Traveller in Wales' *Amgueddfa*, VI (1970).
- Jenkins, G.H., *Calvinistic Methodist Holy Orders*, (Caernarfon, 1911).
- Jenkins, G.H., *Geni Plentyn ym 1701 : Profiad 'rhyfeddol' Dassy Harry* (Caerdydd, 1981).
- Jenkins, G.H., *Cadw Tŷ mewn Cwmwl Tystion: Ysgrifau Hanesyddol ar Grefydd a Diwylliant* (Llandysul, 1990).
- Jenkins, G.H., *Hanes Cymru yn y Cyfnod Modern Cynnar 1530 - 1760* (Caerdydd, 1983).
- Jenkins, G.H., *Literature, Religion and Society in Wales* (Caerdydd, 1983).
- Jenkins, G.H., 'Popular Beliefs in Wales from Restoration to Methodism' *Bwletin Bwrdd Gwybodaeth Celtaidd*, XXVII (1977).
- Jenkins, G.H., *Protestant Dissenters in Wales 1639-1689* (Caerdydd, 1992).

Jenkins, G.H.,(gol.),

Jenkins, Kathryn,

Jenkins, J. Philip,

Jenkins, J. Gwili,

Jenkins, R.T.,

Jenkins R.T, a Ramage.
Helen,

Jones, D.J.Ogwyn Jones,

Jones, David John
Victor,

Jones, Gareth E.,

Jones, Gareth, a
Herbert, Trevor,

Jones, J.Gwynfor

Jones, Iorwerth, (gol.),

Jones, G.P.,

Jones, E.D.

Jones, J.M. (gol.),

Jones, G.P.,

The Foundations of Modern Wales 1642 - 1780 (Rhydychen, 1992).

Theophilus Evans (1693-1767) (Llandysul, 1993).

Thomas Jones yr Almanaciwr (Caerdydd, 1980).

Y Gymraeg yn ei Disgleirdeb Yr Iaith Gymraeg cyn y Chwyldro Diwydiannol (Caerdydd, 1997).

'Williams Pantycelyn a'r Beibl' *Y Traethodydd*, cxliii, rhif 608, Gorffennaf 1988.

A History of Modern Wales 1536 - 1990 (Llundain ac Efrog Newydd, 1992).

'Jacobites and Freemasons in Eighteenth - Century Wales' *Cylchgrawn Hanes Cymru* 1979.

The Making of a Ruling Class. The Glamorgan Gentry 1640 - 1790 (Caergrawnt, 1983).

Hanfod Duw a Pherson Crist (Lerpwl, 1931).

Hanes Cymru yn y Ddeunawfed Ganrif (Caerdydd, 1928).

Hanes Cynulleidfa Hen Gapel Llanuwchllyn (Bala, 1937).

Yng Nghysgod Trefeca: Ysgrifau ar Hanes Crefydd a Chymdeithas yng Nghymru yn y Ddeunawfed Ganrif (Caernarfon, 1968).

A History of the Honourable Society of the Cymmrodorion and the Gwyneddigion and Cymreigyddion Societies (1751-1951) (Llundain, 1951).

Daniel Rowland, Llangeitho (Llandysul, 1938).

Before Rebecca - Popular Protests in Wales 1793 - 1835 (Llundain, 1973).

Modern Wales : A Concise History c. 1485 - 1979 (Caergrawnt, 1950).

The Remaking of Wales in the Eighteenth Century (Caerdydd, 1988).

'Y Tylwyth Teg' yng Nghymru'r Unfed a'r Ail Ganrif ar Bymtheg', *Llên Cymru*, cyf. VIII 1964-65.

Yr Annibynwyr Cymraeg: Ddoe, Heddiw ac Yfory, (Abertawe, 1989).

'Meddygaeth ym Môn', *Trafodion Cymdeithas Hynafiaethwyr a Naturiaethwyr Môn* (1968).

'Philip Pugh', *Diwinyddiaeth* (1964).

Hanes ac Egwyddorion Annibynwyr Cymru, (Abertawe, 1939).

Newyn a Haint yng Nghymru (Caernafon, 1963).

'Meddygaeth ym Môn', *Trafodion Cymdeithas Hynafiaethwyr a Naturiaethwyr Môn*, (1968).

Jones, J. Ifano,	<i>Printing and Printers in Wales and Monmouthshire</i> (Caerdydd, 1925).
Jones, J. Gwynfor,	'Y Tylwyth Teg yng Nghymru yn yr unfed a'r ail ganrif ar bymtheg' <i>Llên Cymru</i> , VIII (1964- 65).
Jones, T. Gwynn,	<i>Welsh Folklore and Folk Custom</i> (argraffiad newydd, Caergrawnt, 1979).
Jones, R.T.,	<i>Hanes Annibynwyr Cymru</i> (Abertawe, 1966) <i>Congregationalism in England</i> (Llundain, 1962). 'Trefniadaeth Ryngeglwysig yr Annibynwyr', <i>Y Cofiadur</i> , (1951).
Jones, R.W.,	<i>Bywyd Cymdeithasol Cymru yn y Ddeunawfed Ganrif</i> (Caerdydd 1931).
Jones, Whitney R.D.,	<i>David Williams, 'The Anvil and the Hammer'</i> (Caerdydd, 1987).
Keynes, Geoffrey, (gol.),	<i>The Complete Writings of William Blake</i> (Llundain, 1957).
Knox, R.Buick,	<i>Reformation Conformity and Dissent Essays in honour of Geoffrey Nuttal</i> (Llundain, 1977).
Langford, Paul,	<i>A Polite and Commercial People, England 1727 - 1783</i> (Rhydychen, 1989).
Lessenich, Rolf P.,	<i>Elements of Pulpit Oratory in Eighteenth Century England, 1660-1800</i> (Koln, 1972).
Lewis, Henry,(gol.), Malcolmson, Robert W.,	<i>Morgannwg Matthews Ewenni</i> (Caerdydd, 1953). <i>Popular Recreations in English Society 1700-1850</i> (Caergrawnt, 1973.)
Mitchell, W.Fraser,	<i>English Pulpit Oratory from Andrews to Tillotson: a study of its literary aspects</i> (Llundain, 1932).
Moir, Esther,	<i>The Discovery of Britain The English Tourist (1540-1840)</i> (Llundain, 1964).
Mavor, Elizabeth,	<i>A Year with the Ladies of Llangollen</i> (Harmondsworth, 1986.)
Moore, Donald, (gol.),	<i>Wales in the Eighteenth Century</i> (Abertawe, 1976).
Morgan, D.Densil,	'Athrawiaeth Hanes Joshua Thomas', <i>Trafodion Cymdeithas Hanes y Bedyddwyr</i> , (1986).
Morgan, Derec Llwyd,	<i>Y Diwygiad Mawr</i> (Llandysul, 1981). 'Pantycelyn a Gwyddoniaeth' yn <i>Gwanwyn Duw Diwygwyr a Diwygiadau</i> , Davies, J.E.Wynne (gol.), (Caernarfon, 1982.)
Morgan, Derec Llwyd, (gol.),	<i>Meddwl a Dychymyg Williams Pantycelyn</i> (Llandysul, 1991.)
Morgan, Dyfnallt, (gol.),	<i>Gwyr Llên y Ddeunawfed Ganrif</i> (Abertawe, 1966).
Morgan, Prys,	<i>Background to Wales: a course of studies in Modern Welsh Life</i> (Llandybïe, 1968). <i>Eighteenth Century Renaissance</i> (Llandybïe, 1981).

- 'Hen Gymru fynyddig, paradwys y bardd', *Cof Cenedl* 2 (gol. G.H. Jenkins), (Llandysul, 1987).
Iolo Morgannwg (Caerdydd, 1975).
 'Thomas Jones of Pencerrig', *Trafodion y Cymmrodorion*, (1984).
- Nuttal. G.F., 'Cyflwr Crefydd yn Nhrefddyn, Sir Fynwy gan Edmund Jones', *Y Cofiadur*, 49 (1981).
Howel Harris - The Last Enthusiast (Caerdydd, 1965).
 'Methodism and the Older Dissent: Some Perspectives' *The Journal of the United Reformed Church History Society*, (1981).
Ysgolion a Cholegau'r Annibynwyr (Llandysul, 1939).
- Owen, Geraint Dyfnallt, *Welsh Folk Customs* (Caerdydd, 1959).
 Owen, Trefor Meredith, 'Wales and the Congregational Board' *Trafodion Cymmrodorion*, (1978).
 Owen, W.T., 'Cofrestri'r Ymneilltuwyr', *Trafodion Cymdeithas Hanes Bedyddwyr Cymru*, (1968).
- Owens, B.G., *Hanes Llenyddiaeth Gymraeg hyd 1900* (Caerdydd, 1945).
- Parry, Thomas, *Diwylliant Gwerin Cymru* (ail argraffiad, Dinbych, 1975).
Tradition and Folk Life : a Welsh view (Llundain, 1972).
- Peate, I.C., *Edmund Jones "The Old Prophet"* (Llundain, 1959).
 'Edmund Jones and Howel Harries', *Presenting Monmouthshire*, 9, (1966).
Monmouthshire (Llundain, 1951).
- Phillips, Edgar, (Trefîn) *Kilvert's Diary: Selections from the Diary of the Rev. Francis Kilvert* (Llundain, 1938 - 40).
 'Diddordebau Lleyg Williams, Pantycelyn, *Llên Cymru*, Cyf.III (1954-1955).
Welsh Ghostly Encounters (Llanrwst, 1990).
Ancient Woodland : its history, vegetation and uses in England (Llundain, 1980).
Trees and Woodlands in the British Landscape (Llundain, 1976).
- Phillips, Olive, Plomer, William, (gol.), 'The Religious Census 1676', *Cymmrodorion Trans. Supplement*, (1924-5).
Wales under the Indulgence (1672 - 1675) (Llundain, 1928).
- Prosser, Alwyn, 'Yr Annibynwyr a Llythyrau Trefeca' *Y Cofiadur*, Rhifyn 27, 1957.
Selected Trevecka Letters, 2 gyf. (Aberystwyth, 1949 a 1958.)
- Pugh, Jane, Rackham, Oliver, *Hanes y Methodistiaid Calfinaidd: Y Deffroad Mawr Cyf.1* (Caernarfon, 1973).
- Richards, Thomas,
- Roberts, Gomer M., (gol.),
- Roberts, Gomer M.,

- Hanes Methodistiaeth Calffinaidd: Cynnydd y Corff Cyf.2* (Caernarfon, 1978).
- 'Howell Harris and his Doctrine of the Church', *Cylchgrawn Cymdeithas Hanes Eglwys Methodistiaid Calffinaidd Cymru*. (1964 - 65).
- Piuritaniaeth a Pholitics (1689-1719)*, (Wrecsam, 1927).
- Y Pêr Ganiedydd*, (2 gyf. Aberystwyth 1949, 1958).
- Roberts, E. Whiteford, *John Wesley in Monmouthshire* (Casnewydd, 1965).
- Roderick, A.J., *Wales through the Ages Cyf.2*, (Llandybïe, 1960).
- Rogers, Nathan, *Memoirs of Monmouth-shire* (Cas-Gwent, 1983).
- Sell, Alan P.F., *John Locke and the Eighteenth Century Divines* (Caerdydd 1997).
- Shmidt, Martin, *John Wesley* (Llundain, 1962)
- Simmonds, L., *Welsh Witchcraft* (Weston-Super-Mare, 1975).
- Smith, Alan, *The Established Church and Popular Religion 1750-1850* (Llundain, 1971).
- Talmon, J.L. *Romanticism And Revolt: Europe 1815-1848* (Llundain, 1967).
- Taylor, John, *The Congregational Board Fund 1695-1995'. The Journal of the United Reformed Church History Society, Cyf.5, (atodiad 1).*
- Thomas, Isaac, 'Y Gronfa Gynulleidfaol ac Annibynwyr Cymru', *Y Cofiadur*, 28, (1958).
- Thomas, Keith, *Man and the Natural World Changing Attitudes in England 1500 - 1800* (Llundain, 1983).
- Religion and Decline of Magic* (Llundain, 1971).
- Thomas, Terence,(gol.), *The British Their Religious Beliefs and Practices 1800-1986*, (Llundain, 1988).
- Thulesius, Olav, *Nicholas Culpeper English Physician and Astrologer* (Efrog Newydd a Basingstoke, 1992).
- Trevelyan, Marie, *Folk-lore and Folk Stories of Wales* (Llundain, 1909).
- Tucker, Clifford, 'Archdeacon Coxe and Monmouthshire', *Presenting Monmouthshire*, 32 (1971).
- Tudur, Geraint *Howell Harris, from Conversion to Separation 1735-1750* (Caerdydd, 2000)
- Turner, G.Lyon, (gol.), *Original Records of Early Nonconformity under Persecution and Indulgence* (Llundain, 1911-14)
- The Puritan Experience* (Llundain, 1972).)
- Watkins, Owen C. *The Dissenters from the Reformation to the French Revolution* (Rhydychen, 1978).
- Watts, Michael. R., 'The Edmund Jones Library', *Journal of the Welsh Bibliography Society*, (1975-6).
- Watts, Trevor, *Spiritual Pilgrim. A Reassessment of the Life and Work of Lady Huntingdon* (Caerdydd, 1995).
- Welch, Edwin, *Praidd Bach y Bugail Mawr Seiadau Methodistiaid De-Orllewin Cymru* (Llandysul, 1995).
- White, Eryn Mante,

- Whiteman, Anne, (gol.) *The Compton Census 1676* (Rhydychen, 1986).
- Williams, A.H.,
(gol.), *John Wesley a Chymru* (Tre'r Ddol, 1969).
John Wesley in Wales 1739 - 1790 - entries from his journal and diary relating to Wales (Caerdydd, 1071).
- Williams, David, *A History of Modern Wales* (Llundain, 1950).
- Williams, Glanmor,(gol.), *The Welsh in their History* (Caerdydd, 1991)
- Williams, G.A., *The Search for Beulah Land* (Llundain, 1980).
- Williams, G.J. 'Dyddiadur William Thomas o Lanfihangel-ar-Elai' *Trafodion Hanes Lleol Sir Forgannwg*, (1957) cyf.1.
- Williams, Ioan W., *Capel a Chomin: Astudiaethau o ffugchwedlau pedwar llenor Fictoraidd* (Caerdydd, 1989).
- Williams, L.John, *Digest of Welsh Statistics Cyf.I* (Caerdydd,1983).
- Wilton,A., *Turner in Wales* (Llandudno,1984).

Traethodau Anghyhoeddedig

- Davies, J. Gwyn, 'Industrial Society in North West Monmouthshire', (PhD, Prifysgol Cymru, 1980).
- Guy, J.R., 'Patronage, Plurality, Non-residence in Llandaff Diocese 1660 - 1816', (PhD, Prifysgol Cymru, 1984).
- Mathews, D.H., 'Gweinidogaeth y Bedyddwyr (1639 - 1760) (M.A. Prifysgol Cymru, 1980).
- Swallow, Alma, 'History of the Development of the Means of Communication in the County of Monmouth', (M.A. Prifysgol Cymru, 1932).
- White, Eryn Mante, *Seiadau Methodistiaid De - Orllewin Cymru 1737 - 50* (PhD, Prifysgol Cymru, 1991).